

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

NİSAN/2022

72

72. Sayı - Nisan 2022
Number 72 - April 2022

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 72
NİSAN / APRIL 2022

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Kazım UYSAL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Doç. Dr. Arif KOLAY
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Prof. Dr. Yavuz BOZKURT
Prof. Dr. Nurettin GÜLAÇTI
Doç. Dr. Arif KOLAY
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK
Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Anısı Sev ATEŞ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Arif KOLAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Aydın KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Berna Hızarcı BEŞER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Cantürk CANER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ceren Karavelioğlu (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eray ACAR (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatih KIRIŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gülnur KEÇEK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Güray AKALİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Habibe Yelda ŞENER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Işıl Y GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İbrahim ARIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İlhan KORKMAZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Levent MERÇİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Mahmut ZORTUK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Münire BAYSAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Özlem KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Semra GÜLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Yavuz BOZKURT (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ
Dr. Öğr. Üyesi Münire BAYSAN

Dergi Sekreteryası / Secretariat of Journal

Arş. Gör. Pınar ÖZER BURHAN

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graftic Design & Tapest

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Alper YILMAZ

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOhost, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBİAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University
Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Elmira ZULPIHAROVA - Ahmet Yesevi
Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Fadil HOCA - International Vizyon University
Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Güliden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
József KÁPOSZTA - Szent István University
Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nagy HENRIETTA - Szent István University
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University
Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Selehattin KARABINAR - İstanbul Üniversitesi
Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Sürdürülebilir Kalkınmanın Rekabet Gücü ve Şehir Markalaşmasına Etkisi: TR 33 Bölgesi Üzerine Nitel Bir Araştırma

The Effect of Sustainable Development on Competitiveness and City Branding: A Qualitative Research on TR 33 Region

Ercan TAŞKIN, Ali KOSAT

1-24

İslamcılık-Muhafazakârlık İkileminde Erken Dönem Millî Görüş Hareketi

In the Dilemma of Islamism and Conservatism Early Period National Outlook Movement

Kubilay DÜZENLİ

25-46

COVID -19 Salgını: Kamu Sağlığı İçin Küresel Sağlık Diplomasisinin Önemi

COVID -19 Epidemic: Importance of Global Health Diplomacy for Public Health

Tuba GEZER

47-63

Boreout (İş Yerinde Sıkılma) Ölçeğinin Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

The Turkish form of the Boreout Scale: A Validity and Reliability Study

Lütfi SÜRÜCÜ, İbrahim YIKILMAZ

64-77

Afrika'da Büyük Güç Rekabeti: Çin'in 21. Yüzyılda Artan Nüfuzu ve ABD'nin Tepkisi

Great Power Competition in Africa: China's Increasing Influence in the 21st Century and the US Reaction

Melih YILDIZ

78-91

Yeni Kamu Diplomasisi, Sosyal Medya ve Devlet Dışı Aktörler

New Public Diplomacy, Social Media and Non-State Actors

Elif KARAHAN TOKER, Cengiz ÇAĞLA

92-108

Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerinin İstihdam Üzerine Etkileri: G-20 Örneği

The Effects of Foreign Direct Investment Inflows on Employment: The Case of G-20

Burak UĞUR, Rahmi ÇETİN

109-123

Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Hukuk Perspektifinden Şehirlerin Artan Önemi
The Growing Importance of Cities Form the Perspectives of International Relations and
International Law

Mehmet Erkan KILLIOĞLU
124-141

Hizmet İnovasyonu Konulu Çalışmaların Bibliyometrik Analizi
Bibliometric Analysis of Studies on Service Innovation

Ayşe Nur SOYSAL
142-158

**Tarımsal Faaliyetlere Yönelik Devlet Teşviklerinin Türkiye Muhasebe Standartlarına
Göre Muhasebeleştirilmesi**

Accounting of Government Grants for Agricultural Activities According to Turkish
Accounting Standards

Saime DOĞAN
159-171

Strategic Plan Perception Scale; A Scale Development Study

Stratejik Plan Algı Ölçeği; Ölçek Geliştirme Çalışması

Eray AYDIN, İsmail KARAKULLE, Hakkı POLAT
172-181

Kazak Dinî Destanlarında Şekil Üslûp Özellikleri /Anlatıcı ve Anlatım Teknikleri
Form and Genre Features/Narrator and Narration Techniques in Kazakli Religious Epics

Selma ADAY, Erhan SOLMAZ
182-197

**Nisan Savaşlarından Vatan Muharebesine: Azerbaycan’da “Böyük Qayıdış” Süreci
Üzerine Bir Değerlendirme**

From April Clashes to the National War: An Evaluation on the “The Great Return” Process in
Azerbaijan

Esra Banu SİPAHİ, Bahar ÖZSOY, Musa QASIMLI
198-217

Almanların Osmanlı Coğrafyasında Üniversite Açma Girişimleri (1908-1918)
Attempts in Opening University in Ottoman Geography by the Germans (1908-1918)

Zafer ATAR
218-234

Araştırma Makalesi / Research Article

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN REKABET GÜCÜ VE ŞEHİR MARKALAŞMASINA ETKİSİ: TR 33 BÖLGESİ ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA*

Ercan TAŞKIN¹
Ali KOSAT^{2**}

Öz

Rekabetçilik olgusu genel olarak mikro seviyede faaliyetlere odaklanan işletmeler açısından değerlendirilen bir olgu olarak ele alınsa da; kentler, bölgesel yapılar ve ülkeler de rekabet güçlerini artırabilme adına birbirleriyle yarışır. Bölgesel ve ulusal kalkınma planlarının bölgesel düzeydeki rekabetin gerekliliğine dikkat çektiği ve özellikle kentsel düzeyde tasarlanan uzun dönemli derinlemesine planların rekabette avantaj elde edilmesine odaklandığı görülmektedir. Bu çalışmada Kütahya ilinin TR33 Bölgesi içindeki rekabet düzeyi değerlendirmesi yapılarak, ilin potansiyelinin rekabet, pazarlama, şehir pazarlaması ve markalaşma kavramları kapsamında ele alınması ve rekabet düzeyinin artırılmasına yönelik değerlendirme ve öneride bulunulması amacıyla yönelik bir çerçeve oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rekabet, Rekabet Endeksi, Pazarlama, Şehir Pazarlaması, Markalaşma

JEL Kodları: E20, M00, M3, O40

THE EFFECT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT ON COMPETITIVENESS AND CITY BRANDING: A QUALITATIVE RESEARCH ON TR 33 REGION

Abstract

Although the phenomenon of competitiveness is generally considered as a phenomenon that is evaluated in terms of businesses that focus on micro-level activities; cities, regional structures and countries also compete with each other in order to increase their competitiveness. It is seen that regional and national development plans draw attention to the necessity of competition at the regional level, and long-term in-depth plans designed especially at the urban level focus on gaining competitive advantage. In this study, the competition level of the province of Kütahya in the TR33 Region was evaluated and a framework was created to consider the potential of the province within the scope of the concepts of competition, marketing, city marketing and branding, and to make evaluations and suggestions to increase the level of competition.

Keywords: Competition, Competition Index, Marketing, City Marketing, Branding

JEL Codes: E20, M00, M3, O40

*Bu çalışma Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nde hazırlanan "Makro Pazarlama Açısından Ulusal Düzeyde Rekabet Gücünü Yükseltmede Ulus Marka Değerinin Rolü" başlıklı doktora tezi temel alınarak oluşturulmuştur.

¹ Prof. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü, ORCID: 0000-0001-8499-101.

² Öğretim Görevlisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Domaniç Hayme Ana MYO, Sosyal Güvenlik Programı, ORCID: 0000-0002-8192-5712.

** Sorumlu yazar (Corresponding Author): ali.kosat@dpu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 06.08.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Genel anlamda rekabet; bir bölge veya şehrin, ulusal ve özellikle de küresel ihraç pazar payında, diğer bölge veya şehirler ile yaptığı rekabetteki başarısı ile birlikte, yüksek ve sürdürülebilir bir gelir düzeyi sağlayabilme yeteneği olarak tanımlanabilir (Kumral, 2008: 4-5). Pazarlama ise genel anlamda, kişilerin ve örgütlerin ihtiyaç ve isteklerini karşılamak amacıyla, değişimi gerçekleştirmek üzere ürünlerin (mal, hizmet, fikir, düşünce) oluşturulması, fiyatlandırılması, dağıtılması ve satış çabalarının toplamına denir. Bu eylemlerin planlanması, örgütlenmesi, yürütülmesi ve denetlenmesine ise pazarlama yönetimi denir (Demirci vd., 2013: 200).

Tanımda öne çıkan unsurlar şunlardır:

- Kişiler ve örgütler (Pazar tanımı ve tüketici/müşteri kavramları)
- İhtiyaç ve istekleri karşılamak (tüketici/müşteri davranışları ve memnuniyeti)
- Değişimi gerçekleştirmek (hedef pazar, pazar belirleme, pazarlama araştırması, pazarlamacı kimliği)
- Değişime konu olan şeyin oluşturulması, fiyatlandırılması, dağıtılması, satış çabaları (pazarlama karması)
- Karma eylemlerin planlanması, örgütlenmesi, yürütülmesi ve denetlenmesi (pazarlama yönetimi, stratejik pazarlama yönetimi)

Tanımdan anlaşıldığı üzere; pazarlama herkesi ilgilendirir ve her toplumda her ekonomide gereklidir.

Bu kapsamda çalışmamız çerçevesinde pazarlamanın bir alt dalı olan şehir pazarlaması kavramını tanımlayacak olursak şehir pazarlaması; *bir şehrin pazarlama yaklaşımlarından, yöntemlerinden, araçlarından ve bulgularından faydalanılarak pazarlanması* şeklinde tanımlanabilir. Şehir pazarlamasının temel amacı, bir şehri (içindeki değerler ile birlikte) pazarlayarak, yeni bir değer (refah) artışı gerçekleştirmek veya bir ülkenin (veya diğer ülkelerin) başka şehirlerinde mevcut olan üretim, yatırım ve tüketim potansiyeli veya eğitim talebi gibi değerleri ilgili şehirlere transfer edilmesini sağlayarak bir değer (refah) artışı gerçekleştirmektir (Polat, 2007: 234).

Bu bağlamda Kütahya ilini değerlendirecek olursak; 2020 yılı TÜİK verilerine göre 577.941 kişilik nüfusa sahip Kütahya ilinin medyan yaşı³ kadınlar için 38,40; erkekler için ise 36,60 olarak bulunmuştur. Hem cinsiyetler hem de toplam medyan yaş dikkate alındığında il, ülke genelinden daha yaşlı durumdadır denilebilir. İlde Kütahya Dumlupınar Üniversitesi ve Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi olmak üzere iki adet üniversite bulunmaktadır ve TR33 Bölgesi'ndeki üniversite öğrencilerinin yaklaşık %30'u Kütahya ilinde eğitimini sürdürmektedir. TR33 Bölgesi olarak işgücüne katılım oranı 2018 yılında %54 olarak gerçekleşmiştir. Bölgede istihdam oranı ise %50,3 olarak gerçekleşirken işsizlik oranı ise %6,8 olarak gerçekleşmiştir. İşsizlik oranına tarım sektörü dışarıda bırakılarak bakıldığında bu oran %9,3 olmuştur. Bölge, bu göstergeler ile ülke geneline kıyasla daha iyi bir konumda bulunmaktadır. 2019 yılı itibarıyla Kütahya'da yaşayan her bir vatandaş için hesaplanan Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) 6.605 dolar olarak hesaplanmıştır. Ülke ortalamasının 9.213 dolar olduğu düşünüldüğünde ilin bu değer ile ülke ortalamasının da altında kaldığı görülmektedir. 2017 yılı SGK verilerine göre imalat sanayisinde en fazla istihdam %42'lik bir oranla seramik sektörünün ağırlıkta olduğu diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı sektörü tarafından sağlanmaktadır. Sektörü son dönemlerde istihdamını arttıran ve %14'lük bir istihdam oranına ulaşan motorlu kara taşıtı, treyler (römork) ve yarı treyler (yarı römork) imalatı takip etmektedir. İmalat sanayi istihdamının teknoloji düzeyine bakıldığında ise ilde seramik sektörünü içine alan orta-düşük teknoloji ürün üretiminde ağırlıklı oranda bir

³ Medyan (ortanca) yaş, nüfusun yaşa göre sıralanması sonucu tam ortada yer alan kişinin yaşını ifade etmektedir. Örneğin ülke genelindeki medyan yaşın 32,03 olması ülke nüfusunun yarısının 32,03'ten küçük yarısının ise 32,03'ten büyük olduğu anlamına gelmektedir.

istihdam olduğu görülmektedir. Hem TİM hem de TÜİK tarafından yayımlanan verilere göre ilin ihracatının, ithalatından daha fazla olduğu görülmektedir. Bu ihracatın büyük bir kısmı istihdam rakamlarıyla da benzer şekilde seramik sektörünü de içine alan metalik olmayan diğer mineral ürünler imalatı sektörü tarafından sağlanmaktadır. Seramik sektörü orta-düşük teknoloji olarak sınıflandırıldığından, imalat sektöründe ihracatın teknoloji düzeyine göre dağılımında orta-düşük teknolojide yığılma görülmektedir. İthalatta ise ülke genelinde olduğu gibi orta düşük teknolojili veya orta yüksek teknolojili sektörlerde yoğunlaşma yaşanmaktadır. İlin imalat sanayisinin orta düşük teknolojide yoğunlaşması ildeki patent, marka ve faydalı model başvurularını da olumsuz etkilemektedir. İlin imalat sanayisinde faaliyet gösteren otomotiv yan sanayi firmalarının merkezlerinin il dışında olması da bu rakamların düşük olmasının bir sebebi olarak değerlendirilmektedir. Tarım ve hayvancılığa ait rakamlar ise ilin bu konuda yeterli düzeyde olmadığını göstermektedir. Özellikle ilin hayvansal üretim değerleri canlı hayvan değerlerine göre oldukça düşüktür. İl sahip olduğu termal kaynakları komşusu Afyonkarahisar kadar verimli kullanamamaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığının Turizm İşletme Belgeli Tesis Konaklama İstatistiklerine göre yerli ve yabancı turistlerin ilde geceleme ve ortalama kalış süreleri oldukça düşüktür. (<http://zafer.gov.tr/Portals/0/dys/bolgemiz/bolgemize%20genel%20bakis/kutahya-ili-sosyoekonomik-gorunum.pdf>).

Bu kapsamda çalışmanın amacı: Pazarlama kavramı bağlamında TR33 Bölgesi içinde Kütahya ilinin rekabet değerlendirilmesi, ilin rekabet düzeyinin artırılmaya yönelik değerlendirilmesidir.

Bu çalışma ile Kütahya ilinin TR33 Bölgesi içindeki rekabet düzeyi değerlendirmesi yapılarak, ilin potansiyelinin rekabet, pazarlama, şehir pazarlaması ve markalaşma kavramları kapsamında ele alınması ve rekabet düzeyinin artırılmasına yönelik değerlendirme ve öneride bulunulması amaçlanmaktadır.

1. Ekonomik Büyüme ve Ekonomik Kalkınma

Ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme kavramları iç içe olduğundan birlikte ele alınmıştır. Ayrıca ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme konuları oldukça kapsamlı olduğundan genel bir çerçeve çizilmeye çalışılarak incelenmiştir.

Zaman zaman ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma kavramları birbiri yerine kullanılmaktadır, ancak bu iki kavram arasında oldukça belirgin farklar vardır. Ekonomik büyüme temelde kalkınma kavramının önde gelen alt bileşenlerinden biridir. Ekonomik büyüme kavramı, belirli bir ulusta üretilmekte olan hizmet ile malların tamamında artış oluşması manasında kullanılabilir. Öte yandan ekonomik kalkınma ifadesiyle hedeflenen ise ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesinin yanında bireylerin siyasi, sosyal ve kültürel hayat kalitesinin artırılmasıdır (World Bank, 2012).

Ekonomik kalkınma kavramına dayalı fikir birliğini yansıtan genel kabul görmüş bir tanım oluşturulamamıştır. Zamanla evrime uğrayan kalkınma kavramının günümüzde üretim şeklinde yapısal değişim, kendi kendine sürdürülebilir bir büyüme, teknolojik bağlamda yenilik, kurumsal, siyasal ve sosyal yenileşme ile bireylerin yaşam koşullarında gözlenen kapsamlı iyileşme gibi temel öğelerden oluştuğu yönünde geniş bir fikir birliği bulunmaktadır (Şenses, 2004: 1). Bir başka tanımla, ekonomik kalkınma herhangi bir ülkede ekonomik büyümeyi destekleyen sosyal ve ekonomik alandaki olumlu yapısal değişimlerdir (Çak, 2007: 5).

Kalkınma kavramının; bölgeleri, ülkeleri gelişmekte-gelişmiş olan ya da az gelişmiş-gelişmiş olarak hiyerarşik bir yapılanmaya göre sınıflandırdığı anlaşılmaktadır. Hiyerarşik yapıda altta olanların, üstte olanların ekonomik ve toplumsal seviyesine ulaşma çabası kalkınmanın temelini oluşturmaktadır. Kalkınma, üsttekini yakalama-yetişme ve rekabet koşulları altında yukarıya tırmanma anlamını taşımaktadır (Ercan, 2003: 265-266).

Kuruldukları ilk andan itibaren kalkınmayı gündemlerinde tutmuş ve kalkınmaya yönelik bakış açıları ile kullandıkları yöntemleri devamlı olarak evrime uğramış olan Bretton Woods İkiizleri'nin bu anlamdaki yaklaşımlarına bakmak yararlı olabilir. Uluslararası Para Fonu (IMF), ulusların bir yıldan daha az sürekli maddi sıkıntılarının önlenmesi yönünde baskın faaliyetlerin gerçekleştirilmesiyle ilgilenirken, diğer taraftan kalkınmayı sağlamak adına bazı adımlar atmaya çalışmıştır. Kalkınma için genel yaşam standartlarının artırılmasının ve uzun vadede yoksulluğun çözümünün gerekli olduğunu varsayarak 1980'li yıllarda giderek artan bir şekilde yapısal reformların uygulanmasına odaklanmış ve yoksulların sorunlarını kısa vadede en aza indirgeyecek önlemler alma yoluna gitmiştir. Bununla birlikte, Uluslararası Para Fonu'nun yanı sıra Dünya Bankası da bu adımların işe yarayabilmesi için ekonomik büyümenin öncelikli olduğunu öne sürerek kalkınmayı ekonomik büyümeye bağlamışlardır. Farklı dönemdeki IMF direktörünün (Jacques de Larosière, 1978–87 ve Michel Camdessus, 1987–2000) bu konuya ilişkin görev yaptıkları süreçte yapısal uyum (iyileştirme) programları adı altında gerçekleştirilmiş olan çalışmaların beklenen sonucu verememesinin ardından verdiği demeçler, yukarıda bahsedilen yöntemlerin ve perspektiflerinin gelimine yol gösterici nitelikte görünmektedir. (Boughton, 2001: 687):

Jacques de Larosière (1986);

...iyileştirme ile büyümenin çatışmamasının gerektiği ve temel insan gerekliliklerinin korunması konusuna gelince, ikincisinin birincisinin sonucunda kendiliğinden sağlanabileceği anlaşılmalıdır... Büyümenin iyileştirme ile uyumunun kapsamı ve yaşam standartlarının geliştirilmesi, büyük ölçüde iyileştirmelerin ne şekilde yapıldığına bağlıdır.

Michel Camdessus (1992);

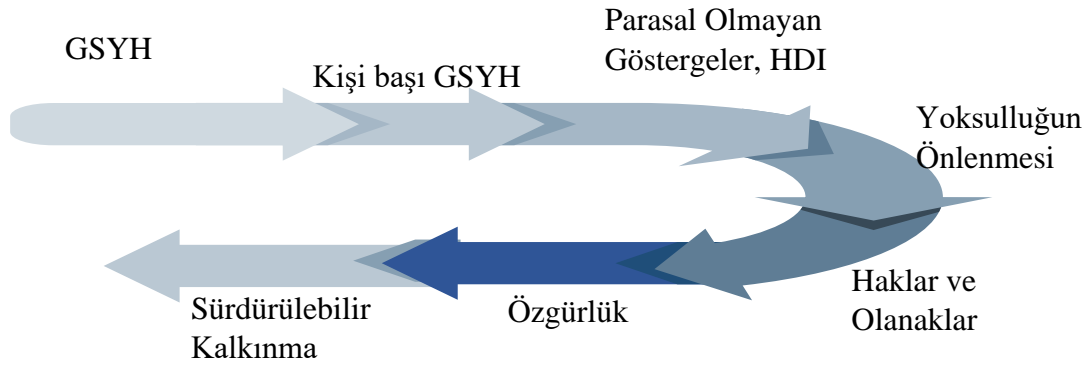
Zorlukları aşmaya koyulan uluslar adına yürütülmüş olan birçok çalışmaya göz attığımda –kimilerince kurtarma operasyonları olarak adlandırılan– eksik temel öğenin –Birleşmiş Milletler ve bağlı kuruluşlarınca ortaya konulan övgüye değer çabalara rağmen– iyileştirmeler sırasında ya da bir piyasa ekonomisine geçilirken kısa vadedeki insan maliyetinin yeterince dikkate alınmayışı olduğunu söyleyebilirim.

Bu şekildeki büyümeyle sağlanacak faydalar, yalnızca çok küçük yapıda ayrıcalıklı ve egemen kesimle sınırlı kalmayıp eğitim, altyapı ve sağlık vb. tüm toplumun yararına olacak biçimde kalkınmaya yol açabilecek bölümlere yönlendirilmezse gerçekleşecek olan kalkınmanın büyüme olarak tanımlanamayacağına dikkat çekilmiştir (Abouharb ve Cingranelli, 2006: 208).

Aynı şekilde, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1996 yılında yayınlanmış olan İnsani Gelişme Raporu'nda belirtildiği gibi, ekonomik büyüme hedefi ana amaç olarak görülen “ekonomik kalkınmaya” doğru ilerlemeyi sağlayan alternatiflerden sadece bir tanesidir. Başka bir ifade ile; amaç değil, yalnızca araçtır. Bu bakış açısıyla bakıldığında yoksulluğun azaltılması gayesine yönelik olarak; hem gelir dağılımı adaletini sağlayan politikaların uygulanması hem de gelirin artırılması konusu önem kazanmıştır (UNDP, 1996).

Zaman içerisinde kalkınma kavramının belirleyicileri ve odağı değişime uğramış ve günümüze kadar çeşitli evrelerden geçmiştir. Kalkınma politikalarının salt üretime odaklı olmaktan çıktığı, sağlık ve eğitim gibi parasal olmayan belirleyicileri de içine alan bir çerçeve ile sınırları arttırılmıştır. Sen'in (1983) yaptığı çalışmayla özgürlükler ile kalkınma bağının ayrıntılı analizi ve ardından sürdürülebilir kalkınma temalarının gündeme gelmesiyle birlikte kalkınma kavramı giderek kapsamlı çerçeveye taşınmıştır. Şekil 1'de, kalkınma düşüncesinin baştaki gelir odaklı yaklaşımından sürdürülebilir kalkınma kavramı yolundaki evrim aşamalarının gösterilmesi amaçlanmıştır.

Şekil 1: Kalkınma Düşüncesinin Evrimi

Kaynak: Meier, G. M. & Stiglitz, E.J. (2000). *Frontiers of Economic Development*, World Bank and Oxford University Press.

Todaro ve Smith, kalkınma kavramının günümüzde geldiği noktayı şu şekilde açıklamaktadırlar. (Todaro ve Smith, 2011):

1. Kalkınma; yaşamın sürdürülmesinde ihtiyaç duyulan yiyecek, güvenlik, barınma, sağlık vb. temel ihtiyaçlara ulaşma imkânının yükseltilmesini içerir
2. Kalkınma; yaşam standardının yükseltilmesinin yanı sıra, iş ve eğitim olanaklarının artmasını da içerir. Kalkınma kavramının gelişimiyle, ekonomik ve sosyo-politik kurumların işlevselliği artar. İnsani ve kültürel değerlere verilmekte olan önem artar ve hem toplumdaki bireyler hem de toplum kendilerini daha değerli görür ve özsaygıları artar.
3. Kalkınma; sosyal ve ekonomik alanda topluma ve bireylere sunulan özgürlüklerin artırılmasını kapsar. Bu bağlamda özgürlükler, toplumda bireylerin istekleri ve öncelikleri yönünde tercihte bulunabilecekleri farklı seçeneklere ulaşılabilmesi şeklinde ifade edilebilir.

Böylelikle günümüzde geline aşamada kalkınmanın yalnızca ekonomik göstergelerinin değil (ekonomik büyümeden fazlasını içerdiği) toplumsal boyutunun varlığının da olduğu ve bu yolda gerekli olan çabanın gösterilmesi gerekliliği önem kazanmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı güncel ve çok yönlü bir süreçtir ve bu sürecin çeşitli yönlerini irdelemek yararlı olabilir.

1.1. Sürdürülebilir Kalkınma

Brundtland Raporu olarak tarihe geçen ve 1987 yılında Birleşmiş Milletler (BM) Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından “Ortak Geleceğimiz” adıyla duyurulan belgede sürdürülebilirlik kavramı, “Bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılayabilme yeteneğinden taviz vermeksizin karşılamak” şeklinde tanımlanmıştır. Brundtland Raporu, doğal kaynaklardan dengeli yararlanılmasını, nüfusun kontrollü artışını, çevre dostu olan teknolojilerin artırılmasını ve kentsel yoksulluğun azaltılmasını sürdürülebilir kalkınmanın ana öğeleri olarak konumlandırmıştır. Söz konusu raporla, ekonomik gelişmenin çevre duyarlılığıyla yapılmasıyla hem yoksulluğun önlenmesi hem de dünyada süre giden çevre sorunlarının aşılabılmesinde gelişmekte olan ülkelerin başat rolü oynayabileceği anlayışıyla, yeniden yapılanmanın sağlanabileceği uzun süreli bir büyüme çağına girilmesinin önemi vurgulanmıştır (Şolt, 2019: 178).

2002 yılında Johannesburg’ta gerçekleştirilmiş olan Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi, sürdürülebilir kalkınma düşüncesinde önemli bir kilometre taşının geçilmesini sağlamış ve üretim ile tüketimin sürdürülebilir kalkınmanın ön koşulları oldukları konusunda uzlaşa sağlanmıştır. Bu kapsamda sürdürülebilir üretim ve tüketim, çevre alanında egemen olan küresel politikaların

tüketiciye ve iş dünyasına yansıyan uygulamalarının önde gelen öğeleri olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Üretim ve tüketimin salt azaltılmasını gütmeyen “sürdürülebilir üretim ve tüketim” kavramı yüksek verimi içeren üretim yöntem ve teknolojilerinin kullanımıyla, aynı ölçüde üretim için daha az atık üretimi ve daha az enerji ve doğal kaynak kullanımı prensibine dayandırılmıştır (Günel ve Gültekin, 2019: 712).

1.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi Kavramı

Bugün Dünya Ekonomisi, çevresel yıkımın doğal bir çıktısı olarak beliren iklim değişikliği ve küresel ısınma risklerine karşı sürdürülebilir bir ekonominin oluşturulmasının arayışı içine girmiştir. Bu kapsamda sürdürülebilir kalkınma, gelecek için daha güvenli bir yaşamın kurulabilmesi ile doğal kaynakların daha verimli ve etkin kullanımı için oldukça önemli bir adımı vurgulamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın bir yol haritası niteliğini taşıyan yeşil ekonomi ise enerji kullanımı bağlamında hem istihdam yaratacak hem de önemli ölçüde enerji tasarrufunun sağlanmasına yardımcı olabilecek bir kavramdır (Turhan ve Vural, 2019: 683).

1.1.2. Yer Kimliği ve Sürdürülebilir Kalkınma

Bireylerin yaşamakta oldukları yeri içselleştirmeleri, benimsemeleri ve kendilerini o yerin önemli bir bileşeni olarak saymaları yaşanılan çevrenin sürdürülebilir kalkınmasında orada bulunan yerel halkın desteğinin alınmasının önemli unsurları olarak görülmüştür. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında katkı sağlayabilecek bireylerin toplum bilincini oluşturmuş, kendini o yerle bağdaştıran ve o yere bağlılığı olanlar olduğu ortaya koyulmuştur (Unurlu, 2019: 703-704).

1.1.3. Sürdürülebilir Kalkınma ve Sürdürülebilir Pazarlama

Pazarlama, birçok yönüyle sürdürülebilirlik kavramının karşısavı olarak varsayılmaktadır. Pazarlama, tüketimin önde gelen itici güçlerinden biri olarak benimsenirken, sürdürülebilirlik ise “Dünyadaki tüm bireylerin temel gereksinimlerini karşılarken ve iyi bir yaşam kalitesinin keyfini sürerken gelecek kuşakların yaşam kalitesinden ödün verilmesine yol açmamayı” hedeflemektedir. Bununla birlikte artık günümüzde sürdürülebilirlik ölçütlerini pazarlamayla bütünleştirmenin zamanının geldiği, örgütlerin sürdürülebilirliğin bir zorunluluk haline geldiğini; bir seçenek olarak görülmemesi gerektiğini kabullenmeleri gerektiğinin altı çizilmektedir. Firmalar açısından sürdürülebilirlik rekabet üstünlüğü elde etmek için bir gerekliliktir, pazarlama kavramı kişisel gereksinimlerle sınırlı kalmayarak gelecek kuşakların ihtiyaçları doğrultusunda genişlemektedir (Günel ve Gültekin, 2019: 713).

Pazarlamanın tüketici gereksinimlerini belirlemede ve karşılamada oynadığı başat rol yadsınamaz. Fakat pazarlamanın da tüketicilerin gereksinim duymadığı nesnelere dahi satın aldırtmak adına güdülemede bulunduğu böylelikle onları aşırı ve gereksiz tüketime yönlendirdiği, kişisel yararı toplumsal yararın önünde tuttuğu, doğal kaynakların tüketimini artırdığı ve materyalizmi körüklediği biçimdeki görüşler de pazarlamaya karşı temkinli yaklaşmayı beraberinde getirmektedir. Pazarlamanın bir diğer yüzü tüketiciler ve işletme arasında dengeli bir değişimin yaratılması sorumluluğunu yerine getirmesi ve tüketicilerin parasal maliyetlerini tatminle sonuçlanacak biçimde azaltmasıdır. Dolayısıyla işletmeye ve tüketiciye sunulan değerlerin yanında, toplumun bugününün yanında ve geleceğinin de dikkate alındığı ve toplumun bütününe ait ortak kaynakların sürdürülebilirliğine katkıda bulunabilecek bir pazarlama anlayışının sürdürülebilirlik bağlamında anlamlı olacağı ifade edilmiştir (Onaran, 2014: 41).

2. Rekabet

Rekabet kavramı, ortak bir alanda iş görmekte olan kuruluşlar ve/veya kişiler tarafından en başarılı ve en güçlü olabilme adına ortaya koydukları bir mücadele verme hali olarak ifade edilebilir. Bir kuruluşun rekabet gücüne sahip olduğunun göstergesi, rakip firmalarla karşılaştırıldığında ürünün

kalitesi, satış sonrası hizmeti, çalışanların müşteriye karşı tutumu, ürünün fiyatı vb. unsurlara bağlıdır (Bayraktar ve Kaya, 2016: 91).

Her ne kadar günümüzde rekabetçilik olgusu genel olarak mikro seviyede faaliyetlere odaklanan işletmeler açısından değerlendirilen bir olgu olarak ele alınsa da; kentler, bölgesel yapılar ve ülkeler de rekabet güçlerini artırabilme adına birbirleriyle yarışır. Bölgesel ve ulusal kalkınma planlarının bölgesel düzeydeki rekabetin gerekliliğine dikkat çektiği ve özellikle kentsel düzeyde tasarlanan uzun dönemli derinlemesine planların rekabette avantaj elde edilmesine odaklandığı görülmektedir.

Farklı kentler ile bölgelerin rekabet stratejilerinin uzun yıllardan hatta yüzyıllardan beri var olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, bölge düzeyinde rekabetin ise yakın geçmişten günümüze doğru global gelişmenin temel noktalarından biri olarak kabul edilmesine bağlı olarak daha ön planda olduğu genel kabul gören bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. “Coğrafyanın sonu” ve “Mekânsız ekonomi” gibi görüşlerin tersine üretimin dünya genelindeki belli bölgelerde yoğunlaşmakta olduğu, bölgesel uzmanlaşmaların gerçekleştiği ve farklı kentlerin/bölgelerin çeşitli alanlarda öne çıktıkları ve uzmanlaştıkları görülmektedir (Eroğlu ve Yalçın, 2014: 20).

Rekabet kavramının ekonomik büyüme sürecine kattığı önemin artmasında ve artan sıklıkla kullanılmasında ise özellikle 1980’lerin ardından bilgi-iletişim teknolojilerinin gelişiminin ve küreselleşme olgusunun önemli yer tuttuğu gözlenmiştir. Zamanla gelişen ilişkiler ağı bu kavramın yalnızca ekonomik değil siyasal, sosyal ve kültürel alanları da kapsadığı ve dünya ülkeleri için vazgeçilmez ekonomik bağımlılıkların ötesinde, mekânsal ve zaman olarak bir dönüşümü temsil eden bir kavrama dönüşmüştür. Başta kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi olmak üzere küreselleşme, finansal ve ticari serbestleşme, dünya genelinde gözlenen bazı bölgelerdeki yüksek oranda refah artışı; öte yandan bazı bölgelerde de yüksek oranda refah düşüşü ve sermayenin daha hızlı hareket edebilmesi bu dönemin ekonomik karakteri arasında yer almaktadır. Çok kutupluluk sonucu siyasal açıdan artan istikrarsızlık; teknolojik açıdan hizmetlerde ve gelişmiş ürünlerde artış, iletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişim ile yenilikçi süreçlerde ve ürünlerdeki gelişim; sosyo-kültürel katmanda insanların bireyselleşmesi ve kentleşmedeki artış, çevresel kirlenme, küresel iklim değişiklikleri kuraklık problemleri, değişen nüfus yapısı, demografik yapıdaki hızlı nüfus artışı, yenilikler, hammaddenin düşük maliyetle elde edilme mücadelesi, yeni açılan pazarlar, organizasyon açısından artan küresel rekabet ve bilinçli müşteriler, günümüz dünya düzenini dönüştüren temel değişikliklerdendir (Yurttañıkıma vd., 2015: 816-817).

Yeni ekonominin, iktisat yazınında önemli bir yere sahip olan rekabet anlayışını da dönüşüme uğratmış, artık rekabetin geleneksel yöntemler ile gerçekleştirilemeyeceğini göstermiştir. Bu dönüşüm firmaları, ülkeleri, bölgeleri ve kentleri sürdürülebilir rekabet anlayışına taşımış ve rekabet kavramlarının değiştirilmesine yol açmıştır. Yeni ekonomik düzende fiyat yarışı öncelik olmaktan çıkarak performans ve yeni ürün ekseninde yeni bir rekabet anlayışı oluşmuştur. İlk kazananın ve girenin her şeyi aldığı bu yeni düzen, rekabetin bilginin elde edilmesi, kullanılması ve yeni ürünlere dönüştürülmesi alanında yaşanmasını gerekli kılmıştır (Bayraktar ve Kaya, 2016: 90).

Bilginin önemli bir üretim etkeni haline gelmesiyle firmaların rekabet alanında öne geçebilmeleri için yaratıcı, yetenekli çalışanlara olan gereksinimi artmıştır. Yeni ekonomide başat rekabet avantajı çalışanların bilgi ve yetenekleridir. Bazı firmaların günümüz ekonomisinde fiziki sermayeye sahip olmadığı halde önemli ölçüde beşeri sermayeye sahip oldukları ve becerikli, bilgili çalışanları sayesinde çok kısa bir süre içinde dünyanın en büyük ve sayılı işletmeleri (Microsoft, Google vb.) haline dönüştükleri görülebilmektedir (Dilek, 2016: 89).

2.1. Rekabet ve Yerel Kalkınma

Rekabet olgusu kalkınmanın önemli yapıtaşlarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda ülkeler veya bölgeler arası rekabet, ülkelerin veya bölgelerin güçlü olduğu sektörlerde rekabet gücünün yükseltilmesi, başka bir ifade ile ilgili sektörlerin küresel rekabeti kanalıyla gerçekleşmektedir.

Bir firmanın, bölgenin, ülkenin veya kentin güçlü olduğu ve rekabet üstünlüğü elde edebileceği unsurlar şöyle sıralanabilir (Sayın, 2007: 347):

- Maliyet üstünlüğü oluşturabilmek,
- Üründe ayırt edici özellikleri ve farklılığı öne çıkararak, küresel ölçekte sektörel rekabet üstünlüğüne sahip olabilmek.

Dünya Bankasının ve OECD'nin yerel kalkınma kapsamındaki çalışmalarından elde edilen verilere göre mahalli kalkınmada başarı elde edebilmenin temel unsurları şöyle belirlenmiştir (Sayın, 2007: 347):

- Yerel kalkınmada rolü olan tüm aktörlerin kaynaklarını işbirliği içerisinde harekete geçirmesi,
- Yerel aktörlerin kalkınma yöntemini meydana getiren sektör geliştirme programlarında uzlaşma oluşturulması ve belirlenen yol için planlama sürecinin yürütülmesi
- Yatırımcılara yönelik "iş dostu çevre"nin uygulanması

gibi konularla birlikte ortak proje temelinde ise;

- Yerel kalkınmanın sağlanabilmesi adına ortak hedef ve hedef belirlenmesi,
- Çeşitli sektörleri temsil etmekte olan paydaşların kalkınma girişimini destekleyen katılımcılar olarak işe katılması,
- Her paydaşın kaynak katkısı, rolü ve sorumluluğunun netleştirilmesi,
- Sorun çözmeye işbirliği yaklaşımıyla katılım,
- Ortak hedefler adına ortak anlayış ile hareket edilmesi konuları öne çıkmaktadır.

Bunların yanında, yine Dünya Bankası ve OECD "yerel kalkınma stratejisinde bilgi temeline dayalı bir altyapının oluşturulması ile bölgenin rekabet üstünlüğü taşıdığı bir alanda yeniliğe yönelik üretimin teşvikinin önemi"ne değinerek;

- Bilim parkları ve teknoparkların gayrimenkul projeleri bağlamında teşviki,
- Kümelenme projelerinin sübvansede edilmesi,
- AR+GE ve sanayi ilişkilerinin beslenmesini vurgulamaktadır.

Yerel kalkınmada başarının yakalanabilmesi adına uygulanması gerekli olan programlar ise;

- Yerel altyapının güçlendirilmesi ve geliştirilmesi,
- Sosyal altyapının kurulması,
- İş ortamına uygun alanların oluşturulması,
- Girişimciler için tüzük ortamının sadeleştirilmesi,
- Yatırımların önünün açılabilmesi için sektör geliştirme programlarının uygulamaya alınması,
- Yatırım özendirme etkinliklerinin uygulanması olarak belirtilmektedir.

Böylelikle, son zamanlarda girişimcilik ile ilgili destekleme ve geliştirme programları ve sürdürülebilir rekabet, yerel ekonomik kalkınma programları içeriğinde oldukça kayda değer bir yer tutmaya başlamıştır (Sayın, 2007: 347).

2.2 Rekabet ve Şehir Markalaşması

Rekabet yalnız işletmelere özgü bir kavram değildir. İşletmeler gibi şehirler de birbiriyle rekabet halindedirler. Üretimden tüketime bütün süreci düşündüğümüzde toplumsal refah için şehirler de pazarlama faaliyetlerinde bulunur.

Şehir markalaşması, şehirlerin yabancı, yerli ve yerel kitleler tarafından beğenilme ve tanınma şeklini anlama, ölçme, etkileme ve yönetme ile ilgilidir. Bu önemlidir, çünkü farkındalık ve itibar, turistleri, tüccarları, yatırımcıları, öğrencileri ve sakinleri çekmek ve elde tutmak için gerekli ön şartlardır (www.europeancitiesmarketing.com).

Şehir markalaşması, markalaşmaya ilişkin düşünce, plan, strateji, yöntem ve tekniklerin kentler seviyesinde faaliyete geçirilmesidir. (Yaşar, 2013: 2-3). Globalleşme sürecinde, siyasal, ekonomik, teknolojik ve yönetsel birçok alanda yaşanan dönüşümler kentlerde tümü ile gözlenebilmektedir. Bu süreçte eski sanayi kentlerinden kendilerini geliştirip yeniliğe ayak uyduramayanlar sistemin dışında kalmaya başlamış hatta çöküş yaşayanlar olmuştur. Bu gelişmeler “rekabet eden kentler” kavramını ön plana çıkarmaktadır (Eraydın, 2001: 368-371).

Bir şehrin sahip olduğu ayırt edici simgeler markalaşma noktasında ve şehrin turizm potansiyelinin artmasında önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu noktada önemli bir faktör olan turistlerin çekilebilmesi için inşa edilen çevre unsurlarını kullanmak, tarihte üne sahip mimarlarla ilgili yapıları kullanmak ve gerekli durumlarda turistlere özel etkinlikler kullanılması gibi faaliyetlerden faydalanılması katkı sağlamaktadır. Bu etkiyi en başarılı şekillerde kullanan şehirlere örnek olarak Venedik, Amsterdam, Helsinki, Barselona gösterilebilir (Hospers, 2011: 34-35). Burada tarihi ve mimari yapı gibi şehrin sahip olduğu gelenek ve görenekleri, el sanatları gibi turizmde etkili olabilecek diğer faktörlerden de faydalanmak şehir markalaşması konusunda artı sağlayacaktır.

Marka şehir olma, şehirde yaşayanların ekonomik düzeylerini arttıracacağı gibi, marka imajını koruma adına yapılacak çalışmalar da şehrin yaşam standartlarını koruması anlamına gelmektedir (Akçi,2016: 360). Bölgesel pazarlamanın temel ilkeleri şunlardır:

- Ekonominin ihtiyacını, mevcut durumunu ve bölgeye ilişkin olanakları tahmin ederek bilgi birikimi ve çeşitli projelerin uygulanmasına yönelik bir alan olarak bölge tanıtımının yapılması.
- Ekonominin sorunlarına farklı düzeylerde etkili çözümler sunmak, uzun vadeli sürdürülebilir kalkınmaya odaklanmak;
- Yatırım piyasasında aktörlerin ihtiyaçlarının ve davranışlarının oluşumunu etkilemek.

Bir bölgenin, yatırımcıların ve halkın çekiciliğini etkileyen ana faktörler şunlardır (Dril vd, 2016: 47):

- Bölgedeki gerçek kalkınma ve refah düzeyi
- Görüntü
- İtibar

Markalaşma bir süreç olarak düşünüldüğünde çeşitli aşamalardan geçtiği şüphesizdir. Aaker'e göre kentsel ve bölgesel markalaşma süreci 5 aşamadan oluşmaktadır (Aaker, 1996, Yaşar, 2013):

- Birinci aşama: Marka stratejik analizi oluşturma
- İkinci aşama: Marka kimliği oluşturma
- Üçüncü aşama: Marka değeri oluşturma
- Dördüncü aşama: Markanın konumlandırılması
- Beşinci aşama: Uygulama olarak sıralanabilir.

Şehir markasını meydana getirmenin temelinde şehrin sahip olduğu değerlerin önceliklendirilerek yapılan planlar ve stratejilere bağlı marka çalışmaları yer almaktadır. Bu planlama ve stratejiler şehrin geçmişten bugüne kadar gelen ve geleceğe de taşınacak olan değer ve tutumların özünde yer alan çevresel, teknolojik, ekonomik ve sosyal gelişmeler çerçevesinde gerçekleştirilmelidir.

Şehir markalaşma sürecinde esas zorlu olan nokta hedef kitlelerdir. Çünkü farklı hedef kitlelerin farklı yönleri olacağı için buna yönelik birbiriyle uyum içerisinde olan çeşitli alanlarda gerçekleştirebilecek faaliyetlere ait olan daha özelleştirilmiş sektörel iletişim stratejilerine yönelmesi ve şehrin tüm özelliklerini içerisinde barındıracak bir çatı markanın belirlenmesi başarı açısından artı sağlayacaktır. (Dinnie, 2011:5)

2.3. Rekabet Endeksi

Rekabet edebilirlik, serbest ticaret ve piyasa koşullarındaki bir ekonominin, uluslararası ve yerel piyasaların taleplerini karşılayan hizmet ve malları üretebilme gücüne ne düzeyde sahip olduğunu yansıtan bir kavramdır. Herhangi bir ülkenin rekabet edebilirlik gücü, o ülkede yakalanmış olan yaşam standardının düzeyini de göstermektedir. Ülkeler seviyesinde rekabet edebilirlik ekonomik küreselleşme ve bütünleşme sürecinin yoğunlaştığı bu süreçte, ekonomilerin bu sürece ne düzeyde uyum sağlayabildikleri, kendi vatandaşlarına sürdürülebilir gelir artışıyla birlikte yüksek istihdamı ne derece sağlayabildikleriyle ilintilidir. Bir ekonominin rekabet edebilirliği, üretim faktörlerinin verimli ve etkin kullanılmasıyla belirlenmektedir. Ayrıca ekonomide destekleyici ve ilgili sektörler olması, ülkenin rekabet edebilirliğini olumlu yönde etkilemektedir. Bu bağlamda Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından rekabet edebilirlik; herhangi bir ülkenin üretkenlik düzeyini gösteren faktörlerin, politikaların ve kurumların bir birleşimi olarak açıklanmaktadır (RYKGM , 2015 : II).

Rekabet firmalar arasında gerçekleşiyor olsa da yerel yönetimler ve devletler, kendi sınırları içerisinde iş gören olan firmalara, söz konusu coğrafi alanda daha uygun olanaklar sunmaya ve bu olanaklardan yararlanmalarını kolaylaştırma çabasında dırlar. Bununla birlikte bir politika önerisi yapabilmek, rekabetçi firmaların hangi sebeplerden ötürü belirli bir ülke veya bölgede bulduklarını ve orada yoğunlaştıklarını anlamaya bağlıdır. Değer yaratma olanakları ve bu olanakları oluşturan değişkenler, ülkenin, yörenin veya bölgenin kaynaklarının ne derece verimli kullanıldığıyla ve yatırımların o alana çekilmesiyle ilintilidir. Mikroekonomik politikalar iyileştirilmediği sürece refahta sürdürülebilir iyileştirmelerin gerçekleştirilebilmesi mümkün olamayacaktır. Rekabetçilik, makro seviyede oluşan potansiyel ile mikro düzeyde gerçekleştirilen atılımlarla belirlenir (EDAM ve Deloitte, 2009: 4).

2.3.1. Uluslararası Düzeyde Yapılan Rekabetçilik Endeksi Çalışmaları

Günümüzde, ekonomik bölgelerin rekabet güçlerinin uluslararası düzeyde belirlenmesi ve bölgeler arasında bir sıralama ortaya çıkarılabilmesi için çeşitli kurumlarca *endeks* çalışmaları yürütülmektedir. Örnek olarak, WEF tarafından ülkeler düzeyinde her yıl Küresel Rekabetçilik Endeksi (*Global Competitiveness Index, GCI*) yayımlanmaktadır (Alkin vd., 2007: 222).

International Finance Corporation (IFC) da bir endeks yayımlamakta ve bunu bir takım değişkenler vasıtasıyla ifade edip ülkelerin sıralamasını ona göre yapmaktadır. IFC, yaptığı hesaplamada “iş yapmadaki kolaylık” sıralamasında son dönemlerde bir yenilik getirerek herhangi bir ülkenin içinde de bu alanda farklılıklar olabileceğini fark ederek “subnational reports” serisinin yayımına başlamıştır (EDAM ve Deloitte, 2009: 4).

IMD, rekabetçiliğin en önemli göstergesi olarak kişi başına GSMH’yi kabul etmektedir. Her yıl Dünya Rekabetçilik Yıllığı (World Competitiveness Yearbook) başlığıyla ülkeler bazında rekabetçilik endeksi yayınlayan IMD; devlet etkinliği, ekonomik performans, altyapı ve işletmelerin etkinliği şeklinde başlıca dört değişkeni temel almaktadır. Öte yandan OECD de kendi üyeleri arasındaki büyüme farklılıklarının sebebini araştırdığı çalışmasında da ülkeleri, (1)

durağan bir büyüme evresinde olan (2) büyümeyi sürdüren ülkeler olarak iki kategoriye ayırmıştır (Alkin vd., 2007: 223).

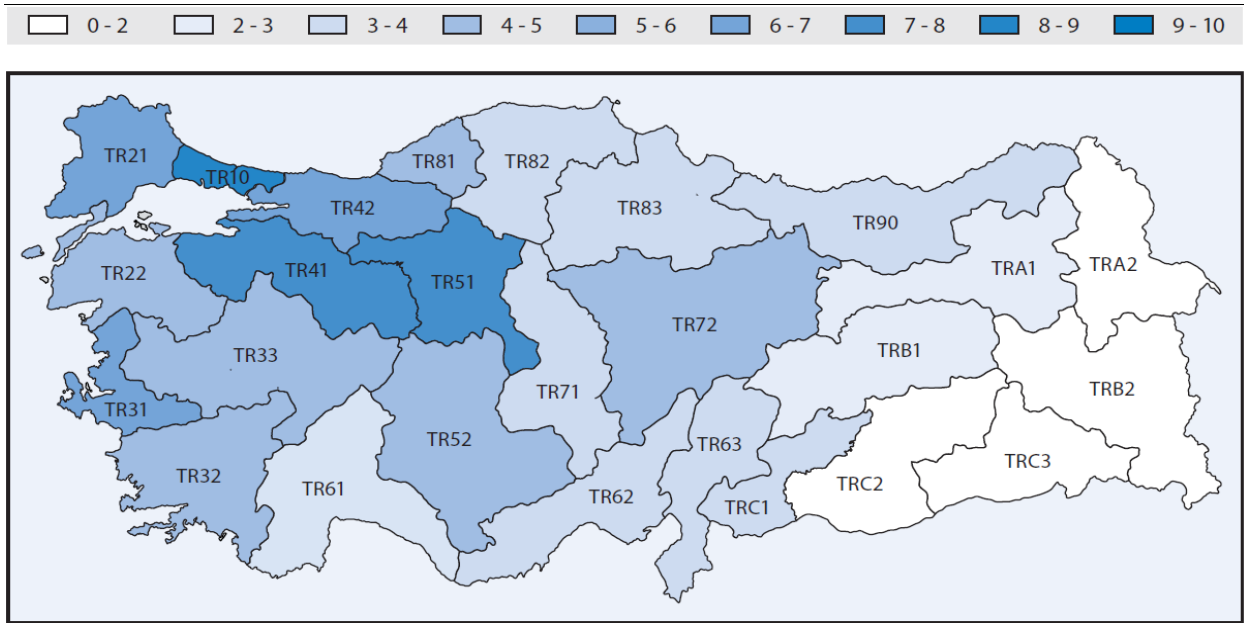
2.3.2. Ulusal Düzeyde Yapılan Rekabetçilik Endeksi Çalışmaları

Uluslararası seviyede yapılan rekabet endeksi yöntemlerinin ulusal düzeyde çeşitli coğrafi bölgeler için yapılabilecek rekabet endeksi çalışmalarına uyarlanması, devletin etkinliği, kullanılan pazar yapısı, finansal pazarların durumu ve faiz oranları gibi birçok verinin ulusal seviyedeki çalışmalarda kullanılmamasına rağmen, ulusal düzeyde yapılmakta olan rekabetçilik çalışmaları için önde gelen bir başvuru kaynağını oluşturmaktadır (Alkin vd., 2007: 223).

Bölgesel rekabetçilik kavramı temelinde yatan düşünce, belli bir bölgede iş gören firmaların verimlilik derecesidir fakat bölgesel rekabetçilik çok daha genel bir seviyede, bölgenin artan piyasa payı olan veya istikrarlı firmaları çekme, tutma ve bu firmaların etkinliklerine katılanlara artan veya istikrarlı yaşam standardı sunabilme yeteneği olarak da tanımlanabilir. Herhangi bir bölgenin rekabetçilik düzeyinin en basit göstergesi ise teorik olarak, o bölgenin ücretlendirme düzeyidir. Kuramsal açıdan beklenen ve gerçekten gözlemlenen, en yüksek ücretlendirmelerle birlikte en yüksek (endüstri bazında) rekabetçilik seviyesinin dış ticarete konu olan endüstrilerde ve bu tip endüstrileri barındıran bölgelerde olduğudur (EDAM ve Deloitte, 2009: 6).

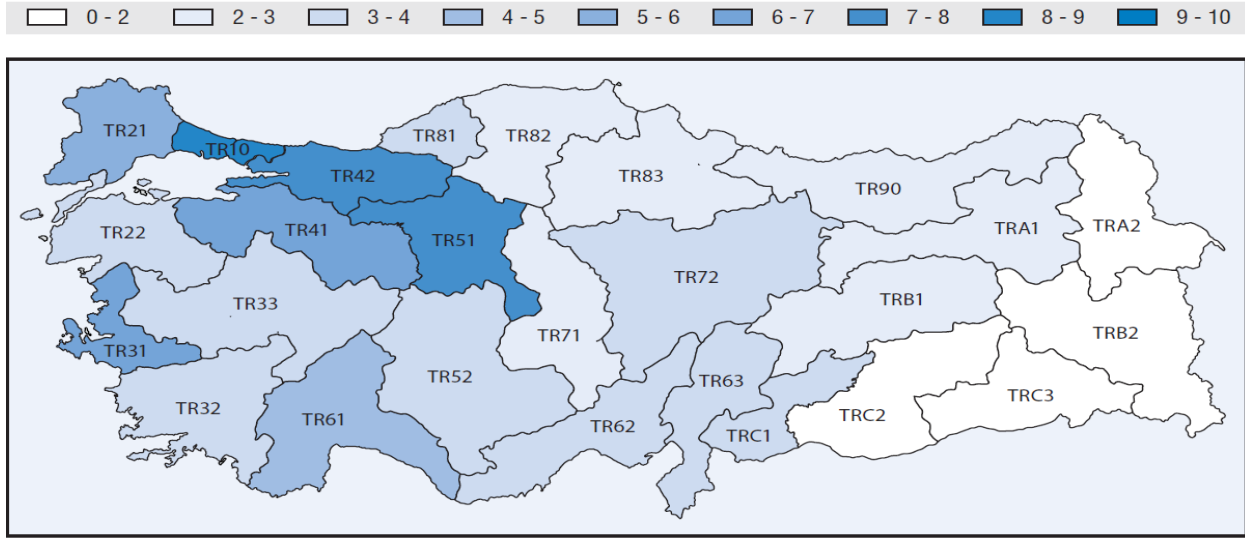
Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'te bölgesel rekabet edebilirlik alanında yapılan çalışmaların sonuçlarından örnekler verilmesi amaçlanmıştır.

Şekil 2: Bölgelere göre bölgesel rekabet edebilirlik - endeks puanları

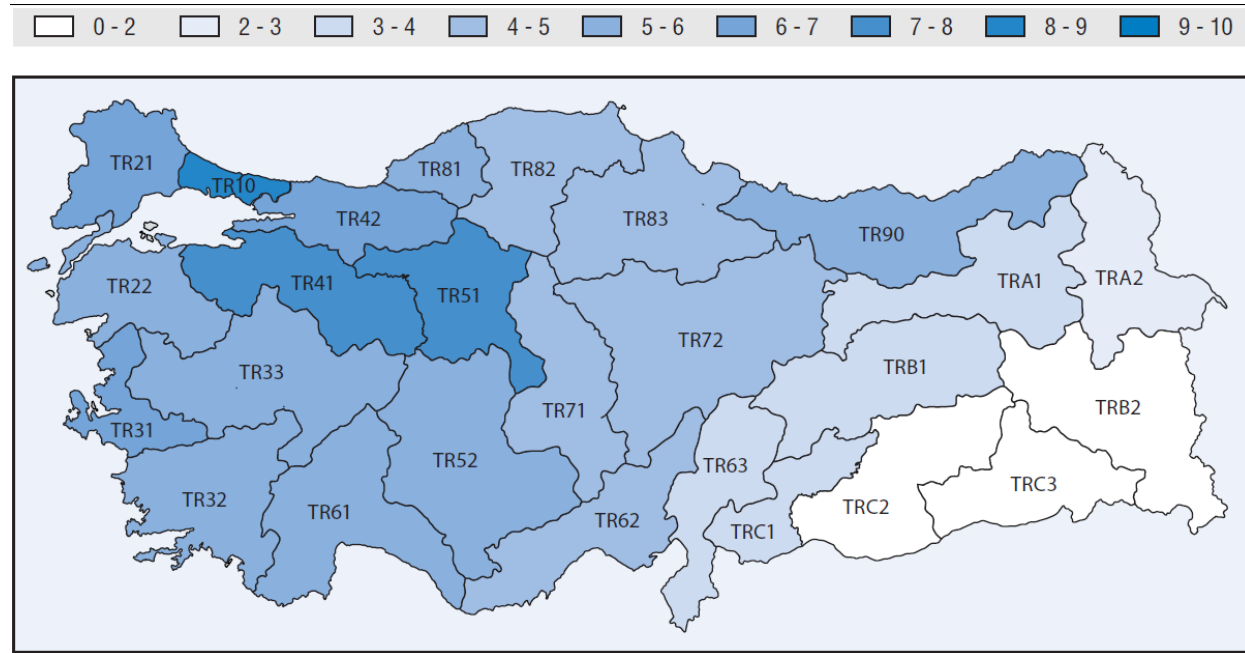
Kaynak: OECD (2016). *Türkiye’de Bölgesel Rekabet Edebilirliğinin Geliştirilmesi*, OECD, Eylül 2016: 5

Şekil 3: Bölgelere göre bölgesel rekabet edebilirlik – ekonomik performans puanları

Kaynak: OECD. (2016). *Türkiye’de Bölgesel Rekabet Edebilirliğinin Geliştirilmesi*, OECD, Eylül 2016, s.6

Şekil 4: Bölgelere göre bölgesel rekabet edebilirlik – rekabet gücü belirleyici göstergeler puanları

Kaynak: OECD. (2016). *Türkiye’de Bölgesel Rekabet Edebilirliğinin Geliştirilmesi*, OECD, Eylül 2016, s.6

Bölgeler arasında rekabet güçlerinin hesaplanması bugün uluslar düzeyinde her yıl farklı kurumlarca süreklilik kapsamında yapılmakta ve ilgililer için duyurulmaktadır. İlgili uluslar, meydana getirilen göstergelere bakarak global rekabetteki yerlerini saptayabilmekte, eksikliklerini giderebilme adına çalışmalar yürütebilmektedirler. Bu çalışmalardan yola çıkılarak da şehirlerarası rekabetçiliğin ölçülebilmesi için endeksler oluşturulmaktadır.

Ülkemizde gerçekleştirilmiş olan ve gerçekleştirilmeye devam edilen iller arası rekabet endekslerinin bazılarını geçmişten günümüze inceleyecek olursak şu şekilde bir sıralama yapılabilir.

Bu alanda yapılan çalışmalarda değişken sayısı açısından yüksek sayıya sahip çalışmalarda mevcuttur.2012 yılında İstanbul Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen 26 bölge 81 il Küresel rekabet endeksi çalışmasında 3 alt endeks ve 338 farklı değişken kullanılmıştır.2014 yılında Kayseri Ticaret Odası tarafından gerçekleştirilen Kayseri Rekabet Endeksi çalışmasında 3 alt endeks ve 276 farklı değişken kullanılmıştır. Son olarak da 2017’de İstanbul Ticaret Odası tarafından gerçekleştirilen İstanbul Rekabet Endeksi çalışmasında 9 alt endeks ve 100 farklı değişken kullanılmıştır. (Alkin vd., 2007: 221).

3. Endeks Değerlemeleri

Literatür kapsamında çalışmamızda her sene yenilenebilir şekilde analizler gerçekleştirerek şehirlerin rekabetçilik endeks değerleri ve sıralamasını hayata geçiren URAK (Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu) tarafından oluşturulan endeks değerleri baz alınmıştır. Bu değerler dört temel alt endeks altında şekillenmiştir. Bunlar sırasıyla (URAK, 2018):

- Beşeri Sermaye
- Yenilikçilik
- Üretim ve Ticaret
- Yaşanabilirlik endeksleridir.

Her bir alt endekslere yön veren değişkenler mevcuttur. Bu değişkenlerin şekillenmesinde iller arası yenilebilir ve belli bir periyodik zaman dilimi baz alınarak ulaşılmış veriler rol oynamaktadır. Bir başka ifade ile endekslerin hesaplanmasında güncel yıllık veriler dikkate alınmaktadır. Güncel olarak ulaşılan her bir veri temel bir algoritma çerçevesinde hesaplanarak alt endeks değerlerini şekillendirmiştir. Çalışmamızda da elde edilen bu endeks değerlerinden yararlanılarak TR 33 Bölgesi illeri için ayrı ayrı sınıflandırma ile değerlendirmeler gerçekleştirilmiştir. Öncelikli olarak temel dört alt eksen TR 33 Bölgesi illeri için incelenmiştir. Sonrasında ise dört alt endeks değerlerinin bileşiminden elde edilmiş olan genel endeks değerleri TR 33 Bölgesi için değerlendirilmiştir. Ayrıca genel endeks değerleri ve genel endeksin görünüm kazanmasına yön veren alt endeksler daha anlaşılır olabilmesi açısından şekiller ile zenginleştirilmiştir.

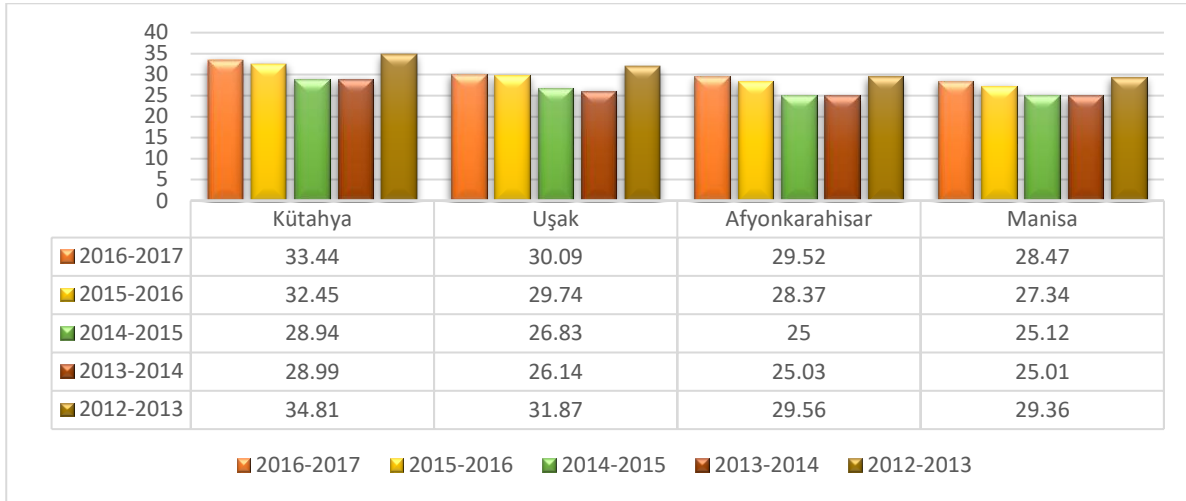
3.1. TR 33 Bölgesi Beşeri Sermaye Endeksinin Değerlendirilmesi

Beşeri sermaye, bir toplumun nitelikli insan gücü yetiştirebilme hedefiyle ortaya koyduğu yatırımları ile elde ettiği bilgi, tecrübe ve becerilerin toplamıdır. Bu yatırımlara; eğitim düzeyi, kişi başına gelir dağılımı, okullaşma oranı, göç durumu, planlı kentleşme, mesleki ve teknik formasyon kazandırılması, yetenekli kişilerin uluslararası hareketliliği, uluslararası ticari faaliyetler, sağlık hizmetleri gibi daha birçok faktör yön vermektedir (Schultz, 1968: 277). Bugün beşeri sermaye yönünde yapılacak yatırımlar, gelecekte elde edilecek yenilik ve icatların temelini oluşturarak bir ulusun üretkenlik ve rekabet edebilme gücünü arttıracaktır.

Bununla birlikte beşeri sermayenin ekonomik büyüme ile ilişkisine yönelik literatürde çok sayıda çalışmalar mevcut olup bu çalışmaların sonucu ulaşılan ise beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde oldukça önemli etkiye sahip bir faktör olduğunu doğrular niteliktedir. Bunu destekler nitelikte literatürde Lucas’ın görüşlerine oldukça sık yer verilmektedir. Lucas, beşeri sermayenin uzun dönemde büyüme izlenebilmesinde en önemli üretim faktörü olduğuna dikkat çekmekte ve 1988 yılında gerçekleştirmiş olduğu çalışmasındaki temel varsayımları beşeri sermayenin büyümeye katkısını inceleyen modellerde sıklıkla yer verilmektedir (Eser & Gökman Ekiz, 2009: 53).

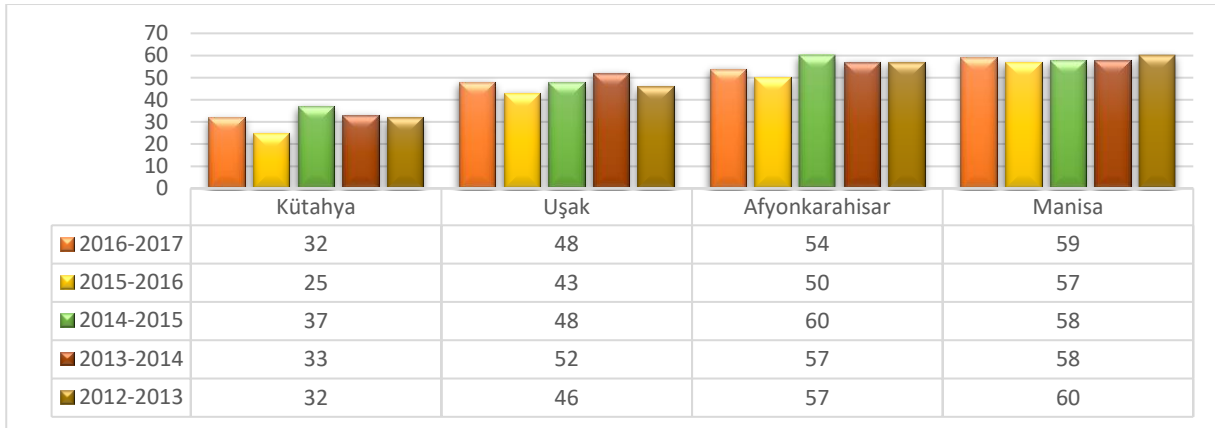
Bu kapsamda çalışmamızda ekonomik büyüme üzerinde önemli etkileri olan beşeri sermayenin endeks değerleri ilk alt endeks olarak incelenmektedir. Referans alınan çalışma kapsamında elde edilen beşeri sermaye endeks değerleri TR 33 Bölgesi illeri ayrı ayrı yıllar bazında sınıflandırılarak aşağıda şekiller yardımıyla değerlendirilmiştir.

Şekil 5: TR 33 Bölgesi İllerinin Yıllara Göre Beşeri Sermaye Endeks Değerleri

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 6: TR 33 Bölgesi İllerinin Tüm İller Bazında Beşeri Sermaye Endeks Sıralamaları

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 1 ve Şekil 2 ile yansıtılmış olan değerler incelendiğinde; 2016-2017 yılları arasında Kütahya ilinin TR 33 Bölgesi illeri arasında (33,44) beşeri sermaye değeri ile ilk sırada konumlandığı görülmektedir. Kütahya ilinin Türkiye’deki 81 il bazında yıllara göre sıralamasına bakıldığında ise; 2016-2017 döneminde sıralama değeri ile konumlandırıldığı mevcut durumunun bir önceki yıla göre (2015-2016) gerilediği görülmektedir.

Bu gerilemenin üzerinde; ilin YGS başarı yüzdesinin diğer illere göre daha düşük oranda kalması, ilde yabancılara verilen çalışma izni sayısı, tahakkuk eden gelir vergisi ve ildeki nüfusun işgücüne katılma oranında meydana gelen azalma gibi değişimlerin rol oynadığı kabul edilmektedir (URAK, 2018: 64).

Uşak ili için bir değerlendirme yapıldığında; ilin 2016-2017 yılı endeks değerinin (30,09) olduğu ve TR 33 bölgesi illeri arasında Kütahya ilini izleyerek ikinci sıraya yerleştiği görülmektedir. Uşak ilinin iller bazında sıralaması incelendiğinde; 2015-2016 döneminde kaydedilen beşeri sermaye endeks sıralama değerini 2016-2017 yılı dönemi çerçevesinde koruyamadığı görülmektedir. Bu kapsamda bakıldığında performansının beş sıra gerilediği dikkat çekmektedir.

Afyonkarahisar için ise 2016-2017 dönemi içerisinde beşeri sermaye endeks değerinin (29,52) olduğu ve bu değer ile TR 33 illeri arasında üçüncü sıraya yerleştiği görülmektedir. Yıllara göre tüm iller bazında sıralamasına bakıldığında ise; Afyonkarahisar’ın 2016- 2017 dönemi içerisinde

81 il arasında 54.sıraya yerleştiği görülmektedir. Bir önceki yıla göre bakıldığında bu sıralama ile 4 basamak gerileme izlediği göze çarpmaktadır.

Manisa ili içinde beşeri sermaye endeks değerleri incelendiğinde; 2016-2017 yılı endeks değeri ile (28,47) TR 33 Bölgesi illeri arasında son sırada konumlandığı görülmektedir. Bu kapsamda Manisa ili 2016-2017 dönemi bazında beşeri sermaye bakımından en düşük ildir. Tüm iller bazında ortaya konulan beşeri sermaye endeks sıralamasındaki konumuna bakıldığında ise; 2016-2017 dönemi sıralamadaki konumu ile bir önceki yıla göre iki basamak gerilediği dikkat çekmektedir. TR 33 Bölgesi illeri arasında beşeri sermaye kapsamında genel görünüme bakıldığında; beşeri sermaye endeksi değerleri ile beş dönem birlikte Kütahya ilinin diğer TR 33 illerine göre performansının daha yüksek olduğu görülmektedir.

3.2. TR 33 Bölgesi Yenilikçilik Endeksinin Değerlendirilmesi

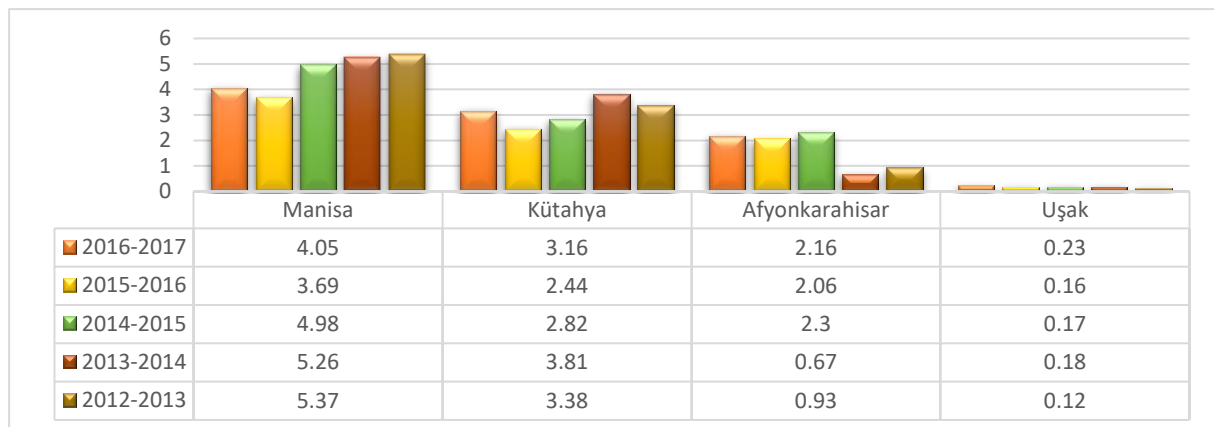
Yenilikçilik, rekabet edilebilirliği ölçümlenmesinde yön veren önemli bir değişken olup gerçekleştirilen endeks çalışmalarında sıklıkla kullanılmaktadır (Alkin, Bulu, & Kaya, 2007, s. 225; URAK, 2018, s. 20-21). Bir ulusun sürdürülebilir verimlilik ve rekabet kaydedebilmesinde inovasyon gücü oldukça etkili olmaktadır. 1995 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan “Green Paper on Innovation” isimli belgede işletmeler ve ülkeler açısından inovasyonun önemi şu cümleler ile ifade edilmiştir (European Commission, 1995: 2).

“İnovasyon, uzun dönemde işletmelerin hedeflerine ulaşabilmelerinde ve endüstriyel yapıların yenilenmesinde etkili bir güç olup; piyasalarda ürün ve hizmet temelli aralığın yenilenmesi ve geliştirilebilmesine, pazar trendlerinin belirlenebilmesine, yeni yöntemlerin kurulabilmesine, iş organizasyonu ve çalışma koşulları gibi yönetim ile ilişkili potansiyel değişikliklerin izlenebilmesini mümkün kılmaktadır”.

Aynı zamanda ekonomik büyüme ve kalkınma izlenebilmesinde de potansiyel yenilik kapasitelerinin analiz edilerek geliştirilmesi atılacak önemli adımlardan biri olacaktır. Bu adımı destekleyecek olan inovasyon endeksi ile mevcut inovasyon yeteneğinin belirlenmesidir. İnovasyon yeteneğinin ortaya konulması ile teknolojiyi yakalamada potansiyel avantajlar mümkün olabilecektir (Hancıoğlu, 2016: 133).

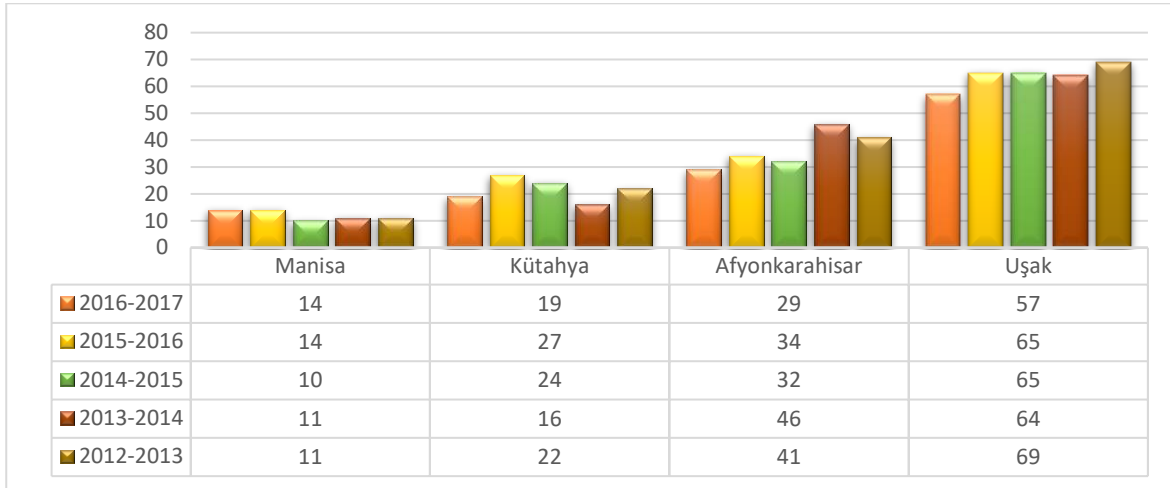
Ekonomik kalkınma ve rekabet edebilme gücünü ortaya konulmasında önemli olan yenilikçilik endeksi çalışmalara yön vermektedir. Referans alınan çalışmamızda da temel alt eksen olarak belirlenerek iller bazında yenilikçilik analiz edilmiştir. Bu çalışma kapsamında TR 33 Bölgesi illeri için yenilikçilik endeks değerleri ve sıralamaları ayrı olarak aşağıda değerlendirilmiştir.

Şekil 7: TR 33 Bölgesi İllerinin Yıllara Göre Yenilikçilik Endeks Değerleri

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 8: TR 33 Bölgesi İllerinin Tüm İller Bazında Beşeri Sermaye Endeks Sıralamaları

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 3 ve 4 ile gösterilen TR 33 Bölgesi illeri için yenilikçilik endeks değerleri ve sıralamaları analiz edildiğinde; ulaşılan on iki veri ile şekillenen yenilikçilik endeks değerlerinin 2016-2017 dönemlerinde baz alınan iller arasında en rekabetçi il konumunda ilk sıraya (4,05) endeks değeri ile Manisa ilinin yerleştiği görülmektedir. Manisa ilinin bir önceki yıla göre mevcut sıralamasını koruduğu görülmektedir.

2016-2017 dönemi kapsamında Manisa ilini izleyen il ise Kütahya ili olmuştur. Kütahya'yı TR 33 Bölgesi illeri arasında ikinci sıraya konumlandıran yenilikçilik endeks değeri (3,16) olmuştur. Kütahya ilinin 2016-2017 dönem sonuçları kapsamında yenilikçilik endeks sıralamasında Manisa iline göre bir önceki yıla kıyasla performansında ciddi bir artış kaydettiği görülmektedir. Bu artış; son dönemde açılan Tasarım Merkezleri ile Yüksek Teknolojili Ürün İhracatında ve ARDEB Projesi Destek Miktarında artışların kaydedilmesi ile ilişkilendirilmektedir (URAK, 2018, s. 65). Bununla birlikte 2016-2017 dönemi içerisinde 100.000 kişiye düşen Patent Tescili ve Faydalı Model Tescilindeki artış ile Bilimsel Yayın Sayısında kaydedilen artışlar etkili olduğu kabul edilmektedir.

2016-2017 dönemi Yenilikçilik Endeks Değeri (2,16) ile Afyonkarahisar ili TR 33 illeri arasında üçüncü sıraya yerleşmiştir. Yenilikçilik Endeks sıralamasında 2016-2017 dönemi konumu bir önceki kıyasla artış yönünde olduğu görülmektedir. Afyonkarahisar'ın bir önceki yıla kıyasla beş basamak performansında ilerleme kaydettiği dikkat çekmektedir.

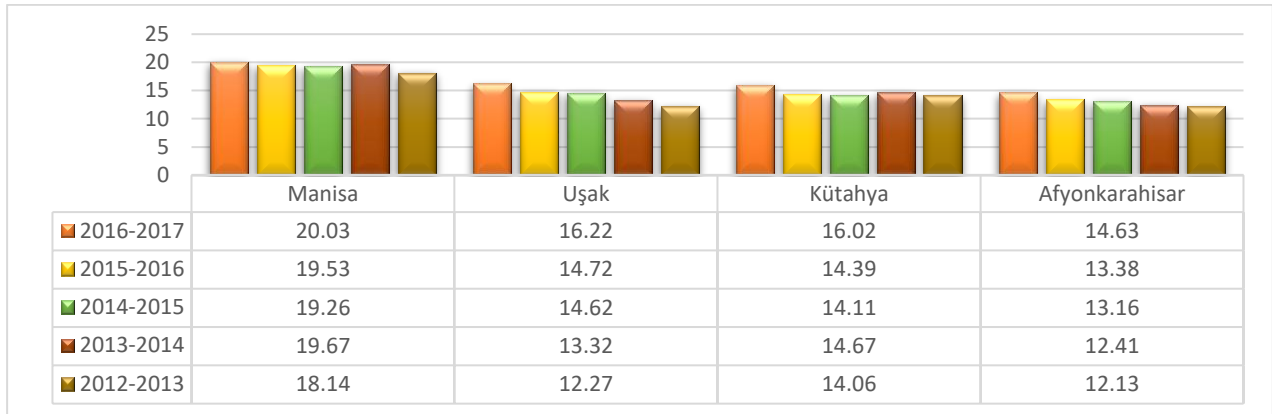
TR 33 Bölgesi illeri içerisinde yenilikçilik endeksi kapsamında son sırayı 2016-2017 dönemi (0,23) endeks değeri ile Uşak ilinin aldığı görülmektedir. Ancak Uşak ili Kütahya ilinde olduğu gibi bir önceki döneme göre ciddi bir yükselme kaydetmiştir. Yenilikçilik Endeks sıralamasına bakıldığında 2015-2016 dönemine göre 8 basamak performansında yükselme kaydettiği göze çarpmaktadır. Bu yükselmenin arkasında; son dönemde Ar-Ge merkezlerinin açılması, yüksek teknoloji ürün ihracatları, bilimsel yayın sayısında kaydedilen artışlar ve 2016-2017 dönemi içerisinde 100.000 kişiye düşen patent tescili ve Faydalı Model Tescilindeki artışların olduğu tespit edilmiştir (URAK, 2018: 67).

3.3. TR 33 Bölgesi Üretim ve Ticaret Endeksinin Değerlendirilmesi

Üretim ve ticaret performansı, refah ve yaşam kalitesinin yüksek seviyelerde izlenebilmesi ile ilişkilidir. Bu sebeple bir bölgenin ya da şehrin üretim ve ticaret yönünde mevcut durumunu analiz edebilmek ekonomik gücü hakkında değerlendirme yapabilme noktasında “üretim ve ticaret endeks değerleri” yol gösterici nitelikte olmaktadır. Bu endeks değerlerinin tespit edilmesi ve

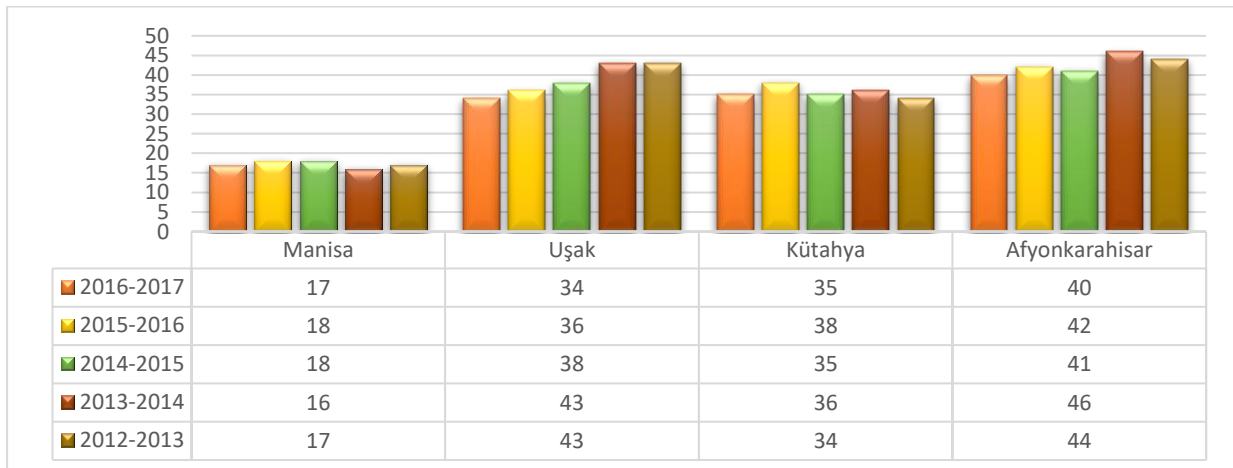
ortaya koyulması mevcut bölge ya da şehir için rekabet gücü elde edebilme hususunda oldukça önemli niteliktedir. Bir başka deyişle üretim ve ticaretle elde edilecek rekabet gücü o bölgenin ya da şehrin gelecekteki ekonomik büyüme ve kalkınma hızına da ışık tutacaktır. Bu kapsamda literatürde rekabet edilebilirliği belirleme yönünde gerçekleştirilmiş endeks çalışmalarında bu endekse sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Çalışmamızda da baz alınan URAK endeks değerleri arasında bu değer temel değişkenlerden biri olarak analiz edilmiştir. URAK tarafından gerçekleştirilmiş çalışmada üretim ve ticaret endeksinin elde edilebilmesinde baz alınan veriler yön vermiştir. Her bir veriye güncel olarak ulaşılarak temel bir algoritmayla hesaplanmış üretim ve ticaret endeks değerleri iller bazında ortaya konulmuştur. Çalışmamız bu kısımda da bu değerlerden TR 33 Bölgesi illeri için ortaya konulmuş üretim ve ticaret endeks değerleri ayrı bir şekilde sınıflandırılarak aşağıda şekiller ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Şekil 9: TR 33 Bölgesi İllerinin Yıllara Göre Üretim ve Ticaret Endeks Değerleri

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 10: TR 33 Bölgesi İllerinin Tüm İller Bazında Üretim ve Ticaret Endeks Sıralamaları

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 5 ve 6'da yansıtılan değerlere bakıldığında; üretim ve ticaret endeks değerlerinde 2016-2017 dönemi içerisinde Manisa ilinin TR 33 illeri arasında (20,03) endeks değeri ile ilk sıraya yerleştiği görülmektedir. Önceki yıllara göre karşılaştırma yapıldığında ciddi artış ve azalışların olmadığı görülmektedir. 81 il arasında mevcut konumuna bakıldığında üretim ve ticaret endeks sıralaması ile TR 33 Bölgesi illeri arasında ilk 20 içerisinde konumlanan il olduğu dikkat çekmektedir. Manisa ilini izleyen ikinci TR 33 Bölgesi ilinin Uşak ili olduğu görülmektedir. Uşak ilinin üretim ve ticaret endeks değerinin 2016-2017 yılı içerisinde (16,22) olduğu belirlenmiştir. Ayrıca geçmiş yıllara göre (2012-2014) üretim ve ticaret performansında ilerleme kaydettiği göze çarpmaktadır.

Üretim ve ticaret endeks değerleri ile 2016-2017 dönemi içerisinde üçüncü sırada (16,02) endeks değeri ile Kütahya ili görülmektedir. Kütahya ilinin geçmiş yıllarda aldığı değerler ile sıralamasına bakıldığında 2015-2016 dönemine kadar Uşak ilinden üretim ve ticaret performansı açısından önde olduğu göze çarpmaktadır. Ancak Uşak ili bu durumu 2015-2016 dönemi ile farklılaştırdığı performansında artış kaydettiği görülmektedir.

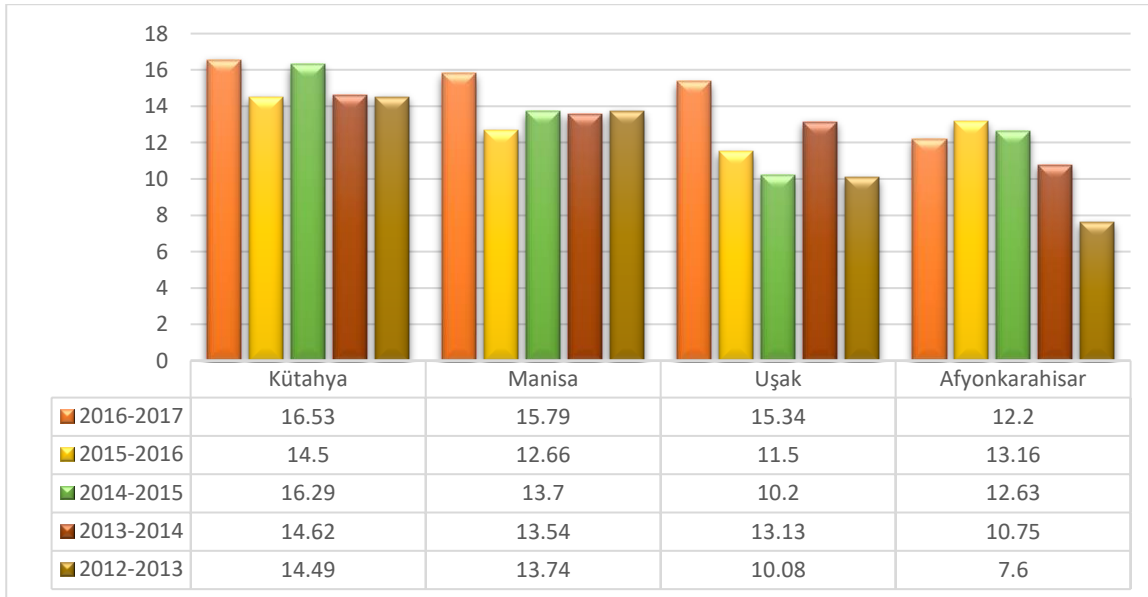
3.4. TR 33 Bölgesi Yaşanabilirlik Endeksinin Değerlendirilmesi

Bir bölgenin ya da şehir için “yaşanabilir bir yer” vurgusunu yapabilmek için öncelikle bunun teorik olarak tanımını ortaya koyabilmek gereklidir. Bir toplumun ya da toplum içerisinde her bir bireyin özgürce ulaşabildiği, özümseyebildiği ve en önemlisi paylaşım içerisinde etkileşimin gerçekleştirilebildiği yaşam alanı “yaşanabilir bir yer” kavramının karşılığını vermektedir. Yaşanabilirlik tanımına literatürde farklı bakış açıları getirilmiştir. Bir bakış açısı ile yaşanabilirlik kavramı “bir bireyin refahı ile ilişkili olarak içerisinde bulunduğu yerleşim alanının sakini olmaktan duyacağı tatmin duygusunu destekleyecek sosyal karakteristikler ve kalite” olarak ifade edilmiştir (Keleş, 2010).

Yaşanabilirlik endeksi ile araştırılan bölge ya da şehir için yaşanabilir bir yer olması hususunda mevcut durumunun analiz edilebilmesi ve değerlendirilebilmesi açısından yol gösterici niteliktedir. Özellikle dünya çapında ülkeleri baz alarak 2018 yılında Forbes Dergisi “İş Yapmak ve Yaşamak İçin En İyi Kentler” çeşitli faktörleri göz önünde bulundurarak kapsamlı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmayı şekillendiren 4 ana değişkenin olduğu ve bunlar sırasıyla “Beşeri sermaye ve yaşanabilirlik, marka becerisi ve yenilikçilik, ticaret becerisi ve üretim potansiyeli, erişilebilirlik” şeklindedir (Henden Şolt, 2018: 76-77). Aynı şekilde çalışmamız kapsamında yararlanılan Uluslararası Rekabet Kurumu tarafından gerçekleştirilen 2018 yılı iller arası rekabet gücünün analiz edilmesinde dört ana değişken altında kategorilendiği görülmektedir (URAK, 2018).

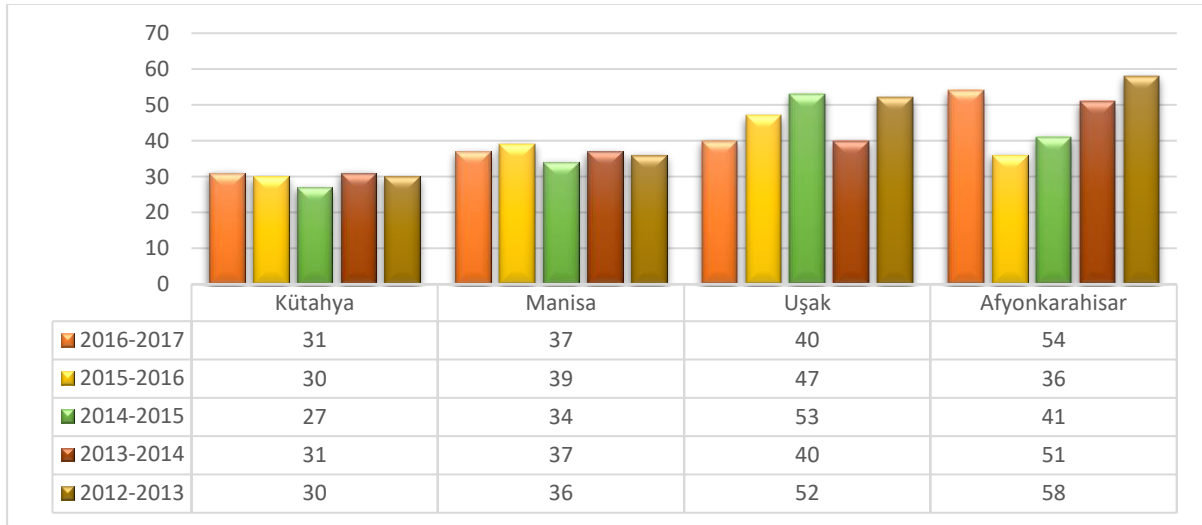
Çalışmamız doğrultusunda rekabet edebilme potansiyeli ile ilişkili olan yaşanabilirlik endeksi referans alınan çalışma kapsamında TR 33 Bölgesi illeri için ayrı bir sınıflandırma çerçevesinde aşağıda şekiller ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Şekil 11: TR 33 Bölgesi İllerinin Yıllara Göre Yaşanabilirlik Endeks Değerleri

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 12: TR 33 Bölgesi İllerinin Tüm İller Bazında Yaşanabilirlik Endeks Sıralamaları

Kaynak: URAK, 2018

Şekil 7 ve Şekil 8 ile ortaya konulan yaşanabilirlik endeks değerleri incelendiğinde; 2016-2017 dönemi içerisinde TR 33 Bölgesi illeri arasında Kütahya ilinin (16,53) endeks değeri ile ilk sıraya yerleştiği görülmektedir. Beş dönem içerisinde yaşanabilirlik endeks değerlerine bakıldığında aynı şekilde TR 33 Bölgesi iller bazında ilk sıradaki konumunu koruduğu dikkat çekmektedir. Bakıldığında Kütahya ilini 2016-2017 döneminde izleyen ikinci ilin (15,79) endeks değeri ile Manisa ilinin olduğu görülmektedir.

3.5. TR 33 Bölgesi İçin Genel Endeks Değerlendirmesi

Genel endeksin görünümünü şekillendiren alt endekslerdir. Çalışmamızın bu kısmında da daha önce incelenen dört alt endeks değerleri ile görünüm kazanan TR 33 Bölgesi illeri için genel endeks değerlerinin ortaya konulmasıdır. Herhangi bir bölge ya da il kapsamında genel endeks değerlemelerinin açık bir şekilde ortaya konulması; illerin rakiplerine göre rekabet edebilme güçlerini üst seviyelere çıkarabilmelerinde yol gösterici olmaktadır. Bu doğrultuda aşağıda tablolarda; Türkiye’de 81 il arasında TR 33 Bölgesi kapsamında incelenen dört ilin mevcut rekabetçi konumlarını belirlemeye yönelik genel endeks değerleri ve sıralamalarına yer verilmiştir. Tablo ile ortaya konulan değerler ve sıralamalar incelendiğinde; 2018-2019 yılları için TR 33 Bölgesi illeri içerisinde en rekabetçi ilin Manisa olduğu görülmektedir. Özellikle genel endeks değerlerini şekillendiren alt endeks değerleri incelendiğinde; Manisa ilinin yenilikçilik endeks değeri ile üretim ve ticaret endeks değerinde TR 33 Bölgesi illeri arasında endeks değeri ile ilk sıraya yerleşmesi genel görünümü üzerinde etkili olduğu kabul edilebilecek önemli bir husustur.

Tablo 1: Yıllara Göre TR33 Bölgesi İllerinin Tüm İller İçerisindeki Rekabet Endeksi Değerleri

İller	2018-2019	2016-2017	2015-2016	2014-2015	2013-2014	2012-2013
Manisa	26,90	16,07	14,97	15,04	15,19	15,67
Kütahya	25,57	15,75	14,44	14,27	14,27	15,09
Uşak	25,34	14,02	12,71	12,35	11,90	12,11
Afyonkarahisar	24,94	13,38	12,94	12,58	11,08	11,35

Tablo 2: Yıllara Göre TR33 Bölgesi İllerinin Tüm İller Bazında Genel Rekabet Endeksi Sıralamaları

İller	2018-2019	2016-2017	2015-2016	2014-2015	2013-2014	2012-2013
Manisa	26	26	25	25	27	29
Kütahya	33	30	34	32	29	30
Uşak	34	52	49	49	46	44
Afyonkarahisar	37	57	54	47	44	50

2018- 2019 yılları için ilk sırada konumlanan Manisa'yı sırasıyla; Kütahya (25,57), Uşak (25,34) ve Afyonkarahisar (24,94) izlediği görülmektedir. TR 33 Bölgesi kapsamında 2018-2019 yılları arasında genel endeks sıralamasında ikinci sırada yer alan Kütahya'nın önceki yıllar bazında durumu incelendiğinde; genel rekabet endeks değeri içerisinde 2012-2013 yıllarında inişli çıkışlı seyreden durumunu 2018-2019 yılı içerisinde iyileştirdiği bir önceki yıla göre rekabet gücü değerini arttırdığı görülmektedir. Özellikle alt endekslerden beşeri sermaye endeksi ile yaşanabilirlik endeks değerleri ile TR 33 Bölgesi illeri arasında ilk sırada konumlanması genel görünümde iyileşmeyi destekleyici olmuştur. Endeks değerleri ile Uşak ili için mevcut duruma bakıldığında; 2018-2019 dönemi değerleri ile üçüncü sıraya yerleştiği görülmektedir. Ayrıca Uşak ilinin genel endeks sıralamasında bir gerileme izlediği dikkat çekmektedir. Bir önceki dönemde (2016-2017) 52. sırada iken 2018-2019 döneminde Türkiye'nin 81 ili arasında 34.sırada yerini almıştır. Son olarak çalışma kapsamında baz alınan TR 33 Bölgesi illeri içerisinde 2018-2019 dönem sıralamasında rekabet gücü en düşük ilin Afyonkarahisar olduğu görülmektedir. Şehir bölgesinde son sıradaki yer alırken ülke genelinde de 37. sırada yer almaktadır.

4.Sonuç

Her ne kadar günümüzde rekabetçilik olgusu genel olarak mikro seviyede faaliyetlere odaklanan işletmeler açısından değerlendirilen bir olgu olarak ele alınsa da; kentler, bölgesel yapılar ve ülkeler de rekabet güçlerini artırabilme adına birbirleriyle yarışır. Bölgesel ve ulusal kalkınma planlarının bölgesel düzeydeki rekabetin gerekliliğine dikkat çektiği ve özellikle kentsel düzeyde tasarlanan uzun dönemli derinlemesine planların rekabette avantaj elde edilmesine odaklandığı görülmektedir.

Bu noktada şehir düzeyinde yüksek bir rekabet gücü elde edebilmenin yollarından bir tanesi iyi planlanmış stratejiler ile tanıtım, imaj ve konumlandırma gerçekleştirilebilmesidir. Bu planların

yapılmasında şehir yönetimi profesyonel ekipler ve tüm paydaşların bir arada katılımı sağlanarak tam kapsamlı bir düşünce yapısı oluşturulmalıdır. Bu açıdan şehri bir cazibe merkezi haline getirebilmek için hem yerel halk hem turistler açısından değerlendirmeler yapılarak buna göre verilere dayalı adımlar atılmalıdır.

Şehrin rekabet gücü açısından güçlü bir logoya da sahip olması şehrin markalaşma gücüne de olumlu etki sağlayacaktır. İyi biçimlendirilmiş bir logo şehrin sahip olduğu tüm soyut değerleri somutlaştıracak bir nitelik taşımaktadır. Bu açıdan Antalya, İzmir, Bursa gibi büyük şehirlerin bu konuda uzman ekipler oluşturması konunun etkisini daha da ön plana almaktadır.

Rekabet endeksi değerleri TR33 bölgesi kapsamında incelendiğinde beşeri sermayede Kütahya bölgesel sıralamada ilk sırada yer almaktadır. Bu sıralamanın bölgesel düzeyde korunabilmesi için ilin YGS başarı yüzdesi, ilde yabancılara verilen çalışma izni sayısı, tahakkuk eden gelir vergisi ve ildeki nüfusun işgücüne katılma oranı gibi faktörlerin oranlarında artışı sürekli hale getirmelidir.

Yenilikçilik endeksi açısından değerlendirildiğinde Kütahya bölgede ikinci sırada yer alsa da son dönemde açılan tasarım merkezleri ile yüksek teknoloji ürün ihracatında ve ARDEB Projesi destek miktarında artışlar 100.000 kişiye düşen patent tescili ve faydalı model tescilindeki artış ile bilimsel yayın sayısında kaydedilen artışların kaydedilmesi ile ilk sırada yer alan Manisa'ya yaklaşmaktadır.

Üretim ve ticaret performansı açısından değerlendirildiğinde Kütahya'nın bölgede üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Bölgesel sıralamada ve ulusal sıralamada gelişme sağlanması için bölgede Kütahya'dan üst sırada yer alan illerin faaliyetleri ulusal yada küresel düzeyde benzer nitelik gösteren alanların uygulamaları örnek alınarak girişim üretim ve ticaret potansiyeli arttırılabilir.

Yaşanabilirlik endeks değerlerine bakıldığında TR33 bölgesi illeri arasında Kütahya ilinin ilk sıraya yerleştiği görülmektedir. Bu sıralamanın korunabilmesi için coğrafi yapısının yanı sıra yeni projelerin geliştirilmesi ve sürekliliğin sağlanması gerekmektedir. Rekabet edilebilir şehirler için şehir markalaşması rekabet gücü elde edilebilmesi açısından oldukça önem taşıyan ve gün geçtikçe de sahip olduğu önemi arttıran bir olgudur. Bu konuda en önemli unsurlardan bir tanesinde coğrafi işaretlerdir. Çünkü coğrafi işaretler gastronomi, turizm vb. birçok unsuru içerisine alan şehir markalaşması için çok geniş kapsamlı bir yapı olarak yer almaktadır. O nedenle bir şehir için öncelikli olan rekabet gücü sağlayacak coğrafi işaretleri vurgulayarak ön plana çıkararak şehir kimliği oluşturacak ürünlerin tescillenmesiyle avantajlar elde etmektir.

Sonuç olarak Kütahya ilinin bölgesel düzeyde rekabet endeksine yönelik incelemeler ve analizler yüzeysel bir biçimde yukarıda ele alınmıştır. Yapılacak farklı çalışmalarda farklı dönem ve endeks kullanılmasına bağlı olarak farklı sonuçlar elde edilebilir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Ercan Taşkın, Ali Kosat.

Kaynakça

- Aaker, D. A. (1996). *Building strong brands. The Free Press.*(Y.B. Ersen Kent ve Bölge Markalaşması) New York. A Division of Simon & Schuster Inc.
- Abouharb, M. R. & Cingranelli, D. L. (2006). When the world bank says yes, determinants of structural adjustment lending, *Globalization and the Nation State, The impact of the IMF and the World Bank Edited by Gustav Ranis, James Raymond Vreeland and Stephen Kosack*, (Taylor & Francis e-Library),204-230.

- Akçi, Y. ve Uluişik, Ö. (2016). Marka şehir oluşturma: Şehirde oturanların değerlendirmeleri üzerine bir uygulama: Adıyaman örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(34), 355-371.
- Alkin, K., Bulu, M., ve Kaya, H. (2007). İller arası rekabet endeksi: Türkiye'deki illerin rekabetçilik seviyelerinin göreceli olarak ölçülebilmesi için bir yaklaşım. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (11) ,221-235.
- Bayraktar, Y. ve Kaya, H.İ. (2016). Yeni ekonomi ve değişen rekabet anlayışı: karşılaştırmalı bir analiz, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 11(1), 89-106.
- Boughton, J. (2006). Who's in charge? Ownership and conditionality in IMF-supported programs, *Globalization and the Nation State, The impact of the IMF and the World Bank Edited by Gustav Ranis, James Raymond Vreeland and Stephen Kosack*, (Taylor & Francis e-Library), 19-35.
- Çak, D. (2007). *Kalkınmanın finansmanının sağlanmasında mikrokredi yöntemi*, [Yayımlanmamış doktora Tezi], İstanbul Üniversitesi, YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı
- Demirci vd. (2013). *İşletmecilik kuram ve uygulama*. Ankara: Detay Yayıncılık
- Dilek, S. (2016). Enformasyon ve bilgiye dayalı yeni ekonomi, *Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,11, 87-91
- Dinnie, K. (2011). Introduction to the theory of city branding, Edt: Keith Dinnie, *City Branding, Theory and Cases*, Uk: Palgrave Macmillan, (3-7), ISBN 978-0-230-24185-5.
- Dril, N., Andriy G., & Ntalya B. (2016). Applying city marketing as a tool to support sustainable development in small cities case study in Ukraine, 2nd International Conference "Green Cities - GreenLogistics for Greener Cities",46-53.
- Ekonomi Dış Politika Araştırma Merkezi [EDAM] ve Deloitte. (2009). *Türkiye için bir rekabet endeksi*, EDAM ve Deloitte Türkiye ortak yayını.
- Eraydın, A. (2001). Küreselleşme-yerelleşme ve işlevleri farklılaşan kentler, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 25, 363-392
- Ercan, F. (2003). Türkiye'nin kalkınma seçeneklerinin eleştirisi ve alternatif bir çerçeve, *Kongreler Dizisi III: Yeni Dünya Düzeni ve Kalkınma*, Gazi Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 9, 263-277.
- Eroğlu, O. ve Yalçın, A. (2014). Yeni bir rekabet formu olan kent rekabetçiliğine yönelik literatür taraması, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 19-42.
- Eser, K., ve Gökmen E. Ç. (2009). Beşeri sermayenin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri: Dünya deneyimi ve Türkiye üzerine gözlemler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 1309 -8012.
- European Commission. (1995). Green paper on innovation. Erişim adresi: http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com95_688_en.pdf .
- Günel, E.C. ve Gültekin, D.D. (2019). Sürdürülebilir pazarlamanın sürdürülebilir kalkınmadaki rolü ve önemi, *XIII. IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi*,712-718.
- Hancıoğlu, Y. (2016). Küresel inovasyon endeksini oluşturan inovasyon girdi ve çıktı göstergeleri arasındaki ilişkinin kanonik korelasyon analizi ile incelenmesi, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (4), 131-157.

- Henden Ş. H. (2018). Kentsel yaşanabilirlik kavramı ve sosyo ekonomik gelişmişlik, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 71-85.
- Hospers, G.-J. (2011), City branding and the tourist gaze, Edt: Keith Dinnie, City Branding, Theory and Cases, Uk: Palgrave Macmillan, s:27-35, ISBN 978-0-230-24185-5.
- İstanbul Üniversitesi Şehir Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (2020, Şubat) İller arası rekabet endeksi 2018-2019 raporu [Basın bülteni]
- Keleş, R. (2010). *Kentleşme Politikası*. İstanbul: İmaj Yayınevi.
- Kumral, N. (2008). Bölgesel rekabet gücünü artırmaya yönelik politikalar, *Ege University Working Papers in Economics*.
- Meier, G. M. & Stiglitz, E.J. (2000). *Frontiers of Economic Development*, World Bank and Oxford University Press.
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü [OECD]. (2016). Türkiye’de bölgesel rekabet edebilirliğinin geliştirilmesi,
- Onaran, B. (2014). *Sürdürülebilir pazarlama*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Polat, C. (2007). Şehir pazarlaması, Dünya’daki ve Türkiye’deki gelişmeler ve karşılaşılan sorunlar, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,10(1-2).
- RYKGM. (2015). Küresel rekabetçilik raporu 2014-2015, T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı RYKGM – Ekonomik Analiz ve Değerlendirme Dairesi, 28.01.2015 ANKARA
- Sayın, M. (2007). Yerel ekonomik kalkınma modeli olarak Gap-gidem projesi, *GAP Girişimciliği Destekleme Merkezi*. 345-357.
- Schultz, T. (1968). Education and economic growth: return to education, *Readings in the Economics of Education, UNESCO*, 277-292.
- Sen, A. (1983). Development: Which way now?’, *Economic Journal*, 93 (372), 745–762.
- Şenses, F.(2004). Neoliberal küreselleşme kalkınma için bir fırsat mı engel mi?, *Middle East Technical University Economic Research Center Working Paper in Economic*, 4/9, (Ankara, Ağustos 2004)
- Şolt, H.B.H. (2019). Kentsel sürdürülebilirlik ve yerel yönetimler, *XI. IBANESS Kongreler Serisi*. 177-181
- Todaro, M. & Smith, S.C. (2011). *Economic development*,11th Edition, Pearson Education and Addison-Wesley.
- Turhan, Ş. ve Vural H. (2019). Türkiye’de yeşil ekonomi kavramı, *XIII. IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi*, 683-687
- Unurlu, Ç. (2019). The evaluation of the Edirne place identity as a destination from the viewpoint of the local people, *XIII. IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi*, 703-706.
- UNDP (1996). *Human development report 1996*, Erişim adresi: (http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/257/hdr_1996_en_complete_nostats.pdf) .
- URAK. (2018). İller arası rekabetçilik endeksi, Urak Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Yayınları.
- World Bank Group. (2012). World development report 2013: jobs, Washington DC: World Bank.

Sürdürülebilir Kalkınmanın Rekabet Gücü ve Şehir Markalaşmasına Etkisi: TR 33 Bölgesi Üzerine Nitel Bir Araştırma

Yaşar, B. E. (2013). Kent ve bölge markalaşması, Erzurum: KUDAKA T.C. Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı.

Yurttaçıkılmaz, Z.Ç., Emsen, Ö.S., Aydemir, A.F. ve Çelik, A.A. (2015). Rekabet gücü ve ekonomik büyüme ilişkisi: seçilmiş ülkeler üzerine panel veri analizi, *International Conference on Eurasian Economies*, 816-824

81 ilin kendine has özellikleri. Erişim adresi: <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/81-ilin-kendine-has-ozellikleri>

City Branding is not about the logo. Erişim adresi: <https://www.europeancitiesmarketing.com/city-branding-is-not-about-the-logo/>

Araştırma Makalesi / Research Article

İSLAMCILIK- MUHAFAZAKÂRLIK İKİLEMİNDE ERKEN DÖNEM MİLLÎ GÖRÜŞ HAREKETİ

Kubilay DÜZENLİ¹

Öz

Millî Görüş Hareketi, 1970'ler Türkiye'sinde İslami hassasiyet ve değer yargılarını önceleyerek siyaset yapma amacı güden bir siyasal-toplumsal harekettir. Hareket, Türk siyasal yaşamının son 50 senesine olan etkisi bağlamında belirli dönemlere ayrılarak incelenebilmektedir. Bu kapsamda 1969-1980 yılları Millî Görüş Hareketi'nin erken dönemi olarak nitelenmelidir.

Bu çalışmanın amacı söz konusu zaman diliminde Millî Görüş Hareketi partileri olan Millî Nizam Partisi (MNP) ve Millî Selamet Partisi (MSP)'nin siyasal-toplumsal kimlikleri hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapmak ve İslamcılık-muhafazakârlık ikileminde bu iki partinin nerede konumlandırılacağı sorusuna yanıt vermektir.

Bu amaç doğrultusunda öncelikle İslamcılık ve muhafazakârlık düşünceleri karşılaştırılmalı biçimde incelenmiş sonrasında 1970'ler Türkiye'sindeki siyasal gelişmeler Millî Görüş Hareketi bağlamında analiz edilmiştir. Son olarak ise MNP ve MSP'nin temel metinleri ile Necmettin Erbakan'ın konuşmalarından faydalanılarak erken dönem Millî Görüş Hareketi'nin siyasal kimliği hakkında bir değerlendirmede bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, Muhafazakârlık, Millî Görüş Hareketi, Söylem

JEL Kodu: Z28.

IN THE DILEMMA OF ISLAMISM AND CONSERVATISM EARLY PERIOD NATIONAL OUTLOOK MOVEMENT

Abstract

The National Outlook Movement is a political-social movement which aim to produce policy by prioritizing Islamic sensitivity in Turkey in the 1970's. The movement can be analyzed in terms of its impact on the last 50 years of Turkish political life by dividing it into certain periods. In this context between the 1969 and 1980 should be described as the early period of National Outlook Movement.

The aim of this study is to make a comprehensive assessment of the political-social identities of the National Outlook Movement parties, -the National Order Party (NOP) and the National Salvation Party (NSP)-, and to answer the question of where these two parties can be positioned in the Islamism-conservatism dilemma.

For this purpose, first of all, the ideas of Islamism and conservatism were analyzed comparatively, and then the political developments in Turkey in the 1970s were analyzed in the context of the National Outlook Movement. Finally, it is aimed to make an evaluation about the political identity of the early period National Outlook Movement by making use of the basic texts of NOP and NSP and the speeches of Necmettin Erbakan.

Keywords: Islamism, Conservatism, National Outlook Movement, Discourse

JEL Codes: Z28.

¹ Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, kduzenli@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3662-2656.

Başvuru Tarihi (Received): 06.09.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Etimolojik köken bakımından “idea” (fikir) ve “oloji” (bilim) sözcüklerinin birleşimiyle oluşan ideoloji kavramı, siyaset bilimi çalışmalarının odağında yer almaktadır. Kavramı sistematik bir temelde ve bugün sahip olduğu anlam çerçevesinde kullanan ilk kuramcı; Destutt de Tracy olmuş ve fikirler vasıtasıyla toplumların yeniden biçimlendirilebileceğine referansta bulunulmuştur (Atılğan, 2019: 286-287). Siyasi ideolojilerin atası niteliğindeki liberalizm; mutlak monarkların, anayasa ve meclis gibi kurumlar ile sınırlandırılmalarını öngören yeni bir toplumsal-kültürel zihni anlayışın ürünüdür.² Mclellan (2009: 2) siyasi ideolojilerin doğuşunu, demokrasinin küresel ölçekte karşılık bulan bir değer hâline gelişi ve kitle hareketlerinin, siyasal yaşamda belirleyici olmaya başlamasıyla ilişkilendirmektedir. Siyaset bilimi çalışmalarında sıkça konu edinen bir başka kurum ise siyasi partilerdir. Boogers ve Voerman, (2010: 76), Webb (2005), modern dönemde siyasal partilerin üç temel işlevi olduğunu söylemekte ve bunları; i) siyasal-toplumsal meseleleri bir parti programı temelinde ele almak, ii) örgütlü bir bütün oluşturmak ve iii) seçimlerde daha fazla sayıda kişinin desteğini almak için mücadele etmek olarak sıralamaktadır. Bir siyasi partinin, temel metinleri ve uyguladığı politikalar bağlamında, ideoloji spektrumun neresinde yer aldığı sorunsalı, siyasi partilerin kimlik ve politikalarını konu edinen akademik çalışmalarda, sıklıkla tartışılan bir olgu niteliğindedir.³

Bu çalışmada Millî Görüş Hareketinin erken dönemi olarak adlandırılabilir 1969-1980 seneleri arasında hareketin, kurumsal siyasetteki temsilcisi Millî Nizam Partisi (MNP) ve Millî Selamet Partisi (MSP)’nin siyasal-toplumsal kimliğine ilişkin değerlendirmede bulunmak ve yine partinin, ideolojik manada İslamcılık-muhafazakârlık ikileminde nerede değerlendirmesi gerektiği sorusuna yanıt vermek amaçlanmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde, metin ve söylev analizine başvurulmuş, bu kapsamda; MNP ve MSP’nin program, tüzük ve diğer temel metinleri ile Millî Görüş Hareketi lideri Necmettin Erbakan’ın ilgili dönemde yaptığı meclis konuşmaları ve basına yansıyan diğer demeçleri incelenmiştir.

Çalışmanın planı dahilinde ise birinci bölümde muhafazakârlık ve İslamcılık ayrıntılı biçimde ele alınmış, İslamcılığın, Türkiye coğrafyasındaki gelişiminden bahsedilmiş; ikinci bölümde Millî 1969 seçimlerinden başlanarak 12 Eylül (1980) askeri darbesine kadar ki süreçte güncel siyasette meydana gelen gelişmeler, MNP ve MSP’yle ilişki kurularak incelenmiş, son bölümde ise Millî Görüş Hareketinin erken dönemi hakkındaki literatür ışığında MNP-MSP’nin siyasal-toplumsal kimliği, muhafazakârlık-İslamcılık ikiliğinde tartışılmıştır.

1. Birer Siyasal İdeoloji Olarak Muhafazakârlık ve İslamcılık

1.1. Geçmiş Muhafaza Arzusu ya da Yeniye Tepki: Muhafazakârlık

Muhafazakârlık bir ideoloji olarak 19.yy’ın ilk çeyreğinde, Restorasyon Fransa’sında tarih sahnesine çıkmış fikri dayanağını modernizme karşı çıkış ve gelenekçiliği seker bir bakış açısıyla savunmak üzerine temellendirmiştir. Muhafazakârlık, 14.yy’dan başlayarak birbiri sıra vuku

² Söz konusu zihni değişimin esas itibarıyla Batı toplumları ile sınırlı olduğu gerçeği, bu çalışmanın kurgusal temelini oluşturan İslamcılık-muhafazakârlık ayrımının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

³ Parti kimliği meselesi gerek Türkçe gerekse de başka dillerdeki literatürde yoğun biçimde işlenen bir konu niteliğindedir. Uluç (2014)’de liberalizm-muhafazakârlık ikiliğinde Turgut Özal’ın siyaset anlayışı ve Anavatan Partisi (ANAP)’ın siyasal kimliğini incelemiş, Yıldız (2004)’de Millî Görüş hareketinin yaşadığı gelenekçi-yenilikçi ayrışması çerçevesinde, yenilikçilerin dolayısıyla AK PARTİ’nin “yeni muhafazakâr demokratlığının”, İslamcılık, muhafazakârlık, milliyetçilik ve liberalizme olan ilişkisini incelemiş, Fedayi (2004)’de yine AK PARTİ özelinde yaptığı çalışmada partinin, kuruluş evresinde siyasal kimlik meselesini görece arka plana iterek hizmetleriyle görünür olmak amacını taşıdığını söylemiştir. Farklı ülkelerdeki siyasi partilerin kimlikleri inceleyen çalışmalarda ise Edwards ve Beech (2016) Avusturya ve Britanya İşçi Parti’lerinin siyasal söylem ve ideolojik konularını karşılaştırmalı biçimde ele almış; Honneth (2010) yeşil hareketin ve Yeşiller Partisinin Alman siyasetindeki pozisyon ve kimliğini incelemiştir.

bulan ve insanlık tarihinde ileriye doğru atılan birer adım biçiminde nitelenen; Rönesans, Reform, Aydınlanma Devrimi ve Fransız Devrimi gibi tarihi-sosyal gelişmeleri sonuçları bakımından eleştirel bir göz ile değerlendirmektedir. Modernlik devriminin, farklı veçhelerine karşılık gelen ve siyasi-sosyal yaşamda önemli değişikliklere kaynaklık eden bu süreç neticede; aile, cemaat gibi kutsal değer ve kurumlar ikinci plana itilmesine, değer yargılarının aşınmasına, toplumda kargaşa ve çözülme hâlinin egemen olmasına sebebiyet vermiştir (Karatepe, 2011: 52). Bu bağlamda muhafazakârlığın aydınlanmacı akıl karşısında “dogma” ve “önyargının”, yani geleneğin müdafaası hâli biçiminde niteleyebilmek mümkündür (Güngörmez, 2004: 12).

Güler (2014: 127) muhafazakârlığın, modernite karşısındaki tepkiye dayalı pozisyonunu değerlendirirken, temel bir çelişkiden bahsetmektedir. Yazarın ifadesiyle, muhafazakârlık; modernitenin ortaya çıkardığı toplumsal, kültürel, siyasal değişime karşı bir tepki hareketi olsa da kuram hâline geldiği tarihsel koşullar bakımından diğer siyasi ideolojilere benzer biçimde “modernizmin çocuğudur” yani muhafazakârlık, bir yandan modernizm fikri ve modernlik olgusuna şiddetli biçimde muhalefet sergilemekte; bir diğer yandan ise fikri olgunluğa erişimini - belirli ölçülerde- modern dönemin siyasi ve sosyal olaylarına borçlu gözükmektedir.

Muhafazakârlık aynı zamanda değişik veçheleri ön plana çıkartılarak tanımlanabilecek bir olgudur. Huntington (1957: 454-455)’a göre; muhafazakâr düşünce; feodal dönemde toprağa bağlı yaşayan geleneksel sınıfların; Fransız Devrimi’ne, liberalizme ve burjuva sınıfının yükselen gücüne yönelik tepkisi, bir sosyal sınıfın çıkarları veya bir tarihi olgunun tenkit edilmesinden bağımsız; adalet, düzen, denge ve ılımlılık gibi değerlerin savunusu veya yerleşik kurum ve değer yargılarının muhafazasından yana olanların geliştirdiği savunma mekanizması biçiminde ifade edilebilmektedir. Beneteon (1991: 10) ise muhafazakârlık üzerine yaptığı değerlendirmede; kavramın, sınırlarını kesin şekilde belirlemenin güçlüğüne vurgu yapmakta ve muhafazakârlığın tarihi bir gerçeklik olduğunu söyledikten sonra bir ideoloji olarak muhafazakârlığı; modern zamanlarda doğan ve ona karşı çıkan bir fikri hareket biçiminde tanımlamaktadır. Brennan ve Hamlin (2004: 676)’in muhafazakârlık tanımında ise kavramın, siyasetle olan yönü görece göz ardı edilmekte ve muhafazakârlık, insan doğasına ilişkin şüphecilik ve statükonun devamlığından yana tavır alma eğilimi biçiminde nitelenmektedir. Heywood ise (2012: 75) muhafazakârlığın; değişim karşısında direnç gösterme ve şüphenin salık verilmesini öngören bir felsefe olarak tasvir edilebileceğini söylemekte, Güler’de (2014: 117) benzer şekilde diğer siyasi ideolojilerdeki “dünyayı değiştirmek” arzusunun, muhafazakâr düşüncede yerini, geleneksel dönemin kurum ve öğretilerinin, modernlik devrimi karşısında savunulmasına bıraktığını söylemektedir. Fernandes ve Mandel (2014: 80)’in muhafazakârlık tanımında ise literatürdeki farklı tanımlamaların üzerinde uzlaşılan noktalar ön plana çıkarılmakta ve bunlar; i) siyasal-sosyal belirsizlikten kaçınma ve ii) toplumsal normların benimsenmesi ve savunulması biçiminde sıralanmaktadır.

Muhafazakârlık, diğer siyasi ideolojilere benzer biçimde kimi temel değer-savunular üzerine inşa edilmiş ve uygulamada farklı pratikleri bünyesinden çıkarmış bir düşünsel akımdır. Heywood (2013: 85-94) muhafazakârlıkla ilgili değerlendirmesinde i) gelenek, ii) beşerî eksiklik, iii) organik toplum anlayışı, iv) hiyerarşi ve otorite ve v) mülkiyet kavramlarının, ideolojiyi tanımlar iken atıf yapılması gereken değerler olduğunu söylemektedir. Esasında bu beş temel ilke, birbiriyle ilişkilidir ve bir bütün olarak muhafazakâr düşüncüyü açıklamaya yaramaktadır.

Gelenek ve beşerî eksiklik, bir yönüyle muhafazakâr düşüncenin; modernlik karşısında geliştirdiği kuşkuculuğun açıklayıcısıdır. Zira muhafazakârlıkta, insan; doğuştan kimi kusurlara sahip bir varlık olarak tahayyül edilmektedir ve karar alma sürecinde en sağlıklı yolun, geçmişin yaşanmışlıklarından yararlanmaktan geçtiği savunulmaktadır (Birler, 2017: 321). Organizmacı toplum anlayışı ve sosyal gruplar arasındaki ilişkilerin, hiyerarşi ve otorite kavramlarının belirleyiciliğinde zuhur etmesi de muhafazakârlığın, diğer siyasi ideolojiler karşısındaki ayırım noktalarından bir tanesini oluşturmaktadır. Tarihi kökeni, Antik Yunan filozoflarından Platon’un

fikirlerine değin götürülebilen organizmacı toplum prensibine göre, bir organizmayı oluşturan uzuvların, tek başlarına bir anlam ifade etmeyip bir bütün olarak çalışmaları hâlinde sağlıklı bir işleyiş sergilenebildiği gibi bir toplumda barış ve huzur ortamının sağlanması da ancak farklı sosyal grupların uyum içinde yaşamalarından geçmektedir (Zabcı, 2020: 99). Bir kurum olarak otoritenin varlığı bu kapsamda zorunluluk hâlini almakta, gerek felsefi manada sosyal eşitliğinin tesisi mümkün olmayan bir değer olduğu gerekse de uygulamada otorite/otoritelerin varlığının toplumsal düzenin ayrılmaz parçalarından bir tanesi olduğu görüşü, yaygın biçimde kabul görmeye başlamaktadır (Duman, 2017: 147). Hiyerarşi ise muhafazakârlık açısından, otoriteye ilişkin vurguyu güçlendirici bir kavram niteliğindedir ve sözleşme yükümlülüğü olmadan hayatın her alanında ast-üst ilişkisinin varlığını meşru kılmaya yaramaktadır (Heywood, 2013: 93). Son olarak mülkiyet kavramı; muhafazakârlıkta, liberalizme göre daha farklı bir bakış açısıyla, bireysel iyeliğin; nesiller arasında mal aktarımını sağlaması ve başta aile olmak üzere kimi geleneksel kurum/değerlerin yozlaşmasının önüne geçilmesi ile ilişkilendirilerek savunulmaktadır (Akkaş, 2003: 250).

Muhafazakârlık temelde insanların içinde yaşadıkları güvenli ve rahat ilişkilerden, daha iyi olacağı vaat edilen geleceğin belirsiz yararları uğruna vazgeçmenin içerdiği tehlikelere karşı verilmiş bir tepki olarak nitelense de (Aytaç, 2017: 117) uygulamada muhafazakâr kimlikli ideolog ve siyaset adamlarının özgürlük-otorite ikilemindeki konumlandıkları nokta ve geleneğin savunusunda sekte mi yoksa ılımlı oldukları sorusuna verilen yanıt çerçevesinde, farklı muhafazakârlık biçimlerinin varlığından bahsedilebilmektedir. Bu kapsamda; toplumsal kurum ve olguların devrimci bir bakış açısı dahilinde topyekûn bir dönüşüme uğramasındansa, aşamalı bir dönüşüm sürecine tabi kılınmaları gerektiğini savunan “geleneksel muhafazakârlık”, sosyo-politik temelde geleneksel muhafazakârlığa içkin değerlerin gerekliliğini savunmakla birlikte, ekonomide serbestlik taraftarı “liberal muhafazakârlık”, devletin ekonomiye ek olarak siyaset, idare, sosyal, kültürel ve dini yaşamda da müdahillik seviyesinin, asgari düzeye indirilmesini yeğleyerek istisnai bir muhafazakârlık anlayışı olarak nitelenmeyi hak eden “liberter muhafazakârlık” ve özellikle ABD’de etkili olan ve diğer muhafazakârlık anlayışlarından, aktif dış politika savunusuyla ayrışan “yeni muhafazakârlık” (neo-conservatism) (Torun ve Köni, 2013: 191-194) literatürde yer edinen kimi muhafazakârlık anlayışları olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2. İmparatorluğu Yıkımdan Kurtarmak Gayesinden Millî Görüş Siyasetinin İnşasına: İslamcılığın Temel Esasları ve Türkiye’de İslami Siyasetin Gelişimi

İslamcılık, en genel manada 19.yy. ortalarında Osmanlı İmparatorluğu’nun merkeze uzak coğrafyasında temelleri atılan ve kısa süre içinde kimi Osmanlı devlet/fikir adamları tarafından da benimsenen bir fikri akımdır (Mardin, 1991: 11). İslamcılığın ortaya çıkışı ve gelişimi temelde, batılı devletlerin, İslam dünyasındaki yayılcılığından bağımsız düşünülmemelidir. Söz konusu coğrafyada, siyasi, toplumsal, askeri, kültürel ve ekonomik gelişmelerin ürettiği sorunlar bağlamında İslami nitelikli bir tepkinin oluşum süreci hızlanmıştır (Bulut, 2018: 117). İslamcılık çalışmalarında dikkat çekici nitelik arz eden bir başka mühim sorunsal ise tarihi ve coğrafi anlamda İslamcılık pratiklerinin sınıflandırılması meselesidir. Gaub (2014: 1)’in ifadesiyle; modern İslamcılığın doğuşu, Osmanlı Devleti’nin yıkılış sürecine kadar götürülebilmektedir ve 21.yy’da İslam dünyasında yaşanan üç önemli gelişme yani; 1924’te genç Cumhuriyet’in halifeliği ilga etmesi, 1928’de Mısır’da Müslüman Kardeşler’in kurulması ve 1932’de Suudi Arabistan’ın devlet statüsü kazanması, İslamcılığın 20.yüzyıldaki gelişimi açısından kritik öneme sahiptir. Bu çalışmanın sınırlılığı dahilinde İslamcılık, Türkiye’deki gelişim ve siyasal yaşama etkisi bakımından incelenecektir.

Kara (2013: 22) İslamcılık düşüncesinin, Türkiye’deki tarihi serüveni hakkında yapmış olduğu değerlendirmede “İttihad-ı İslam Politikaları Dönemi” olarak adlandırdığı ilk dönem İslamcılıktan bahsederken esaslı bir kırılmayı vurgulamakta ve İslamcılık çalışmalarında 1870’lerin ayrı bir

öneme haiz olmasını; İttihad-İslam fikrinin ancak bu tarihten başlanarak siyasal yaşam ve fikir dünyasında etkili olmasıyla açıklamaktadır. Yazara göre, İslamcılığın gündelik yaşama olan etkisi bağlamındaki kimi tartışmalar (kâfiri taklit, bilim-din çatışması, geleneksel-modern mektep vb.) geçmiş dönemlerde de yaşanmış olsa da bir fikir akımı olarak İslamcılıktan bahsedebilmek mümkün olmamıştır. Söz konusu zaman diliminin, İslamcılık düşüncesinin gelişimi bağlamındaki ayırt ediciliği 19.yy.’ın Osmanlı Devleti için modernleşme veya Ortaylı’nın (2014) ifadesiyle “İmparatorluğun en uzun yüzyılı” olmasıyla ilişkili biçimde de değerlendirilebilmektedir. Bu değerlendirmeye zemin teşkil eden esas gelişme; Tanzimat (1839) ve bilhassa Islahat (1856) Fermanı’nın yayımlanmasını takiben Müslüman kamuoyunda İslam tebaasının, gayrimüslimler karşısında geri plana itildiği ve toplumsal yaşamda gayrimüslimlere ayrıcalıklar tanınmaya başlandığı görüşünün güç kazanmaya başlaması olmuştur (Gülalp, 2003: 28). Yine 19.yy. vurgusunu saklı tutarak yaptığı değerlendirmede, Gencer (2013: 69-72) ise İslamcılığı, söz konusu dönemde güçlenen ve Batı’nın da etkisiyle İslam dünyasında gerçekleşen sekülerleşme sürecinin çıktısı niteliğindeki bir ideoloji olarak tanımlamaktadır.

Bu bağlamda İslamcılığın, iki temel boyuta sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bir siyasal ideoloji olarak; ulus devletler çağının, kısmi veya tam sekülerleşmesine karşı ortaya konan tepkinin ifade edilmesi ve mevcut düzen karşısında alternatif bir sistemin inşasına yönelik vizyonun sergilenmesi. Söz konusu düzen karşıtlığı, başka bir bağlamda İslamcı siyaset-muhafazakâr siyaset ayrılığına da zemin teşkil etmiş, çok partili dönemde muhafazakârlık veya muhafazakâr siyaset anlayışı, dindar bir toplum ve dini değerlerin, kamusal alandaki görünürlüğünü arttırmak amacının taşımakla birlikte, resmi ideolojiyle kurduğu ilişki çerçevesinde, dinin mutlak anlamda idareye egemen olması noktasında ciddi çekinceler geliştirmiş iken, İslamcı siyaset açısından böylesi bir durum gündeme gelmemiştir (Baykal, 2021: 42). Mardin’e (1991: 11-12) göreyse, İslamcı siyasetin iki boyutu her ne kadar birbirleriyle açıktan bir çelişki taşımıyor olsa da İslamcı hareket içinde iki ayrı pratiğe kaynaklık etmekte; İslamcılığı bir hayat görüşü veya dünya rehberi olarak benimseyen aydınların fikir dünyasındaki İslamcılık ile geniş halk kitlelerinin gündelik yaşamında “İslami Nizam” arayışı, bu ikiliğin ifade biçimine dönüşmektedir.

Bir dünya görüşü olarak İslamcılığın temel dayanak noktası, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden başlayarak devlet elitinin, toplumsal kurtuluş ve refaha erişmek için Batıya öykünmelerine getirilen eleştiri olmuş; maddi kalkınmanın temelinde manevi kalkınmanın yer alması gerektiği ve istikrarın tesisinin ancak İslami töze dönüş neticesinde sağlanabileceği fikri kuvvetli biçimde savunulmuştur (Çınar, 2004: 174).

Erken dönem İslamcı hareket, mensuplarının düşünce dünyası ve Cumhuriyet’in ilk senelerinde İslami ve geleneksel değerlerin kamusal yaşamdaki görünürlüklerinin kısıtlanması sürecinde geliştirdiği tepkinin niteliği bakımından yekpare yapıda değildir. Bu kapsamda erken dönem İslami hareketin önde gelen temsilcileri arasında yer alan Said Halim Paşa, Mehmet Akif (Ersoy), Şemsettin (Günaltay) gibi isimler, meşruti yönetim, din-milliyetçilik ilişkisi, İslam’ın gelişmeye mâni olup olmadığı gibi meseleleri eserlerinde tartışmışlardır (Duran, 2004: 131, Ünsal, 2004: 74-76, Çetinkaya, 2008: 77).

İslami hareketin bu dönemde yaşadığı bir başka kırılma, 1908 senesinde yeniden meşruti idareye geçiş neticesinde yaşanmış; halife kimliği ve İslam birliği düşüncesi çerçevesinde, merkeze uzak bölgelerde yaşayan Müslüman halk ile iyi ilişkiler geliştirmek isteyen (Aytepe, 2016: 174) II. Abdülhamid’in tahttan el çekilmesiyle başlayan süreçte, Türkçülük düşüncesinin, İmparatorluğu yıkımdan kurtarabilecek yegâne yol olduğu görüşü, iktidardaki İttihatçı kadrolar tarafından yaygın biçimde paylaşılmaya başlanmış ve İslamcı hareket, -Kurtuluş Savaşı’nı hariç tutar isek 1970’li yıllarda Millî Görüş Hareketi’nin partileşeceği döneme kadar sürecek olan geri çekiliş sürecini başlatmıştır. Bu geri çekilişi, muhafazakârlığın, İslamcı düşünsel sistemde sahip olduğu nüfuz

alanının genişlemesi biçiminde değerlendirebilmekte mümkündür. Zira Cumhuriyet döneminde, sahip olduğu yasal zemin bütünüyle ilga edilmiş bir hareket olarak İslamcılık, cari rejimle olan ilişkisini muhafazakârlık kanalıyla sürdürmek istemiş ve muhafazakârlığa araçsal bir değer atfetmiştir (Aktay, 2003: 349). Kemalist rejimin, dini öğretiyi; hurafelerden arındığı ölçüde toplumsal ahlâk ve vicdanı “tertiplenebilecek” bir kurum olarak değerlendirmesi (Bora, 2012: 118), muhafazakârlık düşüncesinin İslamcılık bünyesinde kazandığı zeminin anlaşılabilmesi bakımından da faydalıdır. İslamcı düşünürlerin, Meşrutî idareden Cumhuriyet’e devrettikleri mirasın esasını; devlet idaresinde ve gündelik yaşamda İslamiyet’in özüne uygun biçimde hareket edilmesi gerekliliği ve Avrupa medeniyetinin, maddi-manevi yönü ayırımının unutulmadan, yalnızca maddi yönün öykünülecek bir değer olarak görülmesine ilişkin söylem oluşturmaktadır (Bora, 2017: 416).

I. Dünya Savaşı’nın Osmanlı ordularının, mağlubiyetiyle noktalanmasını takip eden süreç hem yurdun bütünü hem de İslamcı hareket için daha önce deneyimlenmemiş bir olguyu yaşamak mecburiyetini beraberinde getirmiş; Nisan 1920’de Ankara’da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) öncülüğünde yürütülen Millî Mücadele neticesinde, işgalci kuvvetlerin Anadolu coğrafyasından defî mümkün olabilmıştır. I. Dönem TBMM’yle ilgili değerlendirmeler bağlamında üzerinde hemfikir olunan noktaların başında; meclis üyelerinin arasında derin dünya görüşü farklılıklarının bulunduğu gelmektedir (Şengil, 1996: 75, Güneş, 2017: 131, Çavdar, 1995: 219-220, Berkes, 2016: 501-503.) Demirel (2003)’in⁴ aksi yöndeki savunusuna karşın milletvekilleri arasındaki bu ayrılık⁵ temelde gelenek/din-modernizm ikiliğinde geliştirdikleri tavırdan kaynaklanmaktadır ve Kurtuluş Savaşı’nın zaferle sonuçlanmasının ardından yenilenen meclis seçimleri neticesinde, oluşan kompozisyon, I. Dönem (1920-1923) TBMM ile mukayese edildiği takdirde, bu gerçeklik daha rahat fark edilmektedir. I. Dönem TBMM üyelerinin, dörtte biri din adamı ve tüccarlardan oluşuyor iken; bu oran takip eden dönemde %15’e gerilemiş; asker ve eğitimciler ilk dönemde meclisin kabaca beşte birine karşılık gelmelerine karşın Cumhuriyet’in ilanı sonrasında meclis çoğunluğunun üçte birini oluşturur hâle gelmişlerdir (Steinhaus, 1995: 104). Meclisin, değişen üye yapısı Ete (2003: 48) tarafından kurucu kadronun, Millî Mücadele yıllarında, içte birliği sağlayabilmek amacıyla ihtiyaç duyduğu İslami desteğe artık gerek duymaması ile ilişkilendirilmektedir. Bu süreçte İslamcı çevreler; hareketin Türkiye’deki tarihi gelişimiyle uyumlu biçimde, nüfusunun ekseriyeti Müslüman olan diğer ülkelerden farklı olarak radikal nitelikli bir direniş-kurtuluş hareketi başlatmaktansa, mümkün ölçülerde siyasal sistemin sınırları içinde kalmayı yeğlemişler; İslamcı aydınlar çalışmalarını, mevcut sistem içinde dini kimliğin korunması ve geliştirilmesi meselesi üzerinde yoğunlaştırmışlardır (Aykaç ve Durgun, 2018: 157). 1924 senesinde halifeliğin kaldırılması ve 1928 senesinde “Türkiye Devleti’nin dini İslam’dır” hükmünün 1924 Anayasası’ndan çıkartılmasıyla İslamcı çevrelerin yaşadığı mağlubiyet hissi iyice kuvvetlenmiştir (Aktay, 2008: 26). Tek parti idaresinin; İslami öğreti ve değer yargılarını, kamusal yaşamda daha az görünür kılmak yönündeki politikalarında ancak II. Dünya Savaşı sonrasında, çok partili demokrasiye geçiş ile bir yumuşama görülmüş; 1947’de hükümet denetimindeki okullar dışında din eğitiminin yapılmasına izin verilmeye başlanmış, 1948’de din derslerinin seçmeli ders olarak müfredata eklenmiş, 1949’da İslamcı kimliğiyle maruf

⁴ Demirel (2003) I. Meclis’te Muhalefet II. Grup isimli eserinde I. Dönem TBMM’de I. Grup üyesi mebusların, ilerici-modernleşme yanlısı II. Grup üyelerinin ise muhafazakâr-gelenekçi olarak gören değerlendirmeleri fazlasıyla temelsiz ve basmakalıp bulduğunu söylemekte; gerek iki grup üyesi milletvekillerinin ayrılmasındaki zorluk gerekse de iki grup arasındaki esas meseleyi Mustafa Kemal Paşa’nın yetkilerinin sınırları üzerindeki ihtilâf olarak gördüğü için böylesi bir değerlendirmede bulunmaktan kaçınmaktadır.

⁵ Kurtuluş Savaşı’nın hazırlık evresinde yurt genelinde yapılan toplantı ve kongrelerde geçmiş deneyimlerden alınan dersler doğrultusunda; partililik açık biçimde reddedilmişse de (Teziç, 1976: 225) I. Dönem TBMM’de farklı siyasal tercihlere sahip grupların olmadığını söyleyebilmek mümkün değildir. Meclis çatısı altında, İslamcı-gelenekçi, inkılapçı hatta Bolşevizm düşüncesine eğilimli mebusların varlığı bu durumu kanıtlar niteliktedir (Akın, 2014: 52-54).

Şemsettin Günaltay başbakan olmuş ve imam-hatip kurslarının faaliyet göstermeye başlamış, yine aynı sene içinde Ankara Üniversitesi bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulmuş, Tekke ve Zaviyeler Kanunu'nda yapılan değişiklik çerçevesinde bazı türbelerde ziyaretçi kabulüne izin verilmeye başlanmıştır (Üstel, 2008: 241-242). Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), bu adımlar sayesinde bir dönem daha iktidarda kalabileceği kanaatine kapılmışsa da 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti (DP) karşısında ezici bir mağlubiyet almış ve 27 senelik tek parti idaresi sonlanmıştır.

DP, kuruluşundan iktidarı devraldığı 1950 senesine kadar siyasi faaliyetlerine son verilebileceği korkusuyla laiklik ve dini öğelerin toplumsal yaşamdaki görünürlüğü meselelerinde itidalli davranmayı tercih etmiş, seçimleri takiben ise kendisini destekleyen geniş toplumsal kesimlerin beklentisi doğrultusunda; dini konularda bir dizi yeni uygulamayı yürürlüğe koymuştur. Başta, Arapça Ezan okuma yasağının kaldırılması olmak üzere İmam-Hatip kursları, okula dönüştürülerek sayıları artırılmış, devlet radyosunda Kur'an-ı Kerim yayını yapılmaya başlamış, din derslerinin zorunlu hâle getirilmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe ve kadrosunun artırılmış, yurt genelindeki camii inşaatları çoğaltılmış, Hac vazifesini yerine getirmek isteyenler için döviz ödeneği ayrılmaya başlanmıştır (Koca, 2019: 303). Her ne kadar iktidarının ilerleyen senelerinde DP'nin, İslamcı çevrelerle kurduğu ilişkinin niteliğinde kimi değişiklikler vuku bulmuşsa da (Nal, 2005: 161-168) iki partili sistemde DP'nin desteklenmemesinin, CHP'ye yarayacağı düşüncesi nihayetinde İslamcı çevrelerin, desteğinin DP'ye kanalize olması sonucunu doğurmuştur. 1959 senesinde Menderes'in içinde bulunduğu uçağın düştüğü kazadan sağ olarak kurtulması iç siyasette başbakana, "evliyalık", "ilahi dokunulmazlık" gibi vasıfların atfedilmesini beraberinde getirmiş ve parti ileri gelenleri mevcut durumu, İslami yönü baskın bir söylem çerçevesinde değerlendirmekten geri durmamışlardır (Kırkpınar, 2018: 356-357.) Özetle, İslami hareket ve çevreler, II. Meşrutiyet dönemi itibariyle deneyimlemeye başladıkları geri çekilmeye, DP iktidarı döneminde ara vermişler ve kamusal yaşamda belirli ölçülerde görünür hâle gelmişlerdir (Çaha, 2004: 476). 27 Mayıs (1960) askeri darbesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler bağlamında bu görünürlüğe ket vurulmuşsa da 1965⁶ senesi itibariyle bu durum, aşamalı biçimde değişmeye başlamıştır. Bu aşamada Türkiye'de İslamcı hareketin, gelişimi sürecindeki bir diğer kırılmanın 1969 seçimleri ve Necmettin Erbakan'ın bağımsız olarak Konya'dan milletvekili seçilmesi olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

2. Vesayetden Darbeye Türk Siyasal Yaşamında Uzun On Yıl ve Erken Dönem Millî Görüş Hareketi⁷

1970-1980 seneleri Türk siyasal yaşamının en hareketli dönemlerden biridir. Söz konusu zaman diliminde biri muhtıra neticesinde olmak üzere sivil siyaset iki kez kesintiye uğramış, 1961 Anayasası'nın idare-vatandaş ilişkilerini ve vatandaş temel hak ve hürriyetlerini görece özgürlükçü bir perspektifle yorumlayan maddelerinde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiş, farklı koalisyon hükümetlerinin işbaşında olduğu bu yıllarda, ekonomik ve yönetsel istikrarın sağlanabilmesi mümkün olmamıştır. Yine aynı dönemde, Türkiye'de İslamcı siyaset, bağımsız bir özne olarak siyaset sahnesinde yer alma fikrini daha da derinleştirmiş ve yurt genelinde örgütlü bir yapıya dönüşmüştür.

⁶ İslami çevrelerin, 1960'ların ikinci yarısında AP ve Demirel'e sunmuş oldukları destek, dönemin önde gelen İslamcı şairlerinden Necip Fazıl Kısakürek tarafından "iyi eser verdiği için değil, kötü eserler hazırlayanlara zemin açmadığı" ve "beklediğimiz insan olarak geldiği için değil, gelmesinden korktuğumuz insan olmadığı ve beklediğimiz insanın gelmesine mahsus iklimi bugüne kadar ürkütmediği, incitmediği ve zedelediği" için verilen bir destek, olarak nitelenmekte (Kısakürek'ten akt. Sadoğlu ve Okutan, 2008: 97) ve bu yönüyle, İslamcı camianın 1960'lı yıllardaki fikri arayışına işaret etmektedir.

⁷ Millî Görüş'ün bir "hareket" olarak nitelenmesi esasında, siyaset yapma anlayışının yalnızca bir siyasi partinin varlığıyla ilişkilendirilemeyecek ölçüde girift nitelikte olması ve parti kapatma hadiselerinin ardından, tabanı bir arada tutularak, yeni bir siyasi partinin hızlıca teşkilatlandırılabilmesinden kaynaklanmaktadır (Baykal, 2021: 43).

1969 seçimleri öncesinde, dönemin olaylı Türkiye Odalar Birliği (TOB) seçimleri sebebiyle⁸, kamuoyunun yakından tanımaya başladığı bir isim olarak Necmettin Erbakan, iktidar partisi AP'ye Konya milletvekilliği adaylığı için başvuruda bulunsa da olumlu cevap alamamış; bunun üzerine, yine aynı şehirden bağımsız milletvekili aday olmayı tercih etmiştir (Arpacı, 2017: 61).

Erbakan, milletvekilliği adaylık sürecinden başlayarak, bağımsız bir milletvekili adayından daha çok bir siyasi parti genel başkanı gibi hareket etmeyi yeğlemiştir. Esasında bu tavır, Erbakan'ın kişisel tercihten çok Türkiye'de İslamcı siyasetin gelişimiyle ilişkilidir ve 1969 seçimlerinden çok kısa bir süre sonra İslamcı çevreler, Erbakan'ın liderliği altında Millî Görüş Hareketi'nin ilk siyasi partisi niteliğindeki Millî Nizam Partisi (MNP)'yi teşkilatlandırmışlardır. MNP kısa süre içinde, Isparta ve Tokat milletvekilleri, Hüsamettin Akmumcu ve Hüseyin Abbas'ın katılımıyla mecliste 3 kişi ile temsil edilemeye başlanmıştır (Ağırbaş, 2019: 28).

MNP temelde iki güçlük ile karşı karşıya kalmış bir siyasi partidir. İlk olarak, İslami camia veya İslamcı siyaset-düşünce adamları DP ve AP gibi oluşumlarda parti gündemini ve temel politikalarını belirlemek gibi bir misyona sahip değil iken MNP'de böylesi bir gereklilik hasil olmuş, ikinci olarak ise mevcut yasaların çizdiği sınırlar, din olgusunu siyasal yaşamın merkezinde konumlandıran bir siyasal hareket olarak MNP'nin faaliyet alanı önemli ölçüde daraltmıştır. 12 Mart (1971) muhtırası sonrasında, Anayasa Mahkemesi (AYM) partiyi, laikliğe aykırı eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle kapatmıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 165). Ulusal veya yerel ölçekli herhangi bir seçimin yapılmadığı bu dönem, Millî Görüş Hareketi dolayısıyla MNP için geniş toplumsal kesimlerle temas ve ideolojik pozisyonunun netleştirme meşguliyetiyle tamamlanmıştır.

1971 senesinin ilerleyen aylarında, siyasal yaşamdaki gelişmelere bağlı olarak muhtırayı takiben İsviçre'ye giden Erbakan, geri dönmüş; Ekim 1971'de yine Millî Görüş düşüncesine mensup ama hiçbir MNP'de görev almamış isimler tarafından Millî Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur (Çakır, 2013: 758). Millî Görüş Hareketi'nin, MNP; deneyiminden edindiği tecrübe çerçevesinde kurulan MSP'de bir taktik hamle olarak genel başkanlığa Süleyman Arif Emre getirilmişse de bu durum, parti tabanı veya üst kademelerinde Erbakan'ın liderliğine yönelik bir itirazın olduğu anlamına gelmemektedir.⁹ Öyle ki Emre'nin kurucu genel başkanlığına karar veren de Erbakan'dır (Asiltürk'den akt. Arpacı, 2017: 226). Parti yönetiminin uygun koşulların oluştuğuna kanaat getirildiğinde, Erbakan; aktif siyasete geri dönmüş ve MSP'ye üye olmuştur.

MSP, Ekim 1973 seçimlerinde; kamuoyundaki yaygın beklentinin aksine, önemli bir başarı sergilemiş; aldığı %11,8 oy ve kazandığı 48 milletvekiliyle, CHP ve AP'den sonra, meclisin üçüncü büyük grubu olmaya hak kazanmıştır (Aydın ve Taşkın, 2018: 252). Aynı sene içinde yapılan 1973 yerel seçimlerinde MSP, diğer siyasi partilerden farklı olarak; ayrı bir seçim bildirgesi hazırlamış ve miting-toplantılarda ağırlıklı biçimde yerel meseleler üzerinde durulmasını öngören, bir seçim stratejisi geliştirmiştir (Çitci, 2001: 79). Parti, yerel seçimlerde de toplumsal taban ve örgütlülüğünün daha güçlü olduğu İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerde görece daha yüksek oranda oy almış; Adıyaman, Muş ve Tokat şehirlerinin belediye başkanlığını kazanmıştır (Hazırbulan, 2017: 410).

Türkiye'nin koalisyon hükümetleri tarafından yönetildiği 1970'li yıllarda MSP, istikrarlı biçimde koalisyon hükümetlerinde temsil edilen bir siyasi parti olmuş; bu kapsamda önce, 1973

⁸ Erbakan'ın geniş çevreler tarafından tanınmasına olanak tanıyan söz konusu seçim, kimin TOB başkanı olacağından daha çok büyük, şehirlerde ikamet eden sermayedarlar ile taşradaki küçük-orta sınıf üretici arasındaki mücadelenin görünürlük kazanması biçiminde nitelenmelidir. Çıkar ve önceliklerinin, AP'nin idareci kadrosu tarafından görmezden gelindiğine inanan söz konusu taraflı sermayedarlar grubu, uzun vadede Millî Görüş Hareketi ve dolayısıyla Millî Görüş partilerinin beşerî sermayesine karşılık gelmiştir (Sarıbay, 1985: 96-97).

⁹ Necmettin Erbakan'ın, Millî Görüş Hareketi içindeki lider imajı ve kitleler üzerindeki etkileyciliği, Çalmuk (2004: 553) tarafından Erbakan figürünün; İslami siyasi hareket içinde bir ekol hâline gelişi ve giyim-kuşam, tavır-hareketler ve konuşmalarıyla Erbakan'a öykündükleri açıkça görülen hareketin her kademesinde görev alan binlerce gölge Erbakan'ın varlığıyla açıklanmaktadır.

seçimlerinin ardından Ecevit ve Erbakan'ın uzlaşısı neticesinde, toplumsal tabanlarının niteliği bakımından birbirine en uzak noktada bulunan iki siyasi partisinden müteşekkil; CHP-MSP Hükümeti kurulmuş; sonrasında ise koalisyon ortakları arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle dağılan CHP-MSP Hükümeti yerine, AP lideri Süleyman Demirel'in liderliğinde; bakanlıkların, AP-MSP- CGP ve MHP arasında dağıtıldığı I. Milliyetçi Cephe Hükümeti oluşturulmuştur (Önder, 2020: 524-526).

Bu koşullar altında gerçekleştirilen 1977 seçimlerinde MSP, 1973'teki başarısının gerisinde kalmış; partinin oy oranı %11,8'den %8,6'ya; milletvekili sayısı ise 48'den 24'e düşmüştür (Ataay, 2020: 541). Bu gerileyişi, 1973-1977 arası siyasi-toplumsal gelişmelerden bağımsız biçimde ele almak doğru olmayacaktır. Ekim 1973'te partisi önemli oranda oy ve milletvekili kaybeden bir lider olarak Demirel, 1973-1977 arasında daha atak bir siyasi figüre dönüşmüş; sadece MSP'yi değil, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)'yi de yanına alarak bir koalisyon hükümeti kurmayı başarmıştır. Bu süre zarfında; AP tarafından kurgulanan anti-komünizm odaklı, MSP'ye verilen oyların AP'yi zayıflatarak dolaylı biçimde CHP'nin mecliste salt çoğunluğu elde etmesine yol açacağı yönündeki propaganda 1977 seçimlerinde görece başarılı olmuş ve MSP oy kaybederken, AP'nin oylarında gözle görülür bir artış yaşanmıştır (Öz, 2020: 486-487). 1973-1977 seneleri arasında ilk kez oy kullanma hakkı elde eden seçmen nazarında da MSP, diğer sağ partiler AP ve MHP kadar başarılı olamamıştır. Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, iki seçim arasında MHP'ye oy veren yurttaşların sayısı, İstanbul'da 18 binden 41 bine, Ankara'da 29 binden 77 bine, İzmir'de 5 bin 500'den 12 bine, Konya'da 14 binden 50 bine, Adana'da 26 binden 51 bine ve Bursa'da 4 binden 12 bine yükselirken; MSP, Ankara ve Bursa'da oylarını arttıramadığı gibi oylarının azalmasının da önüne geçememiş, İzmir ve Adana'da ise oylarını ancak sembolik ölçüde yükseltebilmiştir¹⁰ (YSK,2021). 1977 seçimleri bağlamında MSP-MHP ilişkisi, Alevi vatandaşların yoğun ölçüde ikamet ettiği şehirlerde¹¹ “*Reaksiyoner Sünni oylar*” üzerinden incelenebilmektedir. Toktamış Ateş, 1973 ve 1977 seçimlerini takiben kaleme aldığı iki yazıdan ilkinde, MSP'nin söz konusu oyların doğal adresi olmuş iken; 1977'de bu siyasal-toplumsal rolü, MHP'nin üstlendiği yorumunda bulunmaktadır (Ateş'den akt. Sarıbay, 1984: 166). MSP'nin seçim performansı özelinde bölge bazlı bir değerlendirme yapıldığı takdirde, ulaşılabilecek sonuç ise partinin, Doğu Anadolu bölgesindeki şehirlerde, Türkiye ortalamasının bir hayli üzerinde oy aldığı şeklindedir.¹²

Türkiye'nin yönetsel istikrarsızlık sorununa kalıcı bir çözüm üretilmediği 1977-1980 yılları arasında da MSP, Demirel liderliğinde kurulan II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne bakan vererek doğrudan, yine Demirel tarafından kurulan ve 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle faaliyetlerine son verilen 43. Cumhuriyet Hükümeti'ne ise güven oylaması sürecinde destek vererek dolaylı biçimde ülke idaresinde etkili olmak istemiştir. 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında diğer siyasi partilere benzer biçimde MSP'nin de kurumsal kişiliğine son verilmiştir. MSP, söz konusu hükümetlerde bulunmak suretiyle hem kendisine her zaman mesafeli yaklaşmayı tercih eden laik karakterli sivil-asker bürokrasi karşısında meşruiyet kazanmak istemiş hem de tabanın radikalleşmesinin önüne geçmeyi amaçlamıştır.

¹⁰ İsmi anılan şehirler; 1973 ve 1977'de yurt genelinde en fazla sayıda seçmenin yaşadığı ve doğal olarak en fazla sayıda milletvekili ile mecliste temsil edilen şehirlerdir. 1973'te 300, 1974'te ise 400 binden fazla geçerli oyun kullanıldığı bir başka şehir yoktur. MSP ve MHP'nin oy artışlarının karşılaştırılma sebebi ise iki partinin de siyasi kimlikleri bakımından AP'nin sağında yer alması ve 1970'ler Türkiye'sindeki artan siyasal gerilimin bir sonucu olarak, uç sağ siyasete ilgi duyma kapasitesi yüksek milliyetçi-mukaddesatçı genç seçmenin, yöneleceği siyasi partiler olmalarıdır.

¹¹ Mezkûr yazıda seçim sonuçları incelenen iller; Elâzığ, Erzincan, Çorum, Sivas, Tokat, Yozgat, Nevşehir ve Çankırı'dır.

¹² 1977 seçimlerinde Türkiye genelinde %8,6 oranında oy alan MSP; sırasıyla Adıyaman'da %19,2, Bingöl'de %25,4, Bitlis'te %18,3, Diyarbakır'da %17,9, Elâzığ'da %14, Hakkari'de %18,5, Mardin'de %23,2, Malatya'da %20,4, Muş'ta %17,9, Siirt'te %22, Van'da %20,5, Urfa'da ise %19,5 oranında oy almıştır (Girasun ve Tek, 2021).

3. Erken Dönem Millî Görüş Hareketinin Siyasal Kimliği Üzerine Bir Değerlendirme

Millî Görüş Hareketi, erken dönem (1969-1980) sınırlılığı içerisinde çok sayıda çalışmanın konusu olmuş ve Millî Görüş Hareketi'nin MNP-MSP deneyimi, gerek 1970'ler Türkiye'sinin siyasal-toplumsal gelişmeleri gerekse de hareketin, 1980 sonrası siyasal yaşamdaki gelişimine devrettiği miras bakımından ayrıntılı biçimde tartışılmıştır. Bu kapsamda erken dönem Millî Görüş Hareketi'nin siyasal kimliği üzerine bir değerlendirmeden bulunmadan önce, literatüre ilişkin genel bir değerlendirmede bulunmak yerinde olacaktır.

3.1. Erken Dönem Millî Görüş Hareketi Literatürü

Erken dönem Millî Görüş hareketine ilişkin (1969-1980) ismi anılması gereken ilk eser, Sarıbay (1985) tarihli ve yazarın doktora çalışmasının kitaplaştırılması yoluyla hazırlanan “Türkiye’de modernleşme din ve parti politikası MSP örnek olayı”dır. Sarıbay (1985) bu çalışmada toplumun belirli çevreleri tarafından Millî Görüş Hareketi’ne atfedilen, (her ne kadar aynı kullanım amacıyla olmasa da) hareketin lider kadrosu tarafından savunula gelen gelenekçilik-eskiye özlemi, Millî Görüş’ü anlayabilmek adına başvurulacak tek araç olarak kabul eden görüşün yetersizliğinden bahsetmekte ve Millî Görüş Hareketi’nin sanayileşme kavramından bağımsız biçimde açıklanmaya çalışılmasındaki zorluktan bahsetmektedir. Hareket, Sarıbay’ın ardından farklı yönleriyle çok sayıda akademik çalışmanın konusu olmuştur.

Maviş (1998), Çınar (2016), Çaha ve Baykal (2017); Millî Görüş hareketinin kuruluşu bağlamında MNP deneyimini ele almış, Poyraz (2006) ve Koltuk (2009); Millî Görüş Hareketi’nin, siyasal yaşamdaki yeri üzerine yaptığı çalışmalarda MNP-MSP’nin, hareketin gelişim sürecindeki rolünü ayrıntılı biçimde incelemiş, Akkır (2020) ve Eser (2013); MNP bağlamında din olgusunun Türk siyasetindeki rolünü Mert (2020); dinin kamusal alanda artan görünürlüğü temelinde Millî Görüş Hareketi’nin rolünü tartışmış, Yalanız ve Zabun (2021); erken dönem Millî Görüş partilerinin; eğitim ve kültür, Arpacı ve Baharçipek (2017); dış ilişkiler, Kurt vd., (2018); sağlık politikalarını analiz etmiş, Dursunoğlu (2016); Türk siyasal yaşamında merkez-çevre ilişkisi çözümlenmeleri bağlamında MNP’nin siyasal pozisyonunu belirlemeye çalışmıştır. Yorgancılar (2012)’de MNP-MSP deneyimiyle ilişkili biçimde dönemin siyasi-toplumsal gelişmelerine ilişkin bir okuma gerçekleştirmiş, Bayraktar (2007)’de 1970’ler Türkiye’sinde Millî Görüş gençliğinin siyasal-toplumsal meseleler hakkında geliştirdiği genel politik yaklaşımını ifade etmiştir. Seçimler ve erken dönem Millî Görüş Hareketi konulu çalışmalarda Eren (2016) ve Hazırbulan (2017)’de sırasıyla; 14 Ekim 1973 Genel Seçimleri ve 9 Aralık 1973 Mahalli İdareler Seçimleri temelinde MSP’nin genel politikaları ve seçim sonuçlarının, Millî Görüş Hareketi açısından taşıdığı öneme ilişkin değerlendirmede bulunmuştur.

Landau (1974: 8) MSP Programı ve partinin, 1973 seçimleri öncesinde kamuoyuyla paylaştığı seçim beyannamesini inceleyerek; partinin, nihai amacının maddi ve manevi kalkınmanın sağlanması suretiyle; vatandaşların refah seviyesini arttırması ve ulusal güvenliği tesis edilmesi olduğu sonucuna ulaşmış, Yang ve Guo (2015: 3-4)’ nun Millî Görüş Hareketi’ne ilişkin değerlendirmesinde ise hareket; MNP evresinde, partinin isminde de anıldığı üzere yeni bir nizamın inşası gayretine sahip iken; MSP’nin kuruluşuyla başlayan süreçte sanayileşme ve iktisadi manada büyüme düşüncesi ön plana çıkması üzerinden tanımlanmıştır. Benzer şekilde Alkan (2013: 88)’da 1970’li yılların başından sonuna doğru Erbakan’ın konuşmalarında doğrudan veya dolaylı biçimde din olgusuyla ilişkili konuların oranının azaldığını buna karşılık; ekonomi, terörizm, hayat pahalılığı, bürokrasi-kamu yönetimi gibi konuların ağırlığının arttığını söylemektedir.

Özdalga (2007: 120) ise “Millî Görüş” sloganının, esasında dış dünyayla olan ilişkilerde hakkını arayan, sosyal bütünlüğe sahip bir ulus hedefi yansıttığını ileri sürmektedir. Bu sav, ekonomik olduğu kadar manevi kalkınmaya da ihtiyaç duyulduğu görüşüne kaynaklık etmektedir. Zira Türkiye’nin İslam’a sırt çevirmesi nihayetinde ülkenin, ulusal bütünlüğünün tehdit altına girmesi

sonucunu da doğurmuştur. Akın ve Coşkun (2017:8); 1969-1980 seneleri arasını kapsayacak biçimde hareketin, siyasal kimliğine dair değerlendirmelerinde 1973 senesinin bir dönüm noktası olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemekte, MNP ve MSP sözcülerinin, 1973'e kadar kendilerini sağ bir parti olarak tanımlamakla birlikte, bu tarihten sonra ideolojik pozisyonlarını sağ veya sol kavramlarıyla ifade etmekten kaçındıklarını dile getirmektedirler. Bu değerlendirme, -en azından MNP'nin kuruluş evresi bağlamında- Mardin (1991: 105) tarafından da paylaşılmakta ve yazar, Erbakan'ın MNP'yi AP'nin sola kayması neticesinde sağdaki boşluğu dolduracak siyasi parti biçiminde tasvir ettiğini söylemektedir. Sarıbay ise (2004: 581) MNP Programı'nı merkeze alarak yaptığı değerlendirmede; parti ileri gelenlerinin, siyasal meseleleri değerlendirirken üçlü bir ayırım geliştirdiklerini AP'yi "liberal", CHP'yi ise "solcu" görüşün sözcülüğünü yapmakla eleştirirken kendilerini, "millî" görüşün samimi temsilcisi biçiminde nitelendiklerini ifade etmektedir. Çınar (2005: 81)'de Millî Görüş Hareketi, Kemalist modernleşme ile kurduğu ilişki bağlamında modernleşme projesinin mantığını korumak ve onda biçimsel bir değişiklik öngörmekle eleştirilmiş bu bağlamda bir sosyal mühendislik projesi biçiminde nitelenmiştir. Son olarak Akpınar ve Araman (2011: 78) Millî Görüş Hareketi'nin temelinde İslami değerlerin, kapitalist sistemle kurduğu ilişki çerçevesinde, kültürel/sembolik yeniden üretim sürecinin yattığını iddia etmiş; Millî Görüş Hareketi'nin tam olarak anlaşılabilmesinin, söz konusu kapitalist birikim sürecine etkide bulunmak ve bu süreci yönlendirmek tartışmalarından bağımsız ele alınamayacağını savunmuştur.

3.2. İslamcılık ile Muhafazakârlık Arasında Erken Dönem Millî Görüş Hareketi

Çok partili siyasal yaşamın ilk 20 senelik evresinde ağırlıklı biçimde DP ve AP'yi destekleyen İslamcı çevreler, 1960'ların sonlarından başlayarak müstakil bir siyasi parti kurmak yönündeki çalışmalarını hızlandırmış; MNP, bu bağlamda Ocak 1970'te hukuki kişilik kazanmıştır. MNP'nin ideolojisi hakkında bir değerlendirmede bulunmak adına incelenecek ilk belge 1970 tarihli, "MNP Kuruluş Beyannamesi'dir",

"Allah'ın Hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü menetme yolunda bulunmak üzere seçtiği mümtaz ve aziz milletimiz" (MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970: 1) hitabıyla başlayan beyannamede, MNP gerek güncel siyaset gerekse de daha geniş ölçekli toplumsal meseleler hakkındaki temel fikirlerini sunmakta; bu kapsamda gerek kapitalist gerekse de sosyalist iktisadi anlayışa maddiyatçılık ve materyalistlik eleştirisi getirmektedir (MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970: 2). Beyannamenin, "Tarihimiz" ve "Manevi Alanda Hâlimiz" başlıklı kısımlarında ise Batı ile ilişkiler ve Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi bağlamında eleştirel bir söylem geliştirilmekte; *"milletimizin, uzun asırlar gerek manevi gerek maddi ilimler sahasında insanlığa önderlik ettiği"* ancak *"Tanzimatla su yüzüne çıkan ve bilahare günden güne meşruiyet kazanmaya başlayan kozmopolitlik ve gayri millîlik hareketleri maddî ve manevî sahada gerilememize sebep olmuş ve İmparatorluğumuzu kısa zamanda çöktürmeye ve yıkmaya kâfi gelmiştir"* (MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970: 4) ifadeleriyle MNP'nin Osmanlı-Türk modernleşmesine ilişkin tenkit edici tutumu özetlenmektedir. Özetle; MNP, tüzel kişilik kazandıktan sonra kamuoyuyla paylaştığı ilk metinde gerek retorik gerekse de politikalar bağlamında İslamcı çizgide konumlanacak bir siyasi parti olduğunu, vurgulamaktan geri durmamaktadır. Bu minvalde incelenmesinde fayda olan bir diğer metin MNP Programı'dır.

22 başlık altında 100 maddeden müteşekkil programda, farklı toplumsal meseleler hakkında MNP'nin görüşleri, ana hatlarıyla ifade edilmiştir. Programda, partinin temel amacı; *"Milletimizin fitratında mevcut olan yüksek ahlâk ve faziletin kuvveden fiile çıkartılması ve cemiyetimize; nizam, huzur ve içtimai adalet vatandaşlarımıza ise saadet ve selamet getirmek"* (MNP Programı, 1970: 2) biçiminde tanımlanmıştır.

MNP Kuruluş Beyannamesi'ne benzer biçimde parti programının yazım sürecinde de bir ideoloji olarak İslamcılığın etkisi kuvvetli biçimde hissedilmektedir. Demokrasinin; *"Hakka en riayetkâr,*

en bilgili ve en liyakatli kimselerin millet hizmetine getirilmesi ve milletin en adil, en isabetli ve ilmi usullerle idaresi için hakkı arayan ve hakkın tahakkukuna çalışan hak ve hakikat otoritesine yol açan serbest imkânlar zemini” (MNP Programı, 1970: 2) olarak tarif edilmesi ve millî iradenin üzerinde konumlanamayacak kuvvet ve otoritenin, beşeriyet ile sınırlandırılması (MNP Programı, 1970: 5) programda, İslamcı diskurun egemenliğine işaret eden ifadeler olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Programın, “Vicdan Hürriyeti”, “Maarif Politikası” ve “İktisadî Politika” başlıklı kısımlarında da benzer şekilde merkez sağ veya soldaki siyasi partilerden önemle ölçüde ayrılmış; uzun yıllar süresince Millî Görüş Hareketi ile laiklik hassasiyetine sahip bürokrasi sınıfı arasındaki en ihtilafli meselelerden bir tanesi olan laiklik; parti programında, *“dine baskı veya dindarlara saygısızlık gayesine alet edilmemesi gereken”* sosyal bir olgu biçiminde tanımlanmış, MNP’nin, *“milletimizi, dini bilgiden kısmen veya tamamen mahrum bırakmaya müncer olabilecek yanlış politikanın yerine, dini hislerin istismarına mahal ve imkân bırakmayacak mahiyette bir eğitim ve öğretim politikası takip ve tatbik etmeye”*(MNP Programı, 1970: 3) taraftar olduğu söylenmiştir. Parti, eğitim alanındaki esas hedeflerini; medeniyetimizin, gelenek ve değer yargılarını gelecek nesillere başarılı biçimde aksettirmek ve esasında milletimizin sahip olduğu değerler çerçevesinde inşa edilen ancak daha sonra Batının, hâkimiyeti altına giren teknik ve teknolojik gelişmenin yurt sathında yayılması biçiminde sıralamaktadır. Millî Görüş siyasetinin, uzun erimli yolculuğunda belirli fikir akımları karşısında yürüttüğü esaslı muhalefet parti programının, “Maarif Politikası” başlıklı kısmında da yer bulmakta, bu kapsamda; *“Kökü dışarıda kozmopolit ve Marksist yıkıcı fikir cereyanlarının ve bunların doğurduğu mütefessih ahlakın cemiyetimize sirayet etmemesini temin ve bu türlü tesirlerden tamamen arınmamız için Millî Eğitim politikası ve kadrosu yeniden tanzim edilecektir”* (MNP Programı, 1970: 7) denilmektedir. “İktisadi Politika” alanında ise MNP Kuruluş Beyannamesi’nde geçen ifadeleri andırır biçimde; sosyalist ve kapitalist kalkınma modellerinin karşısında bulunduğu söylenmekte ve *“beşeriyeti kurtaracak tek çıkar yolun ahlaki nizam”* (MNP Programı, 1970: 12) olarak kabul edildiği eklenmektedir.

Millî Görüş Hareketi’nin 1970’ler Türkiye’inde siyasetin neresinde konumlandığı sorusuna yanıt bulmak için yararlanabilecek bir diğer kaynak ise Erbakan’ın, basına yansıyan demeç ve konuşmalarıdır. Erbakan, Konya bağımsız milletvekili adayı olduğu 1969 seçimleri öncesinde, gazeteci Yılmaz Çetiner ile gerçekleştirdiği mülakatta; Anayasa’nın 163.maddesinin, Türkiye’deki din ve vicdan hürriyetini kısıtladığını söylemekte ve mevcut koşullarda *“bizdeki din hürriyetinin hiçbir Batılı ülke ile mukayese edilemeyecek olup yalnızca Rusya ile kıyaslanabileceğini”* ifade etmekte, yine aynı görüşmede din ve devlet işlerinin ayrılığını konu edinen bir soruya karşılık; *“Dinle, devlet ayrı şeydir birleşmez, boş lâftır, uydurmadır... Gerçek değildir... Dinle devlet ayıdır, beraber yürür... Ayrılmalarına imkân yoktur”* şeklinde cevap vermektedir (Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan, 1971: 10-11), Benzer şekilde Ortak Pazar’ın TBMM’de müzakere edildiği 15 Mayıs ve 11 Aralık 1970 tarihli oturumlarda; Erbakan, söz konusu organizasyonun ekonomide çok siyasal bir teşekkül olduğunu vurgulamakta ve Türkiye’nin, halkının ekseriyeti Hristiyanlık dinine mensup ülkeler yerine, Pakistan gibi yine Türkiye ile ortak bir ticarete bölgesi kurmak amacındaki ülkelerle birlikte hareket etmesi gerektiği önerisinde bulunmaktadır (Erbakan, 1971: 38).

MNP-İslamcılık ilişkisi bağlamında Maviş ise meseleyi daha farklı bir bakış açısıyla değerlendirmekte ve hareketin/partinin sadece söylem ve politikalar bakımından değil, örgütlenme modeli bakımından da İslami pratiğe uygun davrandığını dile getirmektedir. MNP Tüzüğü’nün “Parti Teşkilatı” başlıklı ikinci kısmında ifade edildiği üzere, Büyük Kongre’nin altında, Genel Başkanlık makamının ise üzerinde konumlandırılan “Parti Yüksek Şurası” yazar tarafından İslami siyasetin, yönetim organları arasında en önemlisini oluşturan istişare ilkesinin görünümü biçiminde nitelenmektedir (Maviş’ten akt. Arpacı, 2017: 218).

İslamcılık, MNP'nin temel metinleri ve Erbakan'ın konuşmalarında varlığı güçlü biçimde hissedilen bir olgu olsa da MNP'nin Batılı tarzda muhafazakâr bir siyasi parti olmak düşüncesinden de bütünüyle uzaklaştığını söyleyebilmek mümkün değildir. Zira parti programında MNP'nin çağdaşı Batılı muhafazakâr partilere benzer biçimde mülkiyet, miras ve teşebbüs hürriyetinin gözetileceği açık biçimde ifade edilmekte ve yine MNP iktidarında, manevi kalkınmanın yanı sıra maddi kalkınma alanında önemli adımların atılacağı vaadinde bulunmaktadır (MNP Programı, 1970: 4-14).

AYM'nin 1971 Mayıs'ında aldığı karar çerçevesinde, MNP'nin hukuki kişiliğine son vermesini takiben partinin, temsilcisi olduğu toplumsal tabanın dağılmamasını ve siyaset sahnesinde kuvvetli biçimde görünür olmasını sağlamak amacıyla kurulan MSP, erken dönem Millî Görüş Hareketi'nin ikinci ve daha uzun ömürlü siyasi partisidir.

Hareket, MSP'nin kuruluş evresinde MNP deneyiminden çıkardığı derslerle daha itidalli bir politik söylem geliştirmek gayesinde olmuş ve bu durum, özellikle parti programı ve tüzüğü gibi temel metinlerin içeriğine açık biçimde yansımıştır.

Programda, partinin esas gayesi açıklanıyor iken; MNP Programı'nda olduğu gibi “yüksek ahlâk” ve “fazilet” gibi kavramlara atıfta bulunulmamış, partinin demokrasi anlayışı; “*emanetin ehline teslim edilmesi*” şeklinde özetlenebilecek ve bu yönüyle, İslami öğretiye referans veren bir söylem çerçevesinde, tanımlanmamıştır (MSP Programı, 1976: 3) MNP ve MSP Programları arasında ciddi bir diskur farklılığının görüldüğü bir diğer başlıkta, “Vicdan ve Düşünce”. MNP Programı'nda, bu başlık altında yer bulan lâiklik tanımında milletimizin uzun yıllar boyunca din ve vicdan tatbikatında en faziletli örnekleri sergilemiş olduğu dile getirilmişken, MSP Programı'nda bugüne karşı, geçmişi yücelten bu söylemden bilinçli şekilde uzak durularak laikliğin; düşünce ve vicdan hürriyetinin teminatı olduğu ve inanç sahiplerine yönelik olası bir baskı karşısında engel oluşturacağı düşüncesi dile getirilmiştir (MSP Programı, 1976: 6). Partinin, laiklik olgusunu tarif ederken geliştirdiği bu olumlayıcı söylem, MNP'nin kapatılması sürecindeki laiklik tartışmalarıyla birlikte düşünüldüğü vakit, bir kat daha anlam kazanacaktır.

Benzer şekilde iki partinin programındaki “Maarif-Eğitim Politikaları” kısımlarında da esaslı bir farklılaşma yaşanmış; MNP Programı'nda, maarif politikasının esas gayesi; milletimizin fitratındaki yüksek ahlâk ve fazilet benzeri hasletlerin, gelecek nesillere intikal ettirilmesi olarak dile getirilirken, MSP Programı'nda böylesi bir ifadeye yer verilmesinden kaçınılmıştır (MSP Programı, 1976: 12-13). Özetle farklı konu başlıklarındaki örneklerin incelenmesi suretiyle de anlaşılabilir üzere, MSP, -en azından parti programı bağlamında-MNP ile karşılaştırıldığında, İslamcılık-muhafazakârlık hattında, öncülünün olduğu ölçüde, İslamcılık düşüncesine yakın bir siyasi parti hüviyetinde değildir. İslamcılık düşüncesiyle ilişkili biçimde gündeme gelen itidalli tavır bir anlamda, MSP'nin denge arayışına işaret etmekte; MSP'nin siyasi yelpazenin neresinde konumlandırılabilir sorusuna yanıt vermemizi kolaylaştırmaktadır. MSP, özü itibarıyla Batı karşıtı olsa da 1970'ler Türkiye'sinde sanayileşme meselesini en çok gündeme alan siyasi partidir, bu sebeptendir ki partinin, eski ile yeniyi birleştirmeye çalışan “yeniden canlandırma” hareketi kapsamında düşünülmesi yerinde olacaktır. Yine bu kapsamda, yönetici elit nazarında meşruiyet elde etmek bir diğer deyişle müesses nizam ile barışı tesis etmek, Millî Görüş Hareketi açısından, hayati önem arz etmektedir. 1973 seçimleri sonrasında CHP ile kurulan koalisyon hükümeti ve Türkiye'nin kısa süreli koalisyon hükümetleriyle idare edildiği 1973-1980 devresinde MSP'nin hem CHP hem de AP ile koalisyon hükümeti kurabilmiş olması, söz konusu sistemle barışık hâlde görünmek çabasının, bir eseridir. Bu bilgilerden hareketle, MSP'nin İslamcı veya şeriatçı bir parti olarak nitelendirilmesinden, İslamcıların veya Müslümanların partisi olarak nitelenmesi daha doğru olacaktır (Sarıbay, 1984: 217).

14 Ekim 1973 Milletvekili Genel Seçimleri öncesinde, Erbakan'ın yurt dışında gerçekleştirdiği mitingler sırasında ise parti programı kaleme alınırken geliştirilen itidalli dil ve söylem görece terk

edilmiş; Erbakan partilerinin, “*ecnebi memleketlerde çıkan fikirlere kapılarak kurulan bir siyasi parti olmadığını*” (Erbakan, 1975: 89) güçlü biçimde vurgulamış, “*mevcut laiklik tabikatına son verileceği*” (Erbakan, 1975: 50); ülke genelinde; Umumi İlimler, Teknik İlimler ve Manevi İlimler üniversitelerinin kurulacağı ve İmam-Hatip Okulları’nın sayısının arttırılacağı gibi İslami tabanı konsolide etmek amaçlı vaatlerde bulunmuştur (Erbakan, 1975: 22-24).

1973-1977 yılları arasında kurulan koalisyon hükümetlerinin programlarının yazımında da MSP, etkili olmuş; bu kapsamda söz konusu hükümet programlarının ilkinde, “*çocuklarımıza töre ve geleneklerimizle milli hasletlerimize uygun ahlak kaidelerinin öğretilmesi gayesiyle ilk ve orta öğretimde mecburi ahlak derslerinin getirileceği*”, “*hızlandırılmış bir program çerçevesinde köylere imam atamalarının yapılacağı*” ve “*camii inşaatına ihtiyaç duyan köylerde inşaat için gerekli malzemelerin devlet tarafından karşılanacağı*” ifade edilmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 3980-3981). Benzer şekilde, Süleyman Demirel’in liderliğinde kurulan I. Milliyetçi Cephe Hükümeti programında ise Ahlak derslerinin; İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam-Hatip Okulları mezunlarınca okutulması ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bünyesinde İslami ve ilmi araştırmalar yapmakla ilmi eserleri telif etmekle vazifeli bir İlim Heyeti’nin kurulacağı söylemi, MSP’nin program ve siyasetlerinin bir yansıması olarak koalisyon protokolünde yer bulmuştur (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 4596-4597).

XV. Dönem TBMM Çalışmaları sırasında MSP, sözcüleri tarafından yapılan konuşmalarda İslamcılık düşüncesinin tesiri, yoğun biçimde hissedilmiş; bilhassa Erbakan “*TRT’nin, milletin dinini tezyif edici veya onun anane ve örfünü küçük düşürücü bir neşriyat yapmaya hakkı olmadığı*” (MMTD, C.4, T.2, B.79: 267), “*Devlet Tiyatroları’nda sergilenen piyeslerin milletimizin özüne ve büyüklüğüne yabancı olmayan eserlerden seçilmesine azami özen gösterilmesi gerektiği*” (MMTD, C.4, T.2, B.79: 270), partilerinin yakın gelecekte tek başına iktidar olmasıyla, Kültür Sarayı’nda “*Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethini anlatan bir tiyatro oyununun oynatılacağı*” (MMTD, C.11, T.1, B.79: 276) “*pahalılıkla mücadele için sömürücü faizin bütünüyle kaldırılmasının şart olduğu*” (MMTD, C.9, T.2, B.40: 66) “*eğitimde materyalist felsefeden maneviyatçı anlayışa geçilmediği müddetçe anarşi ve terör olaylarının sonunun gelmeyeceği*” (MMTD, C.15, T.1, B.60: 441) şeklinde İslamiyet’in temel öğreti ve savunularının güçlü biçimde vurgulayan ve bu yönüyle MSP’nin ideolojik pozisyonunu kamuoyuna ilan eden nitelikte konuşmalar gerçekleştirmiştir.

5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçimleri öncesinde, MSP, “İnanç ve Hamle” başlıklı bir genel broşür ve diğer siyasi partilere benzer biçimde bir “Seçim Beyannamesi” hazırlamıştır. Söz konusu iki belgede İslamcılık, daha önce hiç olmadığı ölçüde güçlü ve açık bir ifadeyle MSP siyasetindeki belirleyici değer olarak tarif edilmiş; koalisyon hükümetlerinin manevi kalkınma alanındaki icraatları; “1803 sayılı Cumhuriyetin 50.Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun” çerçevesinde; Anayasa’nın 163.maddesi kapsamında suçlar nedeniyle hapiste olanların aftan yararlanması, temel eğitim kurumlarında Millî Ahlâk derslerinin müfredata eklenmesi, müstehcen neşriyatla mücadelede önemli adımların atılması, millî ve ahlaki neşriyata yapılan baskının kaldırılması ve ecdadımızın bizlere miras bıraktığı tarihi eserler ve vakıflara gereken önemin verilmeye başlanması ve TCK’nın 163.maddesinin tadili hakkında çaba gösterilmesi biçiminde sıralanmıştır. Partinin, manevi kalkınma alanında gelecek beş seneye ilişkin vaatleri ise; Anadolu’da camii ve Kur’an-ı Kerim Kursu olmayan köy kalmaması, İmam-Hatip Okullarının kontenjan ve mezunlarının üniversite eğitimi alabileceği alanların sayısının arttırılması, Yüksek İslam Enstitüleri’nin nicelik ve nitelik bakımından geliştirilerek İslami İlimler Üniversite dönüştürülmeleri ve bu okullardan mezun olanların vali, kaymakam ve emniyet müdürü/amiri olabilmelerinin sağlanması şeklinde ifade edilmiş; Diyanet Teşkilatı mensuplarının madden ve manen taltif edilecekleri ve müstehcen neşriyata yönelik cezai müeyyidelerin yükseltileceği söylenmiştir (İnanç ve Hamle, 1977).

Parti seçim beyannamesinde, İslami öğelerle yüklü söylemini muhafaza etmiş; beyannamenin ilk ve son cümleleri, “Zafer İnananlarıdır ve Zafer Yakındır” şeklinde oluşturulmuştur (MSP Seçim Beyannamesi, 1977). Söz konusu beynamede MSP’nin geçmişteki belgelerinden farklı olarak eğitim politikası, ekonomi, din-vidan hürriyeti gibi başlıklara ek olarak dış politika alanında AP ve CHP’ye yönelik eleştiriler de dolaylı yönden de olsa İslamcılık üzerinden şekillenmiştir. İki partinin, Cezayir ve İsrail ile olan ilişkilerde geliştirdikleri tutuma ilişkin geliştirilen eleştirel söylem, MSP’nin, Türkiye’nin İslam Konferansı’na tam üye olması ve yine organizasyonun zirvelerinden birisinin İstanbul’da yapılmasının sağladığının ifade edilmesi bu kapsamda değerlendirmelidir. Yine beynamede, MSP’nin dış politika vizyonu, Türkiye’nin, İslam dünyasıyla geliştireceği iyi ilişkiler sayesinde, bölgede lider ülke hâline gelebileceği şeklinde özetlenmeye çalışılmıştır (MSP Seçim Beyannamesi, 1977: 78-85).

1977 seçimlerinden 12 Eylül (1980) askeri darbesine kadar geçen takribi 40 aylık zaman diliminde gerek Erbakan’ın TBMM’de yaptığı konuşmalar gerekse de MSP’nin, 1978 senesinde 4.Büyük Kongresi sebebiyle partililer ve kamuoyuyla paylaştığı dokümanda, 1973-1977 devresinde olduğu gibi partinin, söylem ve politikalarındaki hâkim düşünsel akım İslamcılık olmaya devam etmiştir.

15 Ekim 1978 tarihli MSP 4. Büyük Kongresi’nin ardından yayımlanan metin bu kapsamda incelenmesi gereken ilk belge niteliğindedir. 1977 seçimlerindeki oy ve milletvekili kaybının tabanda yarattığı hoşnutsuzluğun bertaraf edilmesi amacının açık biçimde gözlemlenebildiği kongre sonuç belgesinde, güçlü bir İslamcı retorik çerçevesinde MSP’nin, gücünü Hak ve hakkaniyette alan tek siyasi parti olduğu söylenmiş (MSP Kongre Sonuç Beyannamesi, 1978: 33), partinin verdiği mücadelenin “*hakki, batıla üstün tutmak*” olduğu ifade edilerek bu mücadelenin meşruluğunun alınan oyun çok ya da az olması değil, doğrudan hak dava olmasından kaynaklandığı savunulmuştur (MSP Kongre Sonuç Beyannamesi, 1978: 36).

XVI. Dönem TBMM çalışmaları sırasında da değişik vesilelerle meclis kürsüsüne çıkan Erbakan, ana hatlarıyla benzer içerikli konuşmalar gerçekleştirmiş, AP ve CHP izlediği politikalar bakımından materyalist düşünce prensibi ve kapitalist ekonomi anlayışına bağlılık ile tenkit edilmiş, MSP’nin ise maneviyatçı ve hakperest bir toplumsal-ekonomik düzen tahayyülüne sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu konuşmalardan, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) ve 1979 Yılı Bütçe Kanunu münasebetiyle, yapılanlarda Erbakan, hükümeti manevi kalkınma sahasında geri kalmakla eleştirmiş ve ülke gündemindeki anarşi olaylarını temelde maarif sisteminin; millî ve maneviyatçı olmaması, bu sistemden yetişen gençlerin ise yabancı fikir akımlarına ilgi duymalarıyla açıklamayı yeğlemiştir (MMTD, C.7, T.2, B.9: 332). Erbakan’ın Süleyman Demirel tarafından kurulan azınlık hükümetinin programına yönelik eleştirilerinin kaynağı ise MSP’nin ortağı olduğu hükümet programı ile mevcut program arasındaki farklılıklardır. Geçmişte partilerinin üyesi olduğu hükümet programında; “*maddi ve manevi kalkınmada, dinimizin ulvî prensiplerinden faydalanılacağı*”, “*TCK 163.madde ve 6187 sayılı kanununun tadil edileceği*”, “*millî ve manevi değerlere saldıran ahlak dışı yayınlar ve müstehcen neşriyatla sürekli mücadele edileceği*”, “*ilk ve orta öğretimde okutulan Ahlak derslerini, İmam-Hatip okulları ve Yüksek İslam Enstitüsü mezunlarınca verilmesinin sağlanacağı*”, “*sosyoloji, felsefe ve psikoloji ders kitaplarının; millî ve manevi değerleri tahrip edici değil, güçlendirici bir bakış açısıyla yeniden kaleme alınacağı*”, “*meslek okullarında temel ahlak eğitimi dersinin verileceği*” ve “*idarenin, tekel ürünlerinin üretimi, kalite kontrolü ve dağıtımında herhangi bir rol üstlenmeyeceğine ilişkin bağlayıcı bir düzenlemenin yapılması gerektiği*” şeklinde ifadelerin yer verilmesine karşın AP’nin, tek başına kurduğu hükümet programında bu ifadelerin kullanımından kaçındığı dile getirilmiş, MSP’nin, halkının çoğunluğu Müslüman olan ülkeler ile iyi ilişkiler geliştirmek hatta daha da öteye giderek İslam ülkelerinden müteşekkil, Birleşmiş Milletler (BM) benzeri bir ulus-üstü organizasyon, Ortak Pazar benzeri ekonomik birliktelik ve bir savunma örgütü kurmak gibi gayelere sahip iken, AP’nin bu düşüncenin bütünüyle uzağında olduğu savunulmuştur (MMTD, C.13, T.2, B.7: 118-123). Bu eleştiriler çerçevesinde MSP’nin asıl amacı;

partilerinin siyasa belirleme sürecinde İslamiyet'in esas ve önceliklerini göz önünde bulundurur iken; AP'nin böylesi bir düşünceye tevessül etmediğinin kamuoyuna ilan edilmesidir.

Türkiye'nin ağır hükümet bunalımları yaşadığı 1977-1980 seneleri arasında MSP, önce Demirel tarafından kurulan II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne bakan vermeyi daha sonra daha sonra ise yine Demirel liderliğinde ülkeyi 12 Eylül (1980) askeri darbesine kadar idare edecek yalnızca AP'li isimlerden oluşan azınlık hükümetine, güven oylamasında destek vermeyi kabul etmiştir. AP'ye sunulan bu destek, parti sözcüleri tarafından iktidar partisinin politikalarını benimsemekten ziyade, ülkenin yeni bir kriz ile karşı karşıya kalmamasını sağlamak adına sahip olunan sorumluluk ile açıklanmıştır.

Bu süreçte, İsrail meclisinin kabul ettiği bir yasa çerçevesinde, Kudüs'ün, İsrail'in "birleşik başkenti" olduğunun ilan edilmesi, MSP'yi iç siyasette daha aktif olmaya itmiş, önce AP Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmn, hakkında verilen gensoru neticesinde görevden düşürülmüş (Milliyet, 06.09.1980) ardından ise Erbakan'ın seçim bölgesi olan Konya'da "Kudüs ve Millî Gençlik Günü" mitingi düzenlenmiştir.

Erkmn, hakkında verilen gensoru metninde Millî Görüş Hareketi'nin dış ilişkiler alanında sahip olduğu İslami hassasiyet, farklı ülkelerle geliştirilen ilişkiler bağlamında sarıh biçimde ifade edilmiş bakan ve dolayısıyla hükümet, Batı Trakya, Afganistan ve İran'daki Müslüman grupların davalarını sahipsiz bırakmak ve İsrail'in Müslüman coğrafyasında gerçekleştirdiği yeni yerleşim merkezleri tesis etme politikası karşısında sessiz kalmak ile tenkit edilmiştir (MMTD, C.16, T.1, B.128:812). Meclisteki oylamadan bir gün sonra Konya'da düzenlenen miting, MSP'nin kuruluşundan bu yana düzenlenen siyasi faaliyetler arasında İslamcı söylemin en açık ve keskin biçimde ifade edildiği organizasyon olmuş, halkının çoğunluğu Müslüman ülkelerden sağlanan katılım çerçevesinde MSP tezlerini, İslam kamuoyuna duyurmak fırsatı yakalamıştır. Erbakan, konuşmasında Kudüs meselesini, Hak ile batılın mücadelesi olarak telakki ettiklerini ve bu mücadelenin insanlık tarihi kadar eski bir maziye sahip olduğunu söylemiştir. Yine konuşmada milletimize çağrıda bulunularak batıl karşısında hak dava olan Millî Görüş çatısı altında birleşilmesi ve Hak-batıl çatışmasında Hakkın yanında olmanın bir Müslüman için dinen, namaz kılmak hükmünde olduğu dile getirilmiştir (Ata ve Karakaya, 2020: 94-95). Konya mitingi, katılımcıların profili ve yoğun biçimde tekrarlanan sloganlar bakımından da MSP'nin geçmişteki açık hava toplantılarıyla farklı nitelik arz etmiş, "Dinsiz Devlet, Yıkılacak Elbet", "Ya Şeriat Ya Ölüm", "Şeriat İslam'dır, Anayasa Kuran" gibi sloganlar, mitingden yalnızca 6 gün sonra gerçekleştirilen 12 Eylül (1980) askeri darbesinin de gerekçeleri arasında sayılmıştır (Ozan, 2015: 700). 12 Eylül (1980) darbesi neticesinde, siyasi partilerin tüzel kişilikleri feshedilmiş ve liderleri siyaseten yasaklı duruma getirilmiş, bu sürecin bir sonucu olarak Millî Görüş Hareketi'nin 1969-1980 senelerini kapsayan ilk/erken dönem varlığı son bulmuştur.

4. Sonuç

Türkiye'de çok partili siyasal sistemin inşası tabandan gelen bir baskı neticesinde uzun ve zahmetli bir sürecin neticesi olarak değil, II. Dünya Savaşı sonrasında iki bloğun egemenliği altına giren dünyada, Türkiye'nin kendisini, Batı Bloğunun parçası kılmak amacıyla gerçekleştirdiği bir eylem olmuş ve uzun süreli tek parti yönetimi, yine aynı partinin içinden çıkan kadrolarca kurulan DP tarafından sonlandırılmıştır.

Gerek 27 Mayıs (1960) askeri darbesine kadar ülkeyi yöneten DP gerekse de darbenin ardından yönetimin sivillere devredilmesiyle önce bir koalisyon hükümetiyle sonrasında ise tek başına ülke idaresini üstlenen AP, İslami hassasiyetleri güçlü olan seçmenlerden yoğun biçimde destek almışlarsa da kendilerini hiçbir zaman İslamcı sıfatıyla tanımlamamışlar; laiklik ve dinin kamusal alandaki görünürlüğü gibi meselelerde ana hatları bakımından CHP ile benzer politikalar geliştirmişlerdir.

1970’li yıllara gelindiğinde ise dünyanın farklı bölgelerinde radikal hareketlerin güçlenmesinin de bir sonucu olarak Türk siyasetinde de daha önce varlık fırsatı elde edemeyen görüşler, kurumlaşarak mecliste temsil edilmeye başlanmış, Millî Görüş Hareketi, böylesi bir siyasal-toplumsal koşullar bütünüdür ürün olarak doğmuştur.

Hareket, Erbakan’ın Konya’dan bağımsız milletvekili seçilerek meclise girdiği 1969’dan 12 Eylül 1980 darbesine kadar süren 11 senelik devrede MNP ve MSP ile ulusal ve yerel seçimlere katılmış, farklı koalisyon hükümetlerinde yer alarak ülke idaresinde söz sahibi olmuştur. Bu süreçte, 1969-1971 seneleri arasında partileşme için gerekli çalışmalar yapılmış, Ocak 1971’te kurulan MNP, Millî Görüş’ün siyaset sahnesindeki ilk temsilcisi olmuştur.

Partinin kuruluşu sürecinde kamuoyuyla paylaşılan metinler ve parti programında Türk siyasetinde daha önce hiç olmadığı kadar İslami öğelerin baskın olduğu bir dil ve söylem geliştirilmiş, bu bakımdan partinin İslami nizamın tesisini hedeflediği sonucuna varmak mümkün hâle gelmiştir.

Belirli dönemlerde, İslamcılık düşüncesi içinde zemin ve taraftar kazanan, nüfuz alanının genişleten bir akım olarak muhafazakârlık ise İslamcılığın, cari rejimle olan ilişkilerini sürdürmek adına başvurduğu bir araç niteliği arz etmiştir. İslamcılık bünyesinde güç kazanan muhafazakâr söylem ve eylem bütünlüğü, Millî Görüş Hareketi’nin erken döneminden başlayarak, Millî Görüş partilerince kullanılan bir enstrüman hâlini almış; bu kapsamda MSP’nin ihdasıyla başlayan süreçte ise parti programında MNP’de olduğu gibi doğrudan dini metinlere referansta bulunan bir dil yerine muhafazakârlık çerçevesinde şekillenen bir dil tercih edilmiştir. MSP, 1970’li yılların ikinci yarısından başlayarak ise siyaset sahnesinde artan kutuplaşma, sağ oyların adresi olmak adına AP-MHP ile girilen rekabet ve koalisyon hükümetlerinde yer almak suretiyle, devlet eliti nazarındaki meşruiyet sorununu ortadan kaldırmış veya önemsiz kılmış olmak vesilesiyle, muhafazakârlık-İslamcılık hattında İslamcılığa daha yakın duran bir siyasanın takipçisi olmaya özen göstermiş, partinin siyasal kimliğini tarif ederken Kıta Avrupa’sında ortaya çıkan ideolojik yaklaşımlarının hareketlerini tanımlamak adına yetersiz kaldığı ve partilerinin Türk-İslam medeniyetinin uzun ve köklü yolculuğunda bir durak olarak addedilmeleri gerektiği yorumunda bulunulmuştur. Özellikle, CHP ve AP’nin ekonomi, dış politika gibi alanlarda Batılı devletlerle iyi ilişkiler geliştirmek yönünde attığı adımların sonrasında MSP iç siyasette İslamcı etkinin daha güçlü biçimde hissedildiği bir söylem geliştirmeyi yeğlemiştir.

Özetle; erken dönem Millî Görüş Hareketi’nin siyasal karakteri hakkında yapılabilecek en genel değerlendirme; İslamcılık düşüncesinin hareketin karakterinin belirlenmesinde kilit rol oynadığı, 12 Mart (1971) muhtırası sonrasında olduğu gibi devlet idaresinde ordunun güçlendiği dönemlerde söz konusu İslamcı yönelimin nispeten hafifletildiği ancak başta AP olmak üzere diğer siyasi partiler ile gerçekleştirilen rekabet bağlamında İslamcı retoriğin canlılık kazandığı şeklindedir.

Kaynakça

- Ağırbaş, A.M. (2019). *Millî görüş siyaseti Milli Nizam Partisi’nden Fazilet Partisi’ne*. İstanbul: Kopernik Kitap.
- Akın, R. (2014). *TBMM devleti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akın, M.H. ve Coşkun, B. (2017). Türkiye siyasi kültüründe sağ-sol ayrımı ve Millî Görüş Hareketi. *Turkish Studies*, 12(8), 1-10.
- Akkaş, H.H. (2003). Muhafazakâr siyasi düşünce kavramı üzerine. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 241-254.
- Akkır, R. (2020). Türkiye’de din ile siyaset ilişkisi bağlamında Millî Nizam Partisi. *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 115-138.

- Akpınar, N. ve Araman, S. (2011). Din ve kapitalizm sarmalında Millî Görüş Hareketi. *Praksis*, 26, 77-99.
- Aktay, Y. (2003). İslamcılıktaki muhafazakâr bakiye. A. Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 5 Muhafazakârlık* içinde (346-361). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktay, Y. (2008). İslamcılık ve bir modern melankoli: Eve dön(eme)mek. *Milel ve Nihal*, 5(3), 13-50.
- Alkan, T. (2013). The National Salvation Party in Turkey. In M.Heper & R. Israeli (Ed.), *Islam and politics in the Middle East* (pp.79-103). Cambridge: Cambridge University Press.
- Arpacı, I. (2017). *Türk siyasetinde Erbakan*. İstanbul: Kopernik Kitap.
- Arpacı, I. ve Baharçipek, A. (2017). Millî görüş partilerinin programlarının dış politika analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 115-126.
- Ata, F. ve Karakaya, N. (2020). Millî Selamet Partisi’nin Konya’daki Kudüs mitinginin basına yansımaları. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24, 85-124.
- Ataay, F. (2020). Ekonomik kriz, siyasi kutuplaşma ve terör gölgesinde 1977 seçimleri. Y. Tekin (Ed.), *Yüziüncü yılında TBMM: Oluşumu, çalışma şartları ve işlevleri* içinde (ss.537-561). Ankara: TBMM Yayınları.
- Atılğan, G. (2019). İdeoloji. G. Atılğan ve A. Aytekin (Haz.), *Siyaset bilimi* içinde (ss.285- 299). İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Aydın, S.ve Taşkın, Y. (2018). *1960’tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aykaç, B. ve Durgun, Ş. (2018). The changing political discourse of the Islamist movement in Turkey. *Arab Studies Quaterly*, 40(2), 155-174.
- Aytaç, A.M. (2017). Dünya görüşü ve ideoloji. Y. Taşkın (Ed.), *Siyaset* içinde (105-135). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aytepe, M. (2016). Doğuşundan günümüze İslamcılığın Türkiye seyri: Bir sınıflandırma denemesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 169-199.
- Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan. (1971). İzmir: İstiklal Matbaası.
- Baykal, Ö. (2021). Sağ bir siyaset olarak Millî Görüş Hareketi. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17(60), 34-58.
- Bayraktar, Ö. (2007). *The National Outlook and its youth in the 1970’s*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Beneton, P. (1991). *Muhafazakârlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birler, Ö. (2019). Liberalizm. G. Atılğan ve A. Aytekin (Haz.), *Siyaset bilimi* içinde (ss.315-329). İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Boogers, M., & Voerman, G. (2010). Independent local parties in the Netherlands. *Local Government Studies*. 36(1), 75-90.
- Bora, T. (2012). *Türk sağının üç hâli milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Brennan, G., & Hamlin, A. (2004). Analytic conservatism. *British Journal of Political Sciences*, 34(4), 675-691.
- Bulut, Y. (2018). Hem yerli hem yabancı: Tercüme bir hareket olarak İslamcılık (?). *Türk Düşüncesinde Yerlilik ve Millilik Sempozyumu*, 1, 107-142.
- Çaha, Ö. (2004). Ana temalarıyla 1980 sonrası İslami uyanış. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık* içinde (476-493). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ö. ve Baykal, Ö. (2017). Millî Görüş Hareketi’nin kuruluşu: Türk siyasetinde Millî Nizam deneyimi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(3), 788-806.
- Çakır, R. (2013). Millî Görüş Hareketi: Dün, bugün, yarın. İ. Kara ve A. Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri* içinde (ss.753-775). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Çavdar, T. (1995). *Türkiye’nin demokrasi tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çetinkaya, B.A. (2008). Cumhuriyet Halk Partisinin İslamcı başbakanı: Şemsettin Günaltay. *Eskiye*, 7, 73-89.
- Çınar, M. (2004). Kemalist cumhuriyetçilik ve İslamcı Kemalizm. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce Cilt 6 İslamcılık*, içinde (ss.157-178). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çınar, M. (2005). *Siyasal bir sorun olarak İslamcılık*. Ankara: Dipnot Kitap.
- Çınar, Ö. (2016). *Türk siyasi hayatında Milli Nizam Partisi*, İstanbul: Kitap Dostu Yayınları.
- Çitci, O. (2001). *Yerel seçimler panoraması 1963-1999*. Ankara: TODAİE.
- Demirel, A. (2003). *Birinci mecliste muhalefet ikinci grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, F. (2017). Muhafazakâr ideolojide farklı düşünce gelenekleri bağlamında muhafazakârlığın doğası. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 15-34.
- Duran, B. (2004). Cumhuriyet dönemi İslamcılığı. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık* içinde (ss.129-157). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dursunoğlu, İ. (2016). Türk siyasi hayatında merkez-çevre ikilemi: Millî Nizam Partisi (MNP) örneği. *International Journal of Academic Value Studies*, 2(2), 48-55.
- Edwards, B.M., & Beech, M. (2016). Labour parties, ideas transfer and ideological positioning: Australia and Britain compared. *Policy Studies*, 37(5), 486-498.
- Erbakan, N. (1971). *Mecliste ortak pazar*. İzmir: İstiklal Matbaası.
- Erbakan, N. (1975). *Millî görüş temel görüş*. A. Lelik (Haz.), Ankara: Dağarcık Yayınevi.
- Eren, K. (2016). *Millî Selamet Partisi ve 14 Ekim 1973 Genel Seçimleri*. [Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Eser, H.B. (2013). Türk siyasal kültürü içinde dinin rolü üzerine bir açıklama çabası: Millî Görüş Hareketi ve Millî Nizam Partisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 201-224.
- Ete, H. (2003). Modernleşme ve muhafazakârlık kısılcığında Türkiye’de İslamcılığın gelişimi. *Tezkire Dergisi*, 33, 42-63.
- Fedayi, C. (2004). AKP’nin siyasal kimliği üzerine bir değerlendirme: Kimlik arkadan gelsin. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(1), 149-163.

- Fernandes, D., & Mandel, N. (2014). Political conservatism and variety seeking. *Journal of Consumer Psychology*, 24(1), 79-86.
- Gaub, F. (2014). Islamism and Islamists: A very short introduction. *European Union Institute for Security Studies*, 1.
- Gencer, B. (2013). Şeriatçılıktan medeniyetçiliğe İslamcılık: Bir İslamcılık tipolojisine doğru. İ. Kara ve A. Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri* içinde (ss.69-99). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Girasun, R.ve Tek, Ö.B. (2021). Merkez siyasetin Kürt açmazı. <https://www.perspektif.online/>, Erişim Tarihi: 21.07.2021.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler siyaseti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güler, E.Z. (2014). Muhafazakârlık. H. B. Örs (Der.), *19.yüzyıldan 20.yüzyıla siyasi ideolojiler* içinde (ss.115-158). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Güneş, İ. (2017). *Atatürk dönemi Türkiye’inde milletvekili genel seçimleri 1919-1935*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güngörmez, B. (2004). Muhafazakâr paradigma: “dogma” ve “önyargı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(1), 11-30.
- Hazırbulan, T. (2017). Millî Görüş’ün ilk yerel seçim tecrübesi: 9 Aralık 1973 Mahalli İdareler Seçimleri. *Turkish Studies Dergisi*, 12(8),393-416.
- Heywood, A. (2012). *Siyasi ideolojiler*. İstanbul: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. İstanbul: Adres Yayınları.
- Honetth, A. (2010). The political identity of green movement in Germany: Social-Philosophical reflections. *Critical Horizons*, 11(1), 5-18.
- Huntington, S. (1957). Conservatism as an ideology. *The American Political Science Review*. 51(2), 454-473.
- Kara, İ. (2013). Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi üzerine birkaç not. İ. Kara ve A. Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri* içinde (ss.15-47). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Karatepe, Ş. (2011). *Siyasi ideolojiler*. İstanbul: İz Yayınları.
- Kırkpınar, L. (2018). Demokrat parti ve din-siyaset ilişkisi. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 36, 349-359.
- Koca, B. (2019). Ellili yıllarda merkez sağ: Demokrat Partinin özgürlük ile istismar arasındaki dini politikaları. M.K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1950’li yılları* içinde (ss.293-321). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koltuk, D.A. (2009). *Türk siyasi tarihinde Milli Nizam ve Milli Selamet Partileri*. [Yayımlanmamış doktora tezi], Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Landau, J.M. (1976). The national salvation party in Turkey. *Asian and African Studies*, 11(1), 1-57.
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye’de din ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Maviş, N. (1998). *Türk siyasal yaşamında Milli Nizam Partisi tarih, yapısı ve ideolojisi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- McClellan, D. (2009). *İdeoloji*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Mert, M.A. (2020). Dinin yeniden devlet alanına taşınmasında Millî Görüş Hareketi'nin rolü. *İmgelem Dergisi*, 4(6), 131-156.
- Millî Nizam Partisi. (1970). *Kuruluş beyannamesi*. Ankara: Nüve Matbaası.
- Millî Nizam Partisi. (1970). *Parti programı*. İstanbul: Haktanır Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1977). *Seçim beyannamesi*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1976). *Parti programı*. İstanbul: Diner Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1977). *İnanç ve hamle*. Ankara: Gaye Matbaası.
- Millî Selamet Partisi. (1978). *4. Büyük Kongre sonuç beyannamesi*. Ankara: Elif Matbaacılık.
- Milliyet (1980). *Milliyet Gazetesi*. 06.09.1980.
- Nal, S. (2005). Demokrat Partinin 1950-1954 dönemi din siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(3), 137-171.
- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, programları ve genel kurul görüşmeleri cilt 5 26 Mart 1971-17 Kasım 1974*. Ankara: TBMM Yayınevi.
- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, programları ve genel kurul görüşmeleri cilt 6 17 Kasım 1974-12 Kasım 1979*. Ankara: TBMM Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2014). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Önder, T. (2020). XV. yasama dönemi (1973-1977) 12 Mart'tan çıkış ve yeniden kriz. Y. Tekin (Ed.), *Yüzüncü yılında TBMM: Oluşumu, çalışma şartları ve işlevleri içinde* (ss.513-537). Ankara: TBMM Yayınları.
- Özdalga, E. (2007). *Türkiye'de İslamcılığın seyri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Poyraz, F. (2006). *Türk siyasal yaşamında Millî Görüş Hareketi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sadoğlu, H. ve Okutan, M.Ç. (2008). 1960'larda Türkiye'de din, siyaset ve demokrasi: muhafazakârlıktan İslamcılığa. *Demokrasi Platformu*, 4(14), 87-102.
- Sarıbay, A.Y. (1985). *Türkiye'de modernleşme din ve parti politikası "MSP örnek olayı"*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sarıbay, A. Y. (2004). Millî Nizam Partisi'nin kuruluşu ve programının içeriği. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık içinde* (ss.576-591) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Steinhaus, K. (1995). *Atatürk devrimleri sosyolojisi*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Şengil, M.K. (1996). *Birinci dönem TBMM'de düşünce akımları*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1974). Cilt 4. toplantı 2, birleşim 79. ss. 200-229.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1974). Cilt 4. toplantı 1, birleşim 79. ss. 230-280
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1975). Cilt 9. toplantı 2, birleşim 40. ss. 31-95.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1975). Cilt 11. toplantı 1, birleşim 60. ss. 306-316.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1976). Cilt 15. toplantı 1, birleşim 60. ss. 434-464.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1978). Cilt 7. toplantı 2, birleşim 9. ss. 312-367.
- TBMM Tutanak Dergisi*, (1979). Cilt 13. toplantı 1, birleşim 7. ss.104-153.

- TBMM Tutanak Dergisi*, (1980). Cilt 16. Toplantı 1, birleşim 128. ss. 798-837.
- Tekin, Y. ve Okutan, M.Ç. (2011). *Türk siyasal hayatı*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Teziç, E. (1976). *100 soruda Türkiye’de siyasi partiler*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Torun, İ., ve Köni, H. (2013). Muhafazakârlık olgusu ve Amerika-Türkiye örneklerinde dini muhafazakârlık. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 10(38), 181-209.
- Uluç, A.V. (2014). Liberal muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal’ın siyasi düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23), 107-140.
- Ünsal, F. B. (2004). Mehmet Akif Ersoy. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce cilt 6 İslamcılık içinde* (ss.72-96). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, F. (2008). *Makbul vatandaşın peşinde II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Webb, P. (2005). Political parties and democracy: the ambiguous crisis. *Democratization*, 12(5), 633-650.
- Yalanız, Y., ve Zabun, B. (2021). Millî görüş partilerinin eğitim ve kültür politikalarının değerlendirilmesi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 750-778.
- Yang, C., & Guo, C. (2015). National outlook movement in Turkey: A study on the rise and development of Islamic political parties. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 9(3), 1-28.
- Yıldız, A. (2004). Ak Partinin yeni muhafazakâr demokrattığı: Türkiye siyasetinde adlandırma problemi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 34, 5-12.
- Yorgancılar, S. (2012). *Millî görüş 1969-1980*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021). 14 Ekim 1973 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.12.2021.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021). 5 Haziran 1977 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.12.2021.
- Zabcı, F. (2020). Büyük Sokratesçi okullar ve siyaset. M. Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da siyasal düşünceler içinde* (ss.91-123). İstanbul: İletişim Yayınları

Araştırma Makalesi / Research Article

COVID -19 SALGINI: KAMU SAĞLIĞI İÇİN KÜRESEL SAĞLIK DİPLOMASİSİNİN ÖNEMİ*

Tuba GEZER¹

Öz

Dünya Sağlık Örgütü, hükümetleri vatandaşlarının halk sağlığını iyileştirmeleri için destekleyen evrensel bir aktördür. Bu örgüt küresel sağlık alanında merkezi bir sistemdir. Bu bağlamda dış politika gündemlerine sağlığın da dâhil olmasıyla birlikte, sağlık alanında diplomatik konuların yürütülmesinde de başat rol oynamıştır. Dışsallık özelliğinden dolayı sağlık günümüzde küresel kamusal mal olarak adlandırılmaktadır. Artan mobilite sayesinde bir ülkede ortaya çıkan salgın hastalık dünyanın herhangi bir yerindeki ülkeyi de çok rahat etkisi altına almaktadır. Bu yüzden küresel sağlık için uluslararası iş birliğinin sağlanması önemlidir. Bu çalışmanın amacı geçmişten günümüze sağlık hizmetlerinin küresel bir boyuta ulaşması nedeniyle sağlık alanında iş birliğini gerektiren küresel sağlık diplomasının önemini vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Diplomasisi, Kamusal Mal, Bulaşıcı Hastalık

JEL Kodları: I10, F53, O19

COVID -19 EPIDEMIC: IMPORTANCE OF GLOBAL HEALTH DIPLOMACY FOR PUBLIC HEALTH

Abstract

The World Health Organization is a universal actor that supports governments to improve the public health of their citizens. WHO is the central system for global health. In this connection, with the inclusion of health in foreign policy agendas it also played a leading role in the conduct of diplomatic issues in the field of health. Due to its externality, health is now called a global public good. Due to the increased mobility, the epidemic that occurs in a country can easily affect any country in the world. Therefore, it is important to ensure international cooperation for global health. The aim of this study is to emphasize the importance of global health diplomacy, which requires cooperation in the field of health since health services have reached a global dimension from past to present.

Keywords: Health Diplomacy, Public Good, Infectious Disease

JEL Codes: I10, F53, O19

* I. Uluslararası Gümrük ve Ticaret Kongresi 20-21-22 Mayıs 2021 tarihinde özet bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, tuba.yildirim@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5417-1986

Başvuru Tarihi (Received): 01.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Dünya tarihine bakıldığında ve salgınların bulaş hızı ele alındığında küreselleşme kavramının önemi daha net anlaşılmaktadır. 2019 yılının aralık ayında Çin'in Wuhan Kentinde ortaya çıkan Covid-19 çok az bir sürede Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir. Geçmişte yaşanan krizler değerlendirildiğinde Covid-19'un yirmi birinci yüzyılda yaşanan en önemli toplumsal problem olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Toplum sağlığını böylesine tehdit eden bir salgın, ülkelerin ekonomik ve sağlık kurumlarını hazırlıksız yakalamış ve hükümetler arası yardımlaşmanın, birlikte hareket etmenin önemini anlaşılmamasını sağlamıştır.

Küreselleşmeyle birlikte hem çok uluslu şirketler hem de sivil toplum kuruluşları küresel sağlık problemlerine dair alakadar olmaya başlamışlardır. Küreselleşme, devletleri amaç ve çıkarları doğrultusunda ortak hareket etmeye, sivil toplum kuruluşları ve çok uluslu şirketlerle çalışmaya mecbur bırakmaktadır. Küreselleşme bir devletin kendi topraklarında meydana gelen olayları kontrol etme gücünü zayıflatmaktadır. Bu nedenle, uluslararası hukuk aracılığıyla usul, kural ve kuramlar inşa edilmektedir (Kahraman, 2019: 86).

Geçmişten günümüze dünyada pek çok bulaşıcı hastalık yaşanmıştır. Günümüzde ise Covid-19 salgını ekonomik, siyasi ve sosyal bakımdan tüm dünya için bir tehdit unsuru olmuştur. Öngörülemeyen bir dönemde ortaya çıkmasından dolayı ülkeler bu salgına tedbirsiz yakalanmıştır. Ayrıca pek çok ülke hızlı ve doğru kararlar alamadığı için hem ekonomik hem sağlık alanında ağır bedeller ödemiştir. Bazı ülkeler ise sağlık otoritelerinin kararlarını dikkat almamış ve sağlık sistemlerinde kriz yaşamışlardır. Sınır gözetmeyen bu küresel salgın iş birliğinin ne kadar önemli olduğunu göstermiş ve uluslararası kuruluşların işleyişinin sorgulanmasına sebep olmuştur.

Bu çalışmada öncelikle küreselleşme kavramı anlatılmıştır. Daha sonra sağlığın yarı kamusal maldan nasıl küresel kamusal mal haline geldiği ele alınmış ardından geçmişten günümüze yaşanan bulaşıcı hastalıklar ve Covid-19 anlatılmıştır. Daha sonra küresel sağlık diplomasisinin öneminden ve gerekliliğinden bahsedilmiştir. En sonda ise sonuç kısmına yer verilmiştir.

1. Küreselleşme Kavramı

20. yy'in sonunda yaşanan sosyal, ekonomik, politik ve kültürel değişim; ülkeleri, işletmeleri ve kişileri hızla etkilemiştir. Bunun sonucunda ise yeni bir dünya düzeni kurulmuştur. Hızlı yaşanan değişiklikler sonucunda eski değer yargıları ve eğilimlerin yerine yenilerini getirmiştir. Küreselleşme süreci ise dünyayı yeniden yapılandıran değişim olarak adlandırılmaktadır (İlter, 2019: 990).

Günümüzde küreselleşmenin herkes tarafından mutabık olunan net bir tanımı bulunmamaktadır. Bunun sebebi ise; küreselleşme olgusunun ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel bağlamda ele alınmasıdır.

Küreselleşme, bilginin, haberleşmenin, kültürel etkileşimin ve sermayenin dolaşım hızının ülkeler arası arttığı, ekonomi, siyaset ve yönetim vb. alanlarında ülkeler arasında bağımlılığın arttığı süreci ifade etmektedir (Alper, 2016: 36).

Giddens küreselleşmeyi dünya çapındaki sosyal ilişkilerin yoğunlaşması olarak ifade etmektedir. Bauman ise küreselleşmeyi ayrıcalıkların, mahrumiyetin, zenginliğin ve yoksulluğun, kaynakların ve acizliğin, gücün ve güçsüzlüğün, özgürlüğün ve kısıtlamanın yeniden dağıtımını olarak yorumlamaktadır (Ay, 2013: 3-4).

Küreselleşme süreci yalnızca gelişmiş ülkeleri değil az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri de etkilemektedir. Teknoloji ve sermaye transferi, verimliliğin artmasına ve böylelikle ülkede ekonomik refahın yükselmesine neden olmaktadır. Ayrıca küreselleşme sayesinde ülkelerin

birbirleriyle yakın ilişkiler kurması dünya barışına bile olumlu katkı sağlamaktadır (İlter, 2019: 990-993).

Küreselleşme ve sağlık arasında doğrudan ve dolaylı olmak üzere çeşitli modeller geliştirilmiştir. DSÖ tarafından geliştirilen modellerden; sağlık sistemi, etkileri ve politikaları doğrudan, sağlık sisteminin ulusal ekonomi kanalıyla yönetilmesi sonucunda çıkan toplumsal riskler ise dolaylı modeller kapsamındadır. Sağlık alanında küreselleşme için atılan önemli adımlardan birisi DSÖ'nün kurulmasıdır. Dünya ölçeğinde sağlık hizmetlerinin sunumunun ve finansmanının sağlandığı sağlık politikalarının yayılımı küreselleşmenin bir şeklidir. Küresel sağlık sistemleri bu politikaları inceleyerek kendine uygun hale getirmektedir. Böylelikle küreselleşmeyle beraber sağlık alanında alınan kararlarda ilkelerin, etik değerlerin ve standartların paylaşımında artış ortaya çıkmaktadır (Yıldız ve Turan, 2010: 39-41).

2. Küresel Kamusal Mal Olarak Sağlık

Devletin mevcudiyet sebebi olarak da görülen kamusal mallar, küreselleşmenin de gücüyle makro düzeyde ele alınmaya başlanmıştır. Yerel ölçekte toplumun bütününe ilgilendiren bazı ihtiyaçlar devletler tarafından sunulmakla birlikte, dönemin ihtiyaçları doğrultusunda tüm dünyayı ilgilendiren bazı gereksinimler ortaya çıkmıştır. Bilhassa bütün insanlığa aynı derecede tesir eden doğal, ekonomik, sosyal bir takım olumsuz gelişmeler yeni bir kavram olarak küresel kamusal malların ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Barış ve Barlas, 2017: 138).

Yarı kamusal mal ve hizmetler hem kamusal hem de özel kesim tarafından da sunulan mal ve hizmetlerdir. Bu mal ve hizmetlere örnek olarak eğitim ve sağlık verilebilmektedir. Bu mal ve hizmetler pazarlanabilir ve fiyatlandırılabilir oldukları için serbest piyasa tarafından arz ve talebe göre üretilmektedir (Pehlivan, 2016: 42). Bireylerin elde ettiği fayda marjinal özel fayda iken toplumda meydana gelen fayda ise marjinal sosyal fayda olarak tanımlanmaktadır. Marjinal özel faydanın marjinal sosyal faydadan fazla olması durumunda piyasa tarafından etkin olarak sağlanabilmektedir (Nadaroğlu, 2000: 56-57). Fakat sağlık bireyler için bir gereksinimden daha çok bir haktır. Devlet anayasada bireylerine nasıl ki yaşama hakkını temin ediyorsa bir hastalık ortaya çıktığında onu tedavi etmeyi de garanti altına almalıdır (Bulutoglu, 2003: 266).

Sağlık yarı kamusal mal niteliği taşıdığı için bulaşıcı hastalıkların sınır tanımayıp yayılma riski, ortadan kaldırılması ve hastalıkların kontrol altına alınması ve sağlıktan dışlanamama özelliğinden dolayı küresel kamusal mal olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda sağlık dışsallık yaratan bir maldır. Bulaşıcı hastalıkların tedavisi ile toplu ölümlerin önüne geçilmekte böylece sosyal ve ekonomik olumsuzluklar en aza indirilebilmektedir. Sağlık hizmetlerinin ortaya çıkardığı iki önemli dışsallık, bu mala küresel kamusal mal niteliği kazandırmaktadır. Birinci tür dışsallık, bulaşıcı hastalıkların küresel özelliğinden dolayı dünyadaki tüm bireylere yayılmasından kaynaklı negatif dışsallıktır. İkinci tür dışsallık ise bulaşıcı hastalıkların tedavi edilmesi veya bireylerin bu hastalıklara yakalanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasıyla meydana gelen pozitif dışsallıktır. Bu nitelikler göz önüne alındığında, UNDP (United Nations Development-Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) ve DSÖ' de sağlığı küresel kamusal mal kategorisine almakta ve sağlığın küresel seviyede sunumuna ek olarak bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için tedbirler almaktadır (Yılmaz ve Yaraşır, 2011: 9-10).

Küresel anlamda sağlıklı olmak ve hastalıklardan korunmak ortak gaye olduğu için gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin önlem alması ve gerektiğinde sağlığın finansmanı konusunda ortak hareket etmeleri gerekmektedir. Bu yüzden sağlık küresel kamusal mal olarak önem arz etmektedir (Sandler-Arce, 2002: 197).

Küresel kamusal mal kavramı ilk defa 1999 UNDP tarafından hazırlanan "Global Public Goods: International Cooperation in the 21.Century", adlı çalışma ile gündeme gelmiştir. Dolayısıyla, küresel kamusal mal kavramının tanımlanmasında öncelikle ele alınması gereken tanım, adı geçen

çalışmadaki küresel kamusal mal tanımıdır. Buna göre, faydası ülkeler, insanlar ve nesiller (bugünkü ve gelecekteki) açısından büyük ölçüde evrensel olan mallara küresel kamusal mallar adı verilmektedir (Kaul, Granberg ve Sten, 1999: 16).

Küresel kamusal malı tanımlarken iki unsur dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, küresel kamusal malların tüketiminde rekabet yoktur ve kimse dışlanamaz. İkinci unsur ise, bu malların kullanımından kaynaklı faydalar dünyadaki tüm ülkelerde etkisini göstermektedir. Yani yalnızca belirli bir grup ülkeyi değil yeryüzündeki bütün ülkeleri ve gelecekte de yaşayacak tüm bireyleri içine almaktadır (Kirmanoğlu, Yılmaz ve Susam, 2006: 26). Bu tanımdan hareketle; bilginin üretilmesi ve yayılması, bulaşıcı hastalıkların yok edilmesi, küresel orta malı, serbest ve dışa açık ticaret sistemi, uluslararası mali istikrar, suçtan korunma ve uyuşturucu kontrolü, küresel ısınma ve çevre kirliliği ile mücadele ve küresel barış küresel kamusal mala örnek olarak verilebilmektedir (Ener ve Demircan, 2008: 64).

Bölgesel ve özel malların da tüketiminden kimsenin mahrum bırakılamaz ve tüketiminde rekabet yoktur. Küresel kamusal malı bu mallardan ayıran özellik ise faydasının ülkeler dışına yayılması ve pek çok neslin etkilenmesine sebep olmasıdır. Kamusal mallar devlet otoritesi altında etkin bir biçimde sunulmaktadır. Fakat küresel kamusal mallarda belirli bir otoritenin olmaması ülkelerin kendi arasında anlaşma yoluna gitmesini zorunlu kılmaktadır. Ülkelerin birbirlerine olan güveninin az olması, politik önceliklerinin farklı olması ve her ülkenin küresel kamusal mala verdiği önem ve değerin farklılık göstermesi etkin düzeyde sunulması konusunda iş birliğini güçleştirmektedir (Göker, 2009: 9).

Küresel kamusal malların büyük bir kısmı ‘küresel kamusal zararlar’ şeklindedir. Kamusal zararlar da kamusal mallar gibi dışsallığa sebep olmaktadır. Esas olarak küresel kamusal mallar negatif dışsallıkların sınırlar ötesine yayılmış halidir. ‘...salgın hastalıklar, asit yağmurları, küresel ısınma, ülkelerarası terörizm, çölleşme, mali istikrarsızlıklar, kötüleşen işgücü standartları gibi durumlar son yıllarda sınır ötesi yayılmaları artıran örnekler olmuştur’ (Kirmanoğlu, Yılmaz ve Susam, 2006: 26-28).

Tablo 1’de sağlık hizmetinin yarı kamusal maldan küresel kamusal mala dönüşümü gösterilmektedir. Bütün ülkeler ekonomik, politik ve kültürel farklılıklarına göre sağlık hizmetinin bireylere sunulmasında kamu ve özel iş birliği beraber hareket etmektedir. Küresel kapsamda dışsallık yayan sağlık hizmeti 1980’li yıllardan daha sonra küresel kamusal mal haline gelmiştir. Bu durum da devletlerin ve uluslararası aktörlerin sağlığın sunumunda ve finansmanında iş birliği yapmalarına neden olmuştur (Gedik, 2021: 669).

Tablo 1: Sağlık hizmetinin Yarı kamusal Maldan Küresel Kamusal Mala Dönüşümü

SAĞLIK	Yarı Kamusal Mal Olarak	Küresel Kamusal Mal Olarak
Özellik	Faydası bölünemez	Faydası bölünemez
Ulusal Boyutta	Tüketimden dışlanamaz	Küresel kapsamda tüketimden dışlanamaz
Finansman	Ulusal kamu kaynakları	Kamu Kaynakları Ulusal / Uluslararası Kuruluşlar Özel Kaynaklar Kar Amaçlı Olan / Olmayan Kuruluşlar / STK'lar
Hizmetin Etki Alanı	Ulusal ülke ölçeği	Küresel Dünya ölçeği
Hizmetin Diğer Amaçları	Ekonomik Büyüme ve Kalkınmanın Sağlanması Ulusal Ölçekte Yaşam Standartlarının Artması	Yoksulluğun Önlenmesi Küresel Ölçekte Yaşam Standartlarının Artması

Kaynak: (Ener ve Demircan, 2008: 68).

Sağlık hizmetinin küresel özelliğe sahip olması, küresel ölçekte dışsallıkların oluşmasına neden olmaktadır. Bu durumda, küresel sağlık malı aktif olarak sunulmadığı durumda tüm dünya ülkeleri için tehdit unsuru olacaktır. Yani negatif dışsallık ortaya çıkacaktır. Bu durumdan kurtulmak amacıyla milletlerarası düzeyde çözüm arayışları ve kaynak ayrılması zaruri olmaktadır (Mutlu, 2006: 58).

Ülke genelinde veya ülkeler arasında değişik gelişim seviyeleri ve farklı sosyo-kültürel özellikler olmasından kaynaklı olarak küresel sağlık malı ve talebi de değişiklik göstermektedir. Bulaşıcı hastalıkların yoğun olarak yaşandığı zaman dilimlerinde sağlık malına olan talep küresel olmaktadır. Bu durum da sağlık malının üretim, organizasyon ve finansmanında sıkıntı oluşturmaktadır. Çözüm için,

- Öncelikle, her seviyede –yerelden küresele– sağlık tehlikeleri belirlenmeli, bilgi, enformasyon ve teknoloji ağları oluşturulmalıdır,

- İkinci olarak düzenlemeler ve politikalar belirlenmeli, söz konusu düzenlemeler ve politikalar sağlık ve sağlıkla ilgili diğer sektörleri (gıda üretimi, narkotiklerin uluslararası ticareti, tütün piyasaları, farmasotikler gibi) de kapsmalıdır (Mutlu, 2006: 58-59).

Hükümetler, insanları küresel sağlık krizinin ekonomik etkilerinden korumalıdır. Hükümetler ve küresel toplum için öncelik, insanların hastalığa yakalanmasını önlemek ve hasta olanları ise iyileştirmektir. Daha fazla sağlık harcaması hem yerel düzeyde hem de küresel olarak hayat kurtarabilmektedir. Düşük gelirli ülkeler sağlık harcamalarını finanse etmek için; hibelere ve sıfır faizli kredilere ihtiyaç duymaktadırlar. Geçmişte Ebola gibi salgın hastalıklarla mücadelede imtiyazlı kredilerin dağıtımındaki hız, hastalığın yayılmasını kontrol altına almak için ne kadar önemli olduğunu göstermiştir (Gaspar ve Mauro, 2020).

Tablo 2'ye bakılacak olursa; Almanya, Fransa, Hollanda, Danimarka, Kanada gibi gelişmiş ülkelerin sağlık harcamaları Gayrisafi Yurt İçi Hasıllarının (GSYH) yüzde 10-11 civarında olduğu görülmektedir. Polonya, Slovenya, Slovakya, Kore, Brezilya gibi ülkelerde ise bu oran 6 ila 8 arasında değişmektedir. OECD ülkelerinin ortalaması ise yüzde 8,7'dir. Türkiye ve OECD

üye olmayan Çin, Hindistan, Rusya gibi ülkelerde bu oran ne yazık ki yüzde 3-5 arasındadır ve bu durumda sağlık harcamalarına ayırdıkları pay OECD ülkelerinin ortalamasının altında kalmaktadır. Sağlık harcaması bir ülkenin gelişmişlik göstergesidir. Bir ülkenin kalkınması ve sağlık çıktılarında istenilen sonucu elde etmesi için bu harcamalara ayrılan payın yükseltilmesi gerekmektedir.

Tablo 2: OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının GSYH'deki Payı (2010-2020)

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ülkeler											
Avustralya	8,4	8,5	8,7	8,8	9,0	9,3	9,2	9,3	9,2	9,4	..
Avusturya	10,2	10,0	10,2	10,3	10,4	10,4	10,4	10,4	10,3	10,4	11,5
Belçika	10,2	10,4	10,5	10,6	10,6	10,4	10,8	10,8	10,8	10,7	..
Kanada	10,7	10,4	10,5	10,4	10,2	10,7	11,0	10,8	10,8	10,8	..
Şili	6,8	6,8	7,0	7,4	7,8	8,3	8,5	9,1	9,2	9,3	9,4
Kolombiya	7,1	6,8	6,7	7,0	7,2	7,5	7,5	7,7	7,6	7,7	..
Kosta Rika	8,0	8,1	7,8	7,7	7,7	7,6	7,3	7,0	7,3	7,3	..
Çek Cumhuriyeti	6,9	6,9	7,0	7,7	7,6	7,2	7,1	7,1	7,5	7,8	9,1
Danimarka	10,3	10,2	10,2	10,2	10,2	10,2	10,1	10,0	10,1	10,0	10,6
Estonya	6,3	5,8	5,8	6,0	6,1	6,3	6,4	6,6	6,7	6,7	8,1
Finlandiya	9,1	9,2	9,6	9,8	9,8	9,6	9,4	9,1	9,0	9,2	9,6
Fransa	11,2	11,2	11,3	11,4	11,5	11,4	11,5	11,3	11,2	11,1	12,4
Almanya	11,1	10,8	10,9	11,0	11,0	11,2	11,2	11,3	11,5	11,7	12,5
Yunanistan	9,6	9,2	8,9	8,4	7,9	8,1	8,3	8,1	8,0	7,8	..
Macaristan	7,5	7,5	7,4	7,2	7,1	6,9	7,0	6,8	6,5	6,4	..
İzlanda	8,4	8,2	8,2	8,2	8,2	8,1	8,1	8,3	8,4	8,6	9,8
İrlanda	10,5	10,7	10,7	10,3	9,5	7,3	7,4	7,1	6,9	6,7	7,2
İsrail	7,0	7,0	7,1	7,1	7,1	7,1	7,2	7,3	7,5	7,5	..
İtalya	8,9	8,8	8,8	8,8	8,9	8,9	8,7	8,7	8,7	8,7	9,7
Japonya	9,2	10,6	10,8	10,8	10,8	10,9	10,8	10,8	10,9	11,0	..
Kore	5,9	6,0	6,1	6,2	6,5	6,7	6,9	7,1	7,5	8,2	8,4
Letonya	6,1	5,5	5,4	5,4	5,5	5,7	6,1	6,0	6,2	6,6	..
Litvanya	6,8	6,5	6,3	6,1	6,2	6,5	6,6	6,5	6,5	7,0	7,6
Lüksemburg	7,0	6,1	5,6	5,5	5,4	5,3	5,2	5,3	5,3	5,4	..
Meksika	5,7	5,5	5,7	5,8	5,6	5,7	5,6	5,5	5,4	5,4	6,2
Hollanda	10,2	10,2	10,5	10,6	10,6	10,3	10,3	10,1	10,0	10,2	11,2
Yeni Zelanda	9,6	9,5	9,7	9,4	9,4	9,3	9,2	9,0	9,0	9,1	..

Norveç	8,9	8,8	8,8	8,9	9,3	10,1	10,6	10,3	10,0	10,5	11,3
Polonya	6,4	6,2	6,2	6,4	6,3	6,4	6,5	6,6	6,3	6,5	7,2
Portekiz	10,0	9,7	9,7	9,4	9,3	9,3	9,4	9,3	9,4	9,5	10,1
Slovakya	7,7	7,3	7,5	7,5	6,9	6,8	7,0	6,8	6,7	7,0	7,7
Slovenya	8,6	8,5	8,7	8,7	8,5	8,5	8,5	8,2	8,3	8,5	9,7
İspanya	9,1	9,2	9,2	9,1	9,1	9,1	9,0	9,0	9,0	9,1	..
İsveç	8,3	10,4	10,7	10,9	10,9	10,8	10,9	10,8	10,9	10,9	11,4
İsviçre	9,9	10,0	10,2	10,5	10,6	11,0	11,3	11,5	11,2	11,3	..
Türkiye	5,0	4,7	4,4	4,4	4,3	4,1	4,3	4,2	4,1	4,3	..
İngiltere	9,8	9,8	9,9	10,0	10,0	9,9	9,9	9,8	9,9	10,2	12,8
ABD	16,3	16,2	16,2	16,1	16,3	16,5	16,8	16,8	16,7	16,8	..
OECD Ort.	8,7	8,6	8,7	8,7	8,7	8,7	8,7	8,7	8,7	8,8	8,7
OECD'ye Üye Olmayan Ülkeler											
Brezilya	7,9	7,8	7,7	8,0	8,4	8,9	9,2	9,5	9,5	9,6	..
Çin	4,2	4,3	4,6	4,7	4,8	5,0	5,0	5,0	5,1
Hindistan	3,4	3,2	3,3	3,7	3,6	3,6	3,5	3,6	3,6
Endonezya	3,0	3,0	2,9	3,0	3,1	3,0	3,1	2,9	2,9
Rusya	5,0	4,8	4,9	5,1	5,2	5,3	5,3	5,4	5,3	5,6	..
Güney Afrika	7,4	7,5	7,8	7,7	7,9	8,2	8,1	8,1	8,3

Kaynak: OECD (2021)

Küresel sağlık problemlerini çözmek için küresel ölçekte iş birliğine ihtiyaç vardır. Bu yüzden, özellikle bulaşıcı ve bulaşmayan hastalıklarla kendi başlarına mücadele edemeyen ülkelerin sağlığını geliştirme için devlet düzeyinde ve devlet dışı aktörlerin iş birliği büyük önem taşımaktadır. Bölgesel ve uluslararası aktörlerin girişimleri, siyasi çıkarlardan bağımsız olarak, birçok ülkede sağlığın geliştirilmesine katkıda bulunmuştur (Karabektaş, 2018: 121). Sağlık hizmetlerine erişim konusunda eşitsizliği azaltmak küresel insan haklarının teminat altına alınmasını da sağlamaktadır. Sağlığa yapılan küresel çapta müdahaleler konunun uluslararası düzeyde ekonomik, küresel sağlık güvenliği ve bölgesel siyasal kararlılığının değerinin anlaşılmasını sağlamıştır (Mackey ve Strathdee, 2015: 6).

3. Bulaşıcı Hastalıklar

Küreselleşme gelir adaletsizliğine sebep olmaktadır. Bulaşıcı ve salgın hastalıklar da çoğunlukla az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde kaynak sorunu da bu hastalıklarla mücadeleyi engellemektedir. Ayrıca bu ülkelerde gelir eşitsizliğinden kaynaklı olarak bireyler sağlık hizmetlerinden etkin biçimde faydalanamamaktadır.

Sağlık konusunda en çok üzerinde durulan konu, bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önlenmesidir. Tarihi süreçte, kolera, veba, sıtma salgınları ve cüzzam günümüzde AIDS binlerce insanın ölümüne yol açmıştır. Küresel sağlık malının etkin düzeyde sunulamaması, yakın zamanlarda ortaya çıkan salgınları yaratmıştır. Örneğin 1991 yılında Peru'da kolera, 1994 yılında Hindistan ve 1995 yılında Şili'de veba, 1996 yılında Zaire ve Gabon'da ebola, 1998 yılında Hong Kong ve

Çin’de Asya gribi. Örnekler, salgınların çoğunun (kötü çevre şartlarının da etkisi ile) çoğunlukla az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkıp yayıldığını göstermektedir. Bu da bu tür dışsallıkların azaltılması için uluslararası ölçekte çözüm aranmasını ve kaynak tahsisini gerekli kılmaktadır (Zacher, 1999: 270-273).

Tablo 3’te görüldüğü gibi daha önce yaşanan ve her defasında pek çok sayıda kişinin ölümüne neden olan bulaşıcı hastalıklar gösterilmektedir. Kara veba 200 milyon kişinin ölmesine sebep olurken yine Justinian vebası, Çiçek hastalığı, İspanyol gribi toplamda 150 milyon kişinin ölümüne neden olmuştur. 2000’lerden günümüze yaklaştıkça geçmiş dönemlere göre bulaşıcı hastalıkların neden olduğu ölüm sayıları azalmaktadır. Teknolojik ve sağlık alanında gelişmeler ve aşıların bulunması ile daha çok kişinin hastalıklardan muhafaza edilmesi bunun sebepleri arasındadır.

Tablo 3: Tarihte Yaşanan Önemli Salgınlar

Salgın	Zaman Dilimi	Tip ve Çıkış Kaynağı	Tahmini Ölüm Sayıları
Antonine Salgını	M.S. 165-180	Çiçek veya kızamık	5 milyon
Justinian Vebası	M.S. 541-542	Yersinia Pestis	30-50 Milyon
Japonya Çiçek Salgını	M.S. 735-737	Variola Major Virüsü	1 milyon
Kara Veba	1347-1351	Yersinia Pestis Bakteri/fare pire	200 milyon
Yeni Dünya Çiçek Salgını	1520- sonrası	Variola Major Virüsü	56 milyon
İtalyan Vebası	1629-1631	Yersinia Pestis Bakteri Fare, Pire	1 milyon
Londra Vebası	1665	Yersinia pestis Bakteri	100 bin
Üçüncü Veba Salgını	1885	Yersinia Pestis Bakteri Fera -Pire	12 Milyon
Sarı Humma	1880’n sonu	Virüs- sivrisinekler	100-150 bin
Rus Gribi	1889-1890	H2N2 Virüsü	1 milyon
İspanyol Gribi	1918-1919	H1N1 Virüs/domuz	40-50 milyon
Asya Gribi	1957-1958	H2N2	1.1. Milyon
Hong Kong Gribi	1968-1970	H3N2 Virüsü	1 Milyon
HIV –AIDS	1981 Günümüz	Virüs Şempanze	25-35 milyon
SARS	2002-2003	Koronovirüs Yarasa Vahşi Kedi	770 Bin
Domuz Gribi	2009-2010	H1N1 Virüs- Domuz	200 bin
Ebola	2014-2016	Ebola Virüs Vahşi Hayvanlar	11 bin
MERS	2015- Günümüz	Koronovirüs- Yarasa Deve	850 bin
Covid-19	2019- Günümüz	Koronovirüs	3,250,648

Kaynak: (Jones, 2020).

Bulaşıcı hastalıklar tarih boyunca savaştan daha fazla insanın ölümüne sebep olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun Jüstinyen döneminde nüfusun üçte biri vebadan ölmüştür. 14. yüzyılda Kara Ölüm hastalığı Avrupalıların neredeyse üçte birinin ölmesine neden olmuştur. 16. ve 17. yüzyıllarda güneydeki Meksika'dan Amerika'nın yerli nüfusunun %60 ila %90'ı çiçek hastalığı, kızamık veya gripten ölmüştür. 19. yüzyılda milyonlarca insan Güney Asya'dan yayılan kolera salgınından öldü. 1918-1919 gibi geç bir tarihte bile domuz gribi (İspanyol gribi) dünya çapında yaklaşık 22 milyon insanı öldürdü ve en ağır darbe Avrupa'da olmuştur. 19. yüzyılın sonuna kadar, savaştan çok daha fazla asker hastalıktan ölmüştür (Zacher, 1999: 266).

Ülkelerde, bu hastalıklara karşı önlemler almış ve bunlarla mücadele etmiştir. Salgın hastalıklar, ölümler dışında ekonomik, toplumsal, siyasal anlamda ciddi sonuçların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Daha önce yaşanan salgın hastalıklarının günümüzde yaşananlardan farkı birey hareketliliğinin daha fazla olması, bundan dolayı hastalığın yayılma ve bulaşma hızının yüksek olmasıdır.

Sağlık alanında iş birliğinin uluslararası siyasette kurumsallaşma süreci 1851’de Paris’te gerçekleştirilen birinci Uluslararası Sağlık Konferansı (USK) ile başlamıştır. Aralarında Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın da olduğu 12 ülkenin temsilcilerinin bir araya geldiği

konferans çok taraflı ve süreklilik arz eden uluslararası organizasyonların ilk örneklerinden biridir. Bu konferans 1938 yılına kadar farklı aralıklarla 14 kez toplanmış ve DSÖ'nün kurulmasının da zeminini oluşturmuştur (Aysan ve Paluluoğlu, 2020: 264).

20. yy'in ilk yarısında uluslararası sağlık alanında 3 önemli kurumsallaşma tecrübesi yaşanmıştır; Pan-Amerikan Sağlık Bürosu (PASB), Uluslararası Kamu Sağlığı Ofisi (*Office International d'Hygiène Publique*, OIHP) ve Milletler Cemiyeti bünyesinde oluşturulan Sağlık Örgütü (HO) (Aysan ve Paluluoğlu, 2020: 265).

1903'te ülkeler, hastalıkların uluslararası ekolojisini izlemek için uluslararası bir organizasyonun oluşturulması çağrısında bulunan Uluslararası Sağlık Sözleşmesi'ni kabul etmişlerdir. Bu da 1907'de Paris'te, üye devletlere dağıtım için salgınlar hakkında bilgi toplayan Enternasyonal d'Hygiène Publique Örgütü'nün (OIHP) kurulmasına yol açtı. OIHP, Milletler Cemiyeti Sağlık Örgütü ile, 1948'de kurulan Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) uluslararası izleme alanında öncüsü olmuştur. Ancak kuruma denetleme ve politika belirleme gibi bir yetki verilmemiş; görevi sadece hastalıklarla mücadelede faydalı olacak veri ve belge toplayarak bunları devletlerle paylaşmakla sınırlı tutulmuştur. Sağlık gözetimine yönelik küresel ilgi 1940'lar ve 1980'ler arasında nispeten zayıfken, bugün uluslararası iş birliğine yeniden bir ilgi söz konusudur (Zacher, 1999: 266).

DSÖ resmi olarak 1948 yılında Birleşmiş Milletler 'in sağlık kuruluşu olarak kurulmuş olsa da arkasında birçok uluslararası konferans ve organizasyon yatmaktadır. Bulaşıcı hastalıkların giderek yaygınlaşması, küresel ticaretin akışını etkilemiş ve bunun sonucunda devletlerin ekonomik ve sosyal açıdan durumları bozulmuştur. Özellikle 1800'lü yıllarda Avrupa'da on binlerce insanı öldüren kolera salgınları, harekete geçme çağrısının tetikleyici nedenlerinden biri olmuştur (Howard-Jones, 1975: 9). 150'den fazla ülkede aktif olarak çalışan DSÖ'nün temel amacı, Birleşmiş Milletler sistemi içinde uluslararası sağlık konusunda küresel otoriteyi yönlendirmek ve koordine etmektir. Amaçlarını sağlık politikasının uygulanması için gerekli desteği sağlamak ve uluslararası toplumu sağlık konularında bir araya getirmek, teknik konularda yardım etmek ve dünyadaki sağlık durumunu izlemek için liderlik etmek olarak açıklamaktadır. Ayrıca sürdürülebilir ve somut sonuçlar elde etmek için hükümetlerin sağlık sistemleri, bulaşıcı olmayan ve bulaşıcı hastalıklar, dünya nüfusunun sağlığının teşviki ve kurumsal hizmetler gibi önemli alanlara da odaklanma hedefi vardır (McCarthy, 2002: 1111-1112).

Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covid-19), ilk olarak Çin'in Vuhan Eyaleti'nde 2019 yılı aralık ayının sonlarında ateş, öksürük, nefes darlığı gibi solunum yolu belirtileri gösteren hastalık olarak tespit edilmiştir. Bulaşıcı hastalık öncelikle o bölgedeki deniz ürünleri ve hayvan pazarında bulunanlarda tespit edilmiştir. Sonrasında ise insandan insana bulaşmaya başlamış ve Çin Halk Cumhuriyeti'nden tüm dünya şehirlerine yayılmıştır. Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) hastalıklarını da içinde barındıran koronavirüsler, hayvanlarda veya insanlarda hastalığa neden olabilecek büyük bir virüs ailesidir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020).

Pandemi sürecinin başlangıcında henüz aşı da bulunmadığı dönemde pek çok ülke sokağa çıkma yasağı, esnek çalışma saatleri, maske-mesafe-hijyene önem gibi konularda ortak önlemler almıştır. “Stay at home! (Evde kal), gibi çağrılarda bulunulmuştur.

Türkiye'de ise pandemiyle mücadele kapsamında 10 Ocak 2020'de Sağlık Bakanlığı başkanlığında alanında uzman akademisyenlerden oluşan bilim kurulu oluşturulmuştur. Komisyon kararlarına göre, seyahat yasakları, eğitim öğretimin uzaktan yapılması, eğlence mekanlarının bir süreliğine kapatılması, umre' den dönen vatandaşların belirli şehirlerde karantinaya alınması, cami ve mescitlerin kapatılması, kamuda esnek çalışma saatlerine geçilmesi, 65 yaş üstüne sokağa çıkma kısıtlamaları getirilmiştir. Ayrıca bireylerin sokağa çıkmasını engellemek amacıyla “Hayat eve sığar” ve “Evde Kal” sloganları yazılı ve görsel basında yer almıştır (Arslan ve Karagül, 2020: 11-13).

Aşağıdaki tabloda Türkiye’de ve Dünyadaki seçilmiş ülkelerde Covid 19 verileri yer almaktadır. Tablo 4’te En yüksek vakalar ABD (42 milyon) ve Hindistan’da (33 milyon) görülmektedir. Ancak bu ülkelerin nüfusu düşünüldüğünde vaka sayısı normal karşılanmalıdır. Nüfusu fazla olmasına rağmen en az vaka sayısına sahip ülke ise Çin (124 bin) olarak görülmektedir. Hastalığın çıkış noktası olmasına rağmen vaka-ölüm sayısının en az olması ise almış olduğu yoğun karantina önlemlerinden kaynaklanmaktadır. İspanya, İtalya, Almanya’da ise yaklaşık 5 er milyon civarı kişi hastalığa yakalanmıştır. Türkiye’de vaka sayısı yaklaşık 7 milyon kişidir. Toplam vefat sayısı ise 62,065’tir. Bu durum her ülkenin hastalıkla mücadele yönteminin farklı olduğunu göstermektedir.

Tablo 4: Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde Covid 19 Verileri ²

Ülkeler	Toplam Vaka Sayısı	Toplam Vefat Sayısı
Türkiye	6,904,285	62,065
ABD	42,034,347	671,728
İngiltere	7,496,547	135,455
İspanya	4,937,984	85,983
İtalya	4,641,890	130,421
Almanya	4,160,970	93,123
İsrail	1,243,374	7,577
Çin	124,232	5,689
Güney Afrika	2,884,134	86,216
Hindistan	33,531,498	445,768

Kaynak: WHO, 2021

Covid-19 pandemisinin 1930'larda görülen ekonomik bunalımından sonra en ciddi küresel ekonomik krize neden olacağı tahmin edilmektedir. Dünyanın dört bir yanındaki ülkelerin çoğu, yavaşlayan ekonomik büyüme ve ticaret hacmi, artan küresel dengesizlikler ve parasal sistemin donmasına yol açan zayıflayan finansal piyasalarla karşı karşıya kalmıştır. Pandemi Çin'de ortaya çıktı, ancak yayılma etkisi tüm dünyaya yayılarak çok büyük sonuçlar doğurmuştur (Vidya ve Prabheesh, 2020: 2408).

Covid-19’un dünyadaki tüm ülkelerde etkisini göstermesi yani küresel olmasından dolayı, ülkeler arası yardımlaşmayı kısıtlamış ve uluslararası kuruluşların pandemiden etkilenen ülkelere yardım edememesine sebep olmuştur. Böylelikle her ülke pandeminin olumsuz etkileri ile mücadelede en azından belli bir süre kendi başına kalmıştır (Uzun, 2021: 2). 2020 yılının mart ayının sonlarına doğru artan vakalar Dünya nüfusunun hemen hemen dörtte biri için risk teşkil etmiştir. Ayrıca salgın global düzeyde ekonomileri; turizm, sanayi, hizmetler sektörünü ciddi düzeyde etkileyerek iç ve dış ticaretin süratle düşmesine sebep olmuştur. Dünya genelinde salgının hızla yayılmasından dolayı üretim ve tüketim ciddi şekilde etkilenmiş, ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Finansal problemler, istihdamdaki düşüş, yetersiz talep ve belirsiz koşullar tüm ülkelerin ekonomilerini belirli oranda etkilemiş ve ekonomik bakımdan çöküntü dönemi yaşanmıştır (Adıgüzel, 2020: 192).

Tüm dünyada vaka ve vefat sayıları bölgesel bazda Tablo 5 ‘den görülmektedir. Dünya Bankasından edinilen bilgilere göre en çok vaka ve ölüm Amerika kıtasında ve Avrupa’da görülmüştür. DSÖ’nün 2020 yılının Nisan ayında yayınladığı raporda ülkelerde farklılık göstermesiyle birlikte vaka ölüm hızının %6,3 olduğu bildirilmiştir. Nispeten yaşlı nüfusa sahip ülkelerde bu oran daha fazladır. Vaka ölüm hızı tam olarak salgın bittiğinde hesaplanacaktır.

² Veriler 3 Ocak 2020- 17 Eylül 2021 Arasını kapsamaktadır.

Ancak günümüzde pandemi hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir (Şirin ve Özkan, 2020: 10).

Tablo 5: Dünya Sağlık Örgütü Bölgesel Covid 19 Verileri

Bölgeler	Toplam Vaka Sayısı	Toplam Vefat Sayısı
Amerika	88,456,667	2,178,593
Avrupa	68,751,273	1,318,091
Güney Doğu Asya	42,641,210	670,737
Doğu Akdeniz	15,545,768	284,701
Afrika	5,926,324	142,757
Batı Pasifik	8,051,957	110,219

Kaynak: WHO, 2021

Bazı bilim insanları, Covid-19'la mücadelede ülkeyi yönetenlere karşı duyulan güven arasında bağlantı olduğunu iddia etmektedirler. Yazarlara göre; Amerika'da vaka sayılarında başarısız olunmasının başat sebebi hükümete duyulan güven eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Çin, Singapur ve Güney Kore gibi Doğu Asya ülkelerinde ise hükümete duyulan güven daha fazla olduğu için Covid-19'la mücadelede daha başarılı sonuçlar elde etmişlerdir (Uzun, 2021: 9).

Avrupa'da tüm ülkeler Covid-19'a karşı ortak tutum sergilemekten ziyade kendi vatandaşlarını muhafaza etmeye önem göstermişlerdir. Ülke sınırlarında ciddi kontroller uygulamış ve ülkelere girişleri yasaklamışlardır. Sınır kontrolleri uygulayan ülkeler arasında Avusturya, Danimarka, Fransa, İsviçre ve Lüksemburg bulunmaktadır. Avrupa dayanışması söz konusu olmamıştır. Muhtemel kriz durumunda hazırlıklı olmak ülkeler için önem arz etmiştir. Avrupa'da Almanya diğer ülkelere göre acil eylem planlarına sahipti ve hızla uygulamaya konuldu. Bu olay da Almanya'nın diğer ülkelere nazaran Covid-19'la mücadelede daha başarılı sonuçlar almasını sağlamıştır (Arslan ve Karagül, 2020: 18-19).

Birey sosyal bir varlıktır. Bu yüzden temel ihtiyaçlarıyla birlikte eğitim, kültürel ve sanatsal ihtiyaçlarının da giderilmesini istemektedir. Ancak pandemi döneminde sokağa çıkma yasakları, sinema ve konserlerin ertelenmesi, okulların kapanması, bilimsel toplantıların online yapılması ya da ertelenmesi sosyal yaşamı olumsuz yönden etkilemiştir. Salgın hastalıklar insanların sosyal ve ekonomik refahlarının değişmesinde en az finansal kriz ve savaşlar kadar etkin rol oynamaktadır. Bu yüzden bulaşıcı hastalıkların önlenmesi yalnızca sağlık sorunu olarak değil aynı zamanda mili ve evrensel güvenliğin yapı taşıdır (Özkoçak, Koç ve Gültekin, 2020: 1189). Geçmişten günümüze yaşanan tüm bu bulaşıcı hastalıklar beraberinde olumsuz sonuçlar da doğurmuştur. Ani ölümler, nüfus kayıpları, üretim faaliyetlerinin durma noktasına gelmesi, ekonominin zarar görmesi bu olumsuz sonuçlar arasında yer almaktadır (Eryer ve Konuk, 2020: 22).

Dünyadaki HIV (Human Immunodeficiency Virus / İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü)/ AIDS'lilerin (Acquired Immune Deficiency Syndrome/ Kazanılmış Bağışıklık Yetersizliği Sendromu) yüzde 80'inin Sahra-altı Afrika ülkelerinde yaşadığı düşünüldüğünde bölgesel eşitsizliklerin getirdiği sağlık sıkıntılarının ulus devleti aşan büyük bir sorun olduğu ve uluslararası tedbirlerin alınması gerektiği ortaya çıkarmıştır. Bu yeni süreçle birlikte yoksulluk, eşitsizlik, hastalık gibi insani ve toplumsal sorunların ülke sınırları içinde kalamayacağı, sadece ekonomi reçeteleriyle çözülemeyeceği dolayısıyla bu meselelerin küresel yönetim mekanizmaları çerçevesinde bütüncül olarak ele alınmasının önemi anlaşılmaya başlanmıştır.

Sağlık hizmetinin küresel boyutta olması, küresel ölçekte dışsallıkların doğmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, küresel sağlık malının etkin düzeyde sunulmaması tüm dünya ülkelerini tehdit eden bir sonuç yaratabilmektedir. Bu durum sağlık hizmetinin etkinlikle sunulmaması nedeniyle ortaya

çıkan negatif dışsallıkların azaltılması için uluslararası ölçekte çözüm arayışlarını ve kaynak tahsisini zorunlu kılmaktadır.

4. Küresel Sağlık Diplomasisi Kavramı

Sağlık alanında diplomasi önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda sağlık, kalkınma ve güvenlik politikalarında, ticaret anlaşmalarında ve genel kapsamda dış politikada kilit rol üstlenmektedir. Bu yüzden sağlık sorunlarında meydana gelen artışın çözümü için pek çok aktörün dahil olduğu politik görüşmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Küreselleşmenin artmasıyla beraber uluslararası alanda sağlık diplomasisine duyulan ihtiyaç giderek artmıştır (Radha, 2021: 128).

Dış politika ve diplomasinin değişen manzarası, sağlık, çevre ve iklim değişikliği gibi farklı alanları uluslararası platformlarda aynı masada toplayan küreselleşmenin etkileri ve gelişen teknolojik araçlar, devletlere küresel sağlık konusunda farklı bir vizyon kazandırmıştır (Kickbusch ve Ivanova, 2013:13). Artık sağlığın dış politika gündemine entegre edilmesinin gerek yurtdışındaki yumuşak güç etkilerini artırmak gerekse uluslararası dayanışmayı desteklemek için önemini farkında olan ülkeler, uygulama açısından DSÖ ile yakın ilişkiler yürütmektedir (Mischaud ve Kates, 2013: 25). Küresel sağlık diplomasisi, küresel sağlık sorunlarıyla ilgilenen temel ve en kapsamlı uluslararası kuruluş olan DSÖ, doğal olarak üye devletlerin sağlık diplomasisi uyguladığı temel mekanizma haline gelmiştir.

Küresel sağlık diplomasisi, özellikle çatışma alanlarında ve kaynakların kısıtlı olduğu ortamlarda, küresel sağlığı iyileştirme ve uluslararası ilişkileri iyileştirme gibi ikili hedefleri ele alan gelişmekte olan bir alandır (Adams, Novotony ve Leslie, 2008: 316). Küresel sağlık diplomasisi, çalışmalarını sağlık ya da sağlıkla bağlantılı konulara yoğunlaşmış uluslararası düzeyde iş birliğine varmaya amaç edinmiştir (Smith ve Irwin, 2016: 1).

Uluslararası iş birliğinin geliştirilmesinde hastalık gözetimine yönelik politika önerileri şunlardır (Zacher, 1999: 267):

- Ülkelerin salgınları doğru bir şekilde rapor etmeleri teşvik edilmelidir ve bu, diğer devletlerin malların, yolcuların ve taşıyıcıların salgın alanlarından girişine uygun olmayan ve yararsız engeller koymamasını gerektirir.
- Ahlaki bir tehlikeden kaçınmak için, aynı zamanda ülkelerin gözetimleri dâhil sağlık sistemlerini güçlendirme sorumlulukları olmalıdır. Çünkü bir salgını önlemek, daha sonra bir salgını kontrol etmek ve iyileştirmekten çok daha kolaydır.
- Giderek artan bir şekilde, ulusal hükümetlerin, uluslararası kuruluşların, sivil toplum ve meslek gruplarının ve özel sektörün varlığı küresel izlemeyi güçlendirmektedir.
- Bununla birlikte, uluslararası kuruluşlar çok önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Bilgileri doğrularlar ve bilgilerin eyleme geçme ihtiyacını ortaya çıkarması durumunda, yanıtları koordine edebilir ve desteğe ihtiyaç duyan ülkelerin güvenilir bir ortağı olabilirler.

1990'ların sonundan beri "Küresel Sağlık" popüler olmaya başlamıştır. Birçok hükümet, küresel sağlığı temel bir dış politika hedefi olarak tanımlamaktadır. Hayırseverler, uluslararası kuruluşlar, Sivil toplum kuruluşları (STK), özel işletmeler ve kamu-özel sektör ortaklıkları küresel sağlığı bir öncelik olarak belirlemiştir. Küresel sağlık terimi hem tanımlayıcı hem de kuralcı olarak değişken kullanımıyla karıştırılmaktadır. Tanımlayıcı olarak, küresel sağlık belirli sağlık sorunlarını (salgın hastalıklar, ihmal edilen hastalıklar) veya belirli coğrafyalardaki (örneğin düşük gelirli ülkeler) veya nüfuslardaki (yoksullar, HIV bulaşmış) sağlık ihtiyaçlarını tanımlamak için kullanılır. Kural olarak, küresel sağlık, seçilen coğrafyalar veya popülasyonlar için belirli sağlık hedeflerini (evrensel sağlık kapsamı, küresel sağlık güvenliği) savunmak için kullanılmaktadır (Lee ve Kamradt-Scott, 2014: 4-5).

Devlet ve devlet dışı aktörler sunulan sağlık hizmetinin gelişmesini sağlamak ve bireylerin temel ihtiyacı olan sağlık, barınma vb. konularda küresel sağlık diplomasisi için kilit role sahiptir.

Muhtemel bir savaş veya çatışma durumunda sağlık tesisleri zarar görebilmektedir. Bu olay ülke içinde bile kişilerin taşınmasını gerektirebilmektedir. Böyle bir durumda global düzeyde aktörlerin sağlığı özendirilmesi ve acil durum eylem planlarını oluşturması önemlidir. Bu gibi durumlar ülkeleri ekonomik krize hatta bireylerin hastalık sebebiyle dengesiz beslenmelerine neden olabilmektedir. Bu sebeple uluslararası topluluklardan veya sivil toplum kuruluşlarından yardım alınması faydalı olmaktadır (Randa, 2021:129).

Küresel Sağlık Diplomasisi hükümetlerin ve devlet dışı aktörlerin küresel sağlığı iyileştirmek için küresel politika çözümlerini koordine etmeye çalıştıkları uygulamadır. Halk Sağlığı, Uluslararası İlişkiler, Yönetim, Hukuk, Ekonomi ve Ticaret Politikası gibi disiplinleri de içinde barındırmaktadır. Tanımlayacak olursak; *“Sağlık için küresel politika ortamını şekillendiren ve yöneten hükümetler arası müzakereler”* denilebilir. *“Sağlık diplomasisi, devletler ve halklar arasında köprü vazifesi görmektedir”*. *“Sağlık diplomasisi yoluyla yoksul ülkelerde yaşayan insanların kalpleri ve zihinlerini kazanmak amacıyla tıbbi yardım ve uzmanlık sunulmaktadır”* (Kickbusch ve Ivanova, 2013: 11).

Sağlık diplomasisi *resmi statüye sahip aktörler* ve *sivil aktörlerden* oluşan iki sınıflandırmaya tabiidir. Resmi statüye sahip olan aktörler; devlete doğrudan bağlı ya da devletlerin toplanarak oluşturdukları resmi yapılardır. Devlet yapısına dâhil, bölgesel ya da küresel düzeyde, hükümetler tarafından belirli amaçlar çevresinde kurulan, uluslararası çapta faaliyet gösteren aktörlerdir. Bu aktörlere örnek; BM bünyesinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Uluslararası Göç Örgütü (IOM), İnsani Yardım Koordinasyon Ofisi (OCHA), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR), Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), BM Gönüllüleri (UNV), BM Kadın Birimi (UN Women) gibi küresel sağlık politikalarıyla ilgili pek çok kuruluşun bu ölçekte değerlendirilmesi mümkündür. Bunların haricinde bölgesel özellikte siyasi ve ekonomik birlikler de kendi çaplarında sağlık politikaları geliştirerek stratejik projeleri uygulanır duruma getirmektedirler. Avrupa Birliği (AB) başta olmak üzere, Afrika Birliği Örgütü (Organization of African Unity- OAU), Arap Birliği (The League of Arab States), Şanghay İş Birliği Örgütü (Shanghai Cooperation Organization), Güney Doğu Asya Uluslar Birliği (Association of Southeast Asian Nations- ASEAN) gibi birlikler de sağlık alanında çalışmalar yürüten uluslararası örgütler grubundadırlar (Battır, 2019: 156).

Sivil aktörler; devletlerin haricinde resmi prosedürler dışında kurulan sivil toplum kapsamındaki tüm unsurları içermektedir. STK, toplumun faydasını korumaya önem veren, temelinde gönüllülük barındıran, amacı kar elde etmek olmayan, topluma hizmet eden ve bununla birlikte siyaseti etkileyen, resmi nitelikli olmayan, devlet/hükümet dışı kuruluşlardır. Vakıflar, dernekler, sendikalar, mesleki birlikler STK'lara örnektir. Ulusal ya da küresel özellikte olan STK'lar insan sağlığıyla ilgili durumlarda, ellerinde bulundurdukları parasal ve beşerî kaynakları dolaylı ve dolaysız biçimde kullanarak sağlık diplomasisini icra etmektedirler. Bu biçimde küresel sağlık problemleriyle aracı kullanmadan ya da doğal afetlerde insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan ve kimseye ayrıcalığın sağlanmadığı, dünyanın her yerinde etkin olarak çalışan pek çok sivil aktör bulunmaktadır. Küresel kapsamda etkin ve tanınır olan; Uluslararası Kızılay- Kızılhaç Hareketi (International Red Cross and Red Crescent Movement), Sınır Tanımayan Doktorlar Örgütü (Médecins Sans Frontières -MSF), Dünya Tabipler Birliği (The World Medical Association), Yeryüzü Doktorları (YYD), Uluslararası Doktorlar Derneği (AID), Türk Kızılay'ı, İnsani Yardım Vakfı (İHH) gibi kuruluşlar bunlardan sadece bazılarıdır (Battır, 2019: 156-158)

Diplomasi literatürüne 1978 yılında dönemin ABD başkanı Jimmy Carter'ın sağlıktan sorumlu danışmanı Peter Bourne'un bir toplantıda görüş önermesiyle giren sağlık diplomasisi kavramının uluslararası ilişkiler alanındaki önemi gittikçe artmaktadır. Etkileri genişleyen ve derinleşen küreselleşme süreci ile bir taraftan devletler ve toplumlar arasındaki etkileşim daha karmaşık hale

gelmekte, diğer taraftan toplumlar arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasına bağlı olarak sağlık sorunlarının ulus devlet sınırlarına hapsedilemeyeceği görülmektedir. Geçmişte devletlerin uluslararası ilişkilerden sorumlu kurumlarının tekelinde olup çoğunlukla güvenlik kapsamında ele alınan sağlıkla ilgili meselelerin resmî kurumlar, özel şirketler ve sivil toplum kuruluşlarının aktif rol aldığı bir küresel yönetim alanına dönüşmesine neden olmuştur (Aysan ve Paluluoğlu, 2020: 260).

Sağlık diplomasisi, toplumun sağlığıyla ilgilenen ve toplum adına hizmet eden siyasetçiler arasında temsil ve iş birliğine dayanarak fikir ayrılıklarının giderilmesi, sağlık modellerinin iyileştirilmesi ve koruması olmayan bireyler için sağlık hakkının güvence kapsamına alınmasına yönelik seçilen veya tercih edilen etkileşim yolu olarak kabul edilmektedir (Health Diplomats, 2009).

İyi yönetilen küresel sağlık diplomasisi aşağıdaki kilit sonuçlara yol açabilir (Kickbusch ve Ivanova, 2013: 11);

- ✓ Daha iyi sağlık: Dâhil olan ülkelerin her biri için daha iyi nüfus sağlığı sonuçları,
- ✓ Gelişmiş küresel dayanışma: Devletlerarasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi ve çok çeşitli aktörlerin sağlığı, sağlık için ortak malları ilerletmek ve çok taraflılığı desteklemek için birlikte çalışma taahhüdü;
- ✓ Daha fazla eşitlik: Adil kabul edilen ve insan haklarını geliştirme, yoksulluğu azaltma ve sosyal adaleti artırma hedeflerini destekleyen sonuçlar.

Devletlerin ayrı ayrı hepsinin kendine has sağlık sistemleri olduğu düşünüldüğünde, küresel ve ulusal sağlık politikaları uyumlu kapsamda entegre edilerek her ülke için özel bir politika ortamı oluşturulmalıdır. Ayrıca sağlık uygulamaları planlanmalı ve devletlere planları uygulayabilecek hareket alanı tanınmalıdır. En önemlisi ise her birey için insani yaşam şartlarına uygun politikalar yapılmalıdır (Eke ve Eroymak, 2019: 403).

Giderek birbirine bağımlı hale gelen bir dünyada, ortak ülkelerde güvenli, müreffeh ve sağlıklı nüfuslara sahip olmak her ülkenin uzun vadeli çıkarıdır ve küresel sağlık gündeminin bu hedeflere ulaşmak için güçlü bir araç olduğu kabul edilmelidir (Mischaud ve Kates, 2013: 26-27).

5. Sonuç

Günümüzde artan küreselleşme ve teknolojik gelişmeler ışığında sağlığa bakış açısı, sağlık teşhis ve politikaları değişmiştir. Sanayiye dayalı büyümeyle birlikte küreselleşmenin sonucu olarak ülkeler arası artan etkileşim; iklim değişikliği, kronik rahatsızlıklar ve salgın hastalıklar gibi yeni dünya çapında yaşanan problemler kamu politikalarında incelenmeye başlanmış ve uluslararası iş birliğini zorunlu kılmıştır.

Devlet anlayışındaki değişimle birlikte hizmet sektöründeki nitel ve nicel değişimden en çok etkilenen sağlık sektörü olmuştur. Sağlık hizmetinin tüketiminden veya üretiminden başka bir ekonomik birimin olumlu veya olumsuz etkilenmesinden dolayı dışsalılık barındırmaktadır. Sağlık yarı kamusal mal niteliği taşımasına rağmen etkileri küresel bazda olduğundan küresel kamusal mal olarak adlandırılmaktadır. Bu yüzden sağlık hizmetinin sunumunda ve finansmanında araya uluslararası kuruluşlar girmektedir.

Sağlık diplomasisini; sağlığın korunması, iyileştirilmesi ve sağlığa erişilmesi için ikili ve çok taraflı iş birliği süreci olarak görmek mümkündür. Bu yönde yapılan çalışmalar; devletlerin iş birliğine dayalı iyi niyeti olarak görüldüğü için diğer alanlarda çarpan etkisi yaratarak dış politikalarına olumlu katkı yapacaktır. Böylece, devletler hem çözümün bir parçası olmakta hem de kamu diplomasisi faaliyetleriyle yumuşak gücünü artırarak olumlu bir imaj elde etmektedir.

Küreselleşmeyle beraber mobilitenin hızla artmasıyla, dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen ve hatta toplumun sağlığını ve güvenliğini etkileyen sağlık problemleri, çok kısa bir zamanda

coğrafi bakımdan yakın olmasa bile dünyanın herhangi bir ülkesini veya bölgesini, direkt ya da dolaylı olarak negatif tesir edebilmektedir. Sağlık diplomasisi bu yönden; küreselleşmenin sebep olduğu problemlerin, yeniden küreselleşmenin sağladığı olanaklarla ve aynı amaçta birleşen ortak kurumlar vasıtasıyla çözülmesine dair işlemlerin bütünüdür. Bu perspektifte, sorunların daha büyümeden önlem alıcı adımların atılmasından dolayı ortaya çıkan faydayla evrensel kapsamda insana yararlı biçimde yaşama imkânı sağlamaktadır.

Sağlık tüm insanlar için ortak bir değerdir. Uluslararası sağlık programları karşılıklı fikir birliğinde olmayan ülkelerin müzakere süreçleri sonucunda anlaşmaya varıp diplomasi oluşturmalarını sağlamaktadır. Küresel sağlık problemleriyle mücadele ederken ülkeler arası iş birlik ve yardım süreci diplomatik ilişkilere katkıda bulunmaktadır. Böylelikle ortak bir dış politika amacı oluşabilmektedir. Bu kapsamda küresel sağlık diplomasi uluslararası barış ve güvenliğin gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Sonuç olarak, toplumda bireyleri ortak çıkarları doğrultusunda bir araya getiren ve değerlerini geliştirmeye fırsat sağlayan böylelikle gelecek kuşaklar için daha emniyetli bir ortam sağlamak Küresel Sağlık Diplomasisi sayesinde olacaktır. Uluslararası iş birlikleri sayesinde salgın hastalıklardan korunmanın ve müdahalelerin daha önemli ve ulaşılabilir olduğu son salgın olan Covid-19'la da daha iyi anlaşılmıştır. Covid-19 pandemisi, pandemiye ilişkin hazırlık ve müdahaleye ilişkin mevcut bilgilerdeki eksiklikleri ortaya çıkarmıştır. Enfeksiyon kontrolüne dair küresel yaklaşımın önemli olduğu anlaşılmıştır. Buradan çıkan sonuç muhtemel salgınlardan en az etkilenmek ve erken teşhis önlemleri almak ülkeler arası iş birliği sayesinde olacağı yönündedir.

Kaynakça

- Adams, V., Novotny, T. E., & Leslie, H. (2008). Global health diplomacy . *Medical Anthropology*, 27(4), 315-323.
- Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Türkiye ekonomisine etkilerinin makroekonomik analizi . *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 19(37), 191-121.
- Alper, Y. (2016). Küreselleşme ve Küreselleşmenin Sosyal Sorunları. A. Tokol, & Y. Alper (Ed.) içinde, *Sosyal Politika* (4. b., ss. 37-62). Bursa: Dora Yayınları.
- Arslan, İ., & Karagül, S. (2020). Küresel bir tehdit (Covid-19 Salgını) ve değişime yolculuk . *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (10), 1-36.
- Ay, F. (2013). *Küreselleşmenin Vergi Politikasına Etkileri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .Kars
- Aysan, M. F., & Paluluoğlu, M. F. (2020). Sağlık Diplomasisi. A. R. Usul, & İ. Yaylacı (Ed.) içinde, *Dönüşen diplomasi ve Türkiye: Aktörler, aamlar, araçlar* (ss. 259-286). Küre Yayınları .
- Barış, A., & Barlas, E. (2017). Kamu maliyesi teorisinde küresel kamusal mallar . *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* , 12(1), 129-152.
- Battır, O. (2019). Küreselleşme çağında bir yumuşak güç unsuru olarak sağlık diplomasisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(5), 151-161.
- Bulutoğlu, K. (2003). *Kamu ekonomisine giriş demokraside devletin ekonomik bir kuramı* . İstanbul : Yapı Kredi Yayınları .
- Çevik, A., & Yüksel, C. (2021). Yarı kamusal mallar ve asimetrik bilgi arasındaki ilişki bağlamında sağlık hizmetleri. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* , 11(21), 85-107.

- Eke, E., & Eroymak, S. (2019). Uluslararası aktörlerin küresel sağlık politikaları üzerine etkileri: teorik bir inceleme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 11(28), 388-407.
- Ener, M., & Demircan, E. (2008). Küreselleşme sürecinde değişen devlet anlayışından kamu hizmetlerinin dönüşümüne: Sağlık hizmetlerinde piyasa mekanizmaları . *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi* , 13(1), 57-82.
- Eryer, A., & Konuk, T. (2020). İstatistiki göstergelerle Covid-19 pandemisinin etkileri: Türkiye . *III.Uluslararası Kahramanmaraş Yönetim, Ekonomi ve Siyaset Kongresi* (s. 21-33). Kahramanmaraş: Avrasya Sosyo-Ekonomik Araştırmalar Derneği .
- Gaspar, V., & Mauro, P. (2020, March 05). *Fiscal Policies to Protect People During the Coronavirus Outbreak*. blogs.imf.org: <https://blogs.imf.org/2020/03/05/fiscal-policies-to-protect-people-during-the-coronavirus-outbreak/>
- Gedik, M. A. (2021). Küresel kamusal mallar: COVID-19 ve gıda güvencesi sorunu . *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 662-678.
- Göker, Z. (2009). Küresel kamusal bir mal: Finansal istikrar . *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi* (17), 7-22.
- Howard-Jones, N. (1975). *The Scientific Background of The International Sanitary Conferences 1851-1938*. Geneva: World Health Organization .
http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/62873/14549_eng.pdf?sequence=1
- İlter, E. (2019). Küreselleşme sürecinde ortaya çıkan toplumsal sorunlar ve sosyal politikalardaki değişimlerin incelenmesi . *Süleyman Demirel İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 24(4), 989-1003.
- Jones, K. (2020). *The Race to Save Lives: Comparing Vaccine Development Timelines* .
www.visualcapitalist.com: <https://www.visualcapitalist.com/the-race-to-save-lives-comparing-vaccine-development-timelines/> E.T. 24/01/2021
- Kahraman, N. (2019). *Sağlık Diplomasisi: Türkiye için model önerisi* .[Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .İstanbul,
- Karabektaş, S. (2018). *Global health diplomacy*. Ankara : Middle East Technical University The Department of International Relations .
- Kaul, I., Grunberg, I., & Stern, M. A. (1999). *Global Public Goods: International Cooperation In the 21st Century*. New York: Oxford University Press.
- Kickbusch, I., & Ivanova, M. (2013). The History and evolution of Global Health Diplomacy. I. Kickbusch, G. Lister, M. Told, & N. Drager (Ed.) içinde, *Global health diplomacy* (ss. 11-26). New York: Springer. doi:<https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5401-4>
- Kirmanoglu, H., Yilmaz, B. E., & Susam, N. (2006). Maliye teorisi'nin çıkmazı: küresel kamusal mallar (Kalkınma yardımları içinde küresel kamusal malların finansmanı) . *Maliye Dergisi* (150), 25-52.
- Lee, K., & Kamradt-Scott, A. (2014). The Multiple meanings of global health governance: a call for conceptual clarity . *Globalization and Health*, 10(28), 1-10.
<https://globalizationandhealth.biomedcentral.com/track/pdf/10.1186/1744-8603-10-28.pdf>
- Mackey, T. K., & Strathdee, S. A. (2015). Responding to the Public Health Consequences of the Ukraine Crisis: An Opportunity for Global Health Diplomacy. *Journal of The International AIDS Society* , 18(1), 1-7.

- McCarthy, M. (2002). A brief history of the World Health Organization. *The Lancet* , 360(9340), 1111-1112.
- Mischaud, J., & Kates, J. (2013). Global Health Diplomacy: Advancing Foreign Policy and Global Health Interests. *Global Health: Science and Practice* , 1(1), 24-28.
- Mutlu, A. (2006). Küresel kamusal mallar bağlamında sağlık hizmetleri ve çevre kirlenmesi: üretim, finansman ve yönetim sorunları . *Maliye Dergisi*(150), 53-78.
- Nadaroğlu, H. (2000). *Kamu maliyesi teorisi* . İstanbul : Beta Yayıncılık .
- Özkoçak, V., Koç, F., & Gültekin, T. (2020). Pandemilere antropolojik bakış: koronavirüs (Covid-19) Örneği. *Turkish Studies*, 15(2), 1183-1195.
- Pehlivan, O. (2016). *Kamu Maliyesi* . Trabzon : Celepler Matbaacılık .
- Radha, R. (2021). Sağlık diplomasisinin dış politika ve küresel halk sağlığı bağlamında değerlendirilmesi. *Journal of Academic Value Studies*, 7(2), 127-137.
- Sandler, T., & Arce M, D. G. (2002). A conceptual framework for understanding global and transnational public goods for health. *Fiscal Studies*, 23(2), 195-222.
- Smith, R., & Irwin, R. (2016). Measuring Success in Global health Diplomacy: Lessons from marketing foof to children in India . *Globalization and Health*,, 12(28), 1-4.
- Şirin, H., & Özkan, S. (2020). Dünyada ve Türkiye'de COVID-19 epidemiyolojisi . *Kulak Burun Boğaz ve Baş Boyun Cerrahisi Dergisi*(28), 6-13.
- T.C. Sağlık Bakanlığı, (2020). <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>: E.T 04/10/2021
- Uzun, A. (2021). COVID-19 ile mücadelede kolaylaştırıcı bir faktör olarak yönetsel kapasite: Ülke deneyimlerinden yansımalar . *International Journal of Economic and Administrative Studies*(30), 1-18.
- Vidya, C., & Prabheesh, K. (2020). Implications of COVID-19 pandemic on the global trade networks . *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(10), 2408-2421.
- Yıldız, H., & Turan, M. (2010). Küreselleşme ve sağlık . *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* , 36(1), 39-41.
- Yılmaz, B. E., & Yaraşır, S. (2011). Bir küresel kamusal mal olarak sağlık ve finansmanında resmi kalkınma yardımlarının rolü. *Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları* (55), 1-33.
- Zacher, M. W. (1999). Global Epidemiological Surveillance International Cooperation to Monitor Infectious Diseases . I. Kaul, I. Grunberg, & M. A. Stern (Ed.) içinde, *Global Public Goods International Cooperation in the 21st Century* (ss. 266-283). New York : Oxford University Press.

Araştırma Makalesi / Research Article

BOREOUT (İŞ YERİNDE SIKILMA) ÖLÇEĞİNİN TÜRKÇE FORMU: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI*

Lütfi SÜRÜCÜ¹

İbrahim YIKILMAZ²

Öz

İş yerinde sıkılma, içsel bir sıkılma (boredom) durumunun ön belirtisi olarak kabul edilir ve boredom (sıkılma) olarak ele alınan çoğu durumu da kapsayan ancak ondan işyeri özelinde ayrılan önemli bir kavram olarak nitelendirmektedir. İş yerinde sıkılmaya yönelik, Türkçe yazınında ampirik olarak araştırma yapılabilmesi için bu çalışmada Stock (2015) tarafından geliştirilen iş yerinde sıkılma ölçeğinin Türkçeye uyarlanması, geçerlik ve güvenilirlik çalışmasının yapılması amaçlanmıştır. Araştırmanın amaçları doğrultusunda İzmir'deki kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanlardan veri elde edilmiştir (N=343). Elde edilen veriler SPSS-23 ve AMOS-18 programları yardımıyla analiz edilmiştir. Türkçeye uyarlama çalışması yapılan ölçeğin geçerliğinin test edilmesine yönelik olarak dilsel geçerlilik, yapı geçerliliği, yakınsak ve iraksak geçerlilikleri kontrol edilmiştir. Ölçeğin güvenirlüğünün tespit edilmesine yönelik olarak bileşik güvenilirlik değeri, Cronbach Alfa iç tutarlılık kat sayısı ve ölçeğin zamana karşı tutarlılığının tespit edilmesi için test tekrar test yapılmıştır. Yapılan analizler Türk kültürüne uyarlama ve çeviri çalışması yapılan iş yerinde sıkılma ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu ve Türk örneklem grubuna uygulanabileceğini göstermektedir. Böylelikle yapılan bu çalışma ile Türkçe yazınında iş yerinde sıkılmaya yönelik nicel araştırma yapılabilecektir.

Anahtar Kelimeler: İş Yerinde Sıkılma, Ölçek, Geçerlik, Güvenirlilik

JEL Kodları: D21, D23, M19

THE TURKISH FORM OF THE BOREOUT SCALE: A VALIDITY AND RELIABILITY STUDY

Abstract

Boreout is accepted as the antecedent of boredom, and qualified as an important concept that covers most situations that are considered as boredom, but differs from it in the workplace. In this study, it was aimed to adapt the boreout scale developed by Stock (2015) to Turkish and to conduct a validity and reliability study to conduct empirical research in Turkish literature on boreout at work. In line with the aims of the research, data was obtained from the employees of public institutions and organizations in the İzmir (N = 343). The data were analyzed with SPSS-23 and AMOS-18 programs. To test the validity of the scale, which was adapted to Turkish, its linguistic, construct, convergent, and divergent validity were examined. To determine the reliability of the scale, the composite reliability value, Cronbach Alpha internal consistency coefficient, and a test-retest for the consistency of the scale against time were conducted. The analyzes show that the boreout scale, which is adapted to Turkish culture and translated, is a valid and reliable measurement tool and can be applied to the Turkish sample group. Thus, with this study, it is possible to conduct quantitative research on boreout in Turkish literature.

Keywords: Boreout, Scale, Validity, Reliability

JEL Codes: D21, D23, M19

* Avrupa Liderlik Üniversitesi Yayın Etiği Kurulu'ndan 01.04.2021 tarihi ALU-ETK-2021-03 karar nolu yazılı izin alınmıştır.

¹ Dr., Avrupa Liderlik Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6286-4184

Sorumlu yazar (Corresponding Author): lsurucu82@gmail.com.

² Araş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1051-0886.

Başvuru Tarihi (Received): 03.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

İşyeri, çalışanın sosyal etkileşim içerisinde olduğu ve günün önemli bir kısmını (ort. 8 saat) geçirdiği ortamlardır. İşe alma konusunda uzman bir danışmanlık firması olan OfficeTeam (2017) yaptıkları araştırmada çalışanların işyerinde haftada 10.5 saat sıkıldıklarını ve yaklaşık %40'nın işyeri ortamında sıkıldıklarında, işlerini bırakma eğiliminde olacaklarını ortaya koymuştur. Aynı araştırmada katılımcıların %28'i kendilerine tahsis edilen iş tanımı ve görevlerinin gayret gerektirici bir özelliği olmadığını, %23'ü yeterince iş yüküne sahip olmadığını, %22'si ise işinin kendisi için ilginç bir yanının olmadığını ifade etmişlerdir. Özellikle kış aylarında çalışanların iş yerinde çok sıkıldıklarını (%28) ve her dönem aktif bir sıkılma halini hissedendenlerin ise %45 oranında olduğu araştırmada elde edilen diğer bulgular arasında yer almaktadır. Bu araştırmada katılımcılar iş yerinde sıkıldıkları zamanlarda daha çok internette veya sosyal paylaşım sitelerinde zaman harcadıklarını ifade etmektedirler. Benzer şekilde yine Danışmanlık Şirketi olan Korn Ferry'nin (2018), 4900 profesyonel çalışan üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, çalışanların iş yerinde sıkılma sebebinin genellikle gayret gerektirmeyen ve kendilerine göre ilginç olmayan bir işle meşgul olmalarından (%33) kaynaklandığını ortaya koymuştur. Steinhorst (2020) genel olarak %43-%53 arasında bir işgücünün, iş yerinde sıkıldığını ve bu durumun çalışanın işine bağlılığını olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Çalışanın işine olan ilgisizliği ve düşük iş bağlılığının ABD'ye her yıl ortalama \$450 - \$550 milyar dolar arasında verimlilik kaybına sebep olduğu tespit edilmiştir (Sorenson ve Garma, 2013). Udey'nin (2016) 1000 ofis çalışanı üzerinde yürütmüş olduğu bir başka çalışmada yine benzer şekilde çalışanların %43'ünün iş yerinde sıkıldığı, işe bağlılıklarının azaldığı ve çalışanların %46'sının yeni beceriler edinmekten yoksun olduğu belgelenmiştir. Çalışmada ayrıca katılımcıların %44'ü işlerinin kendi eğitim ve beceri seviyesinde olmadığını ve %30'u yapacak yeterli miktarda kendisine iş verilmediğini ifade etmişlerdir. Sıkılan çalışanların iki kat daha fazla işten ayrılma niyetinde olduğunu ve %79 oranında (sıkılmayanlar ise %36) 3-6 ay arasında yeni bir işe geçme yönünde çaba içerisinde olduğunu paylaşmışlardır. Yapılan tüm bu çalışmalar, yüksek oranlarda iş yerinde sıkılmanın, işyeri ortamında deneyimlenen ciddi bir problem olduğunu ve düşünülenin aksine kronik ve yöneticiler tarafından çözülmesi gereken önemli bir konu olduğunu ortaya koymaktadır. İş temelli sıkılma, çalışanın iş doyumu, örgütsel vatandaşlık, işe devam sorunu, işten ayrılma, etkinlik ve verimlilikte düşüş gibi ciddi olumsuz örgütsel çıktılara neden olmaktadır (Guglielmi, Simbula, Mazzetti, Tabanelli ve Bonfiglioli, 2013; Harju, Hakanen ve Schaufeli, 2014; Kass, Vadanovich ve Callender, 2001; Karatepe ve Kim, 2020; Stock, 2016). Uygulayıcılar tarafından, daha çok tekrarlı ve rutin nitelikli işlerde çalışanların (mavi yakalı) sıkılabileceği önyargısı olsa da, yapılan araştırmalarda beyaz yakalılar da önemli ölçüde işlerinden sıkıldığı ve örgütsel çıktılara önemli zararlar verdikleri ortaya koyulmaktadır (Bruursema, Kessler ve Spector, 2011).

Rekabetin yoğun ve belirsizliğin yüksek olduğu günümüz örgüt ortamlarında, örgütlerin rekabet avantajını ve etkinlik kaygısını önemli ölçüde etkileyen bir faktör olarak çalışanların iş yerinde sıkılması önemli bir konu haline gelmiştir. Çalışanın işyeri ortamında kronik sıkılma ve görece az nitelikli iş yükü ve gelişim kaygısı sebebiyle deneyimlediği hayal kırıklığı olarak tanımlanan boreout (iş yerinde sıkılma), çalışanda psikolojik ve fiziksel şikâyetlerin de oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Küreselleşme ve beraberinde getirdiği teknolojik gelişmeler rekabeti artırmış ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmek isteyen yöneticiler, örgütlerin stratejik kaynaklarını etkin kullanmak zorunda kalmıştır. Bu durum stratejik kaynaklarının başında gelen insan kaynağına olan ilgiyi ve onun etkinliğini belirleyen kavramların önemini arttırmaktadır. İş yerinde sıkılma, çalışan performansı ve örgütsel çıktılar açısından önemli bir faktör olması nedeniyle araştırılması gereken önemli bir konudur. İş yerinde sıkılma kavramı Wayt (1929) tarafından tekrarlı işler kapsamında getirilmiş olsa da yakın tarihli araştırmalarda iş yerinde sıkılmanın kapsamını genişletilmiş ve iş

temelli olarak incelenmiştir. Scott (2015) iş yerinde sıkılmaya yönelik ampirik araştırmaların yapılabilmesi için 2015 yılında iş yerinde sıkılma (boreout) ölçeğini geliştirmiştir.

Literatürde geliştirilmiş olan ölçeklerin, araştırma evreninin sosyal ve kültürel yapıları nedeniyle farklı kültürlerde uygulanması durumunda farklı sonuçlar verebileceği ifade edilmektedir (Sürücü, Şeşen ve Maslakçı, 2021). Özellikle çalışan algısının etkili olduğu (boreout gibi) durumlarda, mevcut kültürel farklılıklar daha belirleyicidir ve ilgili ölçeğin geçerlik ve güvenirlilik çalışması yapılmadan sonuçlandırılması durumunda araştırma bulguları tutarsız sonuçlar verebilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2016). Bu nedenle farklı kültür ve evrenlerde geliştirilen ölçüm araçlarının, hedef evren ve kültüre uyarlanması, geçerlik ve güvenirlilik çalışmasının yapılmış olması, çalışmanın sağlıklı sonuçlar vermesi ve kavramın literatür içerisinde tutarlı bir şekilde gelişimi açısından önem arz etmektedir (Sürücü ve diğerleri, 2021). Bu maksatla Stock (2015) tarafından geliştirilen boreout ölçeğinin (iş yerinde sıkılma) Türkçeye uyarlama ve çeviri çalışması yapılarak, söz konusu ölçeğin ulusal alan yazına kazandırılması amaçlanmıştır.

Araştırmanın amaçları doğrultusunda çalışma, üç ana bölümden teşkil edilmiştir. İlk bölümde iş yerinde sıkılmaya yönelik ayrıntılı bir teorik arka plana yönelik literatür oluşturulmuş, ikinci bölümde ölçeğin orijinal formundan Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenirliliğine yönelik analizler yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise; çalışma ana amacı kapsamında elde edilen bulgular ve sonuçlar sunulmuştur. Yapılan bu çalışmanın stratejik bir unsur olan insan kaynağının fiziksel ve psikolojik kayıplarına zemin hazırlayan ve yönetsel etkinliğe zarar veren iş yerinde sıkılma kavramına yönelik anlayışımızı geliştirirken, ileride yapılacak olan araştırmalara da kaynak teşkil edeceği değerlendirilmektedir.

1. Literatür

1.1. İş Yerinde Sıkılma ve Öncülleri

İş yerinde sıkılma (boreout) kavramı, boredom (sıkılma) kavramı üzerinde şekillenmektedir (Harju ve diğerleri, 2014). Boredom (sıkılma) olarak ifade edilen ve çeşitli disiplinlerde çalışma konusu haline gelmiş olan kavram depresyondan farklı (Merrifield ve Danckert, 2014) bir ruh hali durumunu ifade etmektedir. Boredom (sıkılma) bilişsel boyutta iç veya dış çevrede gelişen durumlar ölçüsünde bireyin düşük bir heyecan ve uyarılma hissetmesi (Mikulas ve Vodanovich, 1993) şeklinde belirirken, duygusal olarak engelleyici, faydasız ve tatminsizlik (Rengade, 2016) gibi bir olay veya sürecin sonucunda ortaya çıkan bir durumdur.

Boredom, psikopatolojik bir sonuç olarak içsel etmenlerce şekillenen bir durumu ifade ederken, iş yerinde sıkılma profesyonel çalışma çevresi içerisinde, dışsal bazı etkenler sebebiyle çeşitli sorunların yanı sıra mental bir sorunun kaynağıdır. Dolayısıyla kişilik psikolojisi bağlamında iş yerinde sıkılma, içsel bir sıkılma (boredom) durumunun ön belirtisidir. Rengade (2016) iş yerinde sıkılmayı, boredom (sıkılma) olarak ele alınan çoğu durumu da kapsayan ancak ondan işyeri özelinde ayrılan önemli bir kavram olarak nitelendirmektedir.

İlk kez Mart 2008'de Philippe Rothlin ve Peter R. Werder tarafından yayınlanan “Diagnosis Bore Out! (Diagnose Boreout: Warum Unterforderung im Job krank macht)” isimli kitabında literatüre kazandırılan bore-out kavramı; uzun dönemli olarak aşırı derecede çalışıyormuş gibi davranmanın sonucunda oluşan bir stres durumu olarak tanımlanmıştır. Literatür, iş yerinde sıkılmanın oluşumuna sebep olabilecek dört tür davranış stratejisinin olduğunu belirtmektedir (Rotlin ve Werner 2006). Bunlardan ilki olan “doküman stratejisi”; gün içerisinde farklı işlere zaman ayrılıyor olursa bile amir ya da çalışma arkadaşının gelmesi durumunda, hemen önemli bir dokümanın açılarak saatlerdir üzerinde çalışıyormuş gibi yapılan stratejiyi ifade eder. İkinci hareket tarzı olan “sıkışma stratejisi”; çalışan almış olduğu iş ile ilgili görevini hızlı bir şekilde bitirmesine rağmen halen verilen işi geliştirme veya işi bitirmeye yönelik iş üzerinde çalışıyormuş gibi davranma durumudur. Üçüncü davranış stratejisi olan “yayma stratejisi” ise hızlıca bitebilecek

bir işin günlere yayılarak bitirilmesi ve sanki zaman alacak bir işmiş gibi davranılması durumudur. Son olarak “sözde tükenmişlik stratejisi”; çalışanın aslında olmayan ama varmış gibi aşırı bir iş yükünden her fırsatta yakınılması ve böylelikle mevcut durumda iş tanımına yeni bir işin eklenmesinin önlediği stratejidir. Bu stratejileri uygulayan çalışanlar böyle bir durumda iş yerinde kendi özel işlerine veya ilgi duyduğu bir konu ile zaman geçirmektedir. Ayrıca bu çalışanlar işe en erken gelen veya en son çıkan, her fırsatta yoğunmuş gibi davranan bireylerdir. Bu tarz stratejiler zamanla deneyimlenen olumsuz örgüt ortamı tecrübeleri ile daha da derinleşir ve daha gönülsüz bir şekilde iş yapmaya, işe bağlılığının azalmasına, özgüveninin zedelenmesine ve hatta performanslarının yetersiz kalması nedeniyle işsiz kalmaya kadar giden bir süreci tetiklemektedir. Rothlin ve Werner (2008) bu stratejilerin daha çok hizmet sektöründe çalışanlar tarafından uygulandığını belirtmektedir. Araştırmacılara göre hizmet sektöründe çalışanların % 15’i bu tarz davranışsal stratejiler uygulamaktadır. Cürten (2013) ise daha çok gençlerin, kadınların ve düzensiz göçler nedeniyle oluşan göçmen iş gücünün sektörden bağımsız olarak bu stratejileri daha fazla uyguladığı ve bu nedenle hem örgütsel süreci hem de kendi sağlıklarını olumsuz yönde etkilediklerini belirtmektedir.

İş yerinde sıkılma ölçeğini geliştiren Stock (2015), iş yerinde sıkılma kavramını çalışanın örgütte karşılaşabileceği üç adet stres faktörüyle açıklamıştır. Bu faktörler (1) işteki anlam krizi (a crisis of meaning at work), (2) iş sıkıntısı (job boredom) ve (3) gelişim krizidir (crisis of growth). Stock’a (2015) göre çalışan, işyeri ortamında yaptığı iş ve buna ilişkin üretilen değer veya kaynağın bir anlam taşıması gerektiğine inanmak ister. İşine ve iş çıktısı üzerinde anlam yoksunluğu ve değersizlik hissettiğinde ise etkinlik ve verimliliği düşer (Rothlin ve Werder, 2008). Bu durum çalışanda işine yönelik bir anlam krizine neden olur ve yaşanan anlam krizi çalışanda stres yaratır. Örgüt ortamında iş yerinde sıkılmanın oluşumuna zemin hazırlayan ikinci stres faktörü ise örgütsel süreçlere ve örgütün temel hedefine ulaşmasında kendi kaynaklarını ortaya koyarak oluşturduğu performansın çıktısının örgüt için sunduğu katkı ile kıyaslanmasıdır. Çalışan örgüte sunduğu kendi kaynaklarının (iş performansı, emek, zaman vb.) örgüte önemli katkılar sağladığına inanır. Bu katkıların karşılığında gerek maddi gerekse manevi olarak takdir edilmeyi bekler. Ayrıca çalışanın kariyer yolu ve pozisyonu geliştikçe çalışanda daha nitelikli ve önemli görevlerde yer alma beklentisi oluşur. Bu inanç ve beklenti karşısında; kendi tecrübe, kaynak, imkân ve kabiliyetlerine uymayan veya kapasitesinin çok altında bir görev verilmesi durumunda görece deneyimlediği bu düşük uyarılma, çalışanın iş yerinde sıkılmasına neden olacaktır. Çalışanda oluşan bu sıkılma durumu stres faktörünün oluşumuna ve iş yerinde sıkılmanın yaşanmasına yönelik zemin hazırlayacaktır. Üçüncü stres faktörü olan gelişim krizi ise; çalışanın iş yerinden beklentileri ile çevresinin beklentileri arasında yaşanan uyumsuzluktur. Bu durum Kaynakların Korunması Teorisi (Hobfoll, 2001) kapsamında değerli kaynaklarını örgütüne sunar ve kaynak kaybının telafisi çerçevesinde terfi ederek yeni kaynaklara ulaşmak ister. İşyeri ortamında çalışan işyeri kimliği ve rolüne veya gelecekteki kariyer beklentisine uygun olarak imkân ve kabiliyetlerini geliştiremeyeceği bir algı içerisine girdiğinde, diğer bir ifade ile kişisel ve göreve yönelik becerilerini geliştiremediği durumlarda (Bakker, Van Veldhoven ve Xanthopoulou, 2010; Dutton, Roberts ve Bednar, 2010), gelişime yönelik bir kriz içerisine girmektedir. Gelişime yönelik bir kriz çalışanda strese ve dolayısıyla iş yerinde sıkılmaya neden olur. Stock (2015) bu üç boyutun iş yerinde sıkılmanın oluşmasında belirleyici bir etkiye sahip olduğunu vurgular.

Buenos Aires ve çevresinde çalışan 260 kişilik çalışan üzerinde yapılan bir çalışmada iş yerinde sıkılma sendromunun ana öncülünün çalışanın kapasitesinin altında iş yapmaya zorlanması olduğu ifade edilmektedir (Latella, Marciano ve Velasco, 2016). Ayrıca Cürten (2013) örgüt ortamında iş yerinde sıkılmanın oluşumuna yönelik tetikleyici unsurları kapsamlı bir şekilde incelemiş ve aşağıda belirtilen hususlar çerçevesinde özetlemiştir:

- Uzman çalışanlara, eğitim ve tecrübe birikiminin altında ve ilgi alanlarının dışında kalan sıkıcı görevlerin verilmesi,

- Çalışanın gelişimsel beklentisi ve ilgi alanlarının dışında kalan veya gereken özen gösterilmeden gelişigüzel bir şekilde planlanan kurs veya gelişime yönelik eğitim programlarına katılma zorunluğu,
- İşe alım sürecinde çalışan ile yapılan sözleşme kapsamının dışına çıkılarak, iş tanımının çok dışında iş verilmesi veya yapılan işin çalışanın gelecek beklentilerini karşılamaması durumunda,
- Yeni mezun veya genç profesyonellerin, geleneksel iş yapış şekline bağlı ve gelişime kapalı yönetim tarzını benimsemiş ve aşırı temkinli yöneticiler ile çalışması,
- Örgüt kültürü içerisinde yöneticilerin yetki devri ve inisiyatif kullanımına karşı mesafeli olması ve çalışanın işle özdeşleşmesini engelleyecek şekilde karar sürecine dahil edilmemesi,
- Liderlik pratiğinde deneyimlenen eksiklikler (sosyal beceri eksikliği, empati yoksunluğu, çalışanlara ilgisizlik, liderlik boşluğu),
- Örgüt içerisinde yapılan işin anlamlılığın eksikliği, günlük rutinlere katı bağlılık ve takdir edilmeye ilişkin örgüt kültüründe oluşan eksiklik şeklindedir.

Yukarıda yer alan unsurlar toplu şekilde değerlendirildiğinde sadece iş yüküne yönelik bir algıdan dolayı iş yerinde sıkılmanın gelişmediği, buna ek olarak örgütteki kültür, işin niteliği, görev tanımı, liderlik pratiği, insan kaynakları fonksiyonunun etkinliği ve çalışanın örgütsel süreçlere katılmamasının iş yerinde sıkılmanın öncülleri olarak değerlendirilebileceği görülmektedir.

1.2. İş Yerinde Sıkılmanın Çalışan ve Örgüte Etkileri

İş yerinde sıkılma sendromunun bireysel ve örgütsel sonuçları bulunmaktadır. Bireysel boyutta iş yerinde sıkılma, çalışanlarda fiziksel ve psikolojik birçok olumsuz durumu tetiklemektedir. Bu belirtilerin başında; bel, mide, baş ağrısı, yorgunluk, uygu bozukluğu, gerginlik hali, kulakta çınlama, huzursuzluk, canlılık/çeviklik kaybı, depresyon ve özgüven kaybı gelmektedir (Cürten, 2013). İş yerinde sıkılmak suretiyle mesleki bir tükenme süreci yaratan iş yerinde sıkılmanın, tükenmişlik sendromuna kıyasla eşit seviyede fiziksel ve zihinsel sağlık sorunlarına neden olduğu ve özellikle tükenmişlik sendromunda yaşanan sıkıntılara ilave olarak çalışanda utanca neden olduğu da ifade edilmektedir (Jordana, 2017). Yapılan araştırmalarda Karadal, Abubakar ve Erdem (2018), iş yerinde sıkılmanın çalışanın kariyer yolculuğunda deneyimleyebileceği olumsuz durumlarla mücadele edebilme kapasitesi ifade eden kariyer uyumluluğunu, Karadal ve Erdem (2018) ise iş yerinde sıkılmanın kariyerinden iyi beklentiler elde edeceğine yönelik inancını ifade eden kariyer iyimserliğini negatif yönde etkilediğini belgelemektedir. Tüm bu olumsuz etkiler çalışanlarda depresyon stres ve anksiyeteye neden olmaktadır.

İlk zamanlarda sıradan ve geçici bir husus olarak rutin işler kategorisindeki çalışanların bir sorunu gibi algılansa da, aslında beyaz yakalı çalışanları da yakından ilgilendirdiği Bruursema, ve diğerlerinin (2011) yapmış oldukları çalışma ile belgelenmiştir. Yapılan bu çalışmada; Kuzey Amerika'da çeşitli sektörlerde (sanat, eğitim, finans, yönetim vb.) 30 saatten fazla düzenli olarak çalışan beyaz yakalıların, iş yerinde sıkılmanın üretim karşıtı iş davranışları üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu ve örgütsel verimliliği olumsuz etkilemesi nedeniyle iş yerinde sıkılmanın ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

İş yerinde sıkılmanın bireysel etkilerinin yanı sıra örgütsel boyutta olumsuz etkileri bulunmaktadır. En önemli etkisi örgütün etkinlik ve verimliliğinin azalmasıdır. İş yerinde sıkılmanın örgütsel sonuçları üzerine yapılan araştırmalar; iş yerinde sıkılmanın üç temel boyutunun da (işteki anlam krizi, iş sıkıntısı ve gelişim krizi) müşteri memnuniyetini esas alan müşteri odaklı davranışlara zarar verdiği ve çalışanın yaratıcı iş davranışlarını azalttığı belgelenmiştir (Stock, 2016). İş yerinde sıkılmanın çeşitli örgütsel sonuçlarını kabin çalışanları üzerinde inceleyen bir başka çalışmada; iş yerinde sıkılma durumunda olan çalışanların, yolcuların ihtiyaçlarını doğru olarak değerlendirmelerini, işe bağlılıklarını ve hizmet sunumunu içeren hizmet odaklı örgütsel vatandaşlık davranışlarını azalttığını ve bu doğrultuda örgütsel verimliliğin azaldığı ampirik olarak

ortaya konmuştur (Karatepe ve Kim, 2020). Bu bulgulara ilave olarak iş yerinde sıkılma hizmet inovasyonunu azaltırken (Özsungur, 2020), örgüte yüksek maliyet getiren çalışanın işe devam sorunu ve istifalara neden olmaktadır (Guglielmi ve diğerleri, 2013).

2. Yöntem

2.1. İş Yerinde Sıkılma (Boreout) Ölçeği

İş yerinde sıkılma ölçeği Ruth Maria Stock tarafından 2015 yılındaki “Boreout, Ön Cephe Çalışanlarının Yenilikçi Çalışma Davranışı İçin Bir Tehdit mi? (Is Boreout a Threat to Frontline Employees’ Innovative Work Behavior?)” çalışmasında geliştirilmiş bir ölçektir. Araştırmacı iş yerinde sıkılmayı 3 boyutlu olarak 11 madde ile ölçmektedir. Bu boyutlar İşte anlam krizi (1., 2., 3., ve 4. madde), iş sıkıntısı (5., 6., ve 7. madde) ve işte gelişme krizi (8., 9., 10., ve 11. madde) dir. 7’li Likert tipinde hazırlanan ölçekte 1= Hiç Katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3= Biraz Katılmıyorum, 4= Kararsızım, 5= Biraz Katılıyorum, 6= Katılıyorum ve 7= Tamamen Katılıyorum ifade etmektedir. Ölçekten elde edilen puanlar 11 ila 77 arasında değişiklik gösterebilir. Toplam puan ne kadar fazla ise katılımcının iş yerinde sıkılma durumunun yüksek olduğunu ifade etmektedir.

Stock (2015) tarafından yapılan çalışmada ölçeğin alt boyutlarından işte anlam krizi için Cronbach Alfa değeri 0,77, birleşik güvenilirlik değeri 0,79, iş sıkıntısı alt boyutu için Cronbach Alfa değeri 0,78, birleşik güvenilirlik değeri 0,80 ve işte gelişme krizi alt boyutu için Cronbach Alfa değeri 0,88 ve birleşik güvenilirlik değeri 0,89 olarak ölçülmüştür. Elde edilen değerler iş yerinde sıkılma ölçeğinin güçlü bir iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir.

2.2. Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın örneklemini Ankara’daki kamu kurum/kuruluşlarında çalışanlar oluşturmaktadır. Araştırmanın yapılması için gerekli etik kurul izinlerin alınmasında sonra (Avrupa Liderlik Üniversitesi, Etik Kurul Nu: ALU-ETK-2021-03) kamu kurum ve kuruluşların amirleri görüşülerek araştırmanın amacı konusunda bilgilendirme yapılmıştır. Araştırmanın yapılmasına müsaade eden kurum ve kuruluşların çalışanlarına kolayda örneklem metoduyla anket uygulaması yapılmıştır. Araştırmada 343 geçerli anket verisi elde edilmiştir. Sürücü ve diğerleri (2021) ölçek uyarlama çalışmalarında ölçekteki madde sayısının 10 katı örneklem büyüklüğünün araştırma için yeterli olacağını ifade etmektedir. Bu bağlamda iş yerinde sıkılma ölçeğinde 11 madde olduğu düşünüldüğünde 343 katılımcıdan oluşan araştırma örnekleminin yeterli olduğu değerlendirilmiştir.

Katılımcıların 183’ü erkek, 160’i kadındır. Katılımcıların 213’si bekâr, 130’si evlidir. 75 katılımcı ön lisans, 197 katılımcı lisans, 71 katılımcı yüksek lisans ve üstü eğitim derecesine sahiptir. 143 katılımcının iş tecrübesi 5 yıl ve üzerinde iken, 184 katılımcının iş tecrübesi 2-5 yıl arasında, 16 katılımcının iş tecrübesi ise 1 yıl ve altındadır.

2.3. Çeviri ve Ön Test

İş yerinde sıkılma (boreout) ölçeği Stock (2015) tarafından İngilizce olarak geliştirilmiştir. İngilizceden Türkçeye çeviri işleminde literatürde sıklıkla kullanılan ve Brislin, Lonner ve Thorndike (1973) tarafından önerilen 5 aşamalı çeviri yöntemi uygulanmıştır. İngilizceden Türkçeye çevirisi doktora eğitimine sahip iki akademisyen tarafından yapılmıştır. Farklı iki akademisyen tarafından çevirisi yapılan ölçek tekrardan orijinal formu olan İngilizceye çevrilmiştir. İki çeviri arasında çeviriden kaynaklı sorunlar çözümlene kadar geri çevirme işlemi tekrar edilmiştir. En son çeviri işlemi tamamlandıktan sonra bir psikolog ve bir akademisyenin görüşüne başvurulmuştur. Çeviri işlemi tamamlandıktan sonra ölçek 35 kişilik bir örneklem grubuna uygulanmıştır. Örneklem gurubu ile yapılan görüşmede anlaşılmayan herhangi bir

maddenin olmadığı tespit edilmiş ve çevirisi yapılan ölçeğin araştırmada kullanılmasına karar verilmiştir. İş yerinde sıkılma ölçeğine ait maddeler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: İş Yerinde Sıkılma (Boreout) Ölçeği

Boyut	İfadeler
İşte anlam krizi	1. İşim anlamsız (manasız) görünüyor. 2. İşimde hiçbir anlam görmüyorum. 3. Çalışmamda (işimde) herhangi bir anlam göremediğim için acı çekiyorum. 4. İşimin anlamını düşündüğümde sadece bir boşluk görüyorum.
İş sıkıntısı	5. İş yerimde sıkılıyorum 6. İşimde sinirliyim. 7. İşimde yeterince konsantre olamıyorum.
İşte gelişme krizi	8. İşim bana kişisel gelişim ve gelişme fırsatları sunuyor. (T). 9. İşim bana her şeyi başarabileceğim hissini veriyor. (T) 10. İşim bana bağımsız düşünce ve eylem imkânı sunuyor. (T) 11. İşimde yeni şeyler öğreniyorum. (T)

(T) Ters kodlu maddelerdir.

3. Bulgular

3.1. Geçerlilik

Türkçeye uyarlaması yapılan iş yerinde sıkılma (boreout) ölçeğinin geçerliliğinin test edilmesine yönelik olarak dilsel geçerlilik, yapı geçerliliği, yakınsak ve ıraksak geçerlilikleri kontrol edilmiştir.

Dilsel Geçerlilik: Hambleton ve Bollwark (1991) uyarlaması yapılan ölçeklerin geçerliliğinin tespit edilmesinde dilsel geçerlilik yöntemini önermiştir. Bu yöntemle göre ölçeğin orijinal formu ile yerel dildeki formu aynı örneklem grubuna uygulanır. İki form arasındaki korelasyon 0,8 ve üzerinde ise ölçeğin dilsel geçerliliğinden bahsetmek mümkündür. Bu kapsamda 50 kişilik örneklem grubuna iki hafta ara ile ölçeğin İngilizce ve Türkçe formları uygulanmıştır. Elde edilen veriler korelasyon analizine yapılmıştır. Her iki form arasındaki yüksek korelasyon ($r= 0,901$, $p<0,05$) çeviri ve uyarlama çalışması yapılan iş yerinde sıkılma ölçeğinin dilsel geçerliliğinin olduğunu göstermektedir.

Yapı Geçerliliği: İş yerinde sıkılma ölçeğinin yapı geçerliliğinin tespit edilmesine yönelik olarak keşfedici faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Keşfedici Faktör Analizi: Katılımcıların ölçekte yer alan ifadelerle verdikleri yanıtların, keşfedici faktör analizi için uygun olup olmadığını belirlemeye yönelik olarak Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı ve Bartlett küresellik test sonuçları incelenmiştir. KMO testinde değer 0,70 – 0,79 olduğunda örneklem büyüklüğünün iyi seviyede, 0,80-0,89 aralığındaki değer örneklem büyüklüğünün çok iyi seviyede, 0,90 ve üzeri değer ise örneklem büyüklüğünün mükemmel seviyede olduğu değerlendirilmektedir. Araştırmada KMO değeri 0,880 olarak ölçülmüştür. Bu değer örneklem büyüklüğünün keşfedici faktör analizi için çok iyi seviyede olduğunu göstermektedir. Ayrıca Bartlett küresellik test sonuçlarının anlamlı olması ($X^2= 2457,622$, $df=25$, $p=0,000$) verilerin keşfedici faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir.

Keşfedici faktör analizindeki temel amaç, ölçeğin yapısına ilişkin çok sayıdaki ifade incelenerek ölçeğin yapısını açıklayan ifadeleri belirlemek ve ölçek yapısının açıklama gücünü tespit etmektir (Sürücü ve diğerleri, 2021). Varimax döndürme ekseninde, temel bileşenler yöntemi kullanılarak yapılan keşfedici faktör analizinde özdeğeri 1'den büyük olanların bir faktör oluşturması sağlanmıştır. Keşfedici faktör analizi sonuçları, ölçeğin orijinal formuna uygun olarak özdeğeri 1'den büyük olan 3 faktörlü bir yapının oluştuğu ve bu yapının oluştuğu ve birinci bileşenin varyansın % 48, 1'nin açıkladığı, ikinci bileşenin % 17,8'ini ve üçüncü bileşenin %7,2'sinin açıkladığını göstermektedir. Buradan hareketle söz konusu üç faktörün açıkladığı toplam varyansın %73,03 olduğu görülmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Özdeğerler ve Varimax Rotasyonundan Kaynaklanan Açıklanan Varyans

Bileşen	Başlangıç Özdeğerleri		
	Toplam	Varyans %	Kümülatif %
1	5,287	48,063	48,063
2	1,954	17,764	65,827
3	1,793	7,205	73,032
...
...
...
10	0,227	2,065	98,453
11	0,170	1,547	100,000

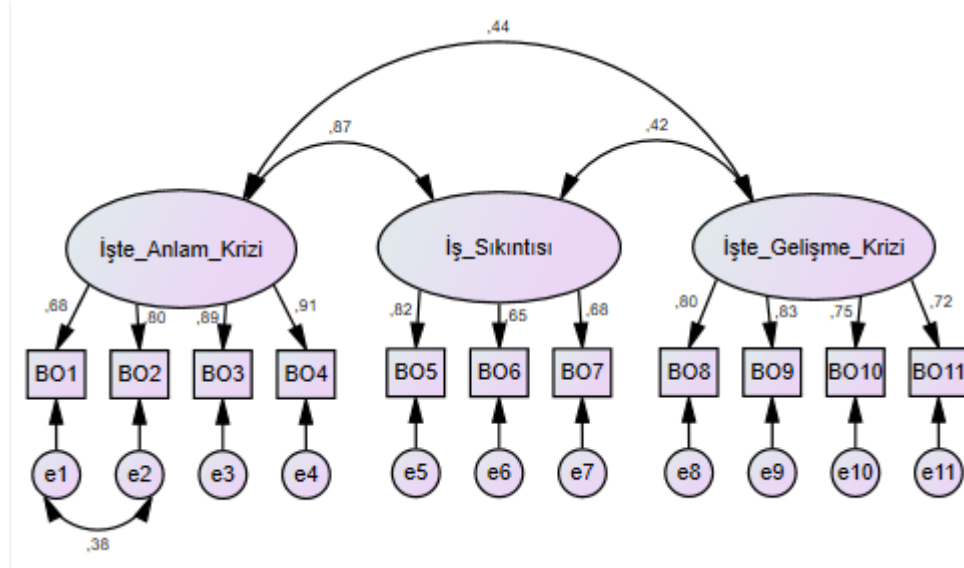
Ölçekte yer alan maddelerin keşfedici faktör analizi sonucunda elde edilen faktör yük değerleri Tablo 3'de gösterilmektedir. Literatür, 0,3 ve daha düşük değerlerin ölçekten ilgili maddenin silinmesini gerektiğini belirtirken, 0,31 ile 0,59 arası faktör yüklerinin orta düzey, 0,6 ve üzeri faktör yüklerin ise yüksek düzeyde faktör yük değerleri olduğu belirtmektedir (Kline, 2014). Tablo 3 incelendiğinde ölçeğe ait ilgili maddelerin faktör yüklerinin 0,584 ile 0,849 arasında değiştiği görülmektedir. Bu değerler faktör yük değerlerinin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: Keşfedici Faktör Analizi Sonuçları

Ölçekte yer alan ifadeler	1. Boyut	2. Boyut	3. Boyut
İşim anlamsız (manâsız) görünüyor.	0,795		
İşimde hiçbir anlam görmüyorum.	0,849		
Çalışmamda (işimde) herhangi bir anlam göremediğim için acı çekiyorum.	0,748		
İşimin anlamını düşündüğümde sadece bir boşluk görüyorum.	0,791		
İş yerimde sıkılıyorum		0,584	
İşimde sinirliyim.		0,845	
İşimde yeterince konsantre olamıyorum.		0,776	
İşim bana kişisel gelişim ve gelişme fırsatları sunuyor. (T)*			0,846
İşim bana her şeyi başarabileceğim hissini veriyor. (T)*			0,847
İşim bana bağımsız düşünce ve eylem imkânı sunuyor. (T)*			0,804
İşimde yeni şeyler öğreniyorum. (T)*			0,756
Toplam Varyans	%		
	73,03		
KMO	0,880		
$X^2=2457,622$ Df(55), p=0,000			

(T)* Ters kodlu maddeler

Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA): Doğrulayıcı faktör analizinde temel amaç, daha önceden geçerliliği test edilmiş ölçeğin yapısal olarak doğruluğunu test etmektir (Sürücü ve diğerleri, 2021). Çeviri ve uyarlama çalışması yapılan iş yerinde sıkılma ölçeğinin yapısal olarak uygunluğunu tespit etmeye yönelik DFA yapılmıştır. DFA’da birçok uyum indeksleri kontrol edilebilir. Bu uyum indekslerinin birbirine kaşı güçlü ve zayıf yönlerinin olması nedeniyle araştırmalarda farklı uyum indeks değerleri bir arada kullanılması önerilir. Literatürde hangi uyum indekslerinin kullanılması gerektiği konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Araştırmada Uyum İyiliği İndeksi (GFI), Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI), Artan Uyum İndeksi (IFI), Görelî Uyum İndeksi (RFI), Normlaştırılmış Uyum İndeksi (NFI), Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (RMSEA) ve ki-kare değerinin serbestlik derecesine oranını ifade eden CMIN/DF değerleri dikkate alınmıştır. Bu değerlerden; GFI, CFI, IFI, RFI ve NFI değerlerinin 1’ yaklaştıkça mükemmel uyum, 0’a yaklaştıkça kötü uyum değerlerini ifade eder. GFI, CFI, IFI, RFI ve NFI değerlerinin 0,9 ve üzerinde olması kabul edilen değerlerdir. RMSEA değerinin 0,06 ile 0,08 arasındaki olması ve CMIN/DF değerinin ise 5 den küçük olmasının kabul edilebilir iyi uyuma sahip olduğunu göstermektedir (Kline, 2014). Yapılan DFA analiz sonuçları; CMIN/DF = 2,646 (105,825 / 40 = 2,646), GFI = 0,954, CFI= 0,973, IFI= 0,973, RFI= 0,941, NFI= 0,957, RMSEA= 0,065 olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen değerler uyum iyiliği indekslerinin yeterli seviyede olduğunu ve ölçeğin yapısal geçerliliğinin olduğunu göstermektedir. Yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonuçları Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1: Doğrulayıcı Faktör Analiz Diyagramı

Ayrt Edici Geçerlilik ve Yakınsak Geçerlilik: Geçerlilikten bahsedebilmek için yalnızca yapısal bir uygunluk yeterli değildir. Yapısal geçerlilik testinden sonra ayrt edici ve yakınsak geçerliliklerin de test edilmesi araştırmanın sağlıklı sonuçlar verebilmesi için büyük önem arz eder (Sürücü ve diğerleri, 2021). Bu nedenle iş yerinde sıkılma ölçeğinin ayrt edici geçerlilik ve yakınsak geçerliliğinin tespit edilmesine yönelik olarak standartlaştırılmış faktör yükleri, Çıkarılan ortalama varyans değerleri (AVE) ve Birleşik güvenilirlik değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 4’de verilen bulgular, DFA analizi sonucunda iş yerinde sıkılma ölçeğinde yer alan maddelerin standartlaştırılmış faktör yüklerini ve AVE değerlerini göstermektedir.

Tablo 4: İş Yerinde Sıkılma (Boreout) Ölçeğinde Yer Alan Maddelerin Değerlendirilmesi

Boyut	İfadeler	Faktör Yükler	Ca	AVE	CR
İşte anlam krizi	İşim anlamsız (manasız) görünüyor.	0,682	0,899	0,678	0,893
	İşimde hiçbir anlam görmüyorum.	0,796			
	Çalışmamda (işimde) herhangi bir anlam göremediğim için acı çekiyorum.	0,887			
	İşimin anlamını düşündüğümde sadece bir boşluk görüyorum.	0,909			
İş sıkıntısı	İş yerimde sıkılıyorum	0,817	0,768	0,520	0,763
	İşimde sinirliyim.	0,651			
	İşimde yeterince konsantre olamıyorum.	0,685			
İşte gelişme krizi	İşim bana kişisel gelişim ve gelişme fırsatları sunuyor. (T).	0,799	0,856	0,613	0,863
	İşim bana her şeyi başarabileceğim hissini veriyor. (T)	0,829			
	İşim bana bağımsız düşünce ve eylem imkânı sunuyor. (T)	0,748			
	İşimde yeni şeyler öğreniyorum. (T)	0,724			
İş Yerinde Sıkılma Ölçeğinin Genel Yapısı			0,887	0,607	0,943

(T) Ters kodlu maddeler

Tablo 4 incelendiğinde standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0,651 ile 0,909 arasında değiştiği görülmektedir. Bu değerler faktör yüklerine yönelik literatürde önerilen 0,5'in üzerindedir. Ayrıca iş yerinde sıkılma ölçeğinin geneli için AVE değerleri 0,607, alt boyutlarına ait AVE değerleri ise sırasıyla 0,678, 0,520 ve 0,613 olarak ölçülmüştür. Cheung ve Wang (2017) AVE değerlerinin 0,5'den büyük olması durumunda yakınsak geçerliliğin sağlandığını belirtmektedir. Ayırıcı geçerliliğini tespit edilmesine yönelik olarak iş yerinde sıkılma ölçeğine ait alt boyutların AVE değerinin karekökü hesaplanmıştır (Fornell ve Larcker, 1981). Alt boyutlara ait AVE değerinin karekök değerleri sırasıyla 0,823, 0,721 ve 0,783 olarak ölçülmüştür (bakınız Tablo 5). Bu değerlerin, yapılar arasındaki korelasyon değerlerinden büyük olması araştırmada kullanılan ölçeklerin ayırt edici geçerliliğin olduğunu göstermektedir. Yakınsak geçerlilik ve ayırt edici geçerliliklerin sağlanmış olması ölçekte yer alan faktörlerin, bir arada değerlendirilerek ölçekten toplam puan alınabileceğini göstermektedir (Sürücü ve diğerleri, 2021). Ayrıca, ölçeğin yakınsak/ayırt edici geçerliliğe sahip olması faktörlerin kapsamı bakımından birbirinden farklı özellikler taşıdığına işaret etmektedir (Sürücü ve diğerleri, 2021). Bu bağlamda her bir faktörün bağımsız olarak değerlendirilebileceği, yani faktörlerden de toplam puan alınabileceği ileri sürülebilir (Sürücü ve diğerleri, 2021).

Tablo 5: Korelasyon Analiz Sonuçları

Alt Boyutlar	1.	2.	3.
Birinci Boyut	(0,823) ^a		
İkinci Boyut	0,701**	(0,721) ^a	
Üçüncü Boyut	0,417**	0,335**	(0,783) ^a

^a Parantez içinde kalın olarak gösterilen değerler AVE'nin karekök değerlerini ifade eder.

3.2. Güvenirlik

Uyarılma ve çeviri çalışması yapılan iş yerinde sıkılma ölçeğinin güvenirliliğinin tespit edilmesine yönelik olarak bileşik güvenirlilik değeri, Cronbach Alfa iç tutarlılık kat sayısı ve ölçeğin zaman karşı tutarlılığının tespit edilmesi için test tekrar test yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Güvenirlilik Analiz Sonuçları

	Test-Tekrar Test Korelasyonu (r)	Cronbach Alfa (α)	Bileşik Güvenirlilik Testi (CR)
Birinci Boyut	0,854**	0,899	0,893
İkinci Boyut	0,878**	0,768	0,763
Üçüncü Boyut	0,880**	0,856	0,863
Ölçeğin Genel Toplamı	0,871**	0,887	0,943

** p < 0,05

Ölçeğin iç tutarlılığını gösteren Cronbach Alfa değeri ölçeğin geneli için 0,887, birinci boyut için 0,899, ikinci boyut için 0,768, üçüncü boyutu için 0,856 olarak ölçülmüştür. Birleşik güvenirlilik değerleri ise ölçeğin geneli için 0,893, birinci boyut için 0,763, ikinci boyut için 0,863, üçüncü boyutu için 0,943 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen değerler ölçeğin güvenirliliğinin kabul

edilmesi için alt eşik değeri olan 0,7 ve üzerindedir (Sürücü ve diğerleri, 2021). Bu durum ölçeğin iç tutarlığı olduğunu göstermektedir.

Uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan iş yerinde sıkılma ölçeğinin zamana karşı duyarlılığını tespit etmek için test tekrar test yapılmıştır. Aynı örneklem grubuna (n=63) iki hafta ile uygulanan anket verileri arasındaki korelasyon incelenmiştir. Yapılan analizler iki anket verisi arasında yüksek korelasyon ($r= 0,854, 0,878, 0,880$ ve $0,871$) olduğunu ve ölçeğin zaman karşı tutarlı sonuçlar verdiğini göstermektedir.

Yapılan tüm analizler birlikte değerlendirildiğinde Ruth Maria Stock tarafından 2015 yılında geliştirilen ve uyarlama çalışması yapılan iş yerinde sıkılma ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu söylenebilir.

4. Sonuç ve Tartışma

Yönetimde etkinlik ve verimlilik kaygısı, klasik yönetim anlayışından Post-modern yönetim anlayışına kadar süre gelen bir durumdur. Son dönemde endüstri çevresinin öngörülemezliği ve kişiselleştirilmiş yenilikçi yönü ağır basan hizmet ve mal üretim sürecinin eklenmesi, başta yöneticiler ve akademisyenlerin ilgisini kaynakların etkinliğine ve en stratejik kaynakları arasında yer alan insan kaynağının etkinliğine odaklanmıştır. Çalışanın iş ortamında kapasitesinin altında iş yüküne sahip olması, çabalarının karşılıksız kaldığı düşüncesi, işinin ve emeğinin anlamını kaybetmesi neticesinde strese girme iş yerinde sıkılma sendromu kapsamında incelenmektedir.

Yönetimsel etkinliği tehdit eden, örgütsel çıktılarının verimliliğini düşüren ve çalışanı hem fiziksel hem psikolojik olarak etkileyen iş yerinde sıkılma, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Çalışan iş ortamı özelinde iş yerinde sıkılmanın daha iyi anlaşılması ve Türkçe yazının da ampirik olarak araştırılması önemlidir. Bu kapsamda çalışmada Stock (2015) tarafından geliştirilmiş olan iş yerinde sıkılma ölçeğinin (boreout) Türkçeye uyarlanması, geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılarak Türkçe alan yazınına kazandırılması amaçlanmıştır.

Yapılan analizler Türk kültürüne uyarlama ve çeviri çalışması yapılan iş yerinde sıkılma ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu ve Türk örneklem grubuna uygulanabileceğini göstermektedir. Böylelikle yapılan bu çalışma ile Türkçe yazınında iş yerinde sıkılmaya yönelik nicel araştırma yapılabilmesine ve daha sağlıklı sonuçların elde edilebilmesine imkân sağlayabilecektir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Lütfi Sürücü, İbrahim Yıkılmaz

Kaynakça

- Bakker, A. B., van Veldhoven, M. ve Xanthopoulou, D. (2010). Beyond the demand-control model. Thriving on high job demands and resources. *Journal of Personnel Psychology*, 9(1), 3–16.
- Brislin, R. W., Lonner, W. J. ve Thorndike, R. M. (1973). *Cross-cultural research methods*. John Wiley: SonsPub.
- Bruursema, K., Kessler, S. R. ve Spector, P. E. (2011). Bored employees misbehaving: The relationship between boredom and counterproductive work behavior. *Work & Stress*, 25(2), 93–107.
- Cheung, G. W. ve Wang, C. (2017). *Current approaches for assessing convergent and discriminant validity with SEM: Issues and solutions*. Briarcliff Manor: Academy of Management.
- Cürten, S. (2013). Boreout-syndrom und coaching. *Organisationsberatung, Supervision, Coaching*, 20(4), 473–478.

- Dutton, J. E., Roberts, L. M. ve Bednar, J. (2010). Pathways for positive identity construction at work: Four types of positive identity and the building of social resources. *Academy of Management Review*, 35(2), 265–93.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50.
- Guglielmi D., Simbula S., Mazzetti G., Tabanelli M. C. ve Bonfiglioli, R. (2013). When the job is boring: The role of boredom in organizational contexts. *Work*, 45(3), 311–322.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hambleton, R. K. ve Bollwark, J. (1991). Adapting tests for use in different cultures: Technical issues and methods. *Eric*, 1–43.
- Harju, L., Hakanen, J. J. ve Schaufeli, W. B. (2014). Job boredom and its correlates in 87 finnish organizations. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 56(9), 911–918.
- Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology*, 50(3), 337–421.
- Jordana, H. (2017). Management et «bore-out» dans le secteur médicosocial. *Empan*, 1(3), 78–80.
- Karadal, H. ve Erdem, A. T. (2018). Boreout sendromunun kariyer uyumluluğu ve kariyer iyimserliği arasındaki ilişki bağlamında analizi üzerine bir uygulama. *International Journal of Academic Value Studies*, 4(18), 30–38.
- Karadal, H., Abubakar, A. M. ve Erdem, A. T. (2018). Boreout, kariyer uyumluluğu ve aile-iş zenginleştirme etkileşimi: Selçuk Üniversitesi örneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(35), 41–63.
- Karatepe, O. M. ve Kim, T. T. (2020). Investigating the selected consequences of boreout among cabin crew. *Journal of Air Transport Management*, 1(82), 1–22.
- Kass, S. J., Vodanovich, S. J. ve Callender, A. (2001). State-trait boredom: Relationship to absenteeism, tenure, and job satisfaction. *Journal of Business and Psychology*, 16(2), 317–327.
- Kline, P. (2014). *An easy guide to factor analysis*. Routledge.
- Korn Ferry Danışmanlık Şirketi (2018). Breaking boredom: Job seekers jumping ship for new challenges in 2018, according to Korn Ferry Survey. Erişim Adresi: <https://www.kornferry.com/about-us/press/breaking-boredom-job-seekers-jumping-ship-for-new-challenges-in-2018-according-to-korn-ferry-survey>
- Latella, M., S., Marciano, N. ve Velasco, M. E. (2016). *Bore out: Aburrimiento crónico en el trabajo* [Doctoral dissertation]. Universidad Argentina de la Empresa, Argentina.
- Merrifield, C. ve Danckert, J. (2014). Characterizing the psychophysiological signature of boredom. *Experimental Brain Research*, 232(2), 481–491.
- Mikulas, W. L. ve Vodanovich, S. J. (1993). The essence of boredom. *The Psychological Record*, 43(1), 3–12.
- OfficeTeam (2017). Wake-up call survey: Workers report being bored more than 10 hours a week. Erişim Adresi: <https://www.prnewswire.com/news-releases/wake-up-call-survey-workers-report-being-bored-more-than-10-hours-a-week-300539272.html>

- Özşungur, F. (2020). The effects of boreout on stress, depression and anxiety in the workplace. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(2), 1391–1423.
- Rengade, C. E. (2016). De l'ennui au bore-out, une revue de la littérature. *Journal de Thérapie Comportementale et Cognitive*, 26(3), 123–130.
- Rothlin, P. ve Werder, P. R. (2008). *Die boreout-falle: Wie unternehmen langeweile und leerlauf vermeiden*. Redline Wirtschaft.
- Sorenson, S. ve Garma, K. (2013). *How to tackle U.S. employees stagnatin engagement*. erişim adresi: <https://news.gallup.com/businessjournal/162953/tackle-employees-stagnating-engagement.aspx>
- Steinhorst, C. (2020). *Why your workforce is bored out of their minds*. Erişim Adresi: <https://www.forbes.com/sites/curtsteinhorst/2020/01/28/why-your-workforce-is-bored-out-of-their-minds/?sh=7d083541208d>
- Stock, R. M. (2015). Is boreout a threat to frontline employees' innovative work behavior?. *Journal of Product Innovation Management*, 32(4), 574–592.
- Stock, R. M. (2016). Understanding the relationship between frontline employee boreout and customer orientation. *Journal of Business Research*, 1(69), 4259–4268.
- Sürücü, L., Şeşen, H. ve Maslakçı, A. (2021). *SPSS, AMOS ve PROCESS macro ile ilişkisel, aracı/düzenleyici ve yapısal eşitlik modellemesi uygulamalı analizler*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Udemy (2016). 2016 Udemy workplace boredom study battling boredom blues: how to engage today's workers Erişim Adresi: <https://research.udemy.com/wp-content/uploads/2016/10/2016-Udemy-Workplace-Boredom-Study.pdf>
- Wyatt, S. (1929). Boredom in industry. *Personnel Journal*, 8(1), 161–171.

Ek 1: Çalışmada Kullanılan Ölçekler (İş Yerinde Sıkılma Ölçeği)

Boyut	İfadeler
İşte anlam krizi	İşim anlamsız (manasız) görünüyor. İşimde hiçbir anlam görmüyorum. Çalışmamda (işimde) herhangi bir anlam göremediğim için acı çekiyorum. İşimin anlamını düşündüğümde sadece bir boşluk görüyorum.
İş sıkıntısı	İş yerimde sıkılıyorum İşimde sinirliyim. İşimde yeterince konsantre olamıyorum.
İşte gelişme krizi	İşim bana kişisel gelişim ve gelişme fırsatları sunuyor. İşim bana her şeyi başarabileceğim hissini veriyor. İşim bana bağımsız düşünce ve eylem imkânı sunuyor. İşimde yeni şeyler öğreniyorum.

Araştırma Makalesi / Research Article

AFRİKA'DA BÜYÜK GÜÇ REKABETİ: ÇİN'İN 21. YÜZYILDA ARTAN NÜFUZU VE ABD'İN TEPKİSİ

Melih YILDIZ¹

Öz

Afrika yüzyıllardır Büyük Güç rekabeti açısından önemli bir bölge olmuştur. Kıta bu özelliğini 21. yüzyılda da korumaktadır. Çin'in son dönemde Afrika'da artan etkisi kıtada Washington-Pekin rekabetinin yaşanmaya başlanmasına neden olmuştur. Çin ile ABD arasında son yıllarda artarak devam eden Afrika'daki rekabet bu iki Büyük Gücün küresel rekabetinin seyrinde de önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca Afrika'nın sahip olduğu potansiyel dikkate alındığında kıtadaki bu rekabetin seyrinin küresel mücadeleye etkisinin gelecekte daha büyük olacağını söylemek mümkündür. Bu sebeple bu çalışmada iki ülke arasında Afrika'da gerçekleşen rekabetin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada Çin'in 21. yüzyılda Afrika'da gelişen nüfuzu ve ABD'nin buna yönelik politikaları incelenmektedir. Pekin'in Afrika'da artan nüfuzu çok büyük oranda kıta ile kurmuş olduğu ekonomik ilişkilere dayanmaktadır. Hızla büyüyen ticaret hacmi, artan yatırımlar, yardımlar ve borçlar Çin'i kıtadaki en etkili aktörlerden birine dönüştürmüştür. Bununla birlikte Pekin'in son yıllarda Afrika ile güvenlik ilişkilerini geliştirmeye ve kıtadaki askeri varlığını artırmaya yönelik attığı adımların rekabetin seyrinde önemli etkisi olmuştur. Bu doğrultuda Pekin'in Afrika'daki nüfuzu özellikle Obama döneminden itibaren Amerikan çıkarlarına ciddi bir tehdit olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Ancak ABD tarafından Çin'in Afrika'daki varlığına yönelik şikâyetler büyük oranda söylem düzeyinde kalmış ve bu sebeple ciddi sonuçlar elde edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Büyük Güç Rekabeti, Çin, ABD.

JEL Kodları: F50, F59.

GREAT POWER COMPETITION IN AFRICA: CHINA'S INCREASING INFLUENCE IN THE 21ST CENTURY AND THE US REACTION

Abstract

Africa has been an important region of Great Power competition for centuries. The continent maintains this feature in the 21st century as well. The increasing influence of China in Africa in the recent period has led to the start of the Washington-Beijing competition on the continent. The competition between China and the US in Africa, which has been increasing in recent years, plays an important role in the course of the global competition of these two Great Powers. In addition, considering the potential that Africa has, it is possible to say that the effect of the course of this competition on the continent on the global competition will be greater in the future. For this reason, in this study, it is aimed to analyze the competition between the two countries in Africa. In this regard, China's growing influence in Africa in the 21st century and the US policies towards it are examined in this study. Beijing's growing influence in Africa is largely based on its economic relations with the continent. The rapidly growing trade volume, increasing investments, aids and debts turned China into one of the most influential actors on the continent. In addition, the steps taken by Beijing to develop its security relations with Africa and increase its military presence in the continent in recent years had a significant effect on the course of competition. In this regard, Beijing's influence in Africa has been considered a serious threat to American interests, especially since the Obama era. However, complaints by the US about China's presence in Africa remained largely at the level of discourse, and therefore serious results could not be achieved.

Keywords: Africa, Great Power Competition, China, US.

JEL Codes: F50, F59.

¹ Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, melihyildiz@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8226-6299.

Başvuru Tarihi (Received): 12.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Yakın döneme kadar geri kalmış bir ülke olarak değerlendirilen Çin 1970'lerin sonlarında gerçekleştirmeye başladığı reformlar ile birlikte hızlı bir ekonomik büyüme sürecine girmiş ve günümüzde ABD'nin ardından ikinci en büyük ekonomik güç konumuna gelmiştir. Çin'in hızla büyüyen ekonomik gücü ve bu gücü askeri kapasitesini artırmak amacıyla kullanması Pekin'i ABD'ye rakip bir güç konumuna getirmiştir. Bununla birlikte Çin'in yükselişi olarak ifade edilen bu durumun küresel politikada meydana getirebileceği dönüşüme yönelik tartışmalar Pekin'in görece çok daha zayıf olduğu 1990'larda ortaya çıkmaya başlamıştır (Kristof, 1993). Bu tartışmaların Çin'in gücünün 21. yüzyıldaki artışına paralel olarak artış gösterdiği görülmektedir. Tartışmalar bir yandan Çin'in yükselişinin geleceğine yönelik şekillenirken diğer yandan ise bu yükselişin Pekin'in ABD ile ilişkilerine ve uluslararası sisteme etkilerine yönelik konularda yoğunlaşmaktadır (Art, 2010; Buzan, 2010; Mearsheimer, 2014; Xuotong, 2006).

Çin'in gücünün hızlı bir artış göstermesi küresel çıkarlarını yeniden tanımlamasına yol açmıştır. Pekin bu doğrultuda özellikle 21. yüzyılın başından itibaren küresel ölçekte nüfuz alanları oluşturmaya başlamıştır. Bu yeni durum Çin ile ABD arasında bölgesel rekabetlerin yaşanmaya başlanmasına yol açarken literatürdeki bu konuya yönelik tartışmalarda da artış yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bu tartışmalar Pekin'in Asya, Güney Çin Denizi ve Pasifik'in batısı gibi yakın coğrafyalarında nüfuzunu artırması ile birlikte ABD ile yaşanan rekabete yönelik olmanın yanı sıra Çin'in geleneksel nüfuz alanı dışında sayılabilecek Güney Amerika'daki artan etkisine de odaklanan geniş bir yelpazede gerçekleşmektedir (Buszynski, 2012; Montgomery, 2014; Pham, 2010; Sutter, 2010).

Bu iki Büyük Gücün bölgesel nüfuz mücadeleleri üzerine tartışmaların yoğunlaştığı coğrafyalardan biri de Afrika'dır (Campbell, 2008). Afrika kıtası gerek sahip olduğu doğal kaynaklar gerekse de stratejik konumu nedeniyle yüzyıllardır Büyük Güçlerin rekabet içerisinde olduğu coğrafyalardan biri olmuştur. Çin ile ABD arasında son dönemde yaşanan rekabetin kıtaya taşınmasıyla birlikte kıtanın bu özelliği 21. yüzyılda da tekrar belirginleşmeye başlamıştır. Pekin'in kıtaya olan ilgisi özellikle 21. yüzyılın başından itibaren artarak devam etmiş ve kurulan ilişkiler Çin'i kıtadaki başlıca Büyük Güç konumuna getirmiştir. Çin'in Afrika'daki artan etkisi ise Soğuk Savaş sonrasında uluslararası sistem içindeki en etkili ve en güçlü aktör olarak konumunu muhafaza eden ABD tarafından giderek artan bir şekilde tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu durum ise Washington tarafından bu etkinin sınırlandırılmasına yönelik politikalar yürütülmesini beraberinde getirmiştir.

Son dönemde Afrika'da yaşanan ABD-Çin rekabeti bu iki Büyük Güç arasındaki küresel mücadelenin seyrinde önemli bir etkiye sahiptir. Afrika'nın sahip olduğu doğal kaynaklar, büyük nüfus ve geniş coğrafya ile önemli bir ekonomik potansiyele ve kuzeyde Avrupa'ya doğuda ise Ortadoğu'ya yakınlığı sebebiyle büyük bir stratejik öneme sahip olduğu dikkate alındığında gelecekte bu etkinin artacağını söylemek mümkündür. Bu sebeple Afrika'daki ABD-Çin rekabetinin değerlendirilmesi uluslararası sistemde yaşanan Büyük Güç mücadelesinin analizi için önem taşımaktadır. Bu sebeple, bu çalışmada Çin'in 21. yüzyılın başından itibaren Afrika'da hızla artan nüfuzu ve ABD'nin kendisine yönelik bir tehdit olarak değerlendirdiği bu nüfuzu sınırlandırmaya yönelik izlediği politikalar değerlendirilmektedir. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Çin-Afrika ilişkilerinin geçen yüzyıldaki seyri Pekin'i 21. yüzyılda Afrika ile ilişkileri geliştirmeye yönelten motivasyonların anlaşılması için önemlidir. Bu sebeple çalışmanın ilk bölümünde 20. yüzyılda Çin Halk Cumhuriyeti'nin Afrika ile ilişkileri incelenmiştir. İkinci bölümde ise 21. yüzyılda Çin ile Afrika arasında hızla gelişen ilişkiler ve Pekin'in elde ettiği nüfuz incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise özellikle son yıllarda Washington'da önemli bir rahatsızlık nedenine dönüşen Çin'in Afrika'daki varlığına yönelik ABD'nin tutumu ve politikaları değerlendirilmiştir.

1. 20. Yüzyılda Çin-Afrika İlişkileri

1949'da kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin Afrika'ya olan ilgisi ve kıta ile ilişkilerini geliştirme yönünde çabaları kuruluşunun hemen ardından başlamıştır. 1955'teki Bandung Konferansı ise, Doğu Bloku'na yakın olmasına rağmen bu konferansa katılan Çin'in bu yöndeki girişimlerini artırarak Çin-Afrika ilişkilerine ivme kazandırmıştır. Başlangıç aşamasındaki bu ilişkilerdeki itici gücü ise Çin'in Afrika'daki ülkelere ve özgürlük hareketlerine sağladığı ekonomik, teknik ve askeri destek oluşturmuştur (Muekalia, 2004: 6). Çin'in Afrika ile işbirliğini geliştirme çabaları Mao Zedong dönemi boyunca devam etmiş ve Başbakan Zhou Enlai'nin Aralık 1963 – Şubat 1964 arasındaki on ülkeyi kapsayan Afrika turu bu konuda önemli bir dönüm noktası olmuştur (Large, 2008: 49).

Mao döneminde kıtaya verilen önem Çin-Afrika ilişkilerinde önemli bir mesafe alınmasını sağlarken Mao'nun ölümü sonrasında Çin'de başlayan dönüşüm süreci ise Afrika'nın Pekin'in dış politikasındaki önemini azaltmış ve ilişkilerin durgunluk dönemine girmesini beraberinde getirmiştir. Çin 1970'lerin sonundan itibaren yapılan reformların beraberinde getirdiği ekonomik meseleler ile meşgul olmaya başlamış ve dış politikasını büyük oranda ekonomik modernizasyon programını desteklemek yönünde şekillendirmiştir. Bu durum Pekin'i Batı ile ilişkilerini geliştirmeye yöneltirken aynı zamanda Afrika'dan uzaklaşmasına da yol açmıştır (Deng, 2008: 227). Afrika'nın yeterli ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaşamaması ve uluslararası pazara açılma konusundaki başarısızlığı Pekin'in bu dönemde Afrika'ya olan ilgisini azaltan temel nedenlerin başında gelmektedir (Taylor, 1998: 443).

1980'ler boyunca Çin dış politikasında ihmal edilen Afrika 1990'larda tekrar önemli bir konuma gelmeye başlamıştır. Bu dönemde Pekin'i Afrika ile yakınlaşmaya iten en önemli gelişmelerden biri 1989 Tiananmen Meydanı olayları olmuştur. Olaylar, Pekin ile Batı arasında ciddi bir krize yol açmış ve Çin'in Soğuk Savaş sonrasında kurulan yeni uluslararası düzenden büyük oranda dışlanmasını beraberinde getirmiştir (Deng, 2008: 270-271). Batı ile ilişkilerin bozulduğu bu dönemde Pekin yönetimi Afrika ile yakınlaşmanın mevcut uluslararası krizden çıkma konusunda yardımcı olacağını değerlendirmiş ve bu yönde adımlar atmıştır. Dışişleri Bakanı Qian Qichen'in Haziran 1989 – Haziran 1992 döneminde on dört Afrika ülkesine gerçekleştirdiği ziyaretler Çin'in bu yöndeki çabalarını yansıtan önemli bir örnektir (Taylor, 2004: 87). Benzer şekilde, Birleşmiş Milletler'deki görüşmelerde sayısal avantaj elde etmek, insan hakları meselelerinden dolayı kendisine karşı kullanılacak oyları azaltmak ve Tayvan'ın uluslararası alandaki dışlanmışlığının sürdürülmesini sağlamak gibi diğer politik hedefler de Pekin'in 1990'larda Afrika ile ilişkilerini geliştirme yönünde politika izlemesinde etkili olmuştur (Payne ve Veney, 1998: 83; Taylor, 2004: 83). Çin'i Afrika'ya yönelten bir diğer önemli sebep ise ekonomidir. Kıtanın Çin için önemli bir pazar potansiyeline sahip olduğu değerlendirilmiş ve bu doğrultuda ticari ilişkiler 1990'larda hızla geliştirilmeye başlanmıştır. 1990'da bir buçuk milyar dolar seviyelerinde olan Çin ile Afrika arasındaki ticaret hacmi 1997'de beş milyar doların üzerine çıkmıştır (Taylor, 1998: 455).

1990'ların başında bu şekilde yeni bir döneme giren Çin-Afrika ilişkilerinde 1996 yılı ilişkilerin seyri açısından önemli bir yıl olmuştur. Mayıs 1996'da Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin bir Afrika turu düzenlemiş ve tur sırasında "Beş Nokta Teklifi" ile kıta ile geliştirilen yeni ilişkinin koşullarını belirlemiştir. Buna göre ilişkiler güvenilir bir dostluk, egemen eşitlik, müdahale etmeme, karşılıklı yarar sağlayan kalkınma ve uluslararası işbirliği çerçevesinde geliştirilecektir. Çin tarafından belirlenen bu ilkeler Pekin'in 1963-1976 döneminde kıtaya yönelik politikasını şekillendiren ideolojik bakış açısından bir sapma olması nedeniyle de önemlidir (Alden, 2005: 147).

Çin-Afrika ilişkilerinin 21. yüzyıl içerisinde hızla gelişerek günümüzdeki seviyeye ulaşmasında oldukça etkili olan bir diğer önemli gelişme Çin-Afrika İşbirliği Forumu'nun (FOCAC) oluşturulması olmuştur. Jiang Zemin'in Ekim 1999'da Afrika Birliği Örgütü Genel Sekreteri Salim

Ahmed Salim'e Çin ile Afrika devletleri arasında bakanlar düzeyinde düzenli bir toplantı fikrini önermesiyle gündeme gelen forum bir yıl sonra, Ekim 2000'de ilk kez toplanmış ve düzenli olarak üç yılda bir toplanmaya devam etmiştir (Deng, 2008: 229). Kırk dört Afrika ülkesinden yaklaşık seksen bakanın katıldığı ilk forumun Çin açısından üç ana amacı bulunmaktaydı. İlk olarak forum Çin'in mevcut uluslararası düzen ve hegemonya karşısı stratejisinin en azından söylem düzeyinde açıklanmasına hizmet etmiştir. İkinci olarak ise Pekin forum sayesinde Çin ekonomisinin sosyalist modernizasyon programı ile yakaladığı başarıyı gösterme ve Afrika ülkelerini Çin modelini kullanarak reform yapmaya teşvik etme fırsatı bulmuştur. Son olarak da forumun Pekin'in Tayvan'ı sınırlama politikasına hizmet ettiğini söylemek mümkündür (Taylor, 2004: 89-91). Çin-Afrika ilişkilerinde 1990'larda oluşturulmaya başlanan bu güçlü zemin ve Çin dış politikasında Afrika ile ilişkilere verilen önemin yeni yüzyılda da artarak devam etmesi ise Pekin'in kıtadaki etkisinin 21. yüzyılda hızla artmasını beraberinde getirmiştir.

2. 21. Yüzyılda Hızla Gelişen Çin-Afrika İlişkileri

1990'larda ilişkilerin geliştirilmesine yönelik atılan adımların da büyük etkisiyle Çin-Afrika ilişkileri yeni yüzyılın başından itibaren hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. İlişkilerdeki bu ilerlemede 2000 yılında ilk defa toplanan ve üç yılda bir düzenli olarak gerçekleştirilen FOCAC'ın büyük katkısı olmuştur.² 2006'da Pekin'de gerçekleştirilen FOCAC'da Çin Devlet Başkanı Hu Jintao ve 35 Afrika ülkesinin devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla daha önce bakanlar düzeyinde gerçekleştirilen foruma zirve statüsü de kazandırılmıştır (Abegunrin ve Manyeruke, 2020: 40). Bu gelişmeyle birlikte forumda alınan kararların ve çizilen yol haritalarının etkileri ve dolayısıyla forumun etkinliği de artırılmıştır.

2.1. Çin-Afrika İlişkilerinin Ekonomi Boyutu

21. yüzyılda Çin-Afrika ilişkilerinin gelişiminin lokomotifini Pekin'in hızla büyüyen ekonomisi ve bunun kıta ile ilişkilere yansımaları oluşturmuştur. Deng Xiaoping döneminde gerçekleştirilen reformlar ile hızlı bir gelişim dönemine giren Çin ekonomisi Pekin'i Soğuk Savaş sonrası şekillenen ABD hegemonyasına meydan okuyabilecek bir güce dönüştürmüştür. Çin'in bu dönüşümü özellikle 21. yüzyılın başından itibaren küresel boyutta hissedilmeye başlanmıştır. Çin ekonomisi 2007'de Almanya'yı, 2010'da ise Japonya'yı geçerek ABD'nin ardından dünyanın en büyük ikinci ekonomisi konumuna gelmiştir ("GDP (current US\$)", t.y.). Hızla artan ekonomik gücü Çin'e daha aktif bir dış politika izleme imkânı sunarak küresel ölçekteki etkisini artırmasını sağlamıştır. Pekin'in artan ekonomik gücü sayesinde etkisini hızla artırdığı bölgelerden biri de Afrika olmuştur.

Yüzyılın başından itibaren hızla büyüyen ticaret hacmi Çin'in kıta ile gelişen ilişkilerinin en göze çarpan yanlarından birini oluşturmaktadır. 2000 yılında 10 milyar doların altında olan Çin-Afrika ticaret hacmi 2008'de 100 milyar doların üzerine çıkmıştır. 2008'deki küresel ekonomik krizin Çin'in kıta ile ticaretine olumsuz yansımaları olsa da bu durum geçici olmuş ve ticaret hacmi büyümesini sürdürerek 2012'de 150 milyar dolar, 2015'te ise 200 milyar doları geçmiştir. 2016 yılında büyük oranda Çin'in Afrika'ya olan ihracatında yaşanan gerilemeden dolayı tekrar 150 milyar doların altına inen ticaret hacmi sonraki yıllarda toparlanarak 2019'da 190 milyar doların üzerine çıkmıştır ("Data: China-Africa Trade", t.y.). Koronavirüs salgınının etkisiyle 2020'de yaklaşık yüzde 10 küçülen ticaret hacmi 2021'in başından itibaren hızla toparlanmış ve büyümesini sürdürmüştür (Nyabiage, 2021). Pekin, kıta ile ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelik adımlar atmayı da sürdürmektedir. Mauritius ile yapılan ve Ocak 2021'de yürürlüğe giren serbest

² FOCAC Çin ve Afrika arasında dönüşümlü olarak düzenlenmektedir. Forum'a 2000, 2006, 2012 ve 2018'de Pekin (Çin) ev sahipliği yaparken 2003'te Addis Ababa (Etiyopya), 2009'da Şarm El-Şeyh (Mısır) ve 2015'te Johannesburg (Güney Afrika) ev sahipliği yapmıştır.

ticaret anlaşması buna örnektir. Anlaşma, Çin'in bir Afrika ülkesi ile yaptığı ilk serbest ticaret anlaşması olması sebebiyle de ayrı bir önem taşımaktadır (Cong ve Jun, 2021).

Tablo 1: Çin'in Afrika ile Ticareti 2000-2019 (milyar dolar)

	İhracat	İthalat	Toplam
2000	5,01	4,85	9,86
2005	18,60	18,99	37,59
2010	59,81	60,27	120,08
2015	155,70	47,53	203,23
2019	113,05	78,68	191,73

Kaynak: China-Africa Research Initiative-A. *Data: China-Africa Trade*, Erişim Tarihi: <http://www.sais-cari.org/data-china-africa-trade>, (Erişim Tarihi: 26.04.2021).

2009'da ABD'yi geçerek Afrika'nın en büyük ticaret ortağı olan Çin, bu konumunu on yılı aşkın süredir korumaktadır. Pekin'in Afrika'daki en büyük ticaret ortaklarını ise Nijerya, Mısır ve Güney Afrika gibi kıtanın en büyük ekonomilerine sahip ülkeler oluşturmaktadır. 2019'da Çin'in, kıtadaki en büyük beş ticaret ortağı olan Güney Afrika, Angola, Nijerya, Mısır ve Cezayir ile yaptığı ticaret 90 milyar doların üzerinde gerçekleşmiştir. Bu beş ülke ile yapılan ticaret Çin'in aynı yıl kıta ile olan ticaretinin yaklaşık yüzde 48'ini oluşturmuştur.

Tablo 2: Çin'in Afrika'daki En Büyük Ticaret Ortakları, 2019 (milyar dolar)

Ülke	İhracat	İthalat	Toplam
Güney Afrika	16,5	9,6	26,1
Angola	2	23,3	25,3
Nijerya	16,6	2,6	19,2
Mısır	12,2	1	13,2
Cezayir	6,9	1,1	8

Kaynak: China-Africa Research Initiative-A. *Data: China-Africa Trade*, Erişim Tarihi: <http://www.sais-cari.org/data-china-africa-trade>, (Erişim Tarihi: 26.04.2021).

Pekin'in kıta ile gelişen ticari ilişkilerinde enerji kaynakları ticaretinin önemli bir payı bulunduğunu belirtmek gerekir. Çin'in enerji ihtiyacı, hızla büyüyen ekonomisine paralel olarak artmaktadır. Bu durum Pekin'i artan bir şekilde dünyanın çeşitli bölgelerinden petrol ve doğalgaz ithal etmeye yöneltmektedir. 2020 sonu itibariyle dünya petrol rezervlerinin yüzde 7,2'si ve doğalgaz rezervlerinin de yüzde 6,9'una sahip olan Afrika da Çin'in artan enerji ihtiyacının karşılanması konusunda öne çıkan bölgelerden biri olmuştur (BP, 2021: 16, 34). Kıtanın sahip olduğu kaynaklar Çin ile Afrika arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuştur (Taylor, 2006: 944). Bu alanda hızla geliştirilen ilişkiler Afrika'yı Çin'in petrol ve doğal gaz ithalatında Ortadoğu'nun ardından ikinci bölge konumuna getirmiştir ("Understanding Chinese", 2019).

Çin'in 21. yüzyılda Afrika ile ilişkilerinin hızla gelişmesinde artan ticari ilişkilerin yanı sıra Pekin'in kıtadaki hızla artan yatırımlarının da büyük payı vardır. Yüzyılın başından itibaren Çin'in Afrika'ya olan doğrudan yatırımlarında ticaret hacmindekine benzer hızlı bir artış yaşanmıştır.

2003'te yok denecek kadar az olan yatırım miktarı (75 milyon dolar) hızlı bir artış göstererek 2008'de 5,5 milyar dolar ile zirveye çıkmıştır. 2009-2017 döneminde yıllık ortalama 3 milyar dolar seviyesinde gerçekleşen Çin'in kıtaya olan doğrudan yatırımları 2018'de 5,4 milyar dolara çıkmış, 2019'da ise 2,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019'da Çin'in en fazla yatırım yaptığı Afrika ülkeleri Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Angola, Etiyopya, Güney Afrika ve Mauritius olurken en fazla yatırım yaptığı sektörler ise inşaat, madencilik ve imalat sektörleri olmuştur ("Data: Chinese Investment in Africa", t.y.).

Pekin'in Afrika'ya yatırımlarının istikrarlı bir şekilde sürdürülmesinde oluşturulan kurumsal mekanizmaların önemli katkısı bulunmaktadır. Bu mekanizmaların en önemlilerinden biri de Çin-Afrika Kalkınma Fonu'dur. 2007'de 1 milyar dolar kaynak ile oluşturulan Fon'un büyüklüğü 2018 sonunda 10 milyar dolara ulaşmıştır. Fon 2007-2018 döneminde 36 Afrika ülkesinde doksanın üzerinde projeye 4,6 milyar doların üzerinde yatırım gerçekleştirmiştir ("China-Africa Development", 2018). Artan bu yatırımlar kıtadaki Çin şirketlerinin sayısının da hızla artmasını beraberinde getirmiştir. Günümüzde Afrika'da 10 binin üzerinde Çin şirketinin bulunduğu tahmin edilmektedir (Jayaram, Kassiri ve Sun, 2017).

Çin'in son dönemde Afrika'daki nüfuzunu artırmak için kullandığı diğer önemli ekonomik araçlar ise dış yardım ve borçlandırmadır. Pekin, ekonomik gücünün hızla artmasına paralel olarak dış yardımları da daha yoğun bir şekilde dış politika aracı olarak kullanmaya başlamıştır. Yüzyılın başında yıllık 500 milyon dolar seviyesinde olan Çin'in küresel dış yardımı 2019'da üç milyar doların üzerine çıkmıştır. Bu artışın yanı sıra son dönemde Çin'in dış yardım politikasındaki bir diğer önemli değişim ise Afrika'nın ön plana çıkmaya başlaması olmuştur. Pekin 1950-2008 döneminde gelişmekte olan ülkelere 30 milyar dolar yardım yaparken bu yardımda Afrika'nın payı yaklaşık yüzde 20 kadardı (Tan-Mullins, Mohan ve Power, 2010: 862). 2013-18 döneminde ise Pekin tarafından gerçekleştirilen yaklaşık 16 milyar dolar dış yardımın yüzde 45'ini Afrika ülkelerine yapılan yardım oluşturmuştur ("Data: Chinese Global Foreign Aid", t.y.).

Kıta ülkelerine verilen borçlar da Çin'in Afrika'daki nüfuzunu artıran bir diğer araçtır. Pekin 2000-2011 arasında çoğu sermaye kıtlığı çeken 43 Afrika ülkesine 53,4 milyar dolar borç verirken kıtanın Çin'e borçlanma eğilimi 2011 sonrasında hızlanmış ve 2017'ye gelindiğinde borç tutarı 143 milyar dolara çıkmıştır (Alden ve Jiang, 2019: 642). Afrika'nın Çin'den aldığı büyük miktardaki ve hızla büyüyen borçlar Pekin'i kıtanın en büyük borç sağlayıcısına dönüştürmüştür. Çin günümüzde Afrika'nın toplam borcunun yüzde 21'inin kaynağı konumundadır (Acker, Brautigam ve Huang, 2021).

Çin hızla büyüyen ekonomik gücü sayesinde kısa süre içinde Afrika'da büyük bir nüfuz elde etmeyi başarmıştır. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2018'deki FOCAC'da Afrika'ya yönelik yeni projeler için 60 milyar dolar büyüklüğünde bir paketi açıklaması Pekin'in Afrika'daki etkisinin önümüzdeki süreçte de artarak devam edeceği şeklinde değerlendirilmektedir (Benabdallah ve Robertson, 2018).

2.2. Gelişen Çin-Afrika İlişkilerinin Askeri ve Güvenlik Boyutu

Her ne kadar ekonomik ilişkilerin gölgesinde kalmış olsa da Çin ile Afrika arasında hızla gelişen ilişkilerin bir diğer önemli boyutunu ise askeri ve güvenlik alanlarında yaşanan gelişmeler oluşturmaktadır. Pekin'in ekonomik büyümeyi önceleyen politikaları gerek küresel ölçekteki gerekse Afrika'daki askeri varlığını ekonomik çıkarlarına zarar vermeyecek bir şekilde sınırlı düzeyde tutmasına yol açmıştır. Bu nedenle Çin'in 21. yüzyılın başında Afrika'daki askeri varlığı silah satışları, Birleşmiş Milletler Barış Gücü operasyonlarına katılım ve özellikle çatışma bölgelerinde sık sık saldırıya uğrayan Çin yatırımlarının korunmasına yönelik olarak oldukça dar kapsamlı kalmıştır (Euka, 2011: 100-101). İlerleyen süreçte ise Pekin'in yatırımlarını ve vatandaşlarını korumak amacıyla kıtada tek taraflı operasyonlar düzenlemeye başladığı görülmektedir. Çin donanması tarafından 2008'den beri yürütülen Aden Körfezi'ndeki koruma

görevleri ve 2011'de Çin vatandaşlarının Libya'dan tahliyesi gibi örnekler bu durumu yansıtmaktadır (Sun, 2014: 24). Ancak yine de bu dönemde Pekin'in Afrika'da etkili bir askeri varlığa sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bu durum Çin'in son dönemdeki politika değişimiyle birlikte değişim göstermektedir. Pekin son yıllarda hızla artan askeri gücünü bir dış politika aracı olarak çok daha yoğun bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Çin'in artan askeri gücünü göstermeye başladığı coğrafyalardan biri de Afrika'dır. Çin'in ilk denizası donanma üssünü 2017'de Cibuti'de açması Afrika'nın, Pekin'in çıkarları için taşıdığı önemi yansıtan bir olay olmuştur ("China Opens First", 2017). Cibuti'deki üs Çinli politikacılar ve uzmanlar tarafından Pekin'in askeri gücünü ve etkisini uzak coğrafyalara taşımaya imkân sağlayan bir "stratejik güç noktası" olarak tanımlanmaktadır (Melvin, 2019: 3).

2017'de Cibuti'de açılan üs Çin ile Afrika arasındaki askeri ilişkilere önemli bir ivme kazandırırken bu süreç 2018'de düzenlenen Çin-Afrika Savunma ve Güvenlik Forumu ile daha da hızlanmıştır. Çin'in Afrika ile ilişkilerini artırmak ve güçlendirmek amacıyla Pekin'de gerçekleştirilen foruma elli Afrika ülkesinden üst düzey askeri yetkililer katılmıştır (Abegunrin ve Manyeruke, 2020: 178). Çin-Afrika ilişkilerinin güvenlik boyutunun geliştirilmesine yönelik girişimler sonraki süreçte de devam etmektedir. 2018'deki FOCAC'da hazırlanan 2019-2021 eylem planında da Çin ile Afrika arasındaki askeri ve güvenlik alanlarında işbirliğinin geliştirilmesine vurgu yapılmış, planda bu doğrultuda elli güvenlik yardım programının başlatılması ve Çin tarafından bir platform oluşturulması yönünde karar verilmiştir ("Forum on China-Africa", 2018). 2019'da Pekin'de gerçekleşen ve elli Afrika ülkesinden, on beşi savunma bakanı ve genelkurmay başkanı olmak üzere yaklaşık yüz temsilcinin katıldığı Çin-Afrika Barış ve Güvenlik Forumu alınan bu kararların hızla hayata geçirildiğini göstermektedir ("1st China-Africa peace", 2019).

Çin'in son dönemde kıta ile olan silah ticaretindeki hızlı artış da Pekin'in Afrika ile askeri ilişkilerini geliştiren bir diğer etken olmuştur. Çin'in son dönemde artan ekonomik kaynakları askeri kapasitesini geliştirmek amacıyla güçlü bir savunma sanayi oluşturmaya imkân sağlamıştır. Çin, savunma sanayi sayesinde ordusunun ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra hızla büyük bir silah ihracatçısına da dönüşmüştür.³ Çin'in bu alandaki hızlı yükselişi Afrika ile ilişkilerine de yansımış ve Pekin'in kıtaya olan silah ihracatında son dönemde önemli bir artış yaşanmıştır. 1980'ler ve 1990'larda Çin'in silah ihracatında oldukça küçük olan Afrika'nın payı 21. yüzyıl ile birlikte artış göstermiştir. 2008-18 döneminde Pekin'in yıllık silah ihracatının yaklaşık yüzde 20'si Afrika'ya yapılmıştır. Bu ihracatta Kuzey Afrika ise yaklaşık yüzde 50 pay ile öne çıkmaktadır ("How Dominant is China", t.y.).

3. ABD'nin Çin'in Afrika'da Artan Etkisine Yönelik Tepkisi

1970'lerin başında gelişmeye başlayan ABD-Çin ilişkileri Pekin'in Sovyetler Birliği ile rekabeti sebebiyle Soğuk Savaş koşullarında uygun bir işbirliği zeminine sahip olmuştur. Ancak 21. yüzyılın başında Çin'in hızla büyüyen ekonomisi ile ABD'ye rakip bir ülke olarak belirmeye başlaması iki ülke ilişkilerini işbirliğinden rekabete dönüştürmüştür. Bu dönüşüm Washington'un söylemlerine de yansımaktadır. Örneğin Clinton yönetimi Çin'i "stratejik partner" olarak değerlendirirken, Bush yönetimi Çin'e yönelik "stratejik rakip" gibi daha agresif bir söylem benimsemiştir (Campbell, 2008: 95). Washington'un Pekin'e yönelik tavrı, Çin'in gücünün ve bununla orantılı olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde sahip olduğu nüfuzunun artmasıyla daha da sertleşmeye başlamıştır. Afrika da bu iki büyük gücün rekabet içerisine girdiği coğrafyalardan birine dönüşmüştür.

³ Çin 2016-20 döneminde dünya silah ihracatında sahip olduğu yüzde 5,2 pay ile sırasıyla ABD, Rusya, Fransa ve Almanya'nın ardından beşinci en büyük silah ihracatçısı konumundaydı (Wezeman, Kuimova ve Wezeman, 2021: 2).

ABD'nin Afrika'ya yönelik ilgisi özellikle Soğuk Savaş döneminde hızlı bir artış göstermiş ve bu dönemde kıta ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik önemli adımlar atılmıştır. Bu ilginin temel motivasyonunu Sovyetler Birliği ile olan küresel rekabet oluşturmuştur. Washington, Sovyetler Birliği'nin Afrika'da nüfuz alanları elde etmesini önlemek amacıyla kıtadaki birçok ülke ile ilişkilerini geliştirmeye yönelmiştir. Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle kıta Amerikan çıkarları için sahip olduğu önemi hızla kaybetmiş, 1993'te Somali'deki bir askeri operasyonda çok sayıda Amerikan askerinin ölmesi de bu süreci hızlandırmıştır. "Somali Sendromu" sonrasında Washington'un Afrika ile ilişkileri sınırlı bir düzeye çekilmiştir (Lawson, 2007).

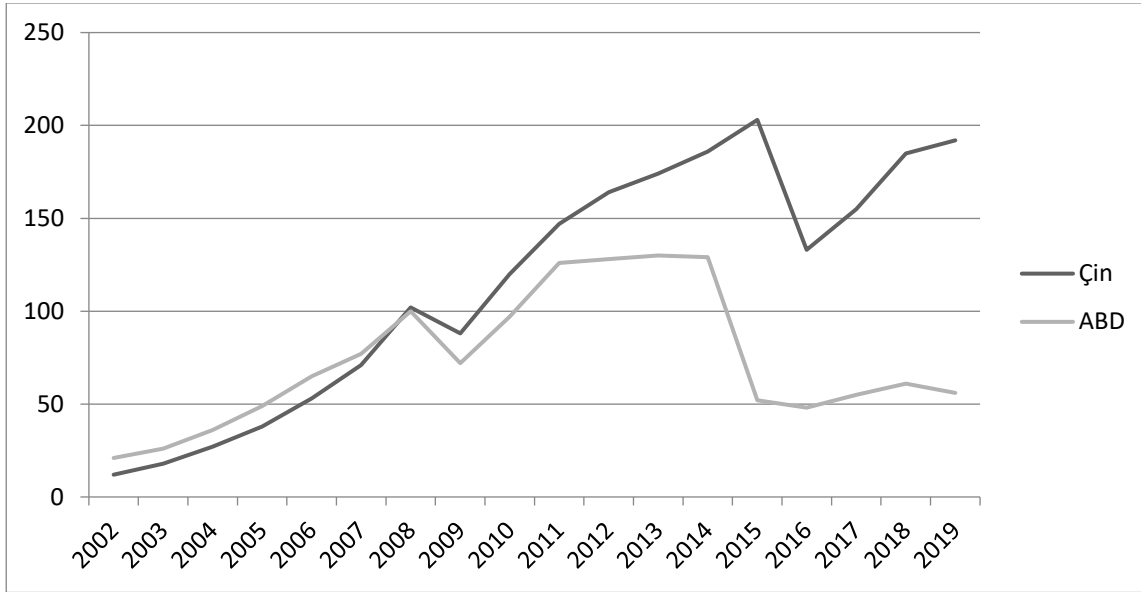
1990'larda yaşanan bu durgunluğun ardından ABD-Afrika ilişkileri yeni yüzyılın başında ivme kazanmaya başlamıştır. 2000'de çıkarılan Afrika Büyüme ve Fırsat Yasası (African Growth and Opportunity Act-AGOA) Washington tarafından bu doğrultuda atılmış en önemli adımlardan biri olmuştur. Yasa, çıkarıldığı andan itibaren ABD'nin Afrika'ya yönelik ekonomi politikalarının ve ticari ilişkilerinin ana düzenleyicisi olmuştur ("African Growth and Opportunity", t.y.).

Öncesinde atılmaya başlanan Afrika ile ilişkileri geliştirmeye yönelik adımlar Başkan George W. Bush döneminde (2001-2009) artarak devam etmiştir. Bu dönemde ABD'nin kıta ile ilişkilerinde özellikle ekonomi ve güvenlik alanlarında büyük bir ilerleme yaşanmıştır. 2002'de 20 milyar dolar sevilerinde olan ABD'nin Afrika ile yıllık ticaret hacmi 2008 yılında 100 milyar dolara ulaşmıştır ("Data: China-Africa Trade", t.y.). Bu dönemde yardımlar da Washington'un kıtadaki nüfuzunu artırmak amacıyla kullandığı etkili bir araç olmuştur. Bush kıtaya yılda beş milyar dolardan fazla insani yardımla başka herhangi bir başkandan daha fazla yardım yapmıştır (Hughes, 2013). Bununla birlikte ilişkilerdeki bu hareketlenmenin ana nedeninin Çin'in kıtadaki artan faaliyetleri olduğunu söylemek zordur. Bush döneminde ABD'nin Afrika'ya yönelik daha aktif bir politika yürütmesinde 11 Eylül saldırıları sonrasında başlatılan teröre karşı küresel savaşın önemli etkisi bulunmaktadır. Terör örgütlerinin kıtayı güvenli bir sığınak olarak kullanmalarını önlemek Washington'un Afrika ile ilişkilerini geliştirmesinde önemli bir motivasyon olmuştur (Jefferson, 2006: 11). Bu amaç doğrultusunda Bush döneminde ABD'nin Afrika ile ilişkilerinin askeri boyutunda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu doğrultuda atılan en önemli adımlardan biri ise 2007'de Amerikan ordusuna bağlı Afrika Komutanlığı'nın (AFRICOM) kurulması olmuştur ("History of U.S. Africa Command", t.y.).

3.1. Çin'in Afrika'daki Nüfuzuna Yönelik Rahatsızlığın Oluşması

Washington'un, Pekin'in Afrika'da hızla artan nüfuzunu ABD çıkarları için bir tehdit olarak algılayıp buna karşı adım atma ihtiyacı hissetmesi büyük oranda Başkan Barack Obama döneminde gerçekleşmeye başlayan bir durumdur. Bununla birlikte, Obama yönetiminin kıtaya yönelik politikası, Çin'in Afrika'daki nüfuzundan kaynaklanan tehdide yönelik atılan adımların etkisini sınırlandırmıştır. Obama, beklentilerin aksine sefine kıyasla Afrika'ya yönelik daha az ilgili olmuş ve Çin'in kıtadaki nüfuzunun hızla arttığı bir dönemde ABD'nin kıta ile ilişkilerinin gerilemesine yol açmıştır (Unger, 2016: 12). Bu durum kendisini ticari ilişkilerde açık bir şekilde göstermektedir. Bush döneminde büyük bir gelişim gösteren Afrika ile ticaret Obama'nın birinci döneminde Çin ile rekabet eder bir konumda olmuştur. Ancak 2015'te yaşanan büyük gerileme sonrasında Washington'un ticari alanda Çin ile rekabet kapasitesi önemli ölçüde azalmıştır. 2015'te ABD'nin Afrika ile ticareti Çin'in kıta ile olan ticaretinin yaklaşık dörtte biri olmuştur.

Grafik 1: ABD ve Çin'in Afrika ile Ticareti 2002-2019 (milyar dolar)

Kaynak: China-Africa Research Initiative-A. Data: *China-Africa Trade*, Erişim Tarihi: <http://www.sais-cari.org/data-china-africa-trade>, (Erişim Tarihi: 26.04.2021).

ABD'nin, Çin'in Afrika'daki artan varlığını ve etkisini kendisine yönelik bir tehdit olarak değerlendirmeye başlaması son yıllarda gerçekleşmiş görece yeni bir durumdur. Washington'un bu konudaki politika değişimi karar vericilerin söylemlerinde de açık bir şekilde görülmektedir. Obama, Çin'in Afrika ile ilişkilerde önemli ilerlemeler kaydetmiş olduğu 2013 yılına gelindiğinde bile Pekin'in kıtadaki varlığını ve faaliyetlerini ABD için bir tehdit olarak değerlendirmemekteydi (Mason ve Felsenthal, 2013). Obama'nın 2015'teki Afrika gezisi ise ABD'nin politika değişimini göstermektedir. Obama gezi sırasında Çin'i açık bir rakip olarak tanımlayarak kıtadaki artan nüfuzundan endişeyle bahsetmiş ve ABD'yi Afrika'nın geleceğine yönelik daha iyi ve daha güçlendirici vizyon sunan bir aktör olarak Çin'in karşısında konumlandırmıştır (Baker, 2015). Başkanın bu açıklamaları ise Çin tarafından eleştirilmiştir ("China Slams Obama's Africa", 2015). Bu durum hem kıta üzerindeki ABD-Çin rekabetinin su yüzüne çıktığının hem de bu rekabetin iki ülke ilişkileri üzerinde önemli etkiler meydana getirmeye başladığının bir göstergesi olması nedeniyle önemlidir.

Obama döneminde kendisini açık bir şekilde göstermeye başlayan Çin ile olan Afrika'ya yönelik rekabet Donald Trump'ın başkanlığında da devam etmiştir. Trump yönetimi Çin'in küresel ölçekte sahip olduğu nüfuzu Amerikan ulusal çıkarlarına büyük bir tehdit olarak değerlendirmiş ve bu nüfuzu sınırlandırmaya yönelik bir politika takip etmiştir. Trump'ın Afrika politikasının şekillenmesinde de bu anlayışın etkisi olmuştur. Bu durum Aralık 2018'de açıklanan yeni Afrika stratejisinde açık bir şekilde görülmektedir. Dönemin Ulusal Güvenlik Danışmanı John Bolton tarafından açıklanan stratejide Afrika'nın bağımsızlık ve güvenliğinin ABD'nin çıkarları için önemine vurgu yapılırken Çin'in Afrika'daki nüfuzunu rüşvet, şeffaf olmayan anlaşmalar ve borçlar ile oluşturduğu ve Pekin'in siyasi, ekonomik ve askeri nüfuz elde etme girişimlerinin kıtada olumsuz etkiler meydana getirdiği ifade edilmiştir ("China Slams Obama's Africa", 2018).

Pekin'in kıtadaki faaliyetleri son yıllarda ABD'nin Afrika'ya yönelik politikasının ana gündem maddelerinden birine dönüşmüştür. Washington'un, Çin'in Afrika'daki varlığına yönelik olarak söylemlerini sertleştirmesi ve suçlamalarını artırması da bu konuda duyduğu rahatsızlığı göstermektedir. Bununla birlikte Trump, Çin'in Afrika'daki nüfuzundan duyduğu bu rahatsızlığa rağmen bu nüfuzu azaltma konusunda ciddi bir başarı sağlayamamıştır. Aksine Pekin'in Covid-19 salgını sırasında "maske diplomasisi" ile Afrika'ya sağlamış olduğu yardım Çin'in kıtadaki mevcut etkisinin daha da artmasına yol açmıştır (Schwikowski, 2020). Trump döneminde rekabet

söylem olarak sertleşmesine rağmen Washington, Afrika'da kaybettiği pozisyonu geri kazanarak kıtada Çin'e rakip bir pozisyona gelememiştir. Trump'ın selefinden daha az Afrikalı liderle görüşmesinin gösterdiği gibi Afrika konusunda fazla hevesli olmaması ve Afrika ülkelerinden göçe sınırlamalar getirmesi gibi uygulamaların bu durumun oluşmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür (Westcott, 2019: 749).

Joe Biden'ın 2021'de başkan olmasıyla birlikte Trump'ın ABD'yi Afrika'dan uzaklaştıran politikalarının sonlandırılacağı ve Biden yönetiminin kıtaya yönelik yeni ve daha ilgili bir yaklaşım sunacağı yönünde iddialar ileri sürülmüştür (Chutel, 2021). Biden'ın, Trump döneminde Libya, Somali, Eritre, Nijerya, Sudan ve Tanzania'ya konulan seyahat yasağını kaldırması gibi uygulamaları da Afrika'ya yönelik olarak ilk andan itibaren önceki dönemden farklı bir politika izleneceği izlenimi oluşturarak bu iddiaları desteklemiştir. Biden'ın 2021 Afrika Birliği Zirvesi'ndeki "Amerika Birleşik Devletleri artık dayanışma, destek ve karşılıklı saygı için ortağınız olmaya hazır" ifadeleri de bu durumu destekler niteliktedir (Widakuswara, 2021). Biden yönetiminin Afrika ile ilişkileri geliştirmeye yönelik çabalarının arkasındaki en önemli motivasyonlardan birini ise Çin'in kıtadaki varlığı oluşturmaktadır. Dışişleri Bakanı Antony Blinken'in, daha önce Pompeo'nun da yaptığı gibi Çin'in kıtadaki varlığına yönelik eleştirilerde bulunan ve Afrika ülkelerini Pekin ile ilişkilerinde dikkatli olmaları konusunda uyarıcı açıklamaları bu durumu yansıtmaktadır ("US Secretary of State Blinken", 2021).

3.2. ABD'nin Endişelerinin Güvenlik Boyutu

Çin'in Afrika'daki nüfuzunu çok büyük oranda ekonomik araçlar kullanarak oluşturması Washington'un Pekin'in kıtadaki etkisinin Amerikan çıkarlarına yönelik tehdidini ekonomik boyutuyla değerlendirmesine yol açmıştır. Ancak bu durum Çin'in son yıllarda Afrika ile güvenlik ilişkilerini geliştirmeye ve kıtadaki askeri varlığını artırmaya başlamasıyla birlikte değişim göstermiştir. Pekin'in ekonomik gücü ile paralel olarak hızla artan askeri gücü son yıllarda hem ABD hem de ABD'nin Uzakdoğu'daki müttefikleri için en önemli güvenlik meselelerinden birine dönüşmüş durumdadır. Son birkaç yıl içerisinde bu güvenlik meselesinin Afrika'ya taşınması ise Washington'un Çin'in kıtadaki varlığına yönelik endişelerine güvenlik boyutu da kazandırmıştır.

Çin'in ilk denizaşırı donanma üssünü 2017'de Cibuti gibi stratejik önemi büyük bir coğrafyada açması ABD'nin küresel çıkarlarına da ciddi bir tehdit oluşturması anlamına gelmektedir. Cibuti'deki ABD askeri üssü Camp Lemonnier'e yalnızca 12 kilometre uzaklıkta olan Çin askeri üssü kıtadaki ABD-Çin rekabetinin de bir sembolü gibidir. ABD için asıl tehdidin ise Çin'in kıtadaki mevcut askeri varlığından ziyade bu varlığı artırma çabaları olduğu değerlendirilmektedir. Bu tehdit, AFRICOM Komutanı General Stephen Townsend'ın Çin'in Afrika kıyıları boyunca yeni üs bölgeleri arama girişimlerini "Çin'den gelen en önemli tehdit bu" şeklinde tanımlamasından da anlaşılabilir gibi gelecekte Amerikan çıkarlarına yönelik en ciddi tehditlerden birine dönüşme potansiyeline sahiptir (Seldin, 2021). Çin'in bu yönde yeni adımlar atması, Pekin'in kıtadaki nüfuzunu sınırlama konusunda şu ana kadar pek başarılı olamayan Washington'un sınırlama çabalarını gelecekte daha da artırmaya ve kıtadaki Büyük Güç rekabetinin tırmanmasına yol açacaktır.

4. Sonuç

Çin 1970'lerin sonlarında gerçekleştirdiği reformlar ile birlikte hızlı bir ekonomik büyüme sürecine girmiştir. Bu süreçte ekonomik alanda göstermiş olduğu başarı Çin'i günümüzde ABD'nin ardından dünyanın en büyük ikinci ekonomik gücüne dönüştürmüştür. Pekin'in artan bu gücü özellikle 21. yüzyılın başından itibaren küresel politikadaki etkisini de hızla artırmaya başlamasını sağlamıştır. Çin'in artan gücünün dış politikasına yansımalarının ise ABD ile ilişkilerinde önemli etkileri olmaktadır. Hızla büyüyen gücü bir yandan Çin'in küresel çıkarlarını yeniden tanımlamasına yol açarken diğer yandan ise Pekin'e bu yeniden tanımlanmış çıkarlar doğrultusunda küresel çapta nüfuz alanları elde etme imkânı veren ekonomik araçları

sağlamaktadır. Bu durum ise Çin'in nüfuzunun artış gösterdiği bölgelerde ABD-Çin rekabetinin yaşanmasını beraberinde getirmektedir.

Pekin'in son yıllarda etkisini hızla artırdığı bölgelerden biri olan Afrika'da ABD ile Çin arasında son dönemde yaşanan Büyük Güç rekabeti de bu duruma örnektir. Çin'in 20. yüzyılın ikinci yarısında Afrika ile kurduğu ilişkiler çeşitli sebeplerle 1990'lara kadar istikrarlı bir gelişim gösterememişken 1990'larda atılan adımlar ile zemini oluşturulan Çin-Afrika ilişkileri 21. yüzyılda büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Çin'in Afrika ile gelişen ilişkilerinin temelini diğer birçok coğrafyada da olduğu gibi ekonomik ilişkiler oluşturmaktadır. Kıta ile olan ticaret hacminin hızla büyümesi bunun en açık göstergesi olmuştur. Hızla büyüyen ekonomik gücü sayesinde kıtaya yönelik yatırım, yardım ve borçları da hızla artırması Pekin'in kısa süre içinde Afrika'daki nüfuzunu genişletmesini sağlayan diğer ekonomik araçlar olmuştur. Çin'in kıta ile olan askeri ilişkileri ise ilişkilerin hızla geliştiği son dönemde bile ekonomik ilişkilerinin gölgesinde ve sınırlı bir düzeyde kalmaktadır. Bununla birlikte Çin'in ilk denizası donanma üssünü 2017'de Cibuti'de açması ve savunma ve güvenlik alanlarındaki işbirliğinin geliştirilmesi yönünde atılan adımlar ile son yıllarda Çin-Afrika ilişkilerindeki askeri boyut da önem kazanmaya başlamıştır.

ABD'nin Çin'in Afrika'da artan etkisine yönelik tepkisini ise genel olarak Çin'e yönelik politikalarıyla birlikte değerlendirmek mümkündür. Çin hızla büyüyen ekonomik ve askeri kapasitesiyle Amerikan küresel çıkarlarına büyük tehdit oluşturabilecek bir güce sahip konuma gelirken, ABD'nin politikaları da Çin'in gücünü ve küresel etkisini sınırlandırmaya yönelik şekillenmeye başlamıştır. Bu doğrultuda Washington'un, Çin'in Afrika'daki varlığına yönelik olarak da 21. yüzyılda giderek sertleşen bir politika izlediğini söylemek mümkündür. ABD 21. yüzyılın başında Bush yönetiminin Afrika ile ilişkileri geliştirmeye yönelik politikaları sayesinde Pekin'in kıtadaki etkisinin hızla artmaya başladığı bu dönemde kıtada rekabet edebilecek kapasiteye sahip bir durumda olmuştur. Washington'daki siyasi karar alıcıların Çin'in Afrika'daki en etkili büyük güç haline geldiğinin ve bunun Amerikan çıkarlarına zarar verdiğinin farkında olmaya başlamaları ise özellikle Obama döneminden itibaren gerçekleşen bir durum olmuştur. Ancak geçen on yılı aşkın sürede ABD'nin Çin'in kıtadaki etkisini sınırlamaya yönelik çabaları büyük oranda söylem düzeyinde kalmış ve başarılı olamamıştır. Bu durumun oluşmasında kıtanın Amerikan çıkarları için Avrupa, Ortadoğu ya da Uzakdoğu coğrafyaları kadar öncelikli bir konuma sahip olmamasının büyük önemi bulunmaktadır. Ancak Pekin'in Cibuti gibi stratejik coğrafyalarda askeri varlığını artırma girişimleri ABD'nin küresel çıkarlarına zarar verme potansiyeline sahiptir. Bu durum da ABD politikalarının sertleşmesini beraberinde getirmektedir. Önümüzdeki süreçte Çin'in Afrika'daki etkisinin özellikle askeri olarak artış göstermesinin Washington'un kıtaya yönelik olarak daha aktif politikalar izlemesini beraberinde getireceği söylenebilir.

Kaynakça

- 1st China-Africa peace, security forum opens in Beijing. (2019, 15 Temmuz). Erişim adresi: http://www.xinhuanet.com/english/2019-07/15/c_138228749.htm.
- Abegunrin, O. ve Manyeruke, C. (2020). *China's Power in Africa: A New Global Order*, Palgrave Macmillan.
- Acker, K. Brautigam D. ve Huang Y. (2021, 26 Şubat). The pandemic has worsened Africa's debt crisis. China and other countries are stepping in. Erişim adresi: <https://www.washingtonpost.com/politics/2021/02/26/pandemic-has-worsened-africas-debt-crisis-china-other-countries-are-stepping/>.
- Alden, C. (2005). China in Africa, *Survival*, 47(3), 147-164.
- Alden, C. ve Jiang, L. (2019). Brave new world: debt, industrialization and security in China-Africa relations, *International Affairs*, 95(3), 641-657.

- Art, Robert J. (2010). The United States and the Rise of China: Implications for the Long Haul, *Political Science Quarterly*, 125(3), 359-391.
- Baker. P. (2015, 29 Temmuz). Obama, on China's Turf, Presents U.S. as a Better Partner for Africa. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2015/07/30/world/africa/obama-on-chinas-turf-presents-us-as-a-better-partner-for-africa.html>.
- Benabdallah, L. ve Robertson, W. (2018, 17 Eylül). Xi Jinping pledged \$60 billion for Africa. Where will the Money go?. Erişim adresi: <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/09/17/xi-jinping-pledged-60-billion-for-africa-where-will-the-money-go/>.
- BP. *Statistical Review of World Energy: 2021*, 70th edition.
- Buszynski, Leszek. (2012). The South China Sea: Oil, Maritime Claims, and U.S.-China Strategic Rivalry, *The Washington Quarterly*, 35(2), 139-156.
- Buzan, Barry. (2010). China in International Society: Is 'Peaceful Rise' Possible?, *The Chinese Journal of International Politics*, 3(1), 5-36.
- Campbell, H. (2008). China in Africa: challenging US global hegemony, *Third World Quarterly*, 29(1), 89-105.
- China Power Project, How Dominant is China in the Global Arms Trade?. Erişim adresi: <https://chinapower.csis.org/china-global-arms-trade/>.
- China-Africa Development Fund reaches 10 bln USD. (2018, 1 Eylül). Erişim adresi: http://www.xinhuanet.com/english/2018-09/01/c_137437000.htm.
- China-Africa Research Initiative-A. Data: China-Africa Trade. Erişim adresi: <http://www.sais-cari.org/data-china-africa-trade>.
- China-Africa Research Initiative-B. Data: Chinese Investment in Africa. Erişim adresi: <http://www.sais-cari.org/chinese-investment-in-africa>.
- China-Africa Research Initiative-C, Data: Chinese Global Foreign Aid. Erişim adresi: <http://www.sais-cari.org/data-chinese-global-foreign-aid>.
- China Opens First Overseas Military Base. (2017, 3 Kasım). Erişim adresi: <https://www.voanews.com/east-asia-pacific/china-opens-first-overseas-military-base>.
- China Slams Obama's Africa Trip. (2015, 27 Temmuz). Erişim adresi: <https://www.voanews.com/africa/china-slams-obamas-africa-trip>.
- Chutel, L. (2021, 24 Mart). The United States Returns to Africa. Erişim adresi: <https://foreignpolicy.com/2021/03/24/biden-united-states-returns-to-africa/>.
- Cong, W. ve Jun X. (2021, 3 Ocak). With first FTA, diplomatic trip, China to boost cooperation with Africa in 2021. Erişim adresi: <https://www.globaltimes.cn/page/202101/1211685.shtml>.
- Deng, Y. (2008). *China's Struggle for Status: The Realignment of International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Enuka, C. (2011). China's Military Presence in Afrika: Implications for Africa's Woobling Peace, *Journal of Asia Pacific Studies*, 2(1), 97-117.
- Forum on China-Africa Cooperation. (2018, 12 Eylül). Forum on China-Africa Cooperation Beijing Action Plan (2019-2021). Erişim adresi: http://www.focac.org/eng/zywx_1/zywj/t1594297.htm.

- Hughes, D. (2013, 26 Nisan). George W. Bush's Legacy on Africa Wins Praise, Even From Foes. Erişim adresi: <https://abcnews.go.com/blogs/politics/2013/04/george-w-bushs-legacy-on-africa-wins-praise-even-from-foes>.
- Jayaram, K. Kassiri, O. ve Sun I. Y. (2017, 28 Haziran). The closest look yet at Chinese economic engagement in Africa. Erişim adresi: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/middle-east-and-africa/the-closest-look-yet-at-chinese-economic-engagement-in-africa>.
- Jefferson, C. (2006, 15 Mart). The Bush African Policy: Fighting the Global War on Terrorism, *U.S. Army War College*.
- Kristof, Nicholas D. (1993). The Rise of China, *Foreign Affairs*, 72(5), 59-74.
- Large, D. (2008). Beyond 'Dragon in the Bush': The Study of China-Africa Relations, *African Affairs*, 107(426), 45-61.
- Lawson, L. (2007). U.S. Africa Policy Since the Cold War, *Strategic Insights*, 6(1).
- Mason, J. ve Felsenthal, M. (2013, 30 Haziran). Obama sees no threat in China rivalry for Africa business. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/article/us-obama-africa-china-idUSBRE95T01M20130630>.
- Mearsheimer, John J. (2014, 25 Ekim). Can China Rise Peacefully?. Erişim adresi: <https://nationalinterest.org/commentary/can-china-rise-peacefully-10204>.
- Melvin, N. (2019). The Foreign Military Presence in the Horn of Africa Region, *SIPRI Background Paper*.
- Montgomery, Evan Braden. (2014). Contested Primacy in the Western Pacific: China's Rise and the Future of U.S. Power Projection, *International Security*, 38(4), 115-149.
- Muekalia, D. J. (2004). Africa and China's Strategic Partnership, *African Security Review*, 13(1), 5-11.
- Nyabiage, J. (2021, 29 Mayıs). China-Africa trade leaps in first quarter on post-pandemic rebound. Erişim adresi: <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3131436/china-africa-trade-leaps-first-quarter-post-pandemic-rebound>.
- Office of the United States Trade Representative. African Growth and Opportunity Act (AGOA). <https://ustr.gov/issue-areas/trade-development/preference-programs/african-growth-and-opportunity-act-agoa>.
- Payne, R. J. ve Veney, C. R. (1998). China's Post-Cold War African Policy, *Asian Survey*, 38(9), 867-879.
- Pham, J. Peter. (2010). China's Strategic Penetration of Latin America: What It Means for U.S. Interests, *American Foreign Policy Interests*, 32(6), 363-381.
- Schwikowski, M. (2020, 25 Nisan). Coronavirus pandemic helps China expand its influence in Africa. Erişim adresi: <https://www.dw.com/en/coronavirus-pandemic-helps-china-expand-its-influence-in-africa/a-53241294>.
- Seldin, J. (2021, 22 Nisan). China Eyes More Bases in Africa, US Military Official Says. Erişim adresi: <https://www.voanews.com/usa/china-eyes-more-bases-africa-us-military-official-says>.
- Sun, Y. (2014). *Africa in China's Foreign Policy*, Brookings.

- Sutter, Robert. (2010). Assessing China's Rise and US Leadership in Asia – growing maturity and balance, *Journal of Contemporary China*, 19(65), 591-604.
- Tan-Mullins, M. Mohan, G. ve Power, M. (2010). Redefining 'Aid' in the China-Africa Context, *Development and Change*, 41(5), 857-881.
- Taylor, I. (1998). China's foreign policy towards Africa in the 1990's, *The Journal of Modern African Studies*, 36(3), 443-460.
- Taylor, I. (2004). The 'all-weather friend'?: Sino-African interaction in the twenty-first century, Ed. I. Taylor ve P. Williams, *Africa in International Politics: External involvement on the continent*, Londra: Routledge, 83-101.
- Taylor, I. (2006). China's oil diplomacy in Africa, *International Affairs*, 82(5), 937-959.
- The World Bank. GDP (current US\$) – China, United States, Germany, Japon. Erişim adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2019&locations=CN-US-DE-JP&start=1960>.
- U.S. Embassy in Senegal. (2018, 13 Aralık). The Trump Administration's New Africa Strategy – Remarks by National Security Advisor Ambassador John R. Bolton. Erişim adresi: <https://sn.usembassy.gov/the-trump-administrations-new-africa-strategy-remarks-by-national-security-advisor-ambassador-john-r-bolton/>.
- US Secretary of State Blinken cautions Africa on China. (2021, 28 Nisan). Erişim adresi: <https://www.theeastafrican.co.ke/tea/news/world/us-secretary-of-state-blinken-cautions-africa-on-china-3379858>.
- Understanding Chinese Investment in African Oil and Gas. (2019, 7 Ekim). Erişim adresi: <https://africa-oilweek.com/Articles/understanding-chinese-investment-in-african-o>.
- Unger, D. (2016). The Foreign Policy Legacy of Barack Obama, *The International Spectator*, 51(4), 1-16.
- United States Africa Command. History of U.S. Africa Command. Erişim adresi: <https://www.africom.mil/about-the-command/history-of-us-africa-command>.
- Westcott, N. (2019). The Trump Administration's Africa Policy, *African Affairs*, 118(473), 737-749.
- Wezeman, P. D. Kuimova, A. ve Wezeman, S. T. (2021). Trends in International Arms Transfers, 2020, *SIPRI Fact Sheet*.
- Widakuswara, P. (2021, 6 Şubat). Biden Signals New Tone on US-Africa Relations. Erişim adresi: <https://www.voanews.com/africa/biden-signals-new-tone-us-africa-relations>.
- Xuetong, Yan. (2006). The Rise of China and its Power Status, *Chinese Journal of International Politics*, 1(1), 5-33.

YENİ KAMU DİPLOMASİSİ, SOSYAL MEDYA VE DEVLET DIŞI AKTÖRLER *

Elif KARAHAN TOKER^{1**}
Cengiz ÇAĞLA²

Öz

Siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanındaki tartışmaların bir bölümü, bireylerin ve devlet dışı aktörlerin, kamu diplomasisini hangi yollarla ve ne kadar etkilediği noktasında yoğunlaşmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan büyük ve hızlı değişim ve sivil toplumun rolünün giderek artması sonucu, yeni kamu diplomasisi, devlet dışı aktörleri daha fazla içerir hale gelmiştir. Bununla birlikte, kamu diplomasisi alanındaki perspektifler arasındaki farklılıklar nedeniyle, devlet dışı aktörlerin alandaki yerlerinin tam olarak tanımlanması mümkün olamamıştır. Bu çalışma, literatürde söz konusu olan bu belirsizliğe dikkat çekerek, sosyal medyanın kullanımıyla yeni kamu diplomasisinde devlet dışı aktörlerin, özellikle bireylerin aktör rolü üstlenmelerini incelemektedir. Bu çerçevede literatür taraması ve nitel araştırma yöntemi uygulanmıştır. Makalenin ilk bölümünde yeni kamu diplomasisi anlayışında yaşanan değişim ve dönüşüm ile özellikle sosyal medyanın etkisi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise; yeni kamu diplomasisinde devlet dışı aktörlerin varlığı, zaman içerisinde değişen ve artan rollerinin önemine dikkat çekilmiştir. Sonuç olarak çalışma, farklı perspektiflerin ortak bir görüşte birleştirilmesi halinde, yeni kamu diplomasisinin hem daha anlaşılır hem de daha doğru işler duruma geleceğini, aksi takdirde -devlet dışı aktörlerin kamu diplomasisi içerisindeki konumu hususundaki belirsizliğin sürmesi durumunda- “yeni bir akademik alanın doğuşunun” mümkün olamayacağını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Kamu Diplomasisi, Devlet Dışı Aktörler, Sosyal Medya, Vatandaş Diplomat.

NEW PUBLIC DIPLOMACY, SOCIAL MEDIA AND NON-STATE ACTORS

Abstract

Some of the discussions in political science and international relations have clustered around the impact of individuals and non-state actors, especially on how and how much they affect public diplomacy. As a result of the great and rapid change in information and communication technologies, and the growing importance of civil society, new public diplomacy has started to include non-state actors. Yet, the differences and disagreements among perspectives in public diplomacy, blurs the place of non-state actors in public diplomacy. This study, drawing attention to this ambiguity in the literature, examines the role of non-state actors, especially individuals, in the new public diplomacy with the use of social media. In this context, literature review and qualitative research method were applied. In the first part of the article, the change and transformation in the new understanding of public diplomacy and especially the effect of social media are emphasized. In the second part; attention has been drawn to the existence of non-state actors in the new public diplomacy and the importance of their changing and increasing roles over time. In conclusion, the study claims that if different perspectives are combined in a common view, the new public diplomacy will become both more understandable and more accurate, otherwise – if the uncertainty surrounding the place of non-state actors in public diplomacy continues- “the rise of a new academic field” will not be possible.

Keywords: New Public Diplomacy, Non-State Actors, Social Media, Citizen (public) Diplomat.

* Çalışma birinci yazarın Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalında hazırlamakta olduğu “Arap Baharı Sürecinde Kamu Diplomasisi Uygulamalarında Sosyal Medyanın Rolü” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0003-3131-7222.

** Sorumlu yazar (Corresponding Author): elifkarahantoker@gmail.com.

² Prof.Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, ORCID :0000-0002-4112-8663.

Başvuru Tarihi (Received): 13.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Bu çalışmada; sosyal medyanın kullanımıyla birlikte yeni kamu diplomasisinde devlet dışı aktörlerin, özellikle bireylerin, tek başına dahi bir aktör rolü üstlenebilmeleri incelenmiştir. Literatürde halihazırda sosyal medya ve kamu diplomasisi üzerine birçok çalışma vardır. Lakin dikkatli incelendiğinde; iletişim alanındaki çalışmaların sosyal medya ve kitle iletişim araçlarının değişimi, yeni medya ve etkisi özelinde yoğunlaştığı, yeni medya ve toplumsal hareketler ana başlığı altında sosyal medya ve Arap Baharını, “Wall Street’i İşgal Et” ya da “Gezi Parkı” olaylarını inceleyen çalışmalar olduğu görülecektir. Kamu diplomasisini; “dijital diplomasi”, “kamu diplomasisi 2.0” gibi başlıklar altında inceleyen iletişim ya da uluslararası ilişkiler alanından çalışmalar ise; devletlerin yeni medyayı nasıl kullandığı hakkında, yani literatürün genelinde karşılaştığımız devlet merkezli klasik yaklaşım çerçevesinde, devlet dışı aktörleri ya hiç görmeyen ya da sadece devlet eliyle kurulan devlet-altı kurumların egemenliğinden çıkamayan bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Literatürde “sosyal medya”, “kamu diplomasisi”, “aktörler” konularında birçok çalışma olmasına rağmen, olaya bizim gibi hepsinin hem ayrı ayrı hem de bir arada, özellikle devlet dışı aktörlerden bireylerin ön plana çıktığı bir çalışma yoktur. Bu yüzden literatürdeki bu eksikliğin çalışmamız tarafından giderilerek aynı zamanda daha kapsamlı ve yeni bir bakış açısı kazandıracağı düşünülmektedir.

Sosyal medyanın “özgürlükler ve demokrasi” ütopyasından daha realist, ayakları yere basan iyi ve kötü tarafını bilerek ve göstererek yeni ve kapsayıcı bir kamu diplomasisi tanımı yapılmalıdır. Kamu diplomasisinin “yeni” kamu diplomasisi olarak adlandırılmasının sadece devlet ve devlet organlarının yeni yöntemleri kullanması değil, “diplomasi devletin işidir” tekelci söyleminden; daha çeşitli, çok boyutlu, bütüncül, insan merkezli, çıkar yerine *değer*, sonuç yerine *süreç* odaklı ve bizzat bireylerin tek başına *vatandaş diplomat* sıfatıyla görev alabileceğinin altı çizilmelidir. Arap Baharı sürecindeki Mısır ve Tunus örneklerinde de sosyal medya ve geleneksel medya araçlarını ayrı ayrı ve gerektiğinde bir arada kullanabilen bir aktivistin yurttaş gazeteci ve vatandaş diplomat rollerini aynı anda etkili olarak üstlenebildiği görmezden gelinemez.

Çalışmamıza Kamu Diplomasisi ve özellikle “Yeni Kamu Diplomasisi” hakkında ortak bir anlaşmanın olduğu bir tanıma maalesef sahip olmadığımızı söyleyerek başlamak faydalı olacaktır. Terimin etrafındaki bu belirsizlik ise; akademisyenler ve uygulayıcıların ve bu iki grubun arasında kalanların, terimin kavramsallaştırılması sürecinde kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıktan kaynaklanmaktadır. Bir diğer önemli nokta ise kamu diplomasisinin sınırlarının daha açık ve anlaşılır, tutarlı kriterlerle, uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi disiplini alanındaki pozisyonunun netleştirilmesi gerektiğidir. Kamu diplomasisi, yumuşak güç, enformasyon savaşı, dijital diplomasi gibi alanlarda çalışan akademisyenler birbirlerinin çalışmalarından haberdar olamamakta, ilişki kuramamaktadır. Bunun nedeni de literatürde eksikliği hissedilen sınırlar ve kavramsallaştırmaların bolluğudur (Szostek, 2020, 2729 ve 2732; Zaharna, 2019, 86-88; Ayhan, 2019, 63-64).

İletişim ve diplomasi alanında yaşanan değişimleri çeşitli uluslararası ilişkiler bakış açılarının farklı yorumladığını söylemekte fayda vardır. Genel olarak realistler, liberaller ve yapısalcılar uluslararası siyasette iletişimin önemini ve anlamlı bir etkisi oluşunu kabul ederler. Realist bakış açısı kamu diplomasisinin temel aktörünün devlet olduğunu savunur. Ama son yıllarda yaşanan değişimle beraber devlet dışı aktörlerin en azından devletlerin hareket biçimini, davranışlarını artık dar bir çerçevede de olsa etkileyebilmesi gibi konularda konuşılmaya başlanmıştır. Hâlâ devlet dışı aktörlerin kabul edilmediği ama etkisinin de tamamen yok sayılmadığı bir anlayışa dönüştüğü söylemek yanlış olmayacaktır. Liberallerin uluslararası ilişkiler ve kamu diplomasisi değerlendirmelerinin sadece devletten devlete ilişki olmadığını, devlet dışı aktörlerin de önemli rolleri olduğunu ve devlet dışı aktörleri “transnasyonal (ulus-ötesi) aktörler” olarak tanımladıklarını, Joseph Nye ve Robert Keohane gibi düşünürlerin çalışmalarından anlamak

mümkündür. Ama burada dikkat edilmesi gereken nokta ulus-ötesi aktörlerin varlığını kabul etmekle birlikte devletlerin en önemli aktör olduğu kabulünü korumaya ve uygulamaya devam etmeleridir. Yapısalcı bakış açısının gözünden kamu diplomasisine bakacak olursak; uluslararası ilişkilerdeki maddesel güç kaynaklarından ziyade, normlar, değerler ve özellikler üzerine kurulu bir kabulleri olduğunu görürüz. Aynı zamanda kamu diplomasisi hedef kitledeki siyasal normları şekillendirmeye yardımcı olmayı da amaçlar. Devlet dışı aktörlerin hatta bireylerin birer aktör olarak kabul edilmesi noktasında en esnek ortama sahip anlayışlar ise yapısalcıların çalışmalarında yer bulur. Her ne kadar egemen devletlerin temsilcileri arasındaki etkileşimi ifade eden geleneksel diplomatik davranış önemini korusa da, birbirine bağlı günümüz dünyasında sadece devletler değil, devlet dışı aktörler, bireyler ve örgütler de uluslararası ilişkilerde, özellikle diplomasi alanında büyük rol oynamaktadır. Bu durum kamu diplomasisinde sosyal medya gibi dijital araçların ve ortamların kullanımının daha önemli hale gelmesini sağlamaktadır (Manor, 2019; Seib, 2012; Adesina, 2017, 2).

Son yirmi beş yıldır yumuşak güç ve kamu diplomasisini “ayrılmaz bir ikili” olarak gören ve hatırlatan çalışmalar, dijital araçların kullanıldığı kamu diplomasisi tartışmalarının temel terminolojisinde daha az kullanılmaktadır. Soğuk Savaş sonrası Amerikan dış politikasının temeline yerleşen yumuşak güç kavramı, akademisyenler tarafından kamu diplomasisi kavramlaştırılmalarında kolaylık sağlasa da sonrasında askeri olmayan her şeyin yumuşak güç ile ilişkili tanımlanması gerekiyormuş gibi bir algı oluşturması noktasında eleştirilmiştir. Buradaki eleştiri, yumuşak gücü önemsizleştirmek ya da değersizleştirmek için değil; zaman içerisinde değişen yeni kamu diplomasisi anlayışının hem içerik hem de teorik olarak sadece yumuşak güç kıskacında yapılmaması gerektiğine dikkat çekmek içindir (Sevin, 2017, 200-201).

Artık sadece yumuşak güç üzerinden anlatılan, ilişkilendirilen, temellendirilen kamu diplomasisi anlayışının sona ermesi gerektiği görülmelidir. İlişkisel, bütünsel, iş birliği yapma, ilişki inşa etme, köprü kurma gibi daha insan merkezli anlayışlara ve yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Çünkü günümüz dünyası ve kamu diplomasisi sadece yumuşak güçle açıklanacak kadar dar ve tek yönlü bir yapı değildir. Yumuşak güç kavramının yaratıcısı Joseph Nye dahi son çalışmalarında eski yumuşak güç tanımı ve onun kamu diplomasisi ile olan ilişkisini daha çok akıllı ya da entegre güç gibi kavramlara dayandırarak açıklamayı tercih etmektedir denilebilir (Nye, 2021).

Makalemizin ilk bölümünde yeni kamu diplomasisi anlayışında yaşanan değişim ve dönüşüm, bakış açılarına göre tanımlama ve sınırlamaların nasıl farklılık gösterdiği, özellikle sosyal medyanın kamu diplomasisini nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır. Diğer bölümde ise; yeni kamu diplomasisinde devlet dışı aktörlerin varlığı, zaman içerisinde değişen ve artan rollerinin önemine dikkat çekilecektir.

1. Yeni Kamu Diplomasisi ve Sosyal Medya

Yeni medya ve yeni kamusal alanda yaşanan değişim ve dönüşümler yeni kamu diplomasisi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Kamu diplomasisi kavramı ilk olarak ABD’de bir devletin kendi ulusal çıkarlarını artırmak ve etki alanını olabildiğince genişletmek amacıyla diğer bir devletin vatandaşlarıyla kurduğu ilişkiyi anlatmak için kullanılmıştır. Kamu diplomasisi adına yazılan her makale, tez ya da araştırma Tuft Üniversitesi’nden Edmund Gullion’un 1965 yılında yaptığı kamu diplomasisi tanımıyla başlamıştır. Daha sonra ilerleyen yıllar içerisinde güncellenerek, yeni isimlendirmeler yapılarak şekillendiği görülmektedir. ABD başkanı Reagan’ın 1987 yılında yaptığı bir konuşmada “inanıyorum ki kamu diplomasisi dünya tarihini şekillendirebilecek en büyük güçtür” ifadesi, alanın üzerinde daha fazla çalışılması gerektiğini işaret ettikten sonra, Bruce Gregory (2008)’nin kamu diplomasisi için “yeni bir akademik alanın doğuşu” demesinin üzerine atılması gereken en önemli adım, güçlü kavramsal sınırları olan ve diğer akademik disiplinler tarafından bu kadar fütursuzca kullanılamayacak bir akademik alan çizmekti. Ama bugün hala “kamu diplomasisi nedir?”, “people-to-people (insan insana) diplomasi gerçekten devlet dışı

diplomasi midir?”, “kimi ve neyi aktör olarak kabul ediyoruz?” sorularını sormaya devam ediyoruz. Bu soruların hemen ardından gelen diğer bir problem ise; kamu diplomasisi uygulamalarındaki örneklerin batılı ve batılı olmayan ülkeler diye iki kümeye ayrılmasının konuya evrensel uygulama düzeyinde bakmamıza engel olmasıdır. Belki de diplomasi değil diplomasiyer dememiz gerektiğini bile görmeyerek vizyonumuzu daraltıyor olabiliriz (Zaharna, 2019, 217).

Bu soruların temelinde de geleneksel diplomasi anlayışından miras kalan kabuller yatmaktadır. Örneğin kültür ve ulus devlet birbirine o kadar iç içe geçmiştir ki; ulusal kültür veya yumuşak güç kaynağı olarak kültür genellikle sorgulanmadan kabul edilmiştir. Aslında antik çağlardan beri kültür çeşitliliği toplumların zenginleşmesine ve canlanmasına yol açmıştır tıpkı Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki gibi. Monarşilerin yıkılması ve ulus-devletlerin ve milliyetçiliğin yükselmesi ile birlikte kültürel çeşitlilikten kültürel türdeşliğe doğru birçok değişiklik meydana gelmiş ve bu değişikliklerle birlikte monarşilerde yürütülen diplomatik süreçlerdeki aktörler devlet merkezli bir yapıyı oluşturmuştur (Zaharna, 2019, 218).

Günümüzde diplomasiyi etkileyen temel faktörün, iletişim ve enformasyon teknolojilerindeki değişim olduğu açıktır. İletişim ve enformasyon teknolojileri, insanların iletişim ve bilgi alışveriş yöntemlerinde devrim yaratmış, küresel siyaseti, sosyal ve ekonomik görünümü değiştirmiştir. Teknolojik yenilik, ülkelerin reddedemeyeceği uluslararası bağlantı imkanları yaratarak küreselleşmeye katkı sağlamaktadır. İnternet, özellikle “bilginin yayımı, değiş-tokuşu ve depolanmasını sağlayan bir iletişim aracı” (Westcott, 2008, 3) tanımı ile kamusal ve özel iletişimde merkezi bir yer edinmiştir. Sosyal medya, internet etrafında oluşan yeni politika alanlarına dahil olmak isteyen devletler, uluslararası örgütler ve bireyler için muazzam fırsatları ve mücadeleleri içinde barındırırken daha ilişkisel ve bütünsel bakabilmek için çeşitlilik sunmaktadır (Sharp, 2005; Adesina, 2017, 2; Zaharna, 2019, 220).

Kültür ve kültürlerin taşıyıcısı olan insanların, sınırsız açık internet ve dijital teknolojilerden haberdar olması ve kullanması, önceden ağırlıklı ve merkezi olarak devlet kontrolünde olan iletişim ve diplomasi ilişkisini; insanlar arasında, halklar arasındaki doğrudan yani bir nevi aracısız bir şekle dönüştürmüştür. Dijital teknolojiler, ayrı ayrı tekil aktörler yerine, çeşitli aktörlerin ve ağlararası bağlanabilirlik dinamikleri üzerine temellenerek, yeni farklı bir iletişim ve diplomasi kavramsallaştırması yapılmasına yardımcı olmuştur. Dijital teknolojilerin özellikle sosyal medyanın “interconnectivity(bağlantısallık)” özelliği devlet ve devlet dışı aktörlere insanlara ulaşmaları için yeni diplomatik alanlar açmıştır. Iver B. Neumann’ın (2013) ifadesiyle “diplomatik siteler” ortaya çıkmıştır. İnsanların birbirleriyle bağlantısı arttıkça daha fazla farklı görüşün, farklı kültürün etkileşimi için potansiyel yaratacaktır. Yükselen milliyetçilik ve popülist söylemlerin artmasından dolayı bu durum her zaman devletler ve halklar tarafından memnuniyetle karşılanmayabilir ve beraberinde sınırlamalar, yasaklamalar gelebileceği de öngörülmelidir (Zaharna, 2019, 9). Bağlantısallığın bir yüzü bu iken, diğer bir yüzü ise sosyal etkileşimin yükseldiği, çevrimiçi imza kampanyalarının (örneğin; change.org), kamuoyu bilgilendirmesinin arttığı küresel bir perspektifin yaratılabileceği gerçeğidir. Bunun en güzel ve ilk örneklerinden biri Arap Baharıdır. Örneğin; Mısır ve Tunus gibi ülkelerde sosyal medya sansürsüz bilginin yayılması için bir platform haline gelmiştir. Sosyal medya, Arap Baharı eylemcilerine insanların “koru bariyerlerini” yıkması için yardımcı olmuş, aynı zamanda eylemcilerin organize olmalarına da katkı sağlamıştır. Başka coğrafyalardaki insanların özgürlük için ayaklanmalarının dünyanın diğer bir ucundaki insanları etkilemesi, karşılık bulması da “global community” kavramını gündeme taşımıştır (Iriye, 2002, 202; Kassim, 2012). Kamu diplomasisi kavramını ilk kez 1965 yılında Tufts Üniversitesi Fletcher School of Law and Diplomacy’nin dekanı Edmund Gullion tanımlayarak literatüre kazandırmıştır:

Halkların tutumunun, dış politikanın oluşumu ve yürütülmesine yaptığı etki ile ilişkili olduğunu, kamu diplomasisinin uluslararası ilişkilerin

geleneksel diplomasi dışındaki alanlarını kapsadığını; hükümetler tarafından yabancı ülkelerde kamuoyu oluşturma, özel kuruluşların birbirleriyle etkileşimde bulunması, dış ilişkilerin aktarımı ve bunun politika üzerindeki etkisi, diplomatlar ve yabancı meslektaşları arasında iletişim sağlanması ve kültürlerarası iletişim süreci gibi işlevleri olduğuna (Gullion, publicdiplomacy.org, 2018).

XX. yüzyılın büyük bir kısmında kamu diplomasisi, propaganda ile ilişkili olarak düşünülmüştür. İletişimsel bir davranış olarak kamu diplomasisi; yabancı ülkelerin halkları için yürütülen, uluslararası aktörlerin politikalarının bir etkileşimidir (Pamment, 2013). Bu iletişimin önemli noktası hedef ülkenin vatandaşlarının tavırlarını, fikirlerini etkileyerek yabancı ülkelere nüfuz etmektir (Spry, 2018, Gifford Malone 1998). Başka bir ifadeyle kamu diplomasisi; diğer ülke halklarının üzerinde pozitif bir iklim yaratarak kendi milli dış politikalarını kabul etmelerini kolaylaştıracak faaliyetleri içerir (William Roberts, 2007, 36-52). XXI. Yüzyıl devlet idaresi (21st Century Statecraft) ve ABD'nin yeni kamu diplomasisi anlayışı; etki etmeyi veya nüfuz etmeyi üç boyutta kavramlaştırmaktadır. İlki, dışişleri bakanlıklarının, elçiliklerin ve uluslararası yayın kuruluşları gibi kamu diplomasisi aktörleri tarafından belli ön yargılara sahip gruplara, topluluklara, halklara nüfuz edilmesidir. İkincisi, bazı elitlerin, aydınların görüş ve davranışlarını etkilemeyi amaçlayan kamu diplomasisi aktörleridir. Üçüncüsü de etkilenen bu elitlerin, aydınların sonra kendi hükümetlerinin politikalarını etkilemeleri beklentisidir (Pamment, 2013, 6-8).

Daha kapsamlı bir kamu diplomasisi tanımında “başka ülkelerin dış politikasını, onların vatandaşlarının fikirlerini etkileyerek, değiştirmenin yollarını arar” ifadesine rastlarız (Tuch 1990; Mannheim 1994). Diğer ülkelerin hükümetlerinin dış politikasını etkilemek, kamu diplomasisinin en temel amaçlarından biri olmuştur. Bunu yaparken amaç; bu politikaların yabancı toplumlar tarafından daha etkin bir şekilde kabul görmesini sağlamaktır (Pamment, 2013, 313). Küresel arenada, özellikle küçük ve orta ölçekli güçteki ülkelerde, kamu diplomasisi ve dış politikanın “nüfuz etmek ve uluslararası ajandayı şekillendirmek” noktasında birlikte işlediğini görebiliyoruz. Kamu diplomasisi amaçları turist çekme, değişim programı öğrencilerini ve dış yatırımı artırma, ulusal marka yaratma gibi ekonomik bağlamı dış politika amaçlarıyla da sınırlı olabilir (Batora, 2005,1).

Radyo ve televizyonun temel iletişim aracı olarak ön plana çıktığı XX. yüzyılda “araç mesajdır” anlayışı egemendi ve kamu diplomasisi; verici ve alıcı arasındaki küçük ve tek yönlü bilginin monolog bir anlayışla iletilmesinden ibaretti. Bu yüzden de diplomatların ve diğer ilgililerin genellikle kapalı kapılar ardında mesajlarını sıkı bir şekilde kontrol edebildikleri bir ortam vardı (Pamment, 2013, 6-8). Yeni kamu diplomasisi literatürüne baktığımızda ise; kamu diplomasisi uygulamalarının şöyle bir sınıflandırma ile açıklandığını görüyoruz: dinleme, temsil, savunma, kültürel diplomasi, değişim diplomasisi ve uluslararası radyo ve televizyon yayıncılığı olarak beş ana başlıkta da toplanabilir (Gregory, 2008, 276).

Nicholas J.Cull'a göre, kamu diplomasisi nihai hedefi, dışsal davranışları değiştirirken aynı zamanda karşılıklı öğrenme ve dinleme yoluyla kendi davranışlarını geliştiren, iyi organize edilmiş iletişim faaliyetleri kümesidir (Cull, 2008). 2005 yılında İngiliz hükümeti tarafından, “bir başka ülkenin halklarına hükümetin orta ve uzun vadeli amaçlarını gerçekleştirmek maksatlı ulaşma, iletişim kurma, bilgilendirme” olarak tanımlanırken (Carter, 2005, 8), günümüzde Efe Sevin'e göre kamu diplomasisi ise; devletler ve devlet dışı aktörler arasında gerçekleşen bilgi değişimi sürecidir (Sevin, 2015; Sevin ve diğerleri 2019, 4815). XXI. Yüzyılın kamu diplomasisinin, sadece her bir birey tarafından kolay ulaşılabilir olmasının yanı sıra aynı zamanda iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak gelişmekte olan ülkeler tarafından dahi uygulanabilir olması önemlidir.

Zaharna (2009) kamu diplomasisi olarak etiketlenen çok çeşitli uygulamanın altında iki farklı iletişim perspektifinin yattığına dikkat çekiyor. İlk bakış açısı; iletişimi bilginin transferi olarak algılar ve lineer, doğrusal bir süreçten bahsederken; diğer bakış açısında ise iletişim ilişki inşa etme ve harmoniyi teşvik eden bir sosyal süreç olarak kabul edilir. Farklı amaçlar etrafında toplanan bu bakış açılarından ilkinde siyasi tarafgirlik ve imaj yenileme hedeflenirken ikincisinde sadece imaj düzeltme kaygısıyla değil daha iyi bir uluslararası çevre yaratmayı hedefleyen, sonuçtan ziyade sürecin daha önemli olduğu bir ilişki inşa etme amacı hakimdir (Zaharna, 2009, 91; Szostek, 2020, 2730). Zaharna'nın "lineer(doğrusal)" ve "relational(ilişkisel)" olarak adlandırdığı bu ayrımı Snow; "tender-minded (yumuşak huylu)" ve "tough-minded (inatçı, duygusuz)" olarak tanımlamıştır (Snow, 2009, 3-7).

Enformasyon transferi ya da *tough-minded* olarak adlandırılan yaklaşımda halklar ya da bireyler sadece bilgiyi alan pasif birer figür, hedef iken, ilişkisel perspektif ise; halk, karşılıklı fayda ve öğrenme sağlayan süreçlerin bizzat yaratıcısı bile olabileceği aktif bir katılımcı ve paydaş olarak görülür (Zaharna, 2009, 96-97). Kamu diplomasisinin başarısının ölçülme kriterleri söz konusu olduğunda bu iki bakış açısında farklılıklar vardır. Hedef ülkenin halkının uygulayıcı ülkenin dış politikası lehine fikirlerini, beklentilerini, inanış ve davranışlarını değiştirmesi başarı sayılırken; ilişkisel yaklaşımda herhangi bir anlaşmaya varılmasa bile iki ülke arasında daha düzgün, sorunsuz giden bir uluslararası ilişki ve karşılıklı anlayışın inşa edilmesi başarı olarak görülür. Bunu ölçmenin zor olduğunu kabul etmekle birlikte zaman içerisinde hissetmek ve yaşamının kaçınılmaz olduğu da görülmelidir. Kamu diplomasisinin başarılı olup olmadığını araştırırken tek kriterin uygulayıcı ülkenin ulusal çıkarını artırmak ya da sağlamak gibi tek bir şarta bağlamanın yanlış ve eksik olduğu açıktır.

James Pamment (2013)'in "çift yönlü iletişimin" Yeni Kamu diplomasisinin en temel kısmı olduğuna dikkat çekmesindeki neden, ancak iki yönlü iletişim sayesinde diyaloglu, katılımcı ve kapsayıcı bir anlayışın ortaya çıkmasıdır. Ayrıca XX. yüzyılın broadcast modelinden net bir ayrışma ile yetkinin artık tweetler, paylaşımlar ve bir araya gelmeler ile yeni sosyal medya siteleri aracılığıyla olduğunu görüyoruz. Melissen (2005) yeni kamu diplomasisinin eski anlayışta olduğu gibi diğer toplumları ikna etmeyi hedeflemeye devam ederken, bu sefer aynı zamanda muhataplarının görüşlerini, değerlerini ve inançlarını diyalogla anlamaya çalışma gayreti içinde olduğunu vurgular.

Diğer akademisyenler de "yeni" kamu diplomasisinin doğal bir bağlantı ile yeni ilişkiler yaratma konusuna odaklandıklarını yani buradaki amacın sadece etki etmek değil çevrimiçi olarak kendilerinin de dahil olduğu gerçek bir diyalog kurmanın önemine dikkat çekiyorlar (Brown, 2013; Cowey ve Howard, 2013). Bu diyalog kurma ile başlayan ve yeni devlet-dışı aktörlerin de dahil olduğu yeni kamu diplomasisinin ve benzeri yaklaşımların mantığını Bruce Gregory şöyle açıklıyor "Kamu diplomasisi; devletlerin, devlet ile ilişkili diğer kurumların ve devlet dışı aktörlerin diğer kültürleri, tutumları ve davranışları anlamak, ilişkiler kurmak ve devam ettirmek için harekete geçmek noktasında kullandıkları bir araçtır" (Gregory, 2011, 353).

Kathy Fitzpatrick (2012, 435) de kamu diplomasisini altı temel fonksiyon üzerinden tanımlamaktadır: savunma, iletişim, ilişki yönetimi, özendirme, siyasi bağlanma ve savaş. Buradaki "savaş"ın kamu diplomasisinin hareket alanlarından biri olarak kabul edilmesi, diplomasinin temel olarak savaştan kaçınma amacı üzerine yoğunlaşması noktasında bir sorun gibi görülebilir. Yeni kamu diplomasisi için Gregory'nin tanımını, net sınırlarının olmaması ve kimlerin kamu diplomasisi aktörü olacağı noktasında eksikliklere sahip olsa da; eski tanımlamalara göre devlet dışı aktörlerin bugüne kadar en ön plana çıkarıldığı, dahil edildiği bir tanım olarak görebiliriz.

Nye (2008) ve Hayden (2012) kamu diplomasisini; yumuşak gücü artırmak ve yaymak için kullanılan bir araç olarak tanımlarken, Lee (2010, 116) ise "diğerlerinin düşüncelerini,

davranışlarını, fikri ve sembolik kaynaklarını kullanarak şekillendirme gücü” şeklinde bir kamu diplomasisi tanımı yapar. Bu noktada diğer ülkelerin siyasi kararlarını etkilemek için onlara angaje olma gereği duymanın nedeni sorgulanmalıdır. G. Szondi (2009), yeni kamu diplomasisi uygulamalarının davranış değişikliğinden algılar boyutuna, iktidardan ilişki yönetimine, monologtan diyaloga, halkları yönetmekten ziyade iş birliği konseptine doğru ilerlemesi gerektiğini savunarak, iletişim yönetimi kavramına vurgu yapmaktadır. Diğer milletlerle, halklarla bağlantıda olmanın gereği; tam olarak son yüzyılda bireylerin ve devlet dışı aktörlerin dünya siyasetindeki etkisinin, ilgisinin güçlenmesiyle, gelişmesiyle doğru orantılı olmuştur. Bu gelişim; farklı ülkelerde yaşayan insanlar arasında daha büyük ortaklıklar yaratan küreselleşmeyi, bireylere daha kolay ve daha az maliyetli seyahat, iletişim, uluslararası ağ oluşturma gibi kolaylıklar sağlayan teknolojik ilerlemeyi ve demokratikleşme ve liberalleşme algılarını içermektedir (Zaharna, 2010, 81-85; Fitzpatrick, 2012, 435).

İsrail-Filistin dijital görüşmelerinin vaka analizi (case study) olarak incelendiği bir araştırmada; facebook ana iletişim platformu olarak seçilmiş; yüz yüze ve online diyalogun kombine edildiği dijital teknolojilerin barışı temin etme sürecinde kullanımına bir örnek olmuş, ayrıca hangi dijital teknolojilerin kamu diplomasisini geliştireceği incelenmiştir. Makalede; İsrail-Filistin çatışmasında kanaat önderleri ile temas kurma gerekliliğinin artması üzerine 1970 ve 1980’li yıllarda diplomatik faaliyetlerin resmi mecranın dışına taşığına vurgu yapılır. Teknolojinin gelişmesi ve sosyal medya platformlarının ortaya çıkması ile birlikte insan insana programlarının etkinliğini gözlemlemek ve değerlendirmek için yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır. Yüz yüze karşılaşmalarla birlikte sosyal medya platformlarının kullanılması, bir araya gelmeden çözümler üretebileceğinden temas tabanlı girişimlerin eksik yönünü kapatabilir. Tüm çözümler arasında; uzun vadeli ve sürekli etkileşim, güç asimetrisinin azaltılması, görülebilir, gerçek zamanlı efektif etki, geniş ölçekli katılım ve yeni değerlendirme fırsatları sunar (Keduri ve Segal, 2018, 197-199).

Küreselleşme ve teknolojideki gelişmeler çatışan veya benzer çıkarları olan aktörlerin sayısını artırmıştır. Eş zamanlı olarak yapısal dönüşüm geçiren devlet-dışı ve devlet-altı aktörler siyasal süreçlerde daha fazla yer almaya başlamıştır. Sonuç olarak çatışmaların sadece resmi yollarla çözümlenmesi zorlaşmıştır. (Handelman ve Chowdhury, 2017). Arap Baharı örneğinden de anlaşılacağı gibi, sıradan vatandaşların tepkilerinin önemli hale gelmesi ile sivil toplumun ve topluluklar arası ilişkilerin geliştirilmesinin, çatışmaların yönetilmesinde önemli bir yeri vardır. Bu nedenle, resmi diplomasi diplomatik kanalların idamesi için gerekli iken, vatandaşların diplomasiye entegre edilmesi, çatışmaların çözümlenmesi için hayati önem taşımaktadır.

XXI. yüzyılın başlarında özellikle 11 Eylül 2001 saldırısı ile birlikte hem kamu diplomasisi alanında çalışan akademisyenlerin hem de uygulayıcıların alışkın oldukları iş yapma şekilleri ve algıları köklü bir değişim geçirmeye başlamıştır. *Küresel medya ekolojisinin* ortaya çıkışı ve *digital society*’nin yükselişi *Yeni Kamu Diplomasisi* olarak tanımlanmıştır (Manor, 2016, 1-110). Küreselleşme, kamu diplomasisinin yürütüleceği yeni bir alan yaratmıştır. Information and Communication Technologies (ICTs); bilgi ve iletişim teknolojilerinde birbirlerine internet ağıyla bağlanmış kullanıcıların sürekli yenilenen bir bilgi akışıyla şekillenen bir *global medya ekolojisi* ortaya çıkmıştır. Burada dikkat çeken nokta; bu bilgi akışının zaman, mekân ve ulusal sınırlar tarafından sınırlanmıyor oluşudur.

Bu global medya ekolojisi, geleneksel kamu diplomasisi uygulamalarında üç zorluk oluşturmaktadır. Bunlardan ilki; sivil toplum kuruluşları, aktivistler, bloggerlar ve hatta terörist grupların çevrimiçi olarak kendi mesajlarını verebilmeleri, diplomat ve dışişleri bakanlarının diplomatik iletişimde tekel olma durumlarını kaybetmeleridir (Pamment, 2013, 2-3). İkincisi; devlet-dışı örgütler bloggerlar, sosyal medya kullanıcıları gibi yeni kamu diplomasisi aktörleri dijital dünyayı, çeşitli aktörlerin dünyada meydana gelen olayları anlama biçimlerini etkilemek ve dijital kullanıcının dikkatini çekmek amacıyla kullanılan bir rekabetçi arena haline

dönüştürmüştür. Üçüncüsü ise; küreselleşen medya ekolojisi, kamu diplomasisi kitlesinin dağılarak, “seçici maruz kalma ağları” durumunun ortaya çıkmasına izin vermiştir. Yani başka bir ifadeyle bazı insanlar dünyayı Facebook’dan takip ederken bazıları Twitter’den ya da başka bloglardan ya da hala geleneksel haber sitelerinden öğrenebilirler. Artık diplomatların yabancı ülke halklarına gazete röportajları ya da haber programlarında verdikleri kısa demeçlerle ulaştıkları günler geride kalmıştır (Hayden, 2012, 1-3). Her zaman söylediğimiz üzere dijital toplumun üyeleri sadece bilgiyi alan değil, bilgiye yorum yapan, onun editörlüğünü yapan ve yeniden yayınlayan, dağıtan ve diğer kullanıcılarla bağlantıyı kuran kişilerdir (Spry, 2018, 78-80).

“Yeni” kamu diplomasisi yeni devlet dışı aktörler, sivil toplum kuruluşları ve bireylerin oluşturduğu internet ortamlarındaki ağlar, gruplar gibi yeni paydaşlar yaratmıştır. Bu durum insanların bir araya gelme, siyasete katılma, yeni toplumsal hareketlerde yaşanan dönüşüm gibi konuları tetikleemesinin yanı sıra, aynı sosyal medya siteleri, diplomatları ve devlet kurumlarını da hedef ülkelerin toplumları ve halkları ile bir araya gelmeleri ve daha hızlı ve kolay bir şekilde iletişime geçmeleri için sosyal medya hesapları kullanmaları yönünde teşvik ediyor, kimi zaman da zorluyor denilebilir (Hermida, 2017, Manor, 2019; Sevin, 2017).

Yeni kamu diplomasisini bugüne kadar çok farklı ve çeşitli kavramlaştırma çabalarına şahit olduk. Bunlardan bazıları; “public diplomacy 2.0”, “hyphenated diplomacy”, “virtual diplomacy”, “net diplomacy”, “digital diplomacy” ve “relational public diplomacy” dir. Bizce diplomatik kurumlara ve diplomasiye, sadece dijital ya da dijital olmayan şeklinde ayırım yapacak şekilde basit ve doğrusal olarak bakmamak gerekiyor. Public Diplomacy 2.0 ya da Net Diplomacy bize daha çok Wikiler, sosyal medya, internet gibi kavramları hatırlatan ve özellikle dijital teknolojileri merkeze alan bir yaklaşım olarak görülüyor. “Digital Diplomacy” terimi genelde “dijitalized public diplomacy” için kullanılan bir terim olup dijital araçların diplomasiinin kendi sahip olduğu alt kümesinde kullanılması olarak da açıklanabilir.

Dijital diplomasi genellikle kamu diplomasisinin bir biçimi olarak kavramsallaştırılmıştır. Dijital teknolojiler ve Twitter, Facebook ve Weibo gibi sosyal medya platformları kullanılarak düşük maliyetle yabancı kamuoyu ile iletişim kurmayı içerir. Bu mantıkla baktığımızda dijital diplomasi şeklinde yeni bir diplomasi türü varmış gibi kavramlaştırma yapılmasının yerine dijital araçların ve ortamların yeni kamu diplomasisi alanında kullanılması olarak düşünülmesi daha doğru olacaktır.

2. Devlet Dışı Aktörler

Kuşkusuz kamu diplomasisinin en öne çıkan ve en az sorgulanan varsayımlarından biri sadece devlete dayalı olmayan, özünde aktör odaklı olmasıdır. Geleneksel diplomaside var olan “aktörlük” tartışması kamu diplomasisine de sirayet etmiş ve devlet dışı aktörler üzerine yapılan çoğu çalışma önce aktör tanımı yaparak başlayıp ardından da tanımladığı bu aktör kimliğini doğrulama çalışmalarıyla devam etmektedir. Aktör kavramına sıkı sıkı bağlanma durumu ABD’den devraldığımız bireycilik kabulünden gelmektedir. Bireyci anlayış dünyayı parçalı, özerk ve sınırlı olarak görür. Metodolojik olarak da analiz birimi bireydir. ABD bireyciliğinde her bir birey değişim yaratabilir ve diğerlerini etkileyebilir. Bireycilik merceğinden devlet dışı aktörlere baktığımızda sadece kimlik, ilgi alanları ve hedefler üzerinden bir aktör tanımı değil aynı zamanda amaç ve hedeflerini artırmak için harekete geçebilme kabiliyeti ve yeterliliği de kamu diplomasisi tanımında önemlidir (Zaharna, 2016, 190, 215; 2019, 218).

Biz devlet dışı aktörleri; uluslararası ve ulus-ötesi seviyede siyaset bilimi ve uluslararası ilişkilerle ilgili olarak kabul ediyoruz. İki ayrı kampa ayrılan kamu diplomasisi araştırmacıları arasında devlet dışı aktörlerin hangi aktivitelerinin kamu diplomasisi olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışma konusu olsa da son zamanlarda üretilen literatürde devlet dışı aktörlerin kamu diplomasisi için önemi noktasında bir uzlaşmaya yaklaşılmıştır. Geleneksel ve geleneksel olmayan iki temel bakış açısı etrafında yoğunlaşan bir değerlendirmeye karşı karşıyayız. Geleneksel bakış açısında

devletin temel aktör olduğu bir kamu diplomasisi anlayışı hakimken; geleneksel olmayan tarafta ise devlet dışı aktörlerin, bireylerin, devlet-altı kurum ve kuruluşların da aktör olarak görülebildiği bir anlayış kabul görmektedir (Cull, 2019). Kamu diplomasisi eylemlerine, ana fikrini hedefe yönelik, stratejik ve hatta ölçülebilir olması gerektiği ilkeleri üzerine oturtan eski ABD dış politikası örneğini ele alarak baktığımızda; kişisel çıkarların güvence altına alınması temel kabulüne dayalı ilişkilere rastlarız. Bu şekilde dizayn edilmiş bir dünyada da güç, ilişkilerin belirleyici bir yönü haline gelmiştir (Manheim,1994; McConnell ve diğerleri, 2012, 806, 810). Ama kamu diplomasisine bireysel değil de ilişkisel bakıldığında aktör ve kurumları kontrolü altına alan bir sistemle karşılaşabiliriz. Geoffrey Wiseman, ABD’ nin Küba ve Kuzey Kore ile yürüttüğü yakınlaşma ve izolasyon politikaları için bunu kullandığını söylemektedir (2015). Son yıllarda özellikle iklim değişikliği gibi karmaşık ve çok yönlü bir sorunun çözümünde tekil aktörler üzerinden analiz yapılması etkili olmayacaktır. Ya da sosyal medya gibi alanlar bağlamların, aktörlerin yapısını ve çerçevesini değiştirdiği için bütüncül ve ilişkisel bir bakış açısı gerektirdiği açıktır (Zaharna, 2019, 220).

Kadir Jun Ayhan’ın 2019 yılında yaptığı çalışmada araştırma örneklemindeki iletişim alanındaki bilim insanlarını -ki bu yüzde 49’a tekabül ediyor- kamu diplomasisi aktivitelerini devlet birimlerinin genişletilmesinde kullanılmasında bir mahsur görmüyor. Fakat siyaset bilimcilerin - bu da yüzde 34’lük bir kısım-, devlet dışı aktörleri, aktör olarak tanımlamakta tedbirli davrandıklarına tanık oluyoruz. Hull, Kennedy Lucas, Ross, Van Ham gibi bazı akademisyenler devlet dışı aktörleri, devlet-merkezli kamu diplomasisi bakış açısının önemli partnerleri olarak algılamakta, Cowan ve Arsaneulth, Fitzpatrick, Gilboa, Nye, Zaharna gibi akademisyenler, devlet dışı aktörleri kendi alanlarında bağımsız birer aktör olarak kabul ederler.

Kamu diplomasisi akademisyenlerinin büyük bir çoğunluğu net bir şekilde devlet dışı aktörlerin hangi faaliyetlerinin kamu diplomasisi olarak kabul edilebileceği ya da hangi tür devlet dışı aktörlerinin kamu diplomasisi aktörü olarak kabul edileceği noktasında açık bir görüş belirtmemektedir. Devlet dışı aktörlerin kamu diplomasisi içerisindeki konumu hususundaki belirsizlik, Gregory (2008)’ nin kamu diplomasisi için yaptığı “yeni bir akademik alanın doğuşu” tanımının hayat bulmasına da mâni olmaktadır. Gilboa ve Pamment gibi bu alanın ileri gelen teorisyenleri, kamu diplomasisi teorisinin şekil almasındaki en büyük engellerden birinin devlet dışı aktörlerin konumu noktasında sınırların yetersizliği olduğunu düşünmektedir.

Zaharna’nın makalelerinin temel noktası ve Melissen’in, Paul Sharp’ın yeni kamu diplomasisi olarak tanımladığı; “ülke çıkarlarını en üst seviyeye çıkarmak için, hedef ülkenin insanlarına, halklarına bizzat yani doğrudan ulaşıldığı” bir süreçten bahsetmelerinin altındaki neden; 11 Eylül saldırıları öncesi tek yönlü bir diplomasi anlayışından, saldırılar sonrasında diyalogun ön plana çıktığı yeni kamu diplomasisi anlayışıyla hedef kitleyi ikna etmek, onlar üzerindeki çıkarları artırmak değil de ilişki kurmak, inşa etmek üzerine bir yola girilmesinin önemli olduğuna dikkat çekmektir. Ali Fisher’ın *açık kaynak diplomasisi* olarak tanımladığı temelinde şeffaflık ve kapsayıcılığın yer aldığı yaklaşım; birlikte ve objektif bir şekilde çalışmayı amaçlamaktadır. Geoffrey Cowan ve Amelia Arsenault “iş birliği diplomasisi” konseptini “cross-national collaborations” formu üzerinden farklı milletlerin bir arada parçası oldukları projeler yapmaları ve yürütmeleri, tek ve çift yönlü iletişim üzerinden değil de farklı ülkelerden insanların, katılımcıların ortak bir projede bir araya gelmeleri noktasında ve aynı amaca yönelik hizmet etmelerinin, mesaj iletmekten daha önemli olduğunu ifade etmektedirler. Zaharna’nın *kamu diplomasisinin ağ paradigması*, web 2.0’ dan yola çıkılarak verilen diğer bir adıyla *Kamu Diplomasisi 2.0* kavramındaki kamu diplomasisi; ağları dizayn eden ve yürüten bir anlayıştır. Geleneksel olarak diplomasi az sayıda güçlü ülkenin diğer ülkelere komuta ettikleri, onların da uyduğu hiyerarşilerden ibaret iken, günümüz yeni kamu diplomasisi hiyerarşilerden birbirine bağlanmış global ağlara terfi etmiştir. Ve bu ağların yapısında; hiyerarşiler ağın üyeleri, bireyler, kurumlar arasında işlevsel bir şekilde paylaşılmıştır. İklim değişikliği, göç, pandemi gibi konularda ulus-

devletler, STK'lar ve bireylerin uzlaşmacı, ilişki kuran, uzun vadeli, değer ve insan merkezli bir yaklaşım olmadan yol almanın zor olduğu açıktır.

Devlet-merkezli bakış açısıyla yapılmış çalışmaların kabul ettiği ve en çok referans gösterdiği ortak kamu diplomasisi tanımı Hans Tuch'a ait; "kamu diplomasisi, kendi ulusunun düşüncelerini ve ideallerini, kendi kurumlarını ve kültürünü aynı zamanda ulusal hedeflerini ve güncel siyasetini yabancı halklara anlatma amacı taşıyan bir hükümetin iletişim sürecidir" (1990, 3) şeklindeki ifadesi olmuştur. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu devlet dışı aktörleri göz ardı edip, kamu diplomasisi çalışmalarını incelerken ampirik aktör olarak devlet birimlerini ele almışlardır (Ayhan, 2019, 9).

Devlet dışı aktörlerin faaliyetlerini kamu diplomasisi alanının konusu olarak kabul etmeyen yaklaşımları iki türde toplayabiliriz. Bunlardan ilk ve en yaygın olanı; kamu diplomasisini uygulamak için statülere ihtiyaç duyan bir tür diplomasi olarak gören alandır. Diğeri ise pek yaygın olmayan, *public diplomacy* teriminin içindeki "public" kelimesine karşılık olarak devlet birimlerinin özne olduğu bir algıya sahip olan yaklaşımdır.

Castells, kamu diplomasisinin bir "hükümet, devlet diplomasisi" olmadığını, eğer olsaydı, kamu diplomasisi gibi bir tanıma ihtiyaç duyulmayacağını ve böyle bir kavramlaştırılmanın hiç olmayacağını iddia eder. Çünkü buradaki "public"ın önemi; uluslararası arenadaki "public"ın değerleri ve fikirlerine dikkat çekmektedir (2008, 91). Castells'in bahsettiği kamusal alan "diplomasiğin önkoşullarını hazırlayan, ortaya çıkaran yeni ve ortak bir dilin konuşulduğu iletişim alanı rolü" üstlenmektedir. Geleneksel olmayan perspektifte de olduğu üzere Castells de sosyal aktörlerin hangi faaliyetlerinin kamu diplomasisi kapsamında olduğu, hangilerinin olmadığı noktasında net açıklama yapmamaktadır. Ama ifade ettiği kavramlaştırmayı incelediğimizde uluslararası platformda *ağ iletişimi ve anlam paylaşımı* olan her şeyin kamu diplomasisi olarak adlandırılabilirdir (Castells, 2008, 9).

Geçmişe ilişkisel ve bütünsel bakış açısıyla baktığımızda farklılıkların sadece yabancılaşma ve ayrışma getirmediğini, çeşitliliğin evrenin doğası gereği olacağını ve bunun düşmanlık ve ayrışma sebebi olmasından ziyade ilişkilerin devamlılığı ve çeşitliliği için hayati olduğunu görürüz. Çeşitlilik, ilişkileri sadece stratejik olmaktan öteye geçirerek fiziksel ve duygusal olabilmesine ve bir insanın farklılığının, biricikliğinin diğerlerinden ayrışması için değil, ilişkide kalması için sebep olabileceğini, ilişkinin dinamiği olabileceğine inanılmalıdır ki; yeni bir kamu diplomasisi anlayışına sahip olunabilir (Qin, 2016, 33-45; Zaharna, 2019, 221).

Geleneksel bakış açısında ve tekil değerlendirmelerde temel bir savunmacı bakış açısı vardır ve bu bakış açısında kamu diplomasisi uygulamaları *çıkartlar* üzerinden yürütülür. Ama ilişkisel ve bütüncül yani geleneksel olmayan bakış açısında ise *değerler* üzerinden yürütülen bir anlayış mevcuttur. İnsanlık merkezli diplomasiğin ayırt edici özellikleri olan *küresel anlayış, bütünsel perspektif, kültürel çeşitlilik* ve *süreç yönelimlilik*, devlet-merkezli diplomasiye karşı kültürel çeşitliliğin geliştirilmesi ve karmaşık küresel problemlerle başa çıkabilme açısından avantaj sağlar. Sonuçta kamu diplomasisinin karşı karşıya kaldığı soru şudur; kültürel ya da coğrafi farklılıkları nasıl bölücü olmaktan çıkarıp karmaşık problemlerin çözümünde kullanabiliriz? Ulusal kültüre sıkı sıkıya bağlı bir şekilde uluslararası sistemde faaliyet gösteren devlet-merkezli diplomasiğin aksine; insanlık merkezli diplomasiğin kültürel çeşitliliğin insan türünün doğasında var olduğu kabulüyle hareket eder ve her bir insanın varlığının ve sisteme en ufak bir katkısının çok önemli olduğu tezini savunurlar (Zaharna, 2019, 2, 15).

Geleneksel olmayan bakış açısında; devlet dışı aktörlerin diplomasi ve kamu diplomasisi içindeki yerlerinin kabul edilmemesine tepki olarak, birçok akademisyen diplomatik faaliyetlerin "statü" ile olduğunu savunan geleneksel yaklaşımı; asıl önemli olanın statüler değil, aktörlerin "yetenekleri, kabiliyetleri" olduğunu söyleyerek revize ederler. Bu durumu Kelly, devlet dışı aktörleri artık "devlet dışı diplomatik aktörler" terimi ile ifade eder (Kelly, 2010, 288). Kelly'nin

temel argümanı, diplomasi tanımının statü tabanlı bir anlayışa göre değil “capabilities(yetenekler)” kavramı üzerinde yükselmesi gerektiğidir.

Devlet dışı aktörlerin elbette devleti temsil eden diplomatlar gibi resmi statüleri yoktur ama statüden kaynaklanan devlet diplomasisi tekelini bozacak ve kendilerinin diplomasi alanında aktör olarak kabul edilmelerini sağlayacak, diplomatik yeteneklere ve meşru temsil kaynaklarına sahiptirler. (Kelly, 2010, 288; 2014). Diplomasi sadece devlet ve devlet yönetiminin tekelinde kabul edilen bir kavram iken, bazı önermeler kamu diplomasisine daha kolay adapte edilebiliyordu. Ama kamu diplomasisinin bir anda “capabilities” özelliğinin öne çıkması, kamu diplomasisi aktörlerinin kim olduğu ve neyi yapacağı noktasında bir açıklamayı zorunlu kılmıştır. Başka bir ifade ile, devlet dışı aktörlerin aktif bir hale gelmesi ve ulus-üstü meselelerde kullanılması, başvuru kaynağı olarak görülmesiyle birlikte devletlerin kamu diplomasisini de içeren diplomatik eylemlerdeki tekel durumu sarsıntıya uğramıştır (Hocking ve diğerleri, 2012, 10, 23; Ronfeldt ve Arquilla, 2007; Weiss, 2000,810).

Wendt, devlet dışı aktörler değişimin öncüsü olarak devletlerden daha önemli bir pozisyona sahip olsalar bile, sistemin devletler üzerinden, devletlerin eliyle değiştirilebileceği kabulü yüzünden, hala devlet dışı aktörleri, uluslararası sistem analizinde bir birim olarak teklif etmeyi mantıksız bulur (Wendt, 1999, 353). Devlet dışı aktörler, halihazırda yönetimin, idarenin bir nesnesi iken, uzun vadede küresel yönetişimin işlevlerini şekillendiren ve çalıştıran bir özneye dönüşebilir. Bu durum devletten devlet dışı aktörlere geçen sıfır toplamı bir güç transferi gibi değil, sivil toplumun güçlendirilmesi olarak ifade edilirse daha anlaşılır ve doğru olur (Sending ve Neumann, 2006, 658).

Devlet merkezli diplomasi devletler arası sistemde yer alan devletler ile ilgilidir. İnsanlık merkezli diplomasi ise insanlık veya insanlığın küresel genişlemesine odaklanır. Bu noktada insanlık merkezli diplomaların devlet merkezli diplomalardan farklarından ve bu kapsamda insanlık merkezli diplomaların kültürel çeşitlilik ve karmaşık problemlerin çözümü için sağladığı avantajlardan bahsetmek gerekir.

Birincisi, insanlık merkezli diplomaların merkezinde insanlığın parçası ve birbirine bağlı olmanın farkındalığı, yani bireylerin ve grupların ortak endişe ve çıkarlarını paylaştığı büyük bir küresel bilinç mevcuttur. Bireylerin bilinçlerinin yanı sıra toplumda oluşan kolektif bilincin ortak problemlerin çözüm sürecindeki gücü önemlidir. Bizim topraklarımızdan kültürümüzden sözler ile ifade edecek olursak eğer; Yunus Emre'nin “Biz gelmedik dava için, bizim işimiz sevda için/dostun evi gönüllerdir, gönüller yapmaya geldik” dizeleri diplomasının dönüştürücü tarafının, kendi içinde başkasını, başkası içinde de kendini bulmak yani ötekini anlamak için vazgeçilmez bir fırsattır.

İkincisi insanlık merkezli diplomalar insana ve diplomatik ilişkilere bütüncül bir perspektif ile yaklaşır. İnsan ırkının tamamından oluşan insanlık, diplomatik vizyonun ve uygulamaların temel hayati parçası ve özüdür. Bütüncül bakış açısı, hiçbir devletin diğerlerinden ayrılmış olarak değerlendirilemeyeceği tam bir bağlantısallık görüşünü savunur. Bu bağlantısallık nedeniyle herhangi bir parçanın davranışı diğerlerini de etkilemektedir. Bunun tersine, devlet merkezli diplomasi, bireysel seviyede bir diplomasi tanımlaması yapar. İki taraflı veya çok taraflı ilişkilerde karşılıklılık gelişebilir ancak insanlık merkezli diplomaside bağlantısallık temelden itibaren vardır. Üçüncüsü, insanlık merkezli diplomaların bütüncül bakış açısında ayrıca kültürel çeşitlilik de temel değerler arasındadır ve diplomatik vizyonun ve uygulamaların dinamiğidir. Kültürel çeşitlilik sadece küresel ilişkilerin özünde olan bir şey değil aynı zamanda merkezi bir dinamiktir. Kültürel çeşitlilik, insanlık merkezli diplomalarda genellikle gözlemlenen sinerjik kalitenin anahtarıdır. Çünkü temelden gelen bağlantısallık ve kültürel çeşitlilik nedeniyle diplomatik aktörler sürekli olarak diğerlerine adapte olmak zorundadır. Son olarak, insanlık merkezli diplomalarda iş birliği ve süreç yönetimi devlet merkezli diplomalardaki hedef odaklılığın

önüne geçmektedir. Devlet merkezli diplomasilere aktörler bireysel çıkarlarını ön planda tutarken insanlık merkezli diplomasilere bireysel hedefler diğer paydaşların ihtiyaçları ile örtüşmeyebilmektedir. Aynı şekilde stratejik işbirlikçi kamu diplomasisi de birbirinin önüne geçmek değil beraber çalışmanın gerekliliğinin altını çizer. Benzer şekilde; iletişim ortamından bahsedenlerin hedeflerinin ikna etmek ve bildirmek değil dinlemek olduğu noktası çok önemlidir (Zaharna, 2019,11-12).

Kamu diplomasisini tanımlarken ve sınırlarını belirlerken ortaya çıkan sorulardan biri de; “kamu diplomasisinin; kamu diplomasisini yapan özne tarafından mı yoksa eylemin nesnesi tarafından mı tanımlanması?” sorusu olacaktır. Bruce Gregory; eğer devlet dışı aktörlerin faaliyetlerini “hükümetin, idarenin fayda ve değerini artırmak, desteklemek” olarak görüyorsak, devletlerin kamu diplomasisi olarak “küresel toplum” ları anlamak, angaje olmak ve etkilemek olarak tanımladığı bir durumda, ilkinde farklı bir adlandırma yapılması gerektiğini savunan akademisyenlerden biridir (2008, 245-246).

La Porte, eskiden kamu diplomasisinin *özneler* üzerinden tanımlandığını ama artık eylemin yapıldığı, hedeflendiği *nesnelere* tarafından tanımlanması gerektiğini savunur. La Porte tezini, Gregory’nin (2008, 276; 2011, 355) kamu diplomasisini “anlamak, planlamak, bağlanmak, savunmak” bileşenlerinden oluşan amaç temelli bir bakış açısıyla yaptığı tanımına dayandırır. Gregory’nin bakış açısındaki net olmayan sınırlamalara cevap olarak, La Porte (2012, 449-450); devlet dışı aktörlerin bir kamu diplomasisi aktörü olması için gerekli iki şarta işaret eder. Devlet dışı aktörlerin birinci şart olarak minimal de olsa, kurumsallaşmış olması yani temel bir örgütlenme kabiliyeti, açık ve net amaçlar, temsil gücü ve koordinasyon faaliyetlerine sahip olması gerektiğini savunur. İkinci olarak ise; “siyasal gündeme” yani “politikalar, prosedürler ve uluslararası ilişkiler üzerine sürekli bir etki etme, nüfuz etme arzusu” na sahip olmalarıdır.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız geleneksel ve geleneksel olmayan bakış açılarından yola çıkılarak biz daha uzlaşmacı ve çoğulcu bir bakış açısının daha faydalı ve kapsayıcı olacağını düşünüyoruz. Ayrıca Westfalya öncesi Avrupa’ında bile diplomatik ilişkiler aile bağları ve ailesel ilişkiler üzerinden yürütülmüştür ve günümüzde bile hala “kardeş şehir” gibi terimler kullanılmaktadır. Kutuplaşmanın giderek arttığı günümüzde eğer diplomasiyi yabancılaşma, uzaklaşma üzerinden değil de ortak noktalar bulmak için iş birliği ve birliktelik üzerinden görürsek ve işletirsek gerçekten ilişki kurmak amacına ulaşabiliriz.

Yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri ile diplomatların geleneksel iş yapma şekilleri ve içerikleriyle dengeli bir birliktelik kurularak kamu diplomasisine ve diplomatların görev ve tavırlarına yeni bir bakış açısı getirmek gereklidir. Yeni medya araçlarının dahil olduğu yeni kamu diplomasisi anlayışında, öncelikli konulardan biri de; diplomatların sosyal medya araçlarıyla neler yapabileceği ve yapmaması gerektiği konularının kararlaştırılmasıdır. Bu yüzden yeni medyanın da yeni diplomasi anlayışının da birinci özelliği; karşılıklı dinlemedir. Siyaset yapımcılar artık daha fazla açıklama yapmak, hatta pozisyonlarını korumak için eskisinden daha fazla emek vermek zorundadırlar. Amerikan Kamu Diplomasisi Kurumu Genel Sekreteri Judith McHale 21. Yüzyıl diplomasisini; “Sosyal medya dünyasında eğer siz ne yaptığınızı anlatan bir içerik üretmiyorsanız başkaları sizin hareketlerinizden anlam çıkarmaya çalışır. Yüz farklı dilde Twitter paylaşımı yapıyoruz. Bu da 21. Yüzyıl diplomasisidir.” şeklinde açıklamaktadır (Kitfield, 2011, nationaljournal.com).

Arap Baharı sürecinde yeri geldiğinde sosyal medyayı kullananların geleneksel medyayı da kullandıklarını, gerektiğinde sosyal medya fenomenlerinin televizyon kanallarında yer aldığını, hatta yasaklı bir partinin aktivistlere ve haber kanallarına nasıl destek olduğu görülmüştür. (Alterman, 2011,103; Youmans, 2014, 58). Sosyal medya kullanıcıları politik konularda ihmal edilemeyecek seviyede önemli bir rol oynamaktadır. Dijital kamusal alanın baskın medya alanı ile entegrasyonu sosyal medyanın insanlar tarafından ulaşılabilir olmasının sonucudur. W. Lance

Bennett de bu fikre katılarak “Dijital kamusal alanın medya gücüne etkisi, diğer iletişim kanallarından izole edilseydi daha az olurdu.” demiştir (Bennett, 2003, 33). İnternet ve yeni medya alanları özellikle sosyal medya ve bloglarla birlikte ortaya çıkan bir “networked public sphere(ağsal kamusal alan)” yani politik ajandayı belirleyen elit bir kesimin gücünün hissedildiği bir alan olarak tanımlanıyor. Hem Orta Doğu’da hem de tüm dünyada internet tabanlı iletişim sıradan vatandaşın, arka planda kalmış azınlıkların, küçük grupların sesini duyurması, siyasi hareket alanı yaratılması ve alışlagelen kitleler arası iletişimin geleneksel haline karşı bir alternatif yaratmıştır (Eting ve diğerleri, 2014, 50; Radsch, 2014, 75-76).

Arap Baharı örneğinden de anlaşılacağı üzere farklı dinamikler birbirinden farklı hareketleri, farklı ülkelerde karakterize etmiş ve şekillendirmiştir. Bunlardan bazılarında hareket başarılı bazılarında ise başarısız olmuştur. Bunu tıpkı yeni kamu diplomasisi uygulamalarında her ülkenin farklı programlar, farklı stratejilerle aynı sonuçlara ya da aynı stratejilerle farklı sonuçlara ulaşması gibi görebiliriz.

3. Sonuç

Sonuç olarak, bütün bu yaşananlar, anlatılanlar, örnekler kamu diplomasisinin küreselleşmesi için bir çağrıdır. Sınırlandırılmış ve ayrı elemanlara odaklanan devlet merkezli bakış açısı yerine devletin aktörlerini yeni araçlara ve iletişim alanlarına göre adapte edebilme inisiyatifi gösterebilen, devlet dışı aktörleri benimseyen ve de önemseyen, insanlığı geniş anlamda kapsayan küresel ve bütünsel bir vizyona ihtiyaç duyulmaktadır. Vizyonumuzu değiştirme değil genişletme ihtiyacı duyulmaktadır.

İnsanlar gelişen iletişim teknolojileri sayesinde daha büyük bir dünyanın parçası olabileceğinin farkına varınca, global liderler üzerinden yapılan kamu diplomasisi zorunluluğunu esnetip, bireylerin ön plana çıktığı yeni kamu diplomasisi anlayışını destekleyecektir. Burada karşımıza “public/citizen diplomats” yani halk(vatandaş) diplomatlar kavramı çıkar. Günümüz politik arenasında değişik aktörler etkileşime girdikçe insanlık merkezli diplomasinin ne olduğu daha iyi anlaşılacaktır. İnsanlık merkezli diplomasi insanlığın daha büyük hedeflerine odaklanır ve kültürel çeşitlilikten yararlanır.

Pierre Bourdieu, toplumu bir alan olarak gören ve analizlerini bu alanın yapısını en nesnel biçimde görünür kılacak şekilde oluşturan bir sosyal bilimcidir. Kendisi temel anlamda edebiyat, politika ve gazetecilik alanı olduğunu söylese de günümüzde internet ve sosyal medya ile birlikte bu üç alanının birbirine geçtiği yeni bir alan doğduğuna şahitlik ediliyor, hatta bizzat içinde yaşanıyor denilebilir. Siyaset sadece siyasilerin, gazetecilik de sadece basın mensuplarının yaptığı bir eylemsel alan olmaktan çıkmıştır. “public/citizen diplomat (vatandaş diplomat)”, yurttaş gazeteciliği, influencer (kanaat önderleri) kavramları bu yeni alanın ürünleridir. Ayrıca Bourdieu’nün sermaye kavramı günümüz toplumlarının analizi açısından kritik bir önem taşımaktadır. Çünkü daha önceki sınıf açıklamalarına dayanan kavramlar günümüz toplumlarını analiz etmekte doyurucu sonuçlar verememektedir. Artık sınıflar arasında keskin çizgiler bulunmamaktadır. Bunun da nedenlerinden biri iletişim ve teknolojideki değişim sonucunda internet ve sosyal medya ile farklı alanların, sınıfların ve statülerin aynı ortamda buluşabilir ve ulaşılabilir olmasıdır.

Yeninin eskiyi yok etmesi gerekmediğini, devlet dışı aktörlerin devleti ve geleneği yok saymadığını, kamu diplomasisinin amaç ve hedeflerinin merkezine ülke çıkarı yerine *tüm insanlığın faydası* geçmeden göç, iklim değişikliği, pandemi gibi evrensel sorunların çözümü için pek bir yol kat edilemeyeceğini, kamu diplomasisinin sadece yumuşak güç kavramıyla ilişkilendirecek kadar sığ bir alan olmadığını, alanın her gün eklenen yeni bir tanıma değil, *daha güçlü ve belirgin sınırlara* sahip olması gerektiğini; örneklemelerin *küçük-büyük, gelişmiş-az gelişmiş, batılı-batılı olmayan* örneklerle geliştirilmesinin teorilerin uygulanabilirliğini

deneyimleyebilmek açısından avantaj sağlayacağını ve her şeyin insana dair, *her şeyin insan için olduğu farkındalığını* yaratarak “başka bir dünya mümkün” denilebilir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Elif Karahan Toker, Cengiz Çağla

Kaynakça

- Adesina, O. S: (2017). Foreign policy in an era of digital diplomacy. *Cogent Social Sciences*, 3(1), 1297175.
- Alterman, J. B. (2011). The revolution will not be tweeted. *Washington Quarterly*, 34 (4), 103-116.
- Ayhan, J. K. (2019). The boundaries of public diplomacy and nonstate actors: a taxonomy of perspectives. *International Studies Perspectives*, 20(1), 63–83.
- Batora, J. (2005, Şubat). Multi-stakeholder public diplomacy of small and medium-sized states: Norway and Canada compared. The International Conference on Multi-stakeholder Diplomacy sempozyumunda sunulan bildiri. *Mediterranean Diplomatic Academy*, Malta, 11-13.
- Brown, R. (2013). The politics of relational public diplomacy. R.S. Zaharna, A. Arsenault ve Fisher A. (Ed). *Relational, Networked and Collaborative Approaches to Public Diplomacy: The Connective Mindshift* içinde (ss. 44-55). New York: Routledge.
- Castells, M. (2008). The new public sphere: Global civil society, communication networks and global governance. *The Annals of the American Academy of Political*, 616(1), 78-93.
- Cull, N. J. (2008). Public diplomacy: Taxonomies and histories. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 31–54.
- Cull, N. J. (2019). *Public diplomacy: Foundations for global engagement in the digital era*. New York, NY.
- Etling, B., Kelly, J., Faris, R.ve Palfrey, J. (2014). Mapping the arabic blogosphere. L. Hudson, A. Iskandar ve M. Kirk (Ed.). *Media Evolution on the eve of the Arab Spring* içinde (ss. 49-74). Georgetown University: Palgrave Macmillan.
- Fitzpatrick, K. (2012). Defining strategic publics in a networked world: Public diplomacy's challenge at home and abroad. *The Hague Journal of Diplomacy*, 7 (4), 421-440.
- Gilboa, E. (2002). Real-Time diplomacy: Myth and reality. Evan H. Potter (Ed). içinde *Cyber-diplomacy: Managing foreign policy in the twenty-first century* içinde (ss. 83-109). Montreal: McGill-Queen University Press.
- Gilboa, E. (2008). Searching for a theory of public diplomacy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 55-77.
- Gregory, B. (2008). Public diplomacy and governance: Challenges for scholars and practitioners. A. F. Coope, B. Hocking ve W. Maley (Ed.). *Global Governance and Diplomacy: Worlds Apart?* içinde (ss. 241-256). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Gregory, B. (2011). American public diplomacy: Enduring characteristics, exclusive transformation. *The Hague Journal of Diplomacy*, 6(3–4), 351-372.
- Gullion, E. (2020). Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy: Definitions of Public Diplomacy. Erişim adresi: <http://fletcher.tufts.edu/Murrow/Diplomacy/%20Definitions>
- Handelman, S. ve Chowdhury, J. (2017). The limits of political-elit diplomacy: Leaders, people and social conflicts. *Israel Affairs*, 23(3), 468-495.

- Hayden, C. (2012). *The rhetoric of soft power: Public diplomacy in global contexts*. Lexington Books.
- Hermida, A. (2017). *Herkes söyle: Sosyal medyada neden paylaşımda bulunuruz*. (A. Sabancı, Çev.). Kafka Epsilon Yayınevi.
- Hocking, B. ve Donna, L. (2011). Diplomacy. D. Berg-Schlosser, B. Badie ve L. Marilino (Ed.). *International Encyclopedia of Political Science* içinde (ss. 659-669). Thousand Oaks, California: SAGE Publications.
- Hocking, B., Melissen J., Riordan S. ve Sharp, P. (2012). *Futures for Diplomacy: Integrative Diplomacy in the 21st Century*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Iriye, A. (2002). *Global community: The Role of international organizations in the making of the contemporary world*. Los Angeles, CA University of California.
- Kassim, S. (2012). Twitter revolution: How the Arab spring was helped by social media. Erişim adresi: <http://www.policymic.com/articles/10642/twitter-revolution-how-the-arab-spring-washelped-bysocial-media>
- Keduri, Y. ve Segal, A. (2018). The impact of facebook communities on international conflict resolution. *Rising Powers Quarterly*, 3(3), 197-215.
- Kelly, J. (2010). The new diplomacy: Evolution of a revolution. *Diplomacy and Statecraft* 21 (2), 286-305.
- Kelly, J. (2014). *Agency change: Diplomatic action beyond the state*. Rowman ve Littlefield.
- La Porte, T. (2012). The impact of 'Intermestic' non-state sectors on the conceptual framework of public diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, 7 (4), 441-458.
- Lee, G. (2010). The clash of soft powers between China and Japan: Synergy and dilemmas at the six-party talks. *Asian Perspective*, 34 (2), 113-139.
- Malone, G. (1988). *Political advocacy and cultural communications: Organising the nation's public diplomacy*. Lanheim, University of America.
- Manheim, J. B. (1994). *Strategic public diplomacy and American foreign policy: The evolution of influence*. New York, NY: Oxford University.
- Manor, I. (2016). Are we there yet: Have MFAs realized the potential of digital diplomacy?. *Brill Research Perspectives in Diplomacy and Foreign Policy*, 1(2), 1-110.
- Manor, I. (2019). *The digitalization of public diplomacy*. New York: Springer International Publishing.
- McConnell, F., Moreau, T. ve Dittmer J. (2012). Mimicking state diplomacy: The legitimizing strategies of unofficial diplomacies. *Geoforum*, 43, 804-814.
- Melissen, J. (2005a). The new public diplomacy: Between theory and practice. J. Melissen (Ed.), *The New Public Diplomacy Soft Power in International Relations* içinde (ss. 3-27). Palgrave Macmillan.
- Melissen, J. (2005b). *The new public diplomacy: Soft power in international relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Neumann, B. I. (2013). *Diplomatic sites: A critical enquiry*. New York, NY: Oxford University Press
- Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. New York: Public Affairs.

- Nye, J. S. (2008). *Powers to lead*. New York: Oxford University Press.
- Nye, J. S. (2021). Soft power: The evolution of a concept. *Journal of Political Power*, 1-13.
- Pamment, J. (2013). *New public diplomacy in the 21st century: A comparative study of policy and practice*. Abingdon: Routledge.
- Qin, Y. (2016). A relational theory of world politics. *International Studies Review*, 18(1), 33-47.
- Radsch, C. (2014). From brotherhood to blogosphere: Dynamics of cyberactivism and identity in the Egyptian Ikhwan. L. Hudson, A. Iskandar ve M. Kirk (Ed.). *Media Evolution on the Eve of the Arab Spring* içinde (ss. 75-102). Georgetown University: Palgrave Macmillan.
- Roberts, W. R. (2007). What is public diplomacy? Past practices, present conduct, possible future. *Mediterranean Quarterly*, 18(4), 36-52.
- Ronfeldt, D. ve Arquilla J. (2007). The promise of nöopolitik. *First Monday*, 12(8). http://firstmonday.org/issues/issue12_8/ronfeldt/index.html.
- Seib, P. (2008). *The Al Jazeera effect: How the new global media are reshaping world politics*. Potomac Books, Inc..
- Seib, P. (2012). *Real-Time diplomacy: Politics and media in the social media era*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Sending, O. J. ve Neumann I. B. (2006). Governance to governmentality: Analyzing NGOs, 31 States, and Power. *International Studies Quarterly*, 50 (3), 651-672.
- Sevin, E. (2015). Pathways of connection: An analytical approach to the impacts of public diplomacy. *Public Relations Review*, (41), 562-568.
- Sevin, E. (2017). *Public diplomacy and the implementations of foreign policy in the US, Sweden and Turkey*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Sevin, E., Metzgar, E., ve Hayden, C. (2019). The scholarship of public diplomacy: Analysis of a growing field. *International Journal of Communication*, 13, 4814-4837.
- Sharp, P. (2005). Revolutionary States, Outlaw Regimes and the Techniques of Public Diplomacy. J. Melissen (Ed.). *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations* içinde (ss. 106-123). New York: Palgrave Macmillan.
- Snow, N. (2009). Rethinking Public Diplomacy. N. Snow ve P. Taylor (Ed.). *Routledge Handbook of Public Diplomacy* içinde (ss. 3-11). New York, NY: Routledge.
- Spry, D. (2018). Facebook diplomacy: Adata-driven, user-focused approach to facebook use by diplomatic missions. *Media International Australia*, 168(1), 62-80.
- Szondi, G. (2009). Central and Eastern European public diplomacy: A transitional perspective on national reputation management. N. Snow ve P. M. Taylor (Ed.). *Routledge Handbook of Public Diplomacy* içinde (ss. 292-313). New York: Routledge.
- Szostek, J.(2020). What happens to public diplomacy during information war? Critical reflections on the conceptual framing of international communication, *International Journal of Communication*, 14 (2020), 2728-2748.
- Tuch, N. (1990). *Communicating with the world: U.S. Public Diplomacy Overseas*. New York: St. Martin's Press.
- Weiss, T. G. (2000). Governance, good governance and global governance: Conceptual and actual challenges. *Third World Quarterly*, 21(5), 795-814.

- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westcott, N. (2008). Digital diplomacy: The impact of the internet on international relations, Oxford Internet Institute, *Research Report 16*.
- Wiseman, G. (Ed), (2015). *Isolate or engage: adversarial states, US foreign policy, and public diplomac*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Youmans, W. L. (2014), Al Jazeera English's networked journalism during the 2011 Egyptian uprising. S. Bebawi ve D. Bossio (Ed.) *Social Media and the Politics of Reportage the Arab Spring* içinde (ss. 56-78). London: Palgrave MacMillan.
- Zaharna, R. S. (2009). Mapping out a spectrum of public diplomacy initiatives: information and relational communication frameworks. N. Snow ve P. Taylor (Ed.). *Routledge Handbook of Public Diplomacy* içinde (ss. 86–100). New York, NY: Routledge.
- Zaharna, R. S. (2010). *Battles to bridges: U.S. strategic communication and public diplomacy after 9/11*. New York: Palgrave Macmillan.
- Zaharna, R. S. (2016a). Beyond the individualism–collectivism divide to relationalism: explicating cultural assumptions in the concept of “Relationships”, *Communication Theory*, 26(2), 190-211.
- Zaharna, R. S. (2019). Culture, cultural diversity and humanity-centred diplomacies, *The Hague Journal of Diplomacy*, 14 (1-2), 117-133.

Araştırma Makalesi / Research Article

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM GİRİŞLERİNİN İSTİHDAM ÜZERİNE ETKİLERİ: G-20 ÖRNEĞİ

Burak UĞUR^{1*}
Rahmi ÇETİN²

Öz

Yabancı ülkelere yatırım yapmanın ev sahibi ülke ekonomileri üzerinde makroekonomik düzeyde önemli etkileri olmasının yanı sıra istihdam üzerinde pozitif ya da negatif etkileri olabilmektedir. Doğrudan yatırımın ev sahibi ülkelerin istihdamı üzerindeki etkisi, yatırımın türü, yöneldiği sektör, ev sahibi ülkenin teknoloji seviyesi, beşeri sermayesi, rekabet gücü ve hükümet politikaları gibi pek çok faktöre bağlıdır. 2008 küresel krizinin ardından başlayan doğrudan yabancı yatırım ve istihdamdaki istikrarsızlıklar, günümüzde de devam etmektedir. Bu durumdan hareketle doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdam üzerindeki uzun dönemli etkisinin tespit edilmesi oldukça önemli bir hale gelmiştir. Bu çalışmada, G-20 üyesi ülkeler için 1992-2019 yılları arasında doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdam üzerindeki etkisi panel eşbütünleşme yöntemiyle tahmin edilmiştir. Çalışmada verisi bulunabilen 15 G-20 ülkesi kullanılmıştır. Analizler sonucu elde edilen bulgular, G-20 ülke grubunda doğrudan yatırım girişlerindeki %10'luk bir artışın istihdamı %0.07 azalttığını göstermiştir. Elde edilen bulgular, ülkelerin istihdamlarını yükseltebilmesi için doğrudan yabancı yatırımın önemli bir rolü olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: G-20, Doğrudan Yabancı Yatırım, İstihdam.

JEL Kodları: C33, E22, J21.

THE EFFECTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT INFLOWS ON EMPLOYMENT: THE CASE OF G-20

Abstract

In addition to the fact that investing in foreign countries has significant macroeconomic effects on the economies of host countries, it can also have positive or negative effects on employment. Direct investment host country employment impact on the type of investment, the sector, the technology level of the host country, human capital, competitiveness, and government policies such as depends on many factors. The instabilities in foreign direct investment and employment that started after the 2008 global crisis still continue today. Based on this situation, it has become quite important to determine the long-term impact of foreign direct investment inflows on employment. In this study, the effect of foreign direct investment inflows on employment between 1992 and 2019 for G-20 member countries was estimated by panel cointegration method. In the study, 15 G 20 countries with available data were used. The findings showed that a 10% increase in foreign direct investment inflows for G-20 economies decreased employment by 0.07%. The findings show that foreign direct investment does not play an important role in order for countries to increase their employment.

Keywords: G-20, Foreign Direct Investment, Employment.

JEL Codes: C33, E22, J21.

¹ Dr. Arş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0001-9056-8035

* **Sorumlu yazar** (Corresponding Author): burakugur89@hotmail.com.

² Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0001-5094-3961

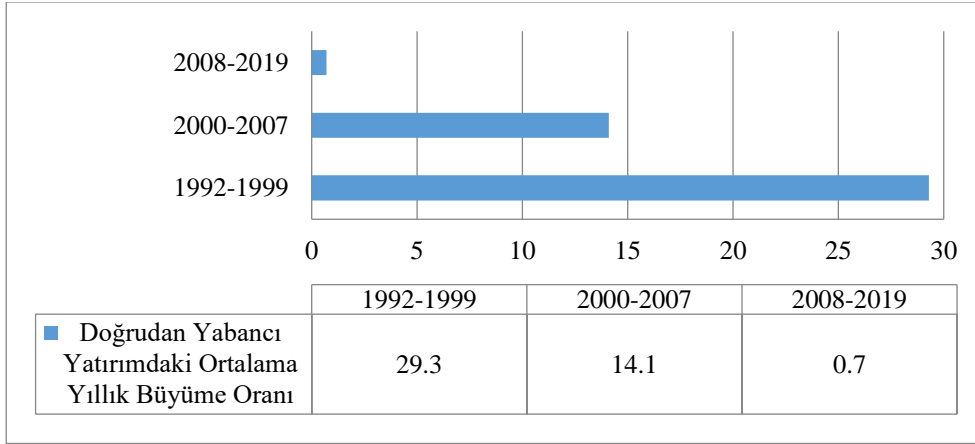
Başvuru Tarihi (Received): 14.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), yabancı ülkeye yapılan nakdi sermaye transferlerinin yanı sıra; teknoloji, makine, know-how (teknik bilgi), eğitim ve pazarlama konularında büyük imkânlar sağlayan uzun dönemli yatırımlardır (Yalçiner, 2008: 87). Yurt dışındaki yerleşikler tarafından ülkeye yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımı DYY girişi (Inward FDI), bir ülkenin yerleşikleri tarafından başka bir ülkeye yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımı ise DYY çıkışı (Outward FDI) olarak isimlendirilmektedir.

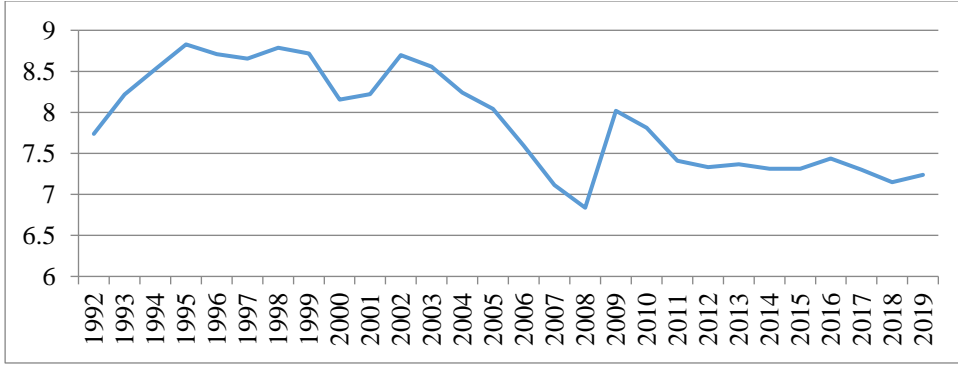
Doğrudan yatırım, yöneldiği ekonomilere yeni teknolojiler sağlayarak üretim yapısının modernleşmesine ve dinamizm katmasının yanı sıra hem doğrudan hem de dolaylı olarak istihdama önemli katkılar da bulunabilmektedir. Doğrudan yatırımın istihdam üzerindeki etkisi, yatırımın türü, yöneldiği sektör, ev sahibi ülkenin teknoloji seviyesi, beşeri sermayesi, rekabet gücü ve hükümet politikaları gibi pek çok faktöre bağlıdır (Golejewska, 2001: 101-104). Örneğin, yeşil alan biçimindeki yatırımların istihdam üzerinde olumlu etkiler meydana getirmesi, satın alma ve birleşme şeklinde gelen yatırımların ise istihdamı etkilememesi ya da azaltması beklenmektedir (UNCTAD, 2000: 14).

Şekil 1: G-20 (20'ler Grubu) Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerinin Ortalama Yıllık Büyüme Oranı (Akım, 1992-2019, %)

Kaynak: (UNCTAD, www.unctad.org)

Şekil 1'de, G-20 grubunda doğrudan yatırım girişindeki ortalama yıllık büyüme oranı gösterilmektedir. Şekil 1'den görüldüğü üzere 2008 yılında başlayan ve etkisi çeşitli şekillerle devam eden küresel kriz nedeniyle, G-20 ülke grubunda doğrudan yabancı yatırım girişlerinin büyüme hızında önemli seviyede bir yavaşlama gerçekleşmiştir. Bu durumun temel nedenleri, küresel büyümenin zayıf seyretmesi, uluslararası şirketlerin karlarındaki düşüşler ve özellikle gelişmiş ülkeler tarafından doğrudan yabancı yatırımlara karşı uygulanan kısıtlamalardır (UNCTAD, 2019: 14-15).

Şekil 2: G-20 Ülkelerinde İşsizlik Oranları (1992-2019, %)

Kaynak: (World Bank, <https://databank.worldbank.org>)

Şekil 2’de, G-20 grubunda işsizlik oranlarının gelişimi gösterilmektedir. Şekil 2’de görüldüğü üzere G-20 ülke grubunda 2008 küresel krizinden itibaren işsizlik artış göstermiştir. G-20 ülke grubunda işsizlik 2019 yılı itibarıyla küresel krizin başlangıcından öncesi (2007-2008) seviyelere henüz geri dönememiştir.

Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdam üzerindeki etkisi, ülkelerin iktisat politikaları açısından oldukça önemlidir. Bir ülkede doğrudan yabancı yatırım girişlerinden istihdama doğru bir ilişkinin mevcut olması, ekonomik büyüme ve istihdamın artması ve işsizliğin düşmesi için doğrudan yabancı yatırım girişleri ve buna yönelik teşvikleri gerektirmektedir (World Bank, 2020: 4).

1999 yılında kurulan G-20, uluslararası ekonomik işbirliği için temel bir platformdur. G-20’yle her kıtadan en büyük gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler, küresel sorunların belirlenmesi ve çözümünde bir araya gelmektedir. G-20 üyeleri; dünya toplam üretiminin %86’sını, küresel nüfusun %64’ünü, küresel ticaretin %74’ünü, akım şeklinde DYY girişlerinin ise %88’ini oluşturmaktadır. Böylece G-20 ülkeleri, küresel ekonominin büyük bir bölümünü kontrol etmektedir (G20, www.g-20.org). Bu çerçevede yapılan bir analiz dünya ekonomisi hakkında önemli fikirler sunacaktır.

2008 küresel krizinin ardından başlayan doğrudan yabancı yatırım ve istihdamdaki istikrarsızlıkların günümüzde de devam etmesi, G-20 üyesi ekonomilerde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdam üzerindeki uzun dönemli etkisinin tespit edilmesini önemli bir hale getirmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 1-32).

Bu çalışmanın, ülke örneklemini olarak G-20 ekonomilerini ele alması ve panel veri ekonometrisinin yeni yöntemlerini kullanmasıyla literatüre katkıda bulunacağı öngörülmektedir.

Bu araştırmanın amacı, G-20 üyesi ekonomilerde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdam üzerindeki etkisini incelemektir. Bu bağlamda bu etki, 1992-2019 dönemi verileri çerçevesinde panel eşbütünleşme analizi yardımıyla test edilmektedir. Bu kapsamda, ilk olarak konuyla ilgili literatür taramasına yer verilmekte, ardından teorik çerçeve incelenerek ekonometrik yöntem üzerinde durulmaktadır. Takip eden bölümde ise G-20 ekonomileri için doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdam üzerindeki etkisine yönelik ampirik analize ve bulgulara yer verilmektedir. Son olarak değerlendirmeler yapılarak politika önerileri sunulmakta ve çalışma sonlandırılmaktadır.

1. Literatür Taraması

DYY girişlerinin istihdam üzerine etkisine yönelik çalışmalar Tablo 1’de aktarılmıştır. Tablo 1’den anlaşıldığı üzere DYY girişlerinin istihdam üzerine etkisi, zaman serisi analizleri (tek ülkeli çalışmalar) ve panel veri analizleri (çok ülkeli çalışmalar) ile ele alınmaktadır. Tablo 1

incelendiğinde, DYY girişlerinin istihdam üzerindeki etkisine yönelik ortak bir karar olmadığı görülmektedir. Literatürde yapılan çalışmaların ampirik sonuçları incelendiğinde çalışmaların önemli bir kısmında DYY girişlerinin istihdam üzerine etkisinin pozitif olarak bulunmasının yanı sıra bazı çalışmalarda negatif, bazı çalışmalarda ise anlamsız sonuçlar görülmüştür. Çalışmaların sonuçları; kullanılan istihdam değişkenine (ulusal ya da uluslararası), DYY'nin akım ya da stok olarak alınmasına, kontrol değişkenine, DYY ve istihdamın karşılıklı ülkeler arasında incelenip incelenmemesine, kurulan modellerin farklılıklarına (logaritmik, log-lineer, kübik, karesel vb), ele alınan dönemlere ve ülkelere (veya sektörlerle) bağlı olarak farklılık göstermektedir. Ampirik literatürden de anlaşıldığı üzere, yabancı yatırımların istihdam üzerindeki olumlu etkisi yatırımların genellikle yeşil alan biçiminde, yabancı yatırımların istihdamı etkilememesi ya da azaltması ise satın alma ve birleşme biçiminde gelmesine bağlanmaktadır.

Tablo 1: Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerinin İstihdam Üzerindeki Etkisiyle İlgili Çalışmalar

Yazarlar ve Yıllar	Dönem ve Ülkeler	Yöntem	Değişkenler	Sonuç
Brady ve Wallace (2000)	1978-1996 (yıllık), 48 ABD Bölgesi	Panel Veri Analizi	Toplam İstihdam ve DYY Girişi	ABD'de doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı azaltmaktadır.
Williams (2003)	1980'den Önce Kurulan 291 İngiltere Kurulan Firma (yıllık)	Probit Modeli	Şirketteki İstihdam Değişimi, Avrupa'dan Gelen Doğrudan Yabancı Yatırım ve Asya'dan Gelen Doğrudan Yabancı Yatırım	Avrupa'dan gelen doğrudan yabancı yatırım istihdamı azaltırken, Asya Pasifik ülkelerinden gelen doğrudan yabancı yatırım istihdamı artırmaktadır. Bu durum, Avrupa'dan (Asya) gelen doğrudan yabancı yatırımların satın alma ve birleşme (yeşil alan) yatırımı olmasına bağlanmıştır.
Fu ve Balasubramanyam (2005)	1987-1999 (yıllık), Çin	GMM Analizi	İstihdam, Ücret, GSYİH, İhracat, İhracat/GSYİH ve Akım DYY Girişi	Çin'de doğrudan yabancı yatırım girişlerindeki %1'lik bir artış istihdamı %0.03 artırmaktadır.
Ajaga ve Nunnenkamp (2008)	1997-2011 (yıllık), ABD	Panel Eşbütünleşme Analizi	Birinci Model: İstihdam ve DYY Girişi İkinci Model: İmalat Sanayi İstihdamı ve İmalat Sanayiye DYY Girişi	ABD'ye doğrudan yabancı yatırım girişleri ABD'nin istihdamını artırmaktadır.
Vergil ve Ayaş (2009)	1992-2006 (yıllık), Türkiye	Panel Veri Analizi	Dört Sektörde İstihdam, Dört Sektörde Reel Doğrudan Yabancı Yatırım ve Dört Sektörde Reel GSYİH	Türkiye'de tüm sektörlerde doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı azaltmaktadır. Bu durum Türkiye ekonomisine gelen yatırımların büyük kısmının satın alma ve birleşme şeklinde olmasına bağlanmıştır.

Saray (2011)	1970-2009 (yıllık), Türkiye	ARDL Eşbütünleşme Testi ve Hata Düzeltme Modeli	İstihdamın Kurumsal Olmayan Toplam Nüfusa Oranı, Gayri Safi Ulusal Harcamalar/ Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla, Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla Büyüme Hızı ve Akım DYY Girişi	Türkiye’de doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı etkilememektedir.
Pinn, Ching, Kogid, Mulok, Mansur ve Loganathan (2011)	1970-2007 (yıllık), Malezya	Granger Nedensellik Analizi	İstihdam ve DYY Girişi	Malezya’da doğrudan yabancı yatırım girişlerinden istihdamı arttırmaktadır.
Mpanju (2012)	1990-2008 (yıllık), Tanzanya	En Küçük Kareler Yöntemi	İstihdam ve Akım DYY Girişi/GSYİH	Tanzanya’da doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı arttırmaktadır.
Sandalcılar (2012)	1980-2011 (yıllık), Türkiye	Johansen Eşbütünleşme Analizi	İstihdam ve Akım DYY Girişi	Türkiye’de doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı etkilememektedir.
Wei (2013)	1985-2011 (yıllık), Çin	Regresyon Modelleri	Toplam İstihdam ve DYY Girişi	Çin’de doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı etkilememektedir.
Göçer ve Peker (2014)	1980-2011 (yıllık), Türkiye, Hindistan ve Çin	Maki Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme ve Dinamik En Küçük Kareler Analizi	İstihdam Edilen Kişi Sayısı, Akım Olarak DYY Girişi, GYSİH, Mevduat Faiz Oranı ve Tüketici Fiyat Endeksi	Türkiye’de doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı azaltırken, Çin ve Hindistan’da ise doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı arttırmaktadır. Çin’in bulgusu, ülke ekonomisine gelen yatırımların yeşil alan biçiminde gelmesine yönelik hükümet politikasına bağlanmıştır.
Doğan ve Can (2016)	1970-2011 (yıllık), Türkiye	ARDL Sınır Testi Yaklaşımı	İstihdam, Akım DYY Girişi ve GYSİH	Türkiye’de doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı etkilememektedir.
Çolak ve Alakbarov (2017)	1995-2013 (yıllık), 9 Bağımsız Devletler Topluluğu	Panel Veri Analizi	İstihdam, Reel GSYİH ve Stok DYY Girişi/GSYİH	9 Bağımsız Devletler Topluluğu’nda doğrudan yabancı yatırım girişlerindeki %1’lik bir artış istihdamı %0.3 arttırmaktadır. Bu durum bu ülkelere gelen yatırımların önemli bir kısmının yeşil alan biçiminde olmasına bağlanmıştır.
Bayar ve Özoğul (2019)	1995-2017 (yıllık), 11 Orta Doğu ve Avrupa Birliği Geçiş ekonomisi	Panel Veri Analizi	Çalışan Nüfusun Çalışabilir Nüfusa Oranı, Akım DYY Girişi/GSYİH ve Toplam Ticaret Hacmi/GSYİH	Bu ülkelerde doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı etkilememektedir.

Nguyen, Tran, Pham, Nguyen (2020)	2011-2015 (yıllık), Vietnam'ın 63 Bölgesi	Panel Veri Analizi	İstihdam, Girişi ve Talebi	DYY Emek	Vietnam'da doğrudan yabancı yatırım girişleri istihdamı azaltmaktadır. Bu durum Vietnam ekonomisine gelen yatırımların büyük kısmının satın alma ve birleşme şeklinde olmasına bağlıdır.
Osabohien, Matthew, Elomien (2020)	1985-2017 (yıllık), Nijerya	Düzenlenmiş En Küçük Kareler Yöntemi (FMOLS)	İstihdam Akımı, Girişi, Efektif Kuru ve Enflasyon	Oranı, DYY Reel Döviz ve	Nijerya'da doğrudan yabancı yatırım girişlerindeki %1'lik bir artış istihdamı %0.97 artırmaktadır.

Tablo 1'den anlaşıldığı üzere, doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdam üzerine etkisinin henüz herhangi bir çalışmada G-20 ülkeleri kapsamında incelenmediği görülmüştür.

2. Doğrudan Yabancı Yatırım Girişi ve İstihdam İlişkisi: Teorik Çerçeve

DYY girişlerinin ev sahibi ülkenin istihdamı üzerindeki etkisi iki şekilde olmaktadır. Bu etkilerden ilki, çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) yurt dışı iştirakleri tarafından yapılan istihdam olan doğrudan etkidir. Bu etkilerden ikincisi ise, DYY'nin yerel firmaların istihdamı üzerindeki etkisi olan dolaylı etkidir (Nguyen ve diğerleri, 2020: 39-40).

Doğrudan yatırımın doğrudan ve dolaylı etkiler yoluyla ev sahibi ülkelerin istihdamını pozitif olarak etkilemesi beklenmektedir. Fakat doğrudan yatırım ev sahibi ülkenin istihdamını arttırmayabilmekte hatta azaltabilmektedir (Saray, 2011: 383-393).

Doğrudan yabancı yatırımların istihdam üzerindeki doğrudan etkisi birçok faktöre bağlıdır. Bunların arasında, yatırımı yapan ÇUŞ'un yatırımı yeşil alan yatırımı mı satın alma birleşme biçiminde mi yaptığı oldukça önemlidir. Yeşil alan yatırımları, yeni işletmeler yaratmakta ve böylece istihdam üzerinde doğrudan olumlu etkiler meydana getirmektedir. Satın alma ve birleşme şeklinde gelen DYY ise, edinilen girişimde önemli yapılandırmalar ya da ilave yatırımlar yapılmadığı sürece ülkenin üretim, istihdam gibi hususlarında anlamlı değişimler yaratmayacağı düşünülmektedir. Burada temel olarak yerli firmanın kaynakları kullanılmakta, bunlar yatırımı yapan firmanın yönetim anlayışı ile birleştirilmektedir. Bu tip yatırımlar, firmanın yeniden yapılandırılması ve operasyonlarının rasyonelize edilmesi nedeniyle istihdamın azalmasına bile neden olabilmektedir (UNCTAD, 2000: 14). Aynı zamanda, doğrudan yatırımın emek yoğun mu sermaye-teknoloji yoğun mu sektörler yapıldığı da önemlidir. DYY'nin emek yoğun sektörler yoğun olarak yapılması DYY'nin istihdam üzerindeki etkisini belirginleştirmektedir. Bununla birlikte, yatırımcı firma genelde söz konusu yatırımları idare edecek nitelikli personeli ve bazen de niteliksiz personelin önemli bir kısmını kendi ülkesinden getirmesi; DYY'nin istihdam üzerindeki olumlu etkisini sınırlamaktadır (Erdoğan, 2018: 187).

DYY'nin yerel firmaların istihdamı üzerindeki etkisi dolaylı ya da yayılma etkileri olarak adlandırılmaktadır. DYY'nin istihdam üzerindeki dolaylı etkisi, temelde yerli ve yabancı firmalar arasındaki teknolojik farkın belirli bir eşik değerinin altında olmasına, yerli firmalarda yeterli miktarda beşeri sermayenin bulunmasına ve ev sahibi ülke piyasasında rekabetin yüksek olmasına bağlıdır. Aynı zamanda, bu etki ev sahibi ülkenin dış ticarete açık olmasına, yabancı iştiraklerle yerli firmalar arasındaki bağlantıların seviyesinin yüksek olmasına ya da hükümetin yerli ve yabancı firmalar arasındaki bağlantılara yönelik destekleyici politikalarına bağlıdır. Bununla birlikte, DYY'nin yeşil alan yatırımı şeklinde olması istihdam üzerindeki yayılma etkisinde oldukça önemlidir. Çünkü satın alma ve birleşmeler, yeşil alan yatırımlarına göre teknoloji transferinde daha az katkısı olması, yurt içindeki firmaları daha fazla dışlama etkisi yaratması,

piyasanın kontrolünü ele geçirmesi ve rekabeti olumsuz etkileyebilmesi gibi etkenlere sahiptir (UNCTAD, 2000: 14; Golejewska, 2001: 102).

Doğrudan yatırım ev sahibi ülkenin istihdamını dolaylı olarak çeşitli kanallarla pozitif olarak etkileyebilmektedir. Bunlar (Nguyen ve diğerleri, 2020: 40-41; Kneller ve Pisu, 2005: 2-3);

- Yerel firmalar dış iştiraklerin yeni teknoloji, üretim, pazarlama ve yönetim teknikleri ve ihracat faaliyetleri gibi bilgileri gözlemleyerek ve kopyalayarak üretimlerini ve istihdamlarını artırabilmektedir.
- ÇUŞ'lar iştiraklerinde çalışan işçileri üretim, pazarlama ve ihracat yönetimi gibi konularda eğitmekte ve eğer ÇUŞ'ların iştirakinde çalışan işçiler yerel firmalara geçerse ya da kendi şirketini kurarsa bu beceriler yerel firmalara yayılarak üretim ve istihdamı artırabilmektedir.
- Rekabet etkisi yoluyla, DYY, ev sahibi ülkede yerel firmaların rekabet gücünü etkilemekte ve yeni teknolojilerin yayılmasını sağlamaktadır. ÇUŞ'ların yurt içine girişi yerli firmaları piyasa paylarını korumak amacıyla inovasyona yönelik AR-GE çalışmaları yapmaya, gözlem/taklit yapmaya, ellerindeki kaynakları daha etkin kullanmaya yönlendirmektedir. Böylece DYY, ev sahibi ülke firmalarında yeni teknolojiler ve yönetim uygulamalarının yayılmasını sağlayarak onların verimliliklerini ve istihdamlarını artırabilmektedir.
- Doğrudan yatırım, girdiği ülkede girdiler talep ederek (geri bağlantı) yerel tedarikçi firmaların oluşumunu ve mevcut yerel firmaların ölçek ekonomilerinin faydalarından yararlanmalarını sağlamaktadır. Ayrıca yerel tedarikçilerin zamanında teslimat, kaliteli ürün, düşük defo gibi standartlara uymasını sağlayabilmektedir. Bununla birlikte, ÇUŞ'lar ürettiği yeni, ucuz ve kaliteli girdileri işleyecek firmalara (ileri bağlantı) da aynı etkileri sağlamaktadır. Tüm bunlar, DYY'nin yerel firmaların üretimlerinin ve istihdamının artmasını sağlayabilmektedir.
- ÇUŞ'lar kendi ülkelerinde ev sahibi ülkeden yapılacak ithalata kolaylıklar getirilmesi hakkında lobiler yaparak da yerel firmaların ihracatını, üretimini ve istihdamını arttırabilmektedir.

Doğrudan yabancı yatırımlar istihdamı dolaylı olarak da olumsuz etkileyebilmekte ya da herhangi bir şekilde etkilemeyebilmektedir. Bu durum iki şekilde meydana gelebilmektedir. İlk olarak, ÇUŞ'ların yerel piyasaya girişiyle oluşan yoğun rekabet yerli firmaların pazar payını kaptırarak piyasadan ayrılabilmesine ya da en azından kısa vadede atıl kapasite ile çalışabilmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda, yerli firmaların yurt içi yatırım ve istihdamı azaltmaları dolayısıyla dışlama etkisi meydana gelebilmektedir. Bu durumun temel sebepleri, ÇUŞ'ların yurt içi piyasaya girişinin fiyatları düşürmesi, ücretleri yükseltmesi ve ÇUŞ'ların yerel firmaya kıyasla daha gelişmiş ürün ve teknolojiye sahip olmasıdır. Yerli ve yabancı firmalar arasında çok büyük bir teknoloji açığının olması, yerli firmalarda yeterince nitelik iş gücünün (beşeri sermayenin) bulunmaması, ekonominin dışa kapalı ve rekabet seviyesinin düşük olması durumunda DYY girişi karşısında yerel firmaların dışlanma ihtimali o kadar fazla olabilmektedir. İkinci olarak, yabancı yatırımcıların yurt içinde üretilen girdiler yerine ithal girdi kullanması ve hatta ülke ekonomisinde yurt içi girdilere olan talebi ithal girdilere yönlendirmesi yerel tedarikçilerin verimliliğini düşürerek istihdam seviyesini olumsuz etkileyebilmektedir (Uğur, 2021: 129).

3. Ekonometrik Yöntem

Bu araştırmada beş aşamalı bir ekonometrik analiz süreci takip edilmiştir. İlk olarak yatay kesit bağımlılığı, “Breusch ve Pagan (1980)'in oluşturduğu LM testi”, “Pesaran (2004)'ün oluşturduğu CD ve CDLM testleri” ve “Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008)'nin oluşturdukları LMadj testi” ile sınanmaktadır. Panel çalışmalarda yatay kesit bağımlılığı dikkate alınmadığı takdirde yapılan analizler hatalı sonuçlar verebilmektedir (Chudik ve Pesaran, 2013: 2). Bu nedenle yatay kesit bağımlılığının hem değişkenler bazında hem de model bazında test edilmesi oldukça önemlidir. Yatay kesit bağımlılığı testleri “ H_0 : Kesitler arası bağımlılık yoktur” hipotezi üzerine kurulmaktadır. Eğer H_0 hipotezi reddedilemezse, çalışma birinci nesil panel birim kök

testleriyle sürdürülmelidir. Ancak H_0 hipotezi reddedilirse, çalışma ikinci nesil panel birim kök testleriyle sürdürülmelidir (Baltagi, 2008: 284).

İkinci aşamada, yatay kesit bağımlılığı problemini dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinden Hadri ve Kurazomi (2012)'nin testi kullanılmıştır. Testin sıfır hipotezi " H_0 : Birim kök yoktur", alternatif hipotezi " H_1 : Birim kök vardır" şeklinde kurulmaktadır (Hadri ve Kurozumi, 2012: 32). Analiz sonucunda H_0 reddedilirse en azından bir ülkede ilgili değişken için durağanlık söz konusudur biçiminde yorum yapılır.

Üçüncü olarak, eşbütünleşme denkleminin eğim katsayılarının homojenliği "*Pesaran ve Yamagata (2008)'in oluşturduğu homojenlik testi (Slope Homogeneity Test)*" ile sınanmıştır. Eşbütünleşme analizinden önce, bu testte güvenilir sonuçlara ulaşabilmek için, eşbütünleşme denkleminde mevcut olan eğim katsayısının homojen mi yoksa heterojen mi olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008)'in oluşturduğu homojenlik testi, büyük ve küçük örneklem için iki tane test istatistiğini meydana getirmektedir. Her iki test istatistiğinin de eğim katsayısının homojen olduğu H_0 hipotezi test edilmiştir.

Dördüncü olarak, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yatay kesit bağımlılığını da dikkate alan "*Westerlund ve Edgerton (2007)'nin oluşturduğu LM Bootstrap eşbütünleşme*" testiyle analiz edilmiştir. Bu test "*McCoskey ve Kao (1998)'in Lagrange çarpanı (LM)*" testi üzerine oluşturulmaktadır. Testin, H_0 hipotezi "*eşbütünleşme vardır*" şeklindedir. LM Bootstrap eşbütünleşme testi, kesitler arasında ve içerisinde korelasyonu dikkate almak için bootstrap özelliğinden faydalanmaktadır (Westerlund ve Edgerton, 2007: 186).

Son aşamada, serilerin uzun dönem katsayıları heterojeniteyi varsayan, kesitler arası bağımlılığı dikkate alan, "*Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCE (Common Correlated Effect)*" yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiği takdirde, uzun dönemli ilişkinin büyüklüğü ve yönünün belirlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin varlığı, açıklayıcı değişkenlerin uzun dönem parametrelerinin tahminini gerektirmektedir. CCE eşbütünleşme tahmincisi testinin H_0 hipotezi "*Katsayılar istatistiksel olarak anlamsızdır*" varsayımı üzerine oluşturulmaktadır.

4. Veri Seti ve Ekonometrik Tahmin Sonuçları

4.1. Veri Seti

Bu çalışmada G-20 üyesi ekonomiler kapsamında doğrudan yabancı yatırım girişlerinin uzun dönemde istihdam üzerindeki etkisi 1992-2019 dönemi verileri çerçevesinde panel eşbütünleşme analizi yöntemi ile incelenmiştir.

Araştırmada kullanılan modelin oluşumunda, Vergil ve Ayaş (2009), Doğan ve Can (2016) ve Çolak ve Alakbarov (2017)'un çalışmaları temel alınmıştır. Çalışmada, modelde istihdamın toplam nüfus içindeki oranı, akım olarak doğrudan yabancı yatırım girişlerinin gayri safi yurtiçi hâsılaya oranı ve kontrol değişkeni olarak da reel gayri safi yurtiçi hâsıla kullanılmaktadır. İstihdamın toplam nüfus içindeki oranı ve reel gayri safi yurtiçi hâsıla Dünya Bankası tarafından yayınlanan Dünya Kalkınma Göstergelerinden elde edilirken, doğrudan yabancı yatırım girişlerinin gayri safi yurtiçi hâsılaya oranı ise Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı veri tabanından elde edilmiştir (Tablo 2). Analiz dönemi, Rusya ekonomisine yönelik istihdam ve doğrudan yabancı yatırım verilerinin 1992 yılından itibaren başlaması ve İngiltere'ye yönelik istihdam verisine 2019 yılına kadar ulaşılabilmesinden kaynaklı olarak 1992-2019 dönemi seçilmiştir. Ayrıca çalışmada Stata 12.0 ve Gauss 21.0 ekonometrik paket programları kullanılmıştır.

Tablo 2: *Ampirik Analizde Kullanılan Değişkenler*

Simgesi	Açıklaması	Kaynağı
LİSTİH	Logaritmik İstihdam/Toplam Nüfus (% , yıllık)	Dünya Bankası, WDI
LDYY	Logaritmik Doğrudan Yabancı Yatırımlar Girişi/GSYİH (% , yıllık)	UNCTAD, UNCTADSTAT
LGDP	Logaritmik Reel Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (2015 fiyatları, ABD \$, yıllık)	Dünya Bankası, WDI

Araştırmada kullanılacak modeller, değişkenlerin logaritmik dönüşümleriyle Denklem 1’de gösterilmiştir:

$$LİSTİH_{it} = \beta_0 + \beta_1 LDYY_{it} + \beta_2 LGDP_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Tablo 3’te modelde yer alan G-20 üyesi 15 ülke gösterilmektedir. G-20 ülkeleri içerisinde yer alan Avrupa Birliği, G-20 üyesi olan Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya’nın aynı zamanda Avrupa Birliği’ne üye ülkeler olmaları nedeniyle modele dâhil edilmemiştir. Aynı zamanda Çin, Kanada, Suudi Arabistan ve Hindistan’ın verilerine bazı yıllar için ulaşılamadığından bu ülkeler modele eklenememiştir.

Tablo 3: *Analize Dâhil Edilen Ülkeler*

Sıra	Ülke	Sıra	Ülke
1	Türkiye	9	İngiltere
2	Brezilya	10	Japonya
3	Güney Afrika	11	Almanya
4	Arjantin	12	Fransa
5	Meksika	13	İtalya
6	Endonezya	14	Güney Kore
7	Rusya	15	Avustralya
8	Amerika Birleşik Devletleri		

Çalışmada modelde beklenen sonuçlar şu şekildedir (Saray, 2011: 393):

- Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin yukarıda açıklanan teorik çerçeveden ve ampirik literatürden hareketle istihdamı arttırdığı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla bu parametrenin $\beta_1 > 0$ olması beklenmektedir.
- Teorik olarak reel gayri safi yurtiçi hâsılanın istihdam artışı sağlaması beklenmektedir. Bundan dolayı çalışmada, bu parametrenin $\beta_2 > 0$ biçiminde olması beklenmektedir.

4.2. Ekonometrik Tahmin Sonuçları

Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 4’te sunulmuştur. Dengeli panel veri setinde toplam gözlem sayısı 420’dir. İstihdamın ortalaması 1.74, minimum değeri 1.57 ve maksimum değeri ise 1.83’dür. Doğrudan yabancı yatırım girişi ortalaması 0.18, minimum değeri -2.88 ve maksimum değeri ise 1.03’dür. Reel gayri safi yurt içi hâsıla ortalaması 4.21, minimum değeri 3.21, maksimum değeri ise 4.78’dir.

Tablo 4: *Tanımlayıcı İstatistikler*

Tanımlayıcı İstatistikler	LİSTİH	LDYY	LGDP
Ortalama	1.737	0.176	4.214
Medyan	1.760	0.226	4.336
Maksimum	1.830	1.027	4.784
Minimum	1.566	-2.876	3.214
Standart Sapma	0.062	0.441	0.403
Gözlem Sayısı	420	420	420

Çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki korelasyon değerleri Tablo 5’de gösterilmiştir. Korelasyon katsayısı -1 ile +1 arasında bir sayıdır. Korelasyon katsayısının sıfır olması, ilişkinin olmadığını göstermekte iken pozitif (negatif) katsayı değişkenler arasındaki ilişkinin pozitif (negatif) olduğunu yansıtmaktadır.

Tablo 5: *Korelasyon Matrisi*

Değişkenler	LİSTİH	LDYY	LGDP
LİSTİH	1	-	-
LDYY	0.239	1	-
LGDP	0.137	0.011	1

Tablo 5’de verilen korelasyon matrisi incelendiğinde istihdam ve doğrudan yabancı yatırım girişi değişkenleri arasında pozitif ve zayıf korelasyon değeri tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki korelasyon değerleri Gujarati ve Porter (2009)’in önerdiği 0.8 kritik değerinden küçük olduğundan bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantının önemli bir sorun olmadığı anlaşılmaktadır.

Değişkenlerde kesitlerarası bağımlılığı test etmek için Breusch ve Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD ve CDLM testleri ile Pesaran ve diğerleri (2008) tarafından geliştirilen LM_{adj} testi kullanılmıştır. Tablo 6’da yatay kesit bağımlılığı testinin bulguları verilmiştir.

Tablo 6: *Yatay Kesit Bağımlılığı Testi*

Değişkenler	LİSTİH		LDYY		LGDP		Eş Bütünleşme Denklemi	
	İstatistik Değeri	p-Değeri	İstatistik Değeri	p-Değeri	İstatistik Değeri	p-Değeri	İstatistik Değeri	p-Değeri
CD _{lm1} (BP,1980)	135.367**	0.025	148.872***	0.003	206.956***	0.000	324.350***	0.000
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	2.096**	0.018	3.027***	0.001	7.036***	0.000	15.137***	0.000
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	-2.604***	0.005	-2.040**	0.021	-2.796***	0.003	3.193***	0.001
LM _{adj} (PUY, 2008)	-2.183	0.985	1.206	0.114	15.338***	0.000	66.902***	0.000

Not: “*** ve **” işareti sırasıyla %1 ve %5 seviyesinde anlamlılığı belirtmektedir.

Tablo 6’da verilen yatay kesit bağımlılığı testinin bulgularına göre, kesitler arası bağımlılığın olmadığı üzerine kurulu H₀ hipotezi istihdam, doğrudan yabancı yatırım girişi ve reel gayri safi yurtiçi hâsıla serilerinin tamamında %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde reddedilerek kesitler arası bağımlılık olduğu sonucu bulunmuştur. Benzer bulgular eş bütünleşme denkleminde de bulunarak modelde de yatay kesit bağımlılığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgulara göre bir ekonomide oluşan bir makroekonomik şok, diğer ekonomileri de etkilemektedir. Yatay kesit bağımlılığının varlığı, ikinci nesil panel birim kök ve ikinci nesil eş bütünleşme testlerinin uygulanmasına olanak sağlamaktadır (Ağır, Özbek ve Türkmen, 2020: 77).

Hadri ve Kurazomi (2012) tarafından geliştirilen ve aynı isimle anılan Hadri-Kurazomi testi ikinci nesil birim kök testlerinden olup yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır. Serilerin seviyede birim kök içerip içermediği Hadri-Kurazomi testi ile test edilmekte ve sonuçlar tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7: *Hadri-Kurazomi Panel Birim Kök Testi*

	SEVİYEDE	
	Sabitli	Sabit ve Trendli
ZA_spac	5.749*** (0.000)	6.146*** (0.000)
ZA_la	-4.4564*** (0.000)	-3.673 *** (0.000)

Not: Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleri göstermektedir. *** H_0 hipotezi %1 anlam düzeyinde reddedildiğini gösterir.

Tablo 7’de görüldüğü üzere tüm değişkenlerin durağan olması üzerine kurulu H_0 hipotezi ZA_spac ve ZA_la test istatistiklerine göre %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek seviyede birim kök içerdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Hadri-Kurazomi testi test sonuçları kapsamında serilerin düzeyde birim kök içermesi eş bütünlüşme testlerinin uygulanabilmesine imkân sağlamaktadır (Kar, Ağır ve Türkmen, 2019: 43).

Eşbütünlüşme testi uygulanmadan önce modelin eşbütünlüşme katsayısının homojen olup olmadığını belirlenmesi gerekmektedir. Uygulanan testin bulgusunda, eğim katsayıları homojen (heterojen) olarak bulunursa, homojeniteyi (heterojeniteyi) dikkate alan eşbütünlüşme testlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Ağır ve Türkmen, 2020: 847-848). Bu kapsamda eşbütünlüşme denkleminin eğim katsayılarının homojenliği Pesaran ve Yamagata (2008)’in oluşturduğu homojenlik testi (Slope Homogeneity Test) ile sınanmıştır. Tablo 8’de eğim homojenliği testinin bulguları verilmiştir.

Tablo 8: *Homojenite Test Sonuçları*

Testler	Model	
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta Tilde	17.197***	0.000
Delta Tilde _{adj}	18.522***	0.000

Not: “***” %1 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 8’den görüldüğü üzere, Delta testlerinde modelin homojen olduğu üzerine kurulu H_0 hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek modelin heterojen olduğuna karar verilmiştir. Bu durum, doğrudan yabancı yatırım girişi ve reel gayri safi yurtiçi hâsılda meydana gelen bir değişikliğin istihdam üzerindeki etkisinin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğinin ortaya koymuştur.

Yapılan testlerde her iki ülke grubunda da serilerin seviyede birim kök içermesi, yatay kesit bağımlılığı olması ve modelin heterojen olması değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin olup olmadığına karar vermek için Westerlund ve Edgerton (2007)’nin LM Bootstrap eşbütünlüşme testinin yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Tablo 9’da LM Bootstrap eşbütünlüşme test sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 9: *LM Bootstrap Eşbütünlüşme Test Sonuçları*

	LM İstatistiği	Asimtotik p-değeri	Bootstrap p-değeri
LM _N ⁺	2.772	0.003	0.828

Not: Bootstrap olasılık değerleri 1000, gecikme 2, öncül ise 1 olarak alınmıştır. Değişkenler trend içermedikleri için sabitli model kullanılmıştır.

Tablo 9’da görüldüğü üzere G-20 ülke grubunda “eşbütünlüşme vardır” boş hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilememektedir. Kesitler arası bağımlılık tespit edildiğinden bootstrap olasılık değerine bakılmaktadır. Buna göre istihdam, doğrudan yabancı yatırım girişi ve reel gayri sâfi yurtiçi hâsıla değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Eşbütünleşme ilişkisine ulaşıldıktan sonra Pesaran (2006) tarafından oluşturulan CCE (Common Correlated Effects) yöntemi yardımıyla eşbütünleşme katsayıları tahmin edilmiştir. Bu test kesitler arası bağımlılığı dikkate almakta ve katsayılarda heterojenite tespit edildiği durumlarda kullanılabilir. Tablo 10’da değişkenlerin eşbütünleşme katsayılarının tahmin sonuçları verilmektedir.

Tablo 10: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmini (CCE)

	LİSTİH=f(LDYY)			LİSTİH=f(LGDP)		
	Katsayı	Std. Hata	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
<i>CCE</i>	-0.007*	0.003	0.050	0.413*	0.064	0.000
Ülke Sonuçları						
Türkiye	-0.031*	0.019	0.099	0.667***	0.157	0.000
Brezilya	-0.027	0.017	0.115	0.225	0.174	0.198
Güney Afrika	0.002	0.004	0.606	0.231	0.160	0.148
Arjantin	0.018	0.019	0.330	-0.064	0.121	0.597
Meksika	-0.013	0.014	0.323	0.360***	0.116	0.002
Endonezya	-0.025*	0.008	0.002	0.241***	0.047	0.000
Rusya	-0.009	0.012	0.426	0.477***	0.102	0.000
Amerika				0.399***	0.107	0.000
Birleşik Devletleri	0.008	0.006	0.211			
İngiltere	0.001	0.004	0.818	0.294***	0.075	0.000
Japonya	0.001	0.016	0.940	0.880***	0.200	0.000
Almanya	-0.001	0.006	0.847	0.858***	0.203	0.000
Fransa	-0.013	0.009	0.143	0.423**	0.171	0.014
İtalya	0.003	0.002	0.121	0.595***	0.078	0.000
Güney Kore	-0.014*	0.007	0.057	0.300***	0.102	0.003
Avustralya	-0.005	0.003	0.139	0.313***	0.117	0.008

Not: “***, ** ve *” işareti sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 10’da yer alan CCE eşbütünleşme tahminci testinin bulgularına göre G-20 ekonomileri kapsamında panelin genelinde doğrudan yabancı yatırım girişi ve reel gayri safi yurtiçi hâsıla değişkenlerinin katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu bakımdan, G-20 ekonomilerinde doğrudan yabancı yatırım girişlerindeki %10’luk bir artışın istihdamı %0.07 azalttığı ifade edilmektedir. Sonuçlar ülke bazında ele alındığında; Türkiye, Güney Kore ve Endonezya’da negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu söz konusudur. Bununla birlikte ulaşılan bulgulara göre, G-20 ekonomilerinde reel gayri safi yurtiçi hâsıladaki %10’luk bir artış istihdamı %4.13 artırmaktadır.

6. Sonuç

Bu çalışmada, 1992-2019 dönemi arasında G-20 üyesi ülkeler açısından doğrudan yabancı yatırım girişlerinin uzun dönemde istihdam üzerindeki etkisi panel eşbütünleşme analizi ile incelenmiştir. Bu amaçla modelde istihdamın toplam nüfus içindeki oranı, akım olarak doğrudan yabancı yatırım girişlerinin gayri safi yurtiçi hâsılaya oranı ve kontrol değişkeni olarak da reel gayri safi yurtiçi hâsıla kullanılmıştır. Ulaşılan bulgular, 15 G-20 ülkesi için doğrudan yatırım girişlerindeki %10’luk bir artışın istihdamı %0.07 azalttığı yönündedir. Bu bulgu, teorik ve ampirik literatürden hareketle modelde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdamı arttırdığı beklentisi ile örtüşmemektedir. Fakat araştırma sonuçları, 15 G-20 ekonomisine 2003 yılından itibaren DYY girişlerinin %54’ünün satın alma ve birleşme, %46’sının ise yeşil alan yatırımı şeklinde olduğu bulgusuna bağlanabilir (UNCTAD, www.unctad.org). Çünkü ampirik çalışmalar, birleşme ve satın almaların yeşil alan yatırımlarına göre yatırım yapılan ülke açısından avantajlarının (yeni iş yaratma ve üretim kapasitesi açısından) daha düşük olduğunu destekler niteliktedir. Ayrıca

bulgular ilgili literatürde daha önce yapılan çalışmaların bir kısmının (Brady ve Wallace (2000); Williams (2003); Vergil ve Ayaş (2009); Göçer ve Peker (2014); Nguyen ve diğerleri (2020)) sonuçlarıyla da paralellik göstermektedir.

Uygulama sonuçları ülke bazında değerlendirildiğinde; Türkiye, Güney Kore ve Endonezya'da doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdamı azalttığı bulgusuna ulaşılmaktadır. Diğer G-20 ülkelerinde ise doğrudan yabancı yatırım girişlerinin istihdamı etkilemediği görülmektedir. Çalışmadan elde edilen diğer bulgulara göre, hem panelin genelinde hem de Brezilya, Güney Afrika ve Arjantin hariç diğer G-20 ekonomilerinde, reel gayri safi yurtiçi hâsıla istihdam üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.

Elde edilen bulgular, G-20 ülkelerinin istihdamlarını yükseltebilmesi için doğrudan yabancı yatırım girişlerinin önemli bir rol oynamadığını hatta istihdamı azalttığını göstermektedir. Fakat analiz edilen ülkelerde, hükümetlere doğrudan yabancı yatırım girişlerini kısıtlamak yerine doğrudan yabancı yatırımların istihdam üzerindeki etkinliğini arttırmaya yönelik bir strateji önerilmesi gerektiği belirtilebilir. Bu bağlamda, doğrudan yabancı yatırım girişlerinde yeşil alan yatırımları ve istihdamı doğrudan artıracak sektörler teşvik edilebilir. Aynı zamanda, bu ülkeler mukayeseli üstünlükleri olan sektörlerle ve bağlantı seviyesi yüksek olan sektörlerle yabancı yatırım çekmeye çalışmalıdır. Ayrıca yabancı yatırımcılara verilen teşviklerin istihdamı desteklemek amacıyla, belirli bir oranda yerel girdi ve yerel işçi kullanımı zorunluluğuyla verilmesi de önerilmektedir. Son olarak, ele alınan ülkeler nitelikli iş gücünü, teknolojik seviyeyi ve yurtiçindeki rekabeti arttırmaya yönelik politikalar uygulanabilir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Burak Uğur, Rahmi ÇETİN.

Kaynakça

- Ağır, H. ve Türkmen, S. (2020). Ekonomik büyümeye etkisi bakımından doğal kaynaklar: dinamik panel veri analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(3), 840-852.
- Ağır, H., Özbek, S. ve Türkmen, S. (2020). Türkiye'de cari işlemler dengesinin dinamikleri: var analizi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 57-66.
- Ajaga, E. ve Nunnenkamp, P. (2008). Inward FDI, value added and employment in US states: a panel cointegration approach. *Aussenwirtschaft*, 63(4), 347-367.
- Baltagi B. H. (2008). *Econometric analysis of panel data*. John Wiley & Sons.
- Bayar, Y. ve Özoğul, A. Ö. (2019). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının istihdam üzerindeki etkisi: Avrupa birliği geçiş ekonomileri örneği. *Kamu-İş Dergisi*, 14(4), 21-35.
- Brady, D. ve Wallace, M. (2000). Spatialization, foreign direct investment and labor outcomes in the American states, 1978-1996. *Social Forces*, 79(1), 67-105.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Chudik, A. ve Pesaran, M. H. (2013). *Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors* (Federal Reserve Bank of Dallas Globalization and Monetary Policy Institute Working Paper No. 146). Erişim adresi: <https://www.dallasfed.org/~media/documents/institute/wpapers/2013/0146.pdf>.
- Çolak, O. ve Alakbarov, N. (2017). Does foreign direct investments contribute to employment? empirical approach for the commonwealth of independent states. *Bilig*, (83), 147-169.
- Doğan, B. ve Can, M. (2016). Doğrudan yabancı yatırımlar istihdamı etkiliyor mu?: Türkiye örneğinde ARDL sınır testi yaklaşımı. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 53(614), 9-20.

- Erdoğan, A. (2018). *Gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve Türkiye örneği*, İstanbul: Nobel Yayınevi.
- Fu, X. ve Balasubramanyam, V. N. (2005). Exports, foreign direct investment and employment: the case of China. *World Economy*, 28(4), 607-625.
- G20. (2021, 9 Kasım). Erişim adresi: <https://g20.org/en/about/Pages/whatis.aspx>
- Golejewska, A. (2001). Foreign direct investment and employment in a host country: the case of polish manufacturing. *Yearbook Of Polish European Studies*, (5), 97-114.
- Göçer, İ. ve Peker, O. (2014). Yabancı doğrudan yatırımların istihdam üzerindeki etkisi: Türkiye, Çin ve Hindistan örneğinde çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21(1), 107-123.
- Gujarati, D. ve Porter, D. C. (2009). *Basic econometrics*, New York: The McGraw-Hill Companies.
- Hadri, K. ve Kurozumi, E. (2012). A simple panel stationarity test in the presence of serial correlation and a common factor. *Economics Letters*, 115(1), 31-34.
- Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), İş gücü piyasası ve genç istihdamı*. Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/IsgucuPiyasasi_ve_GencIstihdamiOzelIhtisasKomisyonuRaporu.pdf
- Kar, M., Ağır, H. ve Türkmen, S. (2019). Seçilmiş gelişmekte olan ülkelerde elektrik tüketiminin ekonomik büyümeye etkisinin panel ekonometrik analizi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 38-48.
- Kneller, R. ve Pisu, M. (2005). *Industrial linkages and export spillovers from FDI (The University of Nottingham Research Paper Series)*. Erişim adresi: <https://www.nottingham.ac.uk/gep/documents/papers/2005/05-20.pdf>.
- Mpanju, A. K. (2012). The impact of foreign direct investment on employment creation in Tanzania. *International Journal of Business Economics & Management Research*, 2(1), 126-139.
- Mccoskey, S. ve Kao, C. (1998). A residual-based test of the null of cointegration in panel data. *Econometric Reviews*, 17(1), 57-84.
- Nguyen, T. Q., Tran, L. T. K., Pham, P. L. ve Nguyen, T. D. (2020). Impacts of foreign direct investment inflows on employment in Vietnam. *Institutions and Economies*, 12(1), 37-62.
- Osabohien, R., Awolola, O. D., Matthew, O., Itua, O. Q. ve Elomien, E. (2020). Foreign direct investment inflow and employment in Nigeria. *Investment Management and Financial Innovations*, 17(1), 77-84.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted lm test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, (11), 105-127.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, (142), 50-93.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels (Cesifo Working Paper No. 1229)*. Erişim adresi: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/18868/1/cesifo1_wp1229.pdf.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.

- Pinn, S. L. S., Ching, K. S., Kogid, M., Mulok, D., Mansur, K. ve Loganathan, N. (2011). Empirical analysis of employment and foreign direct investment in Malaysia: an ARDL bounds testing approach to cointegration. *Advances in Management and Applied Economics*, 1(3), 77-91.
- Saray, M. O. (2011). Doğrudan yabancı yatırımlar-istihdam ilişkisi: Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 161(2), 381-403.
- Uğur, B. (2021). *Doğrudan yabancı yatırım girişlerinin ihracat üzerine etkileri: G-20 ülkeleri örneği* [Yayımlanmamış doktora tezi] Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı). (2000). World investment report 2000: cross-border mergers and acquisitions and development. Erişim adresi: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2000_en.pdf.
- UNCTAD. (2019). World investment report 2019: special economic zones. Erişim adresi: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.
- UNCTAD. (2021). *UNCTAD doğrudan yabancı yatırımlar istatistikleri* [Veri Seti]. <https://unctadstat.unctad.org>.
- UNCTAD. (2021). World Investment Report 2021 Investing in Sustainable Recovery. Erişim adresi: <https://worldinvestmentreport.unctad.org/annex-tables/>
- Vergil, H. ve Ayaş, N. (2009). Doğrudan yabancı yatırımların istihdam üzerindeki etkileri: panel veri analizi. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 24(275), 89-114.
- Wei, Y. (2013). *The effect of FDI on employment in China* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Iowa State University, Iowa.
- Westerlund, J. ve Edgerton, D. L. (2007). A panel bootstrap cointegration test. *Economics Letters*, 97(3), 185-190.
- Williams, D. (2003). Explaining employment changes in foreign manufacturing investment in the UK. *International Business Review*, 12(4), 479-497.
- World Bank (Dünya Bankası). (2021). *World development indicators* [Veri Seti]. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>.
- World Bank. (2020). *Foreign Direct Investment and Employment Outcomes in Developing Countries*. Erişim adresi: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/956231593150550672/pdf/Foreign-Direct-Investment-and-Employment-Outcomes-in-Developing-Countries-A-Literature-Review-of-the-Effects-of-FDI-on-Job-Creation-and-Wages.pdf>.
- Yalçiner, K. (2008). *Uluslararası finansman*, Ankara: Gazi Kitabevi.

Araştırma Makalesi / Research Article

ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE ULUSLARARASI HUKUK PERPEKTİFİNDEN ŞEHİRLERİN ARTAN ÖNEMİ

Mehmet Erkan KILLIOĞLU¹

Öz

Şehirler, son yıllarda, uluslararası siyasi alanda her geçen gün daha fazla ön plana çıkmaktadır. Küreselleşme sürecinin de yardımıyla, geleneksel Westphalia uluslararası sistemi ve ulus devletinin dünya siyasetindeki yeri sorgulanır hale gelmiştir. Bu durumun sonucunda sivil toplum örgütleri, çokuluslu şirketler, uluslararası örgütler ve organizasyonlar gibi siyasi yapılar da uluslararası sisteme katılmaya ve kendilerinin uluslararası aktör olarak kabulü için çalışmaktadırlar. Bu sayılan yapılara göre daha fazla bürokratik ve idari yapılanması ve kurumları olan şehirler de uluslararası aktör olarak kabul görmek için girişimlerde bulunmaktadır. Ancak bu noktada, şehirlerin uluslararası hukuk tarafından süje olarak kabul edilmemesi ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır ve şehirler bu durumun üstesinden gelebilmek için girişimlerde bulunmaktadır. Bu çalışmanın ana amacı da şehirlerin, özellikle küreselleşme süreci ile hızlanan değişimini analiz etmektir. Bu kapsamda çalışmayı ortaya çıkarırken tanımlayıcı ve kronolojik bir yöntem kullanılmıştır ancak çalışmanın kapsamı 1990'lı yıllar ve takip eden dönemle sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuç uluslararası sistemin yeni paradigmlar sebebiyle bir değişim ve dönüşüm içerisinde olduğudur. Bu değişim sisteme yeni aktörlerin dâhil olmasını dayatmaktadır. Şehirler de bu yeni aktörlerden biridir.

Anahtar Kelimeler: : Mega Şehir, Küresel Şehirler, Uluslararası Hukuk, Küreselleşme, Uluslararası Sistem.

JEL Kodları: F50, F6, F68.

THE GROWING IMPORTANCE OF CITIES FORM THE PERSPECTIVES OF INTERNATIONAL RELATIONS AND INTERNATIONAL LAW

Abstract

Cities become more and more popular in the international politics in recent years. With the help of the globalization process, the Westphalian international system and the position of the nation-state in world politics have become problematic. As a result of this situation, political structures such NGO's, multinational companies, international organizations also try to confirm their international actor's status. Cities with more bureaucratic and administrative structures and institutions compared to these structures mentioned above, are also attempting to be accepted as international actors. However, the fact that cities are not accepted as subjects by international law emerges as a serious problem and cities take initiatives to overcome this situation. The main purpose of this study is to analyze the change of cities, especially accelerated by the Globalization process. In this context, a descriptive and chronological method was used while revealing the study. A chronological method was used in the study, but the scope of the study was tried to be limited to the 1990s and the following period. The result obtained from the study is that the international system is in the transformation process due to new paradigms. This change imposes the inclusion of new actors in the system.

Keywords: Mega Cities, Global Cities, International Law, Globalization, International Relations System.

JEL Codes: F50, F6, F68.

¹ Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, mehmeterkan@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3146-2609.

Başvuru Tarihi (Received): 15.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Şehirler her zaman siyasi, sosyal, kültürel ve organizasyonel gelişmelerin merkezi olmuştur. Bu yüzden de şehirler dünya tarihinde, insanlar yerleşik hayata geçtikten sonra ortaya çıkan önemli ve yenilikçi yapılardan biridir. Yine şehirler sayesinde ekonomideki iş bölümü daha mümkün ve uygulanabilir hale gelmiştir. İş bölümü ekonomide verimliliği arttırmış, bu da iktisadi gelişmeye katkıda bulunmuştur. Şehirlerin gelişmesi ulaşımın gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Bu noktada dünya genelinde hızlı bir şekilde artan şehirleşme mevcut yerel ve küresel boyuttaki güç merkezlerinin de yerinin değişmesini beraberinde getirmekte ve Uluslararası İlişkiler (UI) disiplini için bir dizi ciddi tehdidi de ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Kangas, 2017: 531). Özellikle 20. Yüzyılda uluslararası ilişkiler geleneğine hâkim olan teorik yaklaşımlar aktör olarak sadece üniter ulus devletleri tanımaktadır. Bu sistemde devletler uluslararası seviyede faaliyet gösterme imkânı ve potansiyeli olan tek aktör olarak kabul edilmiştir (Morgenthau, 1949; Waltz, 1979).² Ancak ulus devletler arasında artan partizanlık, uluslararası karar alma sürecinde süregiden demokrasi açığı, siyasetçilere olan güvenin azalması bir de devletler ve hükümetlerin küresel sorunlara çözüm bulmada yetersiz kalması ile birleşince, uluslararası kamuoyunun dikkati yeni bir yeni bir aktör olan şehirlere yoğunlaşmıştır. (Swiney, 2020: 227). Şehirler, devlet merkezli uluslararası sistemdeki tek ve yeni devlet dışı aktör değildir. Uluslararası siyaset sahnesine çıkan şehirler, diğer devlet dışı aktörlerin oluşturduğu gruba katılmıştır. Bu gruptaki mevcut aktörler; sivil toplum kuruluşları (STK), çokuluslu şirketler, bölgesel koalisyonlar, çıkar grupları gibi yapılardır (Slaughter, 2004: 283-284). Şehirlerin bu grupta yer alan diğer aktörlerden en belirgin farkı ise idari ve bürokratik bir yapılarının olmasıdır (Swiney, 2020: 230).

Çalışmadan alana yapılması beklenen akademik katkı; uluslararası siyasi sisteme özellikle küreselleşme süreci ile daha fazla dâhil olan devlet dışı aktörlerden birisi olan şehirlere, şehirlerin bu sistemde kabul edilmiş bir aktör olarak bulunabilmeleri için meşruiyet kazanma çabalarına, bu süreçte karşılarına çıkan siyasi ve hukuki engelleri ortaya koymaktır. Şehirlerin bu kısıtları ve engelleri aşmaları durumunda sisteme yapabilecekleri katkı konusundaki görüşlere de çalışmada yer verilmiştir. Çalışma ortaya çıkarken tanımlayıcı ve bilgilendirici bir yöntem tercih edilmiştir çünkü konuya ilgi duyan okuyucunun konu ve temel tartışmalar hakkında bilgi sahibi olması bu konunun tartışmaya açılmasında olmazsa olmaz bir durum olarak görülmüştür. Literatür incelemesinde bu konuda çalışmış uzmanların çalışmaları taranmış ve konunun ana çatısı oluşturulmuştur.

Şehirlerin uluslararası sistemdeki rolü konusuna odaklanan bu çalışmada bu girizgâhtan sonra şehirlerin uluslararası sistemde uluslararası hukuka göre statüleri (özellikle de insan hakları ve çevre konularında), kendi istihbarat imkânlarını geliştirme çabaları ve tanıtım ofisleri açmaları gibi uluslararası ortama daha fazla entegre olabilmeye çabaları incelenecektir. Takip eden Üçüncü kısımda uluslararası hukukta şehirlerin durumunun açıklandığı kısım olacaktır. Şehirler, milletlerarası/uluslararası hukukun konusu mudur? Devlet dışı aktörlerden daha mı güçlü ve etkilidirler? Böyle bir konumları mı olmalı, yoksa daha fazla özerklikle mi ödüllendirilmelidirler? Bu bölümde cevaplanmaya çalışılacak sorulardır. Beşinci bölüm ise tüm bulguların incelendiği ve kritik edildiği sonuç bölümüdür.

1. Uluslararası Sistem ve Şehirler

Uluslararası ilişkilerin güncel yorumlarında şehirler de küresel siyaset düzleminde faaliyet gösteren analiz nesnesi olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Curtis, 2016b: 457). Ortaya çıkan bu

² B. Jessop, devleti bir coğrafi alanda, siyasal bir topluluk namına bireyler üzerinde bağlayıcılığı olan kuralları tanımlayan ve uygulayan toplumla entegre kurum ve kuruluşlardan oluşan bir örgütlenme olarak tanımlar (Jessop, 2013: 80).

yeni durum sonucunda uluslararası ilişkiler alanında çalışan uzmanlar şehirlerin dünya siyasetindeki artan önemi sebebiyle yeni bir ontolojik ve epistemolojik yaklaşım geliştirmeye

mecbur kalmıştır (Kangas, 2017, 533). Bu amaçla yapılan uluslararası ilişkiler araştırmaları, şehirlerin büyüüp gelişmesi ve bunun sonucunda yerel ve uluslararası siyasette etkilerinin ve erişimlerinin artmasının modern uluslararası sistem ve yapının kurucu felsefesi ve mantığında ciddi bir değişimi dayattığı iddiasındadırlar (Kangas, 2017: 532). Çünkü hâlihazırda şehirler dünya nüfusunun yarısından fazlasına ev sahipliği yapmaktadır. Bu oranın 2050 yılında 2/3 olacağı öngörülmektedir (Swiney, 2020: 231).

Şehir Sosyolojisi ve Siyasi Coğrafya alanlarında Küresel Şehir konsepti konunun uzmanları tarafından 50 yıla yakın bir süredir çalışılıyor olmasına rağmen, uluslararası ilişkiler alanı bu konu ile ilgilenmede ağır kalmıştır (Curtis, 2011: 1923). Çünkü Uİ teorisyenleri küresel bir şehrin ortaya çıkmasının muhtemel etkilerini Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemleri Teorisi perspektifinden değerlendirmeye alışmıştır (Curtis, 2011: 1924; Wallerstein, 1974). Bu durumun sonucunda uluslararası sistemde yaşanan değişimlere adaptasyon kapsamında Küresel Şehirler adı verilen yeni bir konsept ortaya çıkmıştır.³ Bu değişimle irtibatlı olarak küresel şehirlerin yükselişi, uluslararası şehir bölgeleri ve parçalı şehir alanlarının küresel ağı, ulus devletlerden oluşan bir dünyayı incelemeye alışkın olan bilim disiplinine yeni inceleme konuları çıkarmaktadır. Bu hali ile Küresel Şehirler, modern ulus devletinin ve uluslararası sistemin fikri temellerine ciddi bir tehdit haline gelmektedir (Curtis, 2011: 1923). Bu tehdit sebebiyle devlet merkezli uluslararası sistemin önemini kaybetmeye başladığı ve şehirlerin dünyayı ve uluslararası sistemi değiştirebileceğini iddia eden yorumlar güçlenmiştir (Barber, 2013: 5).

Ulusal hükümetler uluslararası düzeyde ilerlemeci politikalara geçiş yapmaya istekli veya muktedir olamayabilir. Ancak iklim değişikliği, küresel ısınma, artan ekonomik ve sosyal eşitsizlik, küresel enerji krizi, salgın hastalıklar, demokrasi açığı ve artan radikalizm ve terör olayları sebebiyle şehirler, bu sorunları çözmek adına kendi başlarına veya ulusal ve diğer ülke yönetimleri ile birlikte harekete geçmektedir. Bu sayede şehirler sadece ulusal düzeyde değil, uluslararası alanda da etkilerini arttırmaktadır. Bu durumda alışılmış, geleneksel dünya siyaseti ve uluslararası hukuku değişime ve adaptasyona zorlamaktadır (Swiney, 2020: 228).

Şehirlerin, küreselleşme sürecine adaptasyonu sonucunda ortaya çıkan Küresel Şehirler veya Mega Şehirler, bu noktada büyük miktarda zenginlikle ekonomik ve siyasi, kültürel gücün yoğunlaştığı noktalardır. Bu türden şehirler, bağlı buldukları ülkeleri ve milli hükümetlerinden sınırlı ve farklı derecelerde olsa da gerçek bir otonomiye tecrübe edebilen ve oldukça faal küresel ağlarda da yer alan yerleşimler olarak tarif edilmektedir (Auby, 2011: 205). Bu noktada Küresel Şehirler adı verilen bu yeni şehirlerin dünya siyasetinde ve uluslararası ilişkiler alanında rol almaya istekli, yeni aktörler olduğu ifade edilmektedir (Acuto, 2010: 425-448; 2013; Kangas, 2017: 534-535). Bu düşüncüyü Bouteligier de desteklemektedir. Ona göre şehirler, uluslararası ilişkilere sahip oldukları ağlar sayesinde aktif olarak katılmaktadır (Bouteligier, 2013: 45). Üzerinde bu kadar spekülasyon yapılan Küresel Şehirler nosyonunun ortaya çıkması 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geri gitmektedir (Kangas, 2017: 538). Ancak tarihi arka plan göz önüne alınacak olursa şehirler, Ulus Devletlerden daha eskidir, onlardan önce de dünya siyaset sahnesinde mevcuttur. Ulus Devletler, şehirlere kıyasla henüz kendilerini tam olarak ispatlayamamış genç yapılardır (Burdett ve Sudjic, 2007: 6).

20. yüzyıla tekrar dünya siyasetinde etkin olmaya çalışan şehirleri tarif etmek için kullanılan Küresel Şehir tanımını ilk kez kullanan Chicago Okulu sosyologları şehirleri kendine özgü sosyal

³ Dünya Sistemleri Analizi'nin ana motivasyonu, sosyal bilimlerin farklı disiplinleri arasındaki ayrışmaya yönelik bir eleştiri olmasıdır. Buna ek olarak olayların tarihselleştirilmesine de önem verilmektedir ve tüm aktörler bu sürecin bir ürünüdür. Şehirler de bu aktörlerden biridir. (Kozal, 2020: 103-104).

yapılar olarak tanımlamıştır. Bu kapsamda Louis Wirth 1938 yılında dünyanın şehirleşmesi iddiasını ortaya atmıştır. Wirth, şehirlerin ekonomik, siyasi ve kültürel hayatın üretim ve kontrol merkezleri olduğunu iddia etmiştir. Şehirler özgün ve benzersizdir çünkü sadece idari veya maddi mekanizmalardan oluşmamaktadırlar (Kangas, 2017: 538; Wirth, 1938: 1-2). Louis Wirth'ten 30 yıl kadar sonra, Peter Hall da, 1966 yılında yayınladığı "World Cities" adlı çalışmasında belli başlı şehirleri insan hareketliliği, siyasi güç, kültür ve yetenek merkezi olarak öne çıkarmayı ve örnek olarak sunmayı savunmuştur (Kangas, 2017: 538; Hall, 1966).⁴

Dünya Sistemleri Teorisi'ni Giovanni Arrighi ve Immanuel Wallerstein geliştirmiştir. Bu teorisyenler devlet merkezli ve milliyetçi ağırlıklı teorileri eleştirmiş ve Kapitalizm'in daha küresel ve tarihselci bir yorumunu savunmuşlardır. Bu iki düşünür Friedmann'ı etkilemiş ve onun Dünya şehri hipotezinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Friedmann bu sayede şehir ile ilgili çalışmalara küresel bir zemin hazırlamıştır. Friedmann'ın teorisi, adından da anlaşıldığı üzere, şehirlere büyük bir önem atfetmiştir. Çünkü bu kavramsallaştırmada dünya şehri üretim ve pazar organizasyonunun merkezidir (Friedmann ve Wolf, 2006: 57 ve 65).

Şehirler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan uluslararası siyasi ve hukuki sistemde yok sayılmıştır (Blank, 2006: 892; Pugh vd., 2001: 248). Bu yüzden BM Bildirgesi'nde "devlet" veya "millet" tabiri 40 defa kullanılırken, "şehir" kelimesi bir kere bile geçmemiştir (Swiney, 2020: 233-234). Geleneksel uluslararası hukuk kaynaklarında şehirlerle ilgili atıflar yoktur. Çünkü yasal statüleri yoktur (Swiney, 2020: 233). Bu yüzden şehirler anlaşma akdedemezler veya uluslararası hukuk kuralları tespit sürecine müdahil olamazlar (Bodansky, 1995: 667, 670). Kendilerini bir aktör ve tüzel bir kişi olarak kabul etmeyen bir sistem içinde çalışmaya mecbur bırakılmışlardır. Bu durumun tek olumlu tarafı uluslararası hukuk kurallarını ihlal etmeleri durumunda bu ihlalden sorumlu tutul(a)mamalarıdır (Swiney, 2020: 234).

Resmi veya gayri resmi olarak şehirlerin, uluslararası sistemde söz hakkı yoktur. Bu yüzden şehirler, özerk veya bağımsız olarak hareket edebilen aktörler haline gelebilmek için alternatifler geliştirme yoluna gitmiştir (Swiney, 2020: 228-229). Bu amaçla geliştirilen stratejileri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Büyük ağlar kurmak için bir araya gelmek,
- Ulusal ve uluslararası bağlantıları, mali ve siyasi durumu iyi olan saygın uluslararası kuruluşlarla işbirliğine gitmek (Porras, 2009: 537),
- BM'nin çok taraflı faaliyetlerine katılım sağlamak,
- Uluslararası hukuk kurallarını özellikle insan hakları ve çevre konusunda zorlamak,
- Uluslararası hukukla rekabet edebilmek için ilke kararları, deklarasyon ve taahhütlerin kabulü (Frug ve Barron, 2006: 59).

1970'li yıllardan başlayarak dünya üzerindeki pek çok şehrin kentsel dokusu değişime uğramıştır. Bunun sonucunda bir dizi farklılaşmış şehir formasyonları ortaya çıkmıştır (Sassen, 1991: 5). Bu nosyonun teori haline gelmesi ise 1980'li yıllarda olmuştur. Bu yeni teori dünya sistemleri ve karşılıklı bağımlılık teorilerinin birleşimidir. En önemli teorisyenlerinden biri de John Friedmann'dır. Friedmann, konu ile ilgili düşüncelerini 1986 yılında kaleme aldığı "The World City Hypothesis" adlı makalesinde açıklamaya çalışmıştır (Friedmann, 1986: 69-83; Knox, 1996: 124-126; Simon, 1996: 132-155).

Şehirlerle ilgili teoriler 1990'lı yıllarda sanayi sonrası toplum, enformasyonel kapitalizm ve küreselleşme tartışmaları ile yakın bir işbirliğine gitmiştir. Bu dönemde öne çıkan isimler ise

⁴ "Peter Hall'ın 1966 tarihli The World Cities adlı çalışması, şehirlerin küresel sermaye ve kültürel üretim noktası olması sürecinin açıklanmasında hareket noktası olmuştur" (Acuto, 2010: 2956).

Manuel Castells, Saskie Sassen ve Peter Taylor'dur (Curtis, 2011: 1925). Bu sayılan isimlerin hepsinin ortak özelliği kapitalizme ve değişen dünya ekonomisine eleştirel yaklaşımları ve sorgulama içinde olmalarıdır. Bugün anladığımız anlamdaki “Küresel Şehirler” tabirini literatüre kazandıran isim ise Saskie Sassen olmuştur. Sassen, aynı adlı eseri ile küresel şehir tabirini daha yaygın kullanılabilir bir hale getirmiştir. 1991 yılında yayınlanan eserinde Sassen, Küresel Şehir ismini verdiği kozmopolit şehirlerin ekonomik küreselleşme için gereken altyapının bir parçası olduğunu ifade etmiştir (Kangas, 2017: 539; Curtis, 2011: 1929; Sassen, 1991: 1-7). Bu yüzden her geçen gün önem kazanan bu sosyal yapılar hakkında bir indeks oluşturulması düşüncesi ortaya atılmıştır. Bu düşünce 1998 yılında University of Loughborough bünyesinde yer alan “Globalization and World Cities (GAWC)” tarafından hazırlanmış ve bir rapor olarak uluslararası kamuoyunun dikkatine sunulmuştur (Kangas, 2017: 541; Hartley, Patts ve McDonald, 2012: 33).

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren artan bir şekilde ilgi odağı haline gelen küresel şehirler, küresel ekonomik ve siyasi çevreyi etkilemekte, küresel, bölgesel milli sermaye ve ticaret akımlarını organize edip, düzenlemekte, stratejik yönetim için imkânlar sunmakta ve diğer uluslararası tüzel kişilerle ilişkilerini geliştirmektedir (Acuto, 2010: 430). Şehirlerin uluslararası sistemdeki güçlenen konumu, uluslararası sistemde modern devletin artık tek ve hâkim aktör olmadığının da bir göstergesidir (Kangas, 2017: 535).

Birleşmiş Milletler'in 9 Haziran 2001 tarihli genel görüşmesinde kabul edilen S25.2 “Declaration on Cities and Other Human Settlements in the New Millenium” başlıklı Genel Kurul kararında da ifade edildiği üzere şehirler ve kasabalar gibi diğer yerleşimler, kırsal bölge yerleşimlerinin gelişmesine katkıda bulunan merkezler olarak tanımlanmaktadır. Yine şehirler ve kasabalar Küreselleşme sürecinin faydalarını azamileştirme ve olumsuz etkilerini kontrol edebilme potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır. Bu halleriyle de küresel sorunların çözümünde öncü rol oynama iddiasındadırlar.⁵ İyi yönetilen şehirler, bu noktada yeni iş fırsatları ve istihdam yaratma fırsatı ve kabiliyeti olan ekonomik ortamlara ev sahipliği yapabilen, mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtımını için gereken çeşitliliği de sunabilecek alanlar olarak kabul edilmektedir (UN Declaration on Cities and Other Human Settlements in the New Millenium, madde 2 ve 17). Diğer taraftan devletler dünyanın tamamını ilgilendiren ekonomik küreselleşme ve iklim değişimi gibi sorunlarla mücadele edebilmek için yeterince güçlü değildir. Bu türden, tek bir noktadan kaynaklanmayan sorunlar için hiçbir devlet tek başına mücadele edip, sorunu çözüme kavuşturamaz. Ancak bu türden durumlarda devletler kadar güçlü ve büyük olmamalarına rağmen şehirler ve onların ağları daha hazırlıklıdır ve daha iyi performans sergilemektedir.⁶ Devlet büyüklüğünde olmamak şehirlere organizasyon ve aksiyon alma noktalarında esneklik, daha hızlı harekete geçip, daha çabuk adapte olma imkânı sağlamaktadır. Sorunun bölgesel kaynağına da bu noktada daha hızlı inebilmektedirler. Şehirler bahsi geçen sorunların çözümü için gereken entelektüel, ekonomik ve kültürel kaynaklara da sahip olabilmektedir. Bu noktada küreselleşme çağının büyük şehirleri devlet içinde devlet gibidir. Devletlerin küçük boyutlu kopyaları haline gelen şehirler, klasik bir devlet yapılanmasının sahip olduğu tüm idari ve bürokratik yapının neredeyse tamamına sahiptir. Bu durumun istisnası, egemenlik, meşru güç ve şiddet kullanma konusundaki devletin tekelidir. Küreselleşme sonucunda hayatın tüm alanlarda yaşanan değişimler yüzünden Westphalia'nın ulus devleti ve uluslararası sistemi de değişmekte, ulus devlet, küresel aktörler arasındaki baskın ve hâkim konumunu kaybetmektedir (Waltz, 1954; Basu, 2012; D'anieri, 2016). Bu noktada Ulus Devlet yeni aktörlerin de yer almaya başladığı uluslararası siyaset arenasındaki pek çok sıradan ve olağan aktörden biri haline gelmektedir. Küreselleşme sürecinin destekçileri açısından egemenlik fikrinin sorgulanmaya başlanması ve resmi, özel ve bireysel yeni birlik ve ağların ortaya çıkması uluslararası ilişkilerdeki etkili ve gerçek bir değişimin

⁵ “Şehirler ve diğer devlet dışı aktörler küresel sorunlarla mücadelede her geçen gün artan bir şekilde muhatap alınmakta ve kabul görmektedir” (Hagstrom, 2019, s. 16).

⁶ “Küresel şehirler, şehir ağları kurup, organize edebilen şehirler olarak tanımlanmaktadır” (Acuto, 2010: 438).

sinyalidir. Yine devletin değişen doğası küresel bir sivil toplumun ortaya çıkışı açısından olumlu bir gelişme olarak görülmektedir. Çünkü ortaya çıkacak olan bu yeni sistemde birey hemen her şeyin en önemli ve birinci elden muhatabıdır. Konuya aktif katılım sağlayıp, destek olacak gibi durmaktadır (French, 2004: 61-62).

Küreselleşme sürecinin önemli isimlerinden birisi ve daha önce de ismi geçen Castells ve Sassen ve Taylor'dan farklı bir vizyona sahip, neoliberal düzenin teorisyenlerinden ve destekçilerinden olan Francis Fukuyama ise günümüzde zayıf ve yozlaşmış hale gelen devlet ve bürokrasi mekanizmasının bir anda yok olmasının beklemenin doğru olmayacağını, bu yapının sistemdeki hâkim aktörlerden biri olarak var olmaya devam edeceğini ifade etmiştir. Bunun da yeni gelişen sosyal aktörler ve grupların sistemde artan rolü ve katkısının sonucu olduğunu, küreselleşmenin insanlar, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımındaki engelleri kaldırarak bu süreci desteklediğini iddia etmektedir. Ayrıca serbest dolaşım imkânından sadece bireyler faydalanmamakta, suç örgütleri, uluslararası terör, insan, uyuşturucu madde kaçakçılığı gibi tehlikeli ve zararlı girişimlerin de rahat hareket etmesi için gereken ortam ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Küreselleşme taraftarlarının tüm iddialı söylemlerine rağmen, devletlerin uluslararası sistemden bir anda silineceğini beklemek gerçekçi değildir. Ancak zamanla ve kademeli olarak hâkim konumunu kaybetmesi beklenebilir. Ancak devletin ulusal ve uluslararası düzeydeki hâkim rolündeki değişime rağmen devlet kurumu tamamen demode hale gelmeyecek ve kısa vadede yok olmayacaktır (Nowrot, 1998-1999: 644).

Devletler sadece iç politikada değil uluslararası ortamda da eş zamanlı olarak var olmaktadır. Devletler şu ana kadar yerine getirdikleri tüm sosyal beklentilerden, gelişme ve sosyal hayatın değişik bölümlerinin uluslararası hale gelmesi sebebiyle vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Küreselleşme süreci dikkate alındığında her tarihi dönemin devletlerin var oluş şeklini etkilediğini unutmamak gerekmektedir. Fakat sürekli olarak vurgulanan bu değişim süreci sadece Küreselleşme ile ortaya çıkmamıştır. Şehir birliklerinin tarihi Antik Çağ'a kadar geri gitmektedir (Vaz ve Reis, 2017-2018: 20). Antik Çağ'da elbette ki modern anlamda bir devlet ve ulustan bahsetme imkânı yoktur ve anlamlı da değildir. Ancak şu an var olan sosyal ve siyasal yapıların da sonsuza kadar var olacağını da bekleyemeyiz (Szapak, 2016: 56). Onlar da tüm diğer yapılar gibi değişime tabidirler. Bu yüzden mevcut uluslararası sisteme yönelen tehditler, dolayısıyla da Ulus Devlet'i de etkileyen tehditler dağınık ama birbiri ile bağlantılıdır. 2017 yılında World Economic Forum'da bu riskler şu başlıklar altında toplanmıştır. Bu riskler; jeopolitik, sosyal, ekonomik, çevresel ve teknolojik risklerdir.

Bu sayılanlardan jeopolitik risklerin kapsamına yerel ve bölgesel yönetimlerin işlevini kaybetmesi ve çökmesi-yozlaşması, ulusal yönetim birimlerinin bozulması, kitle imha silahlarının yayılması, terör saldırıları, devletlerarası ve devletin kendi içindeki çatışmalar vb. dâhil edilmiştir. Sosyal riskler olarak büyük kapsamlı göçler, su ve gıda krizi, kronik sosyal istikrarsızlık, salgın hastalıklar ve şehir planlamasının başarısız olması öne çıkmaktadır. Ekonomik riskler ise enerji fiyatları ve artan maliyetleri, yasadışı ticaret, işsizlik, mali ve ekonomik krizler, deflasyon, kritik altyapının yetersizliği, mali mekanizma ve kurumların başarısız olmasıdır. Çevresel riskler olarak da doğal afetler, bio çeşitliliğin kaybı, ekosistemin çökmesi, aşırı hava olayları, iklim değişiminin etkilerini azaltmada başarısızlık, insan kaynaklı doğal afetler ön plana çıkmaktadır. Teknolojik riskler kapsamında ise siber saldırı, teknolojik ilerlemenin olumsuz etkileri, kritik önemdeki enformasyon altyapısının çökmesi, bilgi hırsızlığı ve sahtekârlık olayları bulunmaktadır. Bu geniş kapsamlı tehditler Westphalia sistemi ulus devletinin gücünün ve yeteneklerinin ötesine geçmektedir. Jeopolitik riskler konusunda bazı araştırmacılar sadece şehirlerin yeni tehditlerle başa çıkabileceği iddiasındadır. Çünkü bu tehditlerin (işsizlik, sosyal ayrımcılık, fuhuş, terör olayları, organize suç ve uyuşturucu ticareti vb.) büyük kısmının kaynağı şehirlerin kendisidir. (Vaz ve Reis, 2017-2018: 20).

Küreselleşme süreci ile devlet dışı aktörlerden ulus devlete yöneltilen tehditler bazı alanlarda oldukça etkili olmaktadır ama bunlar dahi çoğunlukla toplumun bir kısmını veya spesifik bir çıkar alanını ilgilendirdiği için etkisi sınırlı kalmaktadır. Küreselleşme daha evrensel bir hal alıp tüm sosyal, siyasal veya kültürel alanları kontrol eder hale gelmemiştir. Bu yüzden devletler hala uluslararası sistemdeki hâkim ve baskın aktörlerdir (Sassen, 2001; Hagstrom, 2019: 4). Burada gözden kaçan nokta ise devletlerin kendilerini zamana ve değişen şartlara göre adapte edebilen, kendisini dönüştürebilen aktörler olduğudur. Yani devlet mekanizması hiçbir şey yapmadan yok olmayı beklemeyecektir. Bunun yerine adaptasyon ve dönüşüm gücü ve kapasitesini etkili bir şekilde kullanmaya gayret edecektir. Örnekle açıklamak gerekirse; çoğu devlet yeni küresel pazarlar ve serbest piyasa ekonomisine adapte olmak için sağlık ve iletişim gibi sektörlerdeki devlet tekelinden vazgeçmeyi ve bu sektörleri özelleştirmeyi kabul etmiştir. Ancak tüm bunların da en son yaşanan küresel Covid-19 salgını ve sonrasında sorgulanacağı açıktır. Yine bu kapsamda devletler finansal kaynakların serbest hareketinin önündeki engellerin kaldırılması için düzenlemeler yapılmıştır (Szapak, 2016: 57).

Küreselleşme sürecine rağmen devletin ulusal ve askeri güvenlik gibi geleneksel fonksiyonları zayıflamak yerine daha da güçlenmiştir. Bu durum özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra daha belirgin bir hal almıştır. Uluslararası terörizm korkusu yüzünden ülkeler sınır kontrollerini sıkılaştırma yoluna gitmiş, bu kapsamda bankacılık sektörü ile ilgili gizlilik hakları yeniden düzenlenmiş, iletişimin yasal olarak dinlenmesi faaliyetleri artmış ve ülkelerin güvenlik ve istihbarat örgütleri arasındaki işbirlikleri de yaygınlaşmıştır (Szapak, 2016: 57). Bu noktada şehirlerin rolü daha fazla bilinir, ekonomik, teknolojik, sosyal değer ve önem açısından sınıflandırılır hale gelmiştir. Ancak yine de şehirler, 2006 yılına kadar uluslararası düzeyde faaliyet gösterebilecek tüzel kişiler olarak kabul edilmemişlerdir (Frug ve Barron, 2006: 1-63; Blank, 2006: 868-931). Ancak 2007 yılında önemli bir değişim yaşanmış, dünya üzerindeki şehirli nüfus ilk defa kırsal bölgelerde yaşayan nüfusu geçmiştir (Van der Pluijm ve Melissen, 2007: 6). Bu da şehirlerin öneminin daha artmasına sebep olmuştur.

Şehirlerin uluslararası ilişkiler ve diplomasideki artan rolüne Rogier Van der Pluijm'in ve Jan Melissen'in 2007 yılında yaptığı çalışması ile dikkat çekilmiştir (2007: 11). Bu algı artık değişmektedir ancak yine de şehirler konusunda daha fazla bilgi birikimi temini için çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu araştırmalar kapsamına güvenlik konusu da dâhil edilmeli ve kapsamı ulusal güvenlikle sınırlı olmamalı, konu uluslararası, sosyal, çevre ve insan güvenliği açılarından da incelemeye açılmalıdır. Bu noktada John Friedmann'ın dünya şehri kavramı ve bu kavramla ilgili açıklamaları şehirlerin değişen uluslararası sistemdeki rolünü açıklamada uygun bir fikri zemin sağlamaktadır.

2. Uluslararası Hukuk ve Şehirler

Uluslararası Hukuk ve Uluslararası İlişkiler literatüründe şehirlere ilişkin yasal metinler ve düzenlemeler oldukça sınırlıdır. Ancak devletlerin şehirlerden oluştuğu noktası dikkate alındığında Uluslararası Hukuk'un şehirler ve onlardan gelen etkiler ve tehditleri de dikkate alması gerekmektedir. Uluslararası Hukuk'ta ilgili odağı çoğunlukla devlet müessesesi olmakla birlikte, Küreselleşme olgusu ile başlayan yeni süreç sonrasında şehirlerin de dikkate alınması bir zaruret halini almaktadır. Ancak bu konuda iki farklı yaklaşım bulunmaktadır ve bu iki görüş rekabet halindedir. Bu görüşlerden ilki şehirleri egemen devletten ayrı ve bağımsız bir tüzel kişilik olarak değerlendirme eğilimindedir ve şehirleri uluslararası toplumun doğrudan muhatabı olarak görmektedir. Egemen devleti aradan çıkararak bu görüş ulus devlet tarafında ciddi riskleri beraberinde getirmektedir. İkinci görüş ise şehirleri bütünü ayrılmaz bir parçası olarak görmektedir. Ulus devletin klasik egemenlik anlayışı ile de uyuşan bu görüşe göre şehirlere ayrı bir yasal statü tanınmasına gerek yoktur (Frug ve Barron, 2006: 13).

Uluslararası Hukuk'un şehirleri bir tüzel varlık olarak muhatap aldığı uygulamaların nadir örneklerinden birisi şu an Polonya sınırları içerisinde kalan ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulan Danzig (Gdansk) Serbest Şehri (Clark, 1997: 59-276; Clark, 2017: 24-37; Kimmich, 1968), diğeri ise Tangiers (Tanca) Uluslararası Şehri'dir (Stein, 2011: 985-1011; Fenwick, 1929: 140-143). Demir Perde döneminde ismi Gdansk olarak değiştirilecek olan Danzig, Polonyalı sendikacı Lech Walessa'nın Dayanışma (*Solidarność*) Sendikası'nın da merkezi olacaktır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde serbest şehir olan Danzig, Milletler Cemiyeti'nin, Tangiers ise farklı devletlerden oluşan çok uluslu bir komisyonun idaresinde olmuştur. Bu noktada önemli olan ise her iki şehrin de ayrı tüzel kişiliği olan tam bağımsız ve ayrı bir aktör olmamalarıdır (Blank, 2006: 886).

Tangiers'in uluslararası şehir olarak adlandırılmasının ardında yatan sebep, keza Danzig'in serbest şehir olarak ilanı, Tangiers'in Fas'tan, Danzig'in ise Polonya'dan ayrı olduğu hususunu vurgulamaktır (Frug ve Barron, 2006: 14). Her iki şehir de bir devlete bağlı değildiler. Bu idari fonksiyon uluslararası topluma ve onun temsilcisi olan kurumlara devredilmiştir. Ancak bu şehirlerin tüzel kişilikler olarak tanımlanmasına izin vermekle Uluslararası Hukuk, devletler ve şehirler arasında kendi iç hukuklarından kaynaklanan yönetim hiyerarşisinde bozucu bir hak iddiasında bulunmamaktadır. Aksine o dönemde uluslararası hukuk vasıtasıyla devletler arasında ortaya çıkan toprak anlaşmazlıklarını çözebilmek adına, ihtilafli olan bölgeyi doğrudan uluslararası toplumun kayyumluğuna bırakılması önerilmektedir. Bu sebeple bu türden örnekler, beklenenin aksine şehirlerin uluslararası hukuktaki görünürliğini azaltmıştır.

Son yıllarda şehirlerin devletlerden artan bir şekilde özerk olmaları için destek verilmeye çalışılmaktadır. Bunun sonucunda şehirler de uluslararası arenada faal aktörler olarak varlık göstermeye çalışmaktadırlar. Bunun için takip edilen stratejilerden biri de "*United Cities and Local Governments*" (UCLG)⁷ gibi uluslararası niteliği olan sivil toplum kuruluşlarının (STK) kurulması olmuştur. Bu stratejinin ana amacı ise şehirlerin uluslararası ilişkilerde daha görünür hale gelmesini sağlamaktır (Porras, 2008: 538-539). Şehirler uluslararası düzlemde daha faal hale geldikçe diğer şehirlerle kurdukları bağlantılar artmaktadır. Bu durumun sonucu olarak da yeni fırsatlar ortaya çıkmaktadır. Fırsatların cazip hale getirdiği bu ağa bir süre sonra uluslararası örgütler de eklenmektedir (Nijman, 2011: 219). Bir ağ yapısına dâhil olmak şehirlerin daha fazla özerkliğe sahip olmalarını ve birbirleriyle işbirliğine gitmelerini dayatmıştır. Bu sayede bilgi ve kaynaklara daha hızlı ve doğrudan bir şekilde ulaşma imkânı ortaya çıkmıştır. Araujo'ya göre şehirlere bu imkânları sağlayan ağların temel özellikleri şunlardır:

- Üyelerin arasındaki ilişkide bir hiyerarşi yoktur,
- Küresel erişimleri vardır,
- Karar verme ve bilgi paylaşımında esneklik vardır,
- Aktörler çok taraflıdır.

- Farklı coğrafyalardan gelen ekonomik ve sosyal özellikleri olan şehirlerin de sürece dâhil edilmesi bilginin demokratikleştirmesini attırmaktadır (Vaz ve Reis, 2017-2018: 20).

Bu yüzden Bouteligier şehirleri hem stratejik yerler hem de siyasi aktörler olarak görmektedir (Bouteligier, 2013). Keza Martinez-Diez ve Woods, şehir ağının hiyerarşik olmayan, aktörler arasındaki ilişkilerin tekrarlandığı ve sürdüğü ancak hiçbir aktörün üyeler arasındaki sorunları çözme veya uzlaştırma yetkisinin olmadığı bir yapı olarak tanımlamıştır. Bu yüzden ağ yapıları sürekli etkileşim halinde kalmakta ama üyelerinin hiçbiri diğerlerine göre daha üstün bir otorite haline gelmemektedir (Martinez-Diez ve Woods, 2009: 1-2). Bunun sonucunda da uzlaşmayı sağlayacak bir üst otorite ihtiyacı yüzünden şehirlerle küresel kurumlar arasındaki ilişkiler

⁷ UCLG, bu türden uluslararası STK'lar arasında en bilinenlerinden biridir.

artmaktadır.⁸ Bunun da en güzel örneği 1992 yılında Brezilya'nın Rio de Janeiro şehrinde BM tarafından düzenlenen “Çevre ve Gelişme Konferansı” sonucunda oluşturulan “Agenda/Gündem 21” girişimidir (Nijman, 2011: 219). Gündem 21'in 28. Kısmında (*Local Authorities Initiatives in Support for Agenda 21*) değinilen birçok sorunun ve çözümlerinin yerel yönetim faaliyetlerinden kaynaklanması sebebiyle, bu amaçların gerçekleştirilmesinde yerel yönetimlerinin katılım ve işbirliklerinin belirleyici bir faktör olduğu ifade edilmektedir. Yerel yönetimler, ekonomik, sosyal ve çevresel altyapıyı kurmakta, işletmekte ve idame ettirmektedir. Ancak işlevleri bununla sınırlı değildir; bu altyapıların planlamasını da yapmakta, yerel çevre politikaları ve düzenlemeleri oluşturmakta, ulusal ve bölgesel düzeyde çevre politikalarının hayata geçirilmesine destek vermektedirler. Yönetişim halka indikçe, sürdürülebilir bir gelişme sağlamak için kamuoyu daha fazla bilgilendirilmekte, eğitilmekte ve harekete geçirilmektedir. Gerekli görülen durumlarda tepki de vermektedir (Nijman, 2011: 219).

1990'lardan beri şehirler ve uluslararası örgütler arasındaki etkileşim önce sürdürülebilir gelişme, sonra da çevre güvenliği konusunda ciddi derecede gelişmiştir (Nijman, 2011: 219-220). Örneğin BM Çevre Programı (UNEP) Local Governments for Sustainability (ICLEI) ve C40 Cities Climate Leadership Group (C40) ile işbirliği yapmıştır. BM-HABITAT, ICLEI, International Union for Conservation of Nature'ın (IUCN) artık tamamlanmış olan Countdown 2010 projesi, UNITAR (United Nations Institute for Training and Research), UNESCO, Secretariat of the Convention on Biological Diversity ve UNEP, “Global Partnership on the Cities and Biodiversity” çatısı altında bir araya gelmiş ve biyo çeşitliliğin korunması için birlikte çalışmışlardır (Nijman, 2011: 220).

Şehirlerin çevre güvenliği veya uluslararası hukuk konusunda bir araya gelmeleri ve işbirliği girişimlerine bir diğer örnek de 2010 yılında Meksika'da düzenlenen Dünya Belediye Başkanları Zirvesi verilebilir. Bu zirvede 207 şehrin belediye başkanı Global Cities Covenant on Climate-Meksika Paktı'na imza atmıştır. C40 örgütü iklim değişikliğine karşı şehirlerde karbon emisyonlarının düşürülmesi için bisiklet kullanımının özendirilmesi ve yayalaştırılmış bölgeler gibi uygulamaları teşvik ederek bu girişime destek vermeye çalışmıştır (Szpak, 2016: 60). Nijman da bu konuya dikkat çekme ihtiyacı duymuştur. Ona göre şehirler iklim değişimi konusunda sorunun kaynağıdır ama çözümün bir parçası olma imkânları da vardır (Nijman, 2011: 214). Çünkü küresel karbon (CO₂) emisyonlarının %75'inin kaynağı şehirlerdir. Ancak çözümün parçası olması noktasında şehirler, örneğin çevre kirliliğinin önlenmesi için pek çok programlar geliştirerek katkıda bulunabilir ve diğer şehirlere bu konularda işbirliklerine gidebilir (Nijman, 2011: 214). Bu noktada uygulamadan bir örnek vermek gerekirse; “The Charter of European Cities and Towns: Towards Sustainability Platform” yada diğer adıyla “Aalborg Sözleşmesi”nde⁹ şehirlerden ekolojik açıdan anlamlı bir ulaştırma sistemine (yürüyüş, bisiklet, toplu taşıma) öncelik vermesi ve bu düşünceyi temel alarak planlama faaliyetlerini yürütmesi beklenmektedir. Şehirlerin dahil oldukları bu girişimler sebebiyle devletler, geleneksel olarak kendileri tarafından yönetilen fonksiyonları ve imtiyazları kaybetmektedir. Bu geleneksel görevler arasında ülkenin savunulması ve savaş açma gibi salt güvenlikle ilgili olanları da bulunmaktadır. Ancak savaşın ve güvenlik sektörünün özelleştirilmesi yüzünden bunların da kapsamında değişiklikler ortaya çıkmıştır çünkü birçok devlet sadece kendi silahlı kuvvetlerini değil Özel Askeri Şirketleri de savunma ve güvenlik alanında artan bir şekilde kullanma yoluna gitmektedir (Cameron, 2006: 573-598). Ulusal ve

⁸ “Şehirler, sahip oldukları ağlar sayesinde çok yönlü siyasi kurumlar oluşturmuştur. Bu sayede de küresel yönetim sürecini etkileme imkânını elde etmektedirler” (Curtis, 2016a: 117).

“Acuto ve Rayner son 20 yılda gelişen şehir ağlarının kapsamı ve sürekliliği sayesinde şehirlerin, dünya siyasetinde artık pay sahibi olduklarını iddia etmektedir” (Acuto ve Rayner, 2016: 1147).

⁹ Aalborg Charter/Sözleşmesi, European Conference on Sustainable Cities and Towns kapsamında, Danimarka'nın Aalborg şehrinde 24-27 Mayıs 1994'te düzenlenen konferansında kabul edilen bir sürdürülebilir şehirler girişimidir. İsmi konferansın yapıldığı şehirden almıştır. Sözleşme, 1992 yılında Rio'da düzenlenen BM konferansından ve bu konferansta kabul edilen “Yerel Gündem 21” girişiminden esinlenilerek hazırlanmıştır ve AB'nin çevre programlarına destek vermesi planlanmıştır (Mega, 1996: 276).

uluslararası güvenlik konusu ile ilgili olarak (bu iki konu günümüzde iç içe geçmiştir) pek çok şehir kendi istihbarat örgütlerini kurmaktadır. Bu konuda ilk girişimde bulunan isimlerden birisi de New York Belediye Başkanı R. Guiliani olmuştur. Çünkü 11 Eylül saldırıları ABD istihbarat ve güvenlik örgütlerinin pek de iyi çalışmadığını göstermiştir. New York Belediyesi 11 Eylül'den sonra Washington'daki istihbarat bürosunu kapatmış ve dünya üzerindeki seçilmiş 12 şehre dağıtmıştır. Tabii ki bu istihbarattan kasıt askeriden ziyade ekonomik ve enformasyon merkezli istihbarattır. Buna Covid-19 salgınından sonra sağlık konusundaki bilgi ve istihbarat temini konusunu da eklemek yanlış olmayacaktır. Ancak konunun güvenlik alanında yansımaları olmuştur. Bir sonraki Belediye Başkanı M. Bloomberg de istihbarat görevlilerini Hong Kong, Jakarta, Rio de Janeiro, Tokyo, Moskova ve Londra'ya göndermiştir. New York şehir yönetiminin istihbarat kısmı diğer şehir yönetimlerinin istihbarat kısımları ile işbirliği yapmaya başladığından beri terör saldırılarında bir azalma olduğunu iddia etmektedir. Bu durumun tam aksi Boston'da yaşanmıştır. Boston istihbarat temini için Washington'a güvenmiştir. Moskova Polisi, FBI'yı Boston Maratonu'nda saldırı olacağı konusunda uyarmıştır ama FBI bu bilgiyi Boston Polisi'ne geçmemiştir (Szapak, 2016: 61). Bunun sonucunda da Boston Maratonu saldırısı cereyan etmiştir.

Uluslararası güvenlik konusu kapsamında yozlaşmış devletlerdeki şehirler konusuna da değinmek icap etmektedir. Bu noktada Yozlaşmış tabiri ile Migdal ve Rotberg'in devletler sınıflandırmasında çözülen ve çöken devletler tanımlarına atıfta bulunulmakta ve bu kavramsallaştırma referans alınmaktadır.¹⁰ Bu kavramsallaştırmada tarifi yapılan Zayıf-Yozlaşmış devletlerin tüm karakteristik özellikleri göz önüne alındığında, özellikle de 11 Eylül'den sonra şehirlerin bu yapı içinde güvenlik sorunu ve zafiyetinin ortaya çıkmasına neden olan odak noktaları olduğunu söylenebilir. Devletlerin başarısız olduğu yerlerde, yerel güçler başarılı olabilmektedir (Blank, 2006: 908). Çünkü uluslararası normların yerel yönetimler tarafından kabulü ve uygulanması devletlerinkine kıyasla daha kolaydır. Bunun da bir dizi sebebi vardır. Bunlar sırasıyla:

- Vatandaşların değer ve tercihlerinin homojenliği şehirlerde devletin tüm ülkesine kıyasla daha fazladır.
- Şehir sakinlerini bir reform konusunda yönlendirmek ve harekete geçirmek daha kolaydır.
- Yerel yönetim kanunları vatandaşların idareye katılımı konusunda daha fazla fırsat sunmaktadır. Bu sayede şehir sakininin siyasete olan katılım ve ilgisini daha uzun süre canlı tutulabilmektedir.
- Yurtseverlik ve milliyetçilik şehirlerde daha az önemli olabilir ve uluslararası etkiler daha az tehditkâr görülebilir. Tabii ki bu sayılanların şehirden şehire ve kültürel, siyasi ortama bağlı olarak değişme ihtimali her zaman vardır.

Bununla birlikte devletler şehirlere bu kadar geniş kapsamlı yetkiler tanımaya, otorite ve yönetimini onlarla paylaşmaya o kadar da istekli değildir. Çünkü bu durumun zamanla ülkeden kopmaya sebep olabileceğinden korkmaktadırlar (Blank, 2006: 921). Ancak merkezi idare nezdindeki bu olumsuz kanaate rağmen, yozlaşmış devletlerde dahi iyi yönetilen şehirler iyi işleyen bir devlet yapısının ortaya çıkması için gereken hareket noktası olabilir. Şehirler ve devletler, devletin ülkesine veya tüm bir bölgeye barış ve istikrar getirmek için işbirliği yapabilir. Bu noktada M. Bryne yozlaşmış devletlerle ilgili olarak alternatif bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Bu yüzden özellikle yozlaşmış devletlerdeki toplum ele alındığında, toplum çok canlı ve hareketli olduğu için, şartlara uyup ayakta durabilmek için hızla organize olmakta ve temel bazı sosyal hizmetleri sağlama görevini yerine getirmeye çalışmaktadır. İşte bu noktada şehirlere

¹⁰ Zayıf-Yozlaşmış devletler için bkz. (Migdal, 1988; Rotberg, 2003).

bir kez daha önemli bir görev düşmektedir. Şehirler, bu girişimlerin ve devleti yeniden inşa sürecinin merkezi olmalıdırlar (Bryne, 2011).

Şehirler, siber güvenlik konusunda da işbirliği imkânlarını geliştirmeli, kendilerini ve hassas altyapılarını terör saldırılarına karşı korumalıdırlar. Örneğin Los Angeles Cyber Intrusion Command Center, Los Angeles Polisi tarafından idare edilmektedir. 24 saat görev yapılan bu merkezde şehre yönelen sanal tehditler izlenmektedir. Şehir yönetimleri bu konudaki tecrübelerini birbirleri ile paylaşarak uluslararası güvenliğe de katkıda bulunabilmektedir. Devletlerin hala sınırlarını ve paralarını kontrol etme ve güvenliğini sağlamaya ihtiyacı vardır ancak bunu yaparken de uluslararası anlaşmalara da bağlı kalmak durumundadırlar. Bu konuda da şehirler devlete yardımcı olabilir ve onun yükünün bir kısmını alabilirler (Szpak, 2016: 63).

Pek çok şehrin uluslararası ilişkiler ve uluslararası işbirliği için önemli siyasi merkezlerde irtibat ofisleri bulunmaktadır. Seattle, Atlanta, Goteborg, Kyoto, New York bu şehirlere birkaç örnektir (Frug ve Barron, 2006: 29; Nijman, 2011: 214). Şehirlerin uluslararası ilişkilere katılımlarını arttırmak için tercih ettikleri bir diğer seçenek ise “Kardeş Şehir” uygulamasıdır. Bu uygulama ile farklı ülkelerdeki iki şehir arasında yasal ve sosyal bir anlaşma çerçevesinde kültürel ve ticari ilişkiler kurulmakta ve geliştirilmesine çalışılmaktadır. Kardeş Şehir konsepti dostluk ve işbirliğini geliştirmeyi, farklı kültürleri anlamaya çalışmayı, ticaret ve turizm hacmini arttırmayı amaçlamaktadır. Günümüzde Kardeş Şehir uygulaması, iki şehir arasında çoğunlukla stratejik uluslararası ticari bağlar kurmak için de kullanılmaktadır. Bu ilişkileri daha resmi bir temele oturtmak adına “Şehir Diplomasisi” tabiri kullanılmıştır (Szpak, 2016: 63). Bu tabirle uluslararası siyasi aktörlerle şehirlerin etkileşime girdiği süreç ve kurumlar ifade edilmiştir (Van der Pluijm ve Melissen, 2007: 11). Şehir Diplomasisi konseptine göre şehirler arasında doğrudan irtibat kurulması ve karşılıklı yardımlaşmaya gidilmesi öngörülmektedir (Szpak, 2016: 63). Çünkü bu süreç sayesinde şehirler kendi çıkarlarını koruma ve muhataplarına anlatmada ek bir yol daha bulmuş olmaktadır (Van der Pluijm ve Melissen, 2007: 11).

Şu ana kadar örneklendiği üzere, şehirler küresel bir ağ oluşturmada, sınır aşan şehir ağlarına siyasi aktörler olarak katılmayı amaçlamaktadır (Acuto ve Rayner, 2016; Bouteligier, 2013). Bu ağ örgütlenmeleri kapsamında faaliyet gösteren en önemli şehir birliktelikleri ise aşağıdaki gibidir:

- United Cities and Local Governments (UCLG),
- International Union of Local Authorities,
- World Association of Major Metropolises,
- National League of Cities,
- Local Governments for Sustainability (ICLEI),¹¹
- Eurocities,
- C40 Cities,
- Megacities Foundation,
- City Protocol,
- City Net,
- Cities Alliance.

Bu ismi sayılan şehir birliktelikleri içerisinde en önemlisi UCLG’dir. UCLG’nin temel amacı ve kuruluş sebebi; ulus devlet bünyesinde, yerel yönetimler arasında işbirliği ile demokratik özyönetimin birleşik sesi ve dünya genelindeki savunucusu olmak, onun değerlerini desteklemek, yaymak ve korumaktır (Szpak, 2016: 64).

2004 yılı tarihli temel metinde UCLG yönetimi, devletlerin geleneksel rolünü inkar etmediklerini ama bu görevlerin başta Küreselleşme olmak üzere sosyal ve siyasal trendden etkilendiğinin

¹¹ 1990 yılında “International Council for Local Environmental Initiatives” adıyla kurulduğu için ICLEI kısaltması oradan gelmektedir.

farkında olduklarını, devletin kompleks entegre şehirler ve kasabaları günümüzde ve gelecekte merkezi olarak yönetip, kontrol etmesinin imkansız hale geldiğini iddia etmektedir. Küresel şehirler ağının önemi şehirlerin pozisyonunu güçlendirmekte ve etkisini arttırmaktadır. Çünkü bu ağlar yeni küresel aktörlerin ortaya çıkmasında etkili olmaktadır (Curtis, 2016a ve b) Bu durum ayrıca ulus devletin rekabetçi ortamından kopuşu da simgelemektedir (Blank, 2006: 23).

3. Daha Fazla Özerklik-Uluslararası Hukuk'ta Tüzel Kişilik Tartışması

Uluslararası Hukuk'un ortak kabul gören muhatapları devletler, uluslararası örgütler, Papalık, Malta egemen düzeni, ulusal bağımsızlık hareketleri, asi gruplar ve bazı uzmanlara göre kişilerdir (Cassese, 2005: 75-150). Bu noktada uluslararası hukukun kapsamına devlet dışı aktörlerin (Kişiler, azınlık grupları, çokuluslu şirketler, sivil toplum örgütleri ve yerel yönetimler) de alınması konusunda çalışmalar yapılmıştır. Ancak uluslararası hukukun, Küreselleşme'nin en önemli etkilerinden birisi olan yerel yönetimlerin küreselleşmesi sonucunda yaşadığı değişimlerle bu süreçteki rolü tamamen ihmal edilmiştir (Blank, 2006: 871). Ancak bu durum son yıllarda değişmektedir. Şehirlerin uluslararası sistemdeki rolü artmaktadır. Buna geleneksel olarak ulus devlete tahsisli olarak görülen ulusal/uluslararası güvenlik alanları da dâhildir. Bu yüzden Frug ve Barron'un (2006: 10) da belirttiği üzere şehirler dünya tarihinde yeni bir döneme girmiştir. Yönelimleri iç politikadan ziyade dış ilişkilere doğru evrilmektedir. Örgütlenmeleri de bölgeselden daha ziyade küresel bir hal almaktadır.

Uluslararası hukuk ve devletin örfi hukuku açısından şehirler ulusal bir düzenin içinde kurulmuşlardır. Ulusal yasal düzene tabidirler. Devletin de bir parçasıdır. Ancak Küreselleşme ile hızlanan süreçte şehrin tamamıyla iç politikada belirlenen durumu hakkındaki konsensüs sorgulanmaktadır. Bir dizi gelişme sonucunda ortaya çıkan bu duruma “Şehirlerin Uluslararasılaşması” adı verilmiştir (Porras, 2008: 546). Bu noktada şehirlere bazı ek statülerin verilmesi ve şehirlerin artan rolleri sebebiyle uluslararası ilişkilerde onlara daha fazla özerklik tanınması bir çözüm olabilir. BM'nin “Declaration on Cities and Other Human Settlements in the New Millenium” isimli belgesi açıkça devletlerin, şehirlere vatandaşların beklentilerinin karşılanması ve refahlarının artırılması için daha fazla özerklik tanınmasını tavsiye etmektedir. Bu kapsamda güvenlik konusuna da değinilmektedir. Bahsi geçen deklarasyonun 40. maddesinde metropoliten bölgelerin yöneticilerinin daha eşit, düzenli ve fonksiyonel şehirler kurmak, kendi şartları ile uyumlu yasal, mali, idari düzenlemeler ve bu düzenlemeleri desteklemek için uygun planlama ve koordinasyon süreçlerinin ortaya konması için gereken mekanizmaların geliştirilmesi önerilmektedir. Şehirleşme sürecinin yönetimi güçlü ve hesap verebilir kamu kurumları gerektirmektedir. Bu sayede herkesin temel hizmetlere erişimini sağlayacak etkili bir yapı kurulabilir. Kapasite inşası, âdem-i merkeziyet ve katılımcı şehir yönetimi sistemini desteklemek için yönlendirilmelidir. Ayrıca karar verme sürecinde katılımı arttıracak ve buna destek sağlayacak kurumları ve yasal altyapıyı güçlendirme yönünde talepte bulunulmalıdır (Szap, 2016: 67).

Yerel yönetimlere bir dizi özerklik imkânı ilk kez 1953 yılında Versailles'te toplanan “General Assembly of the Council of European Municipalities”de kabul edilmiştir. Bu dönemde” European Charter of Municipal Liberties” adlı bir belge de kabul edilmiştir. Belgede savaş sonrası Avrupası'nın ileri derecede demokratik özerkliği olan güçlü yerel kurumlar temelinde kurulmasına olan destek ifade edilmiştir. Daha sonra 1985 yılında “European Charter of Local Self-Government” hazırlanmıştır. Belge'nin giriş kısmında kendi kendini yönetmenin (Self-Government), yerel yönetimlerin demokratik şekilde oluşturulmuş karar verme süreçleri ile desteklenmesi ve yerel yönetimlerin sorumluluklarına bağlı olarak büyük ölçekli bir özerklik sergilemeleri beklenmektedir. Bu beklentilerin kapsamına yerel yönetimlerin sorumlulukların geliştirilmesi ve gerekli kaynakların kullanılması için ihtiyaç duyulan yol ve yöntemlerin geliştirilmesi de dâhildir. Bu amaçla hazırlanan 1998 tarihli “World Charter of Local Self-Government”ın taslağının 13. maddesinde yerel yönetimlerin özerkliklerini korumak ve kendi

fonksiyonlarını belirleyen ve çıkarlarını koruyan kurumlarla uyum içinde olmaları gerektiğini belirtilmektedir. Bu taslakta minimal bir devlet yapılanması öngörülmektedir. Bu taslakta önerilen devlet karar alma süreçlerine nadiren müdahil olmaktadır (Blank, 2006: 905).

Şehirlerin uluslararası tüzel kişiliği söz konusu olduğunda; şehirlerin anlaşmalar yapamayacakları ve Uluslararası Adalet Divanı nezdinde yetkilerinin olmadığını unutmamak gerekir. Şehirler, BM gibi uluslararası örgütlere üye olamazlar ancak kuracakları STK'lar yoluyla bu sınırlamayı aşabilirler. Bu kapsamda şehir ağları da STK olarak gösterilebilir. Şehirler doğrudan yabancı devletlerle diplomatik ilişki tesis edemezler veya uluslararası örgütlerle Şehir Diplomasisi adı verdikleri süreç vasıtasıyla ilişkiye geçebilirler. Y. Blank'a göre bu durumun bazı özel sebepleri vardır. Uluslararası Hukuk'tan kaynaklanan bu sebeplerin bir kısmı teorik diğerleri de pragmatiktir. Bu sebeplerin birincisi ve de en önemlisi uluslararası hukuk ve egemenlik kavramı arasındaki geleneksel bağlantıdır. Uluslararası Hukuk'un hareket noktası devletlerin kendi ülkelerinde egemen olduğudur ve uluslararası hukuk da devletlerin rızası olması şartıyla gönüllü olarak katılacakları bir sistemdir. Bu yüzden sadece devletler uluslararası hukukun süjesi olabilir. Kendilerini örgütleyebilmeleri için özgür olmaları gerekmektedir ve diğer devletler tarafından da üniter bir yapı olarak muamele görmelidirler. İkinci sebep ise etkin bir uluslararası rejimini kurulması ve işler halde olması için sınırlı sayıda, yasal olarak tanınmış uluslararası tüzel kişiliklere ihtiyaç vardır. Ancak bu noktada bazı yerel yönetimlere tam yasal statü tanınması sadece BM'nin uluslararası yapısını istikrarsızlaştırmaktan başka bir sonuç vermeyecektir. Ayrıca birçok yerel yönetimi de kendi ulusal devletleri ile olan bağlarını zayıflatmaya teşvik edecektir. Bunlardan bir kısmı kendi devletlerinden ayrılmayı, tam bağımsız ve uluslararası tüzel kişilikler olmayı dahi düşünecektir. Örnekleri dünya tarihinde bulunmaktadır. En bilinenleri Cenova, Venedik, Monaco gibi şehir devletleridir. Ancak Westphalia Antlaşması'ndan sonra yukarıda ismi geçen bu şehirler ve şehir devletleri diplomasideki etkinliğini kaybetmiştir. Bu tarihten sonra diplomasi alanında yeni bir yapı olan ulus devletler etkin hale gelmiştir (Van der Pluijm ve Melissen, 2007: 5).

Üçüncü sebep ise, yerel yönetimlerin temelde kendi devletlerinin entegre bir parçası olarak görülmesidir. Bu yüzden onları ayrı bir hukuki tüzel kişilik olarak anmak gereksiz görülmüştür. Ayrıca yasama, yürütme ve yargı gibi diğer devlet fonksiyonlarının şehirlerin idari yapısında tam olarak bulunmadığı da ayrıyeten ifade etmeye gerek yoktur (Blank, 2006: 885-886). Bu yüzden Nijmen'e göre (2011: 221) geleceğin şehirleri uluslararası hukuku kabul edip, uygulayacaktır. Bunu da kendi rızaları ile devletlerin kontrolünden ve baskısından bağımsız olarak yapacaklardır. Bu trend uluslararası insan hakları ve çevre hukuku uygulamaları konusunda rahatça görülebilmektedir. Bu sayede şehirler, insan, çevre ve sosyal güvenlik konularına daha fazla katkıda bulunabilmektedir. Şehirler zaman zaman kendi devletlerinin imzalamayı ertelediği insan hakları ile ilgili sözleşmeleri daha hızlı bir şekilde kabul edebilmektedir. Örneğin The Child Friendly Cities Initiative (CFCI), BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, sözleşmenin imzacı ülkelerdeki uygulamasını izlemek için kurulmuş küresel bir şehir ağıdır. Keza UNESCO ve International Coalition of Cities Against Racism and Discrimination da adından da anlaşılacağı üzere ırkçılıkla mücadele için kurulmuştur (Nijman, 2011: 221-222). Devletten bağımsız olarak yapılan girişimlerden biri de ABD'nin Seattle şehrinin belediye başkanı olan Greg Nickols'un Kyoto Protokolü'ne destek ve bu kapsamda yerel sera gazlarının azaltılması için 2005 yılında diğer şehirlerin de desteğini arama girişimidir. Nickols'un girişimine gelen tepkilerin olumlu olması üzerine "U.S. Mayors Climate Protection Agreement" isimli 1.000'den fazla üyesi olan bir şehir ağı doğmuştur (Nijman, 2011: 222).

Uluslararasılaşma ve uluslararası hukukun uygulanması konusundaki faaliyetlere rağmen tüm bu girişimlerin devletlerin çıkarları ve politikalarının bir parçası olduğu iddia edilebilir (Nijman, 2011: 222). Bu iddia da haklılık payı bulunmaktadır. Küreselleşme ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler sonucunda şehirlerin giriştiği eylemlerden devletin haberinin olmadığını ve çıkarı ile

uyumlu olmayan bir dizi girişimin ortaya çıkmasını sessizce bir köşede izleyeceğini düşünmek imkânsızdır.

Yukarıda sayılan bu faaliyetlerden ayrı olarak şehirler, devletlerin savaşmasına da engel olabilmektedir. ABD'nin Irak'ı işgalinde bu durumun bir örneği yaşanmış, 169 şehir ABD'nin Irak'ı işgaline karşı çıkan bir bildiri yayınlamıştır (Frug ve Barron, 2006: 28). Bu şekilde şehirler ve onların faaliyet ağları ülkelerinin dış politikasında etkili ve aktif olmaya çalışmıştır.

Şehirlerin uluslararası hukuktaki tüzel kişilikleri konusuna gelince; J. Nijman'ın ifadesiyle (2011: 220), "The Agreement Cooperation Between the UN Human Settlements Programme ve United Cities and Local Governments"ın 2004 yılından beri uluslararası hukukta şehirlere bir çeşit tüzel kişilik verilmesi konusunu tartışmaya açmaya çalışmaktadırlar. Bu girişim, UN HABITAT yoluyla yerel özerklikleri ve yerinden yönetimleri destekleme ve teşvik etme amacındadır. BM ajansı ve bir STK arasında imzalanan bu anlaşma, BM gibi uluslararası örgütlerin veya belirli konularda ihtisaslaşmış örgütlerin, UCLG gibi şehir ağlarını önemli bir ortak olarak tanıdığını açıkça göstermektedir. UCLG konusunda şu ek bilgiyi vermek yerinde olacaktır: UCLG, BM'nin Advisory Committee of Local Authorities'e seçilen üye kurumların %50'sini seçme hakkı bulunan bir kuruluştur (Nijman, 2011: 221). BM'nin Advisory Committee of Local Authorities 2000 yılında yerel idarecilerin BM HABITAT'ın çalışma programını yönlendirmeleri için kurulmuştur. HABITAT ajandasının hayata geçirilmesi için yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde çalışan belediye başkanları ve yerel yönetim örgütlerinin temsilcileri arasından seçilen isimlerden oluşmaktadır.

Şehirlerin uluslararası ilişkilerde yerine getirdiği fonksiyon STK'ları ile karşılaştırılabilir. STK'lar genellikle kabul edilmesini istedikleri düzenlemelerin hayata geçmesi için lobi yaparlar. Şehirler de benzer şekilde devletleri ikili görüşmeler esnasında etkilemeyi deneyebilir. Doğal olarak şehirler birbirleri ile işbirliği içerisinde, bu tür süreçlerde birlikte hareket edebilirlerse ülke siyaseti içindeki ağırlıkları da artacaktır (Nijman, 2011: 224). Benzer şekilde STK'lar ve kişilere kıyasla şehirlerin uluslararası hukukun kısmi olarak süjesi olduğu, yasal statülerinin oldukça kısıtlanmış olduğu söylenebilir. Burada şehirlerin görevi vatandaşların güvenliği ve onların sosyal beklentilerinin karşılanması ve gerekli fonksiyonların yerine getirilmesi ile sınırlandırılmıştır. Ancak şehirler de onları tanıyan süjelerle ilişki tesis edebilmeli midir sorusu bu noktada yeniden gündeme gelmektedir. Bu kapsamda uluslararası anlaşmalara taraf olabilmeli midirler? Bu sorunun cevabı basittir: Bağlı buldukları devletin yükümlülükleri ile çatışmadığı sürece uluslararası anlaşmalara taraf olmalarında bir sakınca gözükmemektedir. Şehirlere bir çeşit uluslararası hukuk kişiliği verilmesi için devlet organlarının bazı tavizlerde bulunması bir zorunluluktur (Blank, 2006: 992).

Şehirler için uluslararası tüzel kişilik mi yoksa daha fazla özerklik mi uygun çözüm olur sorusuna gelince, B. Barber uluslararası sistemde şehirlerin rolünün artırılması için bir dizi öneri getirmiştir. Bu önerilerden en uygulanabilir olanı belediye başkanları ve şehir temsilcilerinden oluşan küresel bir parlamento kurulmasıdır. Bu önerisinde Barber, UCLG'nin parlamentonun altyapısını hazırladığını öne sürmektedir çünkü UCLG neredeyse dünya nüfusunun yarısını temsil eden oldukça güçlü ve etkili bir organizasyondur (Szapak, 2016: 72). Bu türden bir örgütlenme AB veya Avrupa Komisyonu bünyesinde yapılabilir. Ancak BM ölçeğinde bu türden bir örgüt yapılanması biraz zaman alacaktır.

4. Sonuç

Şehirler, sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik ilerlemelerin ortaya çıkması için uygun ortamlardır. Şehirler ayrıca spesifik idari birimleri ve politik karar alma merkezleridir. Birbirlerine karşı bağımsızlıkları şehirleri uluslararası sistemin uygun bir ortağı yapabilir. Uluslararası sistemdeki mevcut problemler hâlihazırda devletleri zorlamaktadır. Küreselleşme ile ortaya çıkan karşılıklı bağımlılık süreci, devletlerin kendilerini sadece etrafında olanlara değil, dünyanın en ücra

köşesinde cereyan eden olaylara karşı dahi kayıtsız kalmasını imkânsız hale getirmektedir. Bu ortamda yaşanan gelişmeler, şehirleri yeni ve potansiyel bir uluslararası aktör adayını olarak ön plana çıkarmaktadır.

Şehirler, farklı aktörlerle etkileşime girmektedir. Bunlar arasında STK'lar, kar amacı gütmeyen organizasyonlar, çokuluslu şirketler, çıkar grupları ve diğer şehirler bulunmaktadır. Şehirlerin hızlı karar alma ve sorunu kaynağında çözebilme yeteneği onları küresel sorunlara alternatif bir çözüm olarak öne çıkarmaktadır. İdari olarak dağınık hale gelen ancak şehirler ve bölgeler ağı ile alt düzeyde daha fazla entegre olan yeni bir dünya devlet altı düzen, uluslararası sistemde ortaya çıkmaktadır. Yeni yönetim katmanında bölgesel ve devlet dışı aktörler, çok uluslu şirketler, küresel finans kuruluşları, STK'lar, küresel sosyal hareketler vb. faaldir. Her biri küresel ısınma, kamu sağlığı, sosyal devlet gibi güncel sorunlarla kendi yöntemleri ile mücadele etmeye çalışmaktadır. Bunların çoğu mevcut sistemde devletlerin sorumluluk alanı içerisinde. Bu konularda iki ayrı katmandaki aktörlerin yetkileri çakışmaktadır. Ancak devletler bu sistemde tamamıyla yok sayılmazlar ve devletler uluslararası örgütler, iş dünyası ve sivil toplumun rızası olmadan barış ve güvenliği sağlayamazlar. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere şehirler sıklıkla uluslararası hukuku ulusal hale getirmekte, kendi yerel kanunlarına dâhil etmeye, standartlarını uygulamaya geçirmeye çalışmaktadırlar. Bu sayede uluslararası hukuk, yerel örfi hukuk haline gelmektedir. Bu sürecin sonucu olarak, gelecekte şehirlerin de uluslararası hukuk kuralı yapım sürecine aktif bir şekilde katılacakları öngörülmektedir. Şehirler, insanların yaşadıkları, işe gittikleri ve boş zamanlarını değerlendirdikleri yerlerdir. Bu yüzden vatandaşlarının insan hakları, bunun yanında ise olmazsa olmaz olarak güvenlik ve esenliklerinin de sağlanmış olması gerekmektedir. European Urban Charter II'de de ortaya konulduğu üzere, şehirler ve kasabalar çok kültürlü, çok dinli ve çok etnikli yerlerdir. Bu yüzden de her gruptan gelen kişilerin günlük olarak karışıp, kaynaştığı yerler haline gelmişlerdir. Şehir toplumu için vatandaşlar arasında objektif bir diyalog, vatandaşlar arasında karşılıklı yardımlaşma, gruplar arasında diyalog ve gönüllülük esasına dayalı bir çalışma ortamı oluşturulmalıdır. Keza gönüllü çalışma da özel olarak desteklenmelidir.

Devletler kendi alt yönetim birimleri olan şehirlere uluslararası tüzel kişilik verilmesine muhaliftirler çünkü bu durum kendi güçlerinde ve egemenliklerinde aşınmaya yol açacaktır. Bu durumun devletlerin dağılmasına dâhi yol açabileceği yönünde iddialar mevcuttur. Yine de şehirlerin uluslararası hukukla olan etkileşimi kesintisiz devam etmektedir. Şehirler uluslararası hukuk kurallarını kendi yerel düzenlemelerine eklemekte, onlardan etkilenmektedir. Şehirler, aralarındaki işbirliğini ve uluslararası arenadaki etkilerini arttırmak için küresel işbirliği ve irtibat ağları kurmaktadırlar. Şehirler, uluslararası hukuk kurallarını doğrudan ve devletlerinden bağımsız olarak uygulamasalar da bu durum Ortaçağ Avrupası şehirleri ve Antik Yunan şehir devletlerindeki durumla aynı değildir. Çünkü ulus devlet hala yasal, ekonomik, sosyal ve kültürel gücü elinde tutmaktadır. Bu yüzden iki tarafın da birbirinin varlığını kabullenmesi gerekecektir. Şehirler ve devletler işbirliği yapmalı, birbirlerini desteklemeli ve tamamlamalıdır.

Sonuç olarak, Uluslararası sistemde şehirlerin konumu, uluslararası çevrelerde artan rolleri etkileyicidir. Şehirler, dinamik, enerjik, yaratıcı ve sürekli değişen dinamik yapılardır. Bu yüzden devletlerin dış politikalarında etkileri artmaktadırlar. Küresel ağlar sayesinde bu etkileri daha da görünür hale gelmektedir. Tüzel kişilikleri konusu uluslararası sistemdeki konularının belirlenmesi noktasında ciddi ve çözülmesi gereken bir sorun olarak ortada durmaktadır. Çözülmediği için de devletler de facto olarak kendi çözümlerini üretmekte, uluslararası sistemde görev almaktadırlar. Tüm farklı düşüncelere ve eleştirilere rağmen şehirlerin uluslararası sistemde bir statüsü vardır ve uluslararası sisteme olan katkıları her geçen gün artmaktadır.

Kaynakça

Acuto, M. (2010). Global cities: gorillas in our midst. *Alternatives*, 35 (4), 425-448.

- Acuto, M. ve Rayner, S. (2016). City networks: breaking gridlocks or forging (new) lock-ins?. *International Affairs*, 92 (5), 1147-1166.
- Auby, J. B. (2011). Mega-cities, glocalisation and the law of the future. S. Muller, S. Zouridis, M. Frishman ve L. Kistemaker (Ed.), *The law of the future and the future of law* içinde (ss. 203-212). Oslo: Torkel Opsahl Academic EPublishers.
- Barber, B. (2013). *If mayors ruled the world: dysdunctional nations, rising cities*. New Haven: Yale University Press.
- Basu, R. (Ed.) (2012). *International politics: concepts, theories and issues*. Londra: Sage Publications.
- Blank, Y. (2006). The city and the world. *Columbia Journal of Transnational Law*, 44(3), 868-931.
- Bodansky, D. M. (1995). The concept of customary international law. *Michigan Journal of International Law*, 16(3), 667-679.
- Bouteligier, S. (2013). *Cities, networks, and global environmental governance: spaces of innovation, places of leadership*. New York: Routledge.
- Byrne, M. (2012). The failed state and failed state-building: how can a move away from the failed state discourse inform development in Somalia? *Birkbeck Law Review*, 1(1), 111-134.
- Burdett, R. ve Sudjic, D. (2007). *The endless city*. Londra: Phaidon.
- Cassese, A. (2005). *International law* (2. Baskı). Oxford: Oxford University Press.
- Cameron, L. (2006). Private military companies: their status under international humanitarian law and its impact on their regulations. *International Review of Red Cross*, (863), 868-931.
- Clark, E. M. (1997). The free city of Danzig: borderland, Hansestadt or social democracy. *The Polish Review*, 42(3), 259-276.
- Clark, E. M. (2017). Borderland of the mind: the free city of Danzig and the sovereignty question. *German Politics and Society*, 35(3), 24-37.
- Curtis, S. (2011). Global cities and the transformation of the international system. *Review of International Studies*, 37, 1923-1947.
- Curtis, S. (2016a). *Global cities and global order*. Oxford: Oxford University Press.
- Curtis, S. (2016b). Cities and global governance: state failure or a new global order? *Millenium*, 44(3), 455-477.
- D'Anieri, P. (2016). *International politics: power and purpose in global affairs*. Boston: Cengage Learning.
- Fenwick, C. G. (1929). The international status of Tangier. *The American Journal of International Law*, 23(1), 140-143.
- French, D.A. (2004). The role of the state and international organisations in reconciling sustainable development and globalisation. N. Schrijver, F. Weiss (Ed.), *International law and sustainable development, principles and practice* içinde (ss.53-71). Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Friedmann, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and Change*, 17(1), 69-83.

- Friedmann, J. ve Wolf, G. (2006). World city formation: an agenda for research and action. N. Brenner, R. Keil (Ed.), *The global cities reader* içinde (ss. 57-66). London/New York: Routledge.
- Frug, G. E. ve Barron, D. J. (2006). International local government law. *The Urban Lawyer*, 38(1), 1-63.
- Hall, P. (1966). *The world cities*. Londra: Weidenfeld ve Nicholson.
- Hartley, J., Patts, J. ve McDonald, T. (2012). Creative city index. *Cultural Science*, 5(1), 33.
- Jessop, B. (2013). *Devlet teorisi, kapitalist devleti yerine oturtmak*. Ankara: Epos Yayınları.
- Kangas, A. (2017). Global cities, international relations and the fabrication of the world. *Global Society*, 31(4), 531-550.
- Kimmich, C. M. (1968). *The free city: Danzig and German foreign policy, 1919-1934*. New Haven: Yale University Press.
- Knox, P. L. (1996). Globalization and the world city hypothesis. *Scottish Geographical Magazine*, 112(2), 124-126.
- Kozal, Ö. E. (2020). Wallerstein ve dünya-sistem yaklaşımı: bir yeniden değerlendirme. *Ekonomi-tek*, 9(2), 101-127.
- Martinez-Diaz, L. ve Woods, N. (2009). Introduction: developing countries in a networked global order. L. Martinez-Diaz, ve N. Woods (Ed.), *Networks of influence? developing countries in a networked global order* içinde (ss. 1-18). New York: Oxford University Press.
- Mega, V. (1996). Towards european sustainable cities. *Ekistics*, (379/380/381), 273-288.
- Migdal, J. S. (1988). *Strong societies and weak states. State-society relations and state capabilities in the third world*, New Jersey: Princeton University Press.
- Morgenthau, H. (1949). *Politics among nations*. New York: McGraw-Hill.
- Nijman, J. (2011). The future of the city and the international law of the future. S. Muller, S. Zouridis, M. Frishman, L. Kistemaker (Ed.), *The law of the future and the future of law* içinde (ss. 71-94). Oslo: Torkel Opsahl Academic EPublishers.
- Nowrot, K. (1998-1999). Legal consequences of globalization: the status of nongovernmental organizations under international law. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 6(2), 579-654.
- Porras, I. M. (2008). The city and international law: in pursuit of sustainable development. *Fordham Urban Law Journal*, 36(3), 538-601.
- Pugh, R. C., Damrosch, L. F., Henkin, L., Schachter, O. ve Smit, H. (2001). *International law: cases and materials*. St. Paul, Minn. : West Group.
- Rotberg, R. I. (2003). *Failed states, collapsed states, weak states: causes and indicators*. Washington: The World Peace Foundation & Brookings Institution Press.
- Sassen, S. (1991). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Simon, D. (1995). World city hypothesis. Paul L. Martinez ve Peter J. Taylor (Ed.), *World cities in a world system* içinde (ss. 132-155). Cambridge: Cambridge University Press.

- Slaughter, A. M. (2004). Sovereignty and power in a networked world order. *Stanford Journal of International Law*, 40(2), 283-327.
- Stein, T. (2011). Tangier in the restoration empire. *The Historical Journal*, 54(4), 985-1011.
- Swiney, C. (2020). The urbanization of international law and international relations: the rising soft power of cities in global governance. *Michigan Journal of International Law*, 41(2), 227-278.
- Szpak, A. (2016). The growing role of cities and their networks in the international relations and international security. *Atheneum*, (52), 54-77.
- Van der Pluijm, R. ve Melissen, J. (2007). *City diplomacy: the expanding role of cities in international politics*. Hague: Netherlands Institute of International Relations.
- Vaz, D. M. ve Reis, L. (2017-2018). *From city-states to global cities: the role of cities in global governance*. *Observare*, 8(2), 13-28.
- Wallerstein, I. M. (1974). *The modern world system: capitalist agriculture and origins of the european world economy in the sixteenth century* (Cilt 1). New York: Academic Press.
- Waltz, K. N. (1979). *Theory international politics*. Chicago: Waveland Press.
- Waltz, K. N. (2001). *Man, the state, and war: a theoretical analysis*. New York: Columbia University Press.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *The American Journal of Sociology*, 44(1), 1-2.

Araştırma Makalesi / Research Article

HİZMET İNOVASYONU KONULU ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Ayşe Nur SOYSAL¹

Öz

İşletmelerin devamlılığı ve rekabet edebilirliği açısından inovasyon önemli bir araç haline gelmiştir. Bununla birlikte inovasyon konulu akademik çalışmalara olan ilgi de son zamanlarda artmaya başlamıştır. İnovasyon türlerinden olan “Hizmet İnovasyonu” işletmeler açısından inovasyon stratejileri ve ekonomik büyümeye katkısı bağlamında önemli bir kavramdır. Bu çalışmanın amacı son yıllarda işletmeler ve akademik çalışmalar açısından önemli bir kavram olan “Hizmet İnovasyonu” ile ilgili yapılan çalışmaları sistematik olarak değerlendirmektir. Araştırmanın amacı doğrultusunda “Hizmet İnovasyonu” ile ilgili yayınların ve bu yayınlar arasındaki ilişkinin analizinde R analiz programı kullanılmıştır. Web of Science veri tabanında 1981 ve 2021 (28.07.2021) yılları arasında yayımlanan çalışmalar bibliyometrik analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Ayrıca bibliyometrik analiz sonrasında ilk 10 sıralamasında yer alan çalışmalara ilişkin kavramsal bir içerik değerlendirmesi yapılmıştır. “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmaların bibliyometrik analizi sonucunda konu ile ilgili çalışmaların 2000’li yıllardan itibaren yoğunlaştığını, en fazla yayının yapıldığı ilk 2 üniversitenin İsveç’teki kurumlar olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Ayrıca en fazla kullanılan anahtar kelimenin “performance” olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacılar “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmaların bibliyometrik analizine ek olarak diğer inovasyon türlerine ilişkin benzer analizleri yapabilirler.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, Hizmet İnovasyonu, Bibliyometrik Analiz

JEL Kodları: M1, O3, O30

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES ON SERVICE INNOVATION

Abstract

Innovation has become an important tool for the continuity and competitiveness of businesses. All the same, the interest in academic studies on innovation has recently started to increase recently. “Service Innovation” which is one of the innovation types is an important concept for businesses in terms of innovation strategies and its contribution to economic growth. The aim of this study is to systematically evaluate the studies on "Service Innovation" which is an important concept in terms of businesses and academic studies in recent years. For the purpose of the research the R analysis program was used to analyze the publications related to "Service Innovation" and the relationship between these publications. Studies published in the Web of Science database between 1981 and 2021 (28.07.2021) were analyzed using the bibliometric analysis technique. In addition, after the bibliometric analysis a conceptual content evaluation was made regarding the studies in the top 10 rankings. As a result of the bibliometric analysis of the studies on "Service Innovation", it has been found that the studies on the subject have intensified since the 2000s, and the top 2 universities with the highest number of publications are the institutions in Sweden. In addition, it has been determined that the most used keyword is "performance". Researchers can make similar analyzes of other types of innovation in addition to the bibliometric analysis of studies on “Service Innovation”.

Keywords: Innovation, Service Innovation, Bibliometric Analysis

JEL Codes: M1, O3, O30

¹ Öğr.Gör.Dr., Akdeniz Üniversitesi, nursoysal@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7469-360X

Başvuru Tarihi (Received): 29.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Latin kökenli “innovatus” kelimesinden türeyen inovasyon kelimesi TDK (2021)’ de “yenileşim” olarak tanımlansa da inovasyon kelimesinin yaygın olarak kullanıldığı eş kelimeler; “yenilik”, “yenileme” ve “yenilikçilik” gibi kavramlar olarak karşımıza çıkmakta ve bu kelimeler anlam açısından inovasyonu tam olarak karşılamamaktadır (Toraman,Abdioğlu ve İşgüden, 2009: 101-102). Yerli ve yabancı literatürde inovasyon ile ilgili birçok tanım yer almaktadır ve bu tanımlamalar arasında da bir anlam birliğine varılamamıştır. Van de Ven (1986)’ e göre inovasyon; var olan düzene meydan okuyan aynı zamanda bireylerin yeni olarak algıladığı bir fikir, düşünce olarak tanımlanırken; Chen ve Tsou’a (2007) göre inovasyon işletmeler açısından yeni fikirlerin üretilmesi, benimsenmesi ve uygulanması olarak tanımlanmaktadır. İnovasyon işletmelerin rekabet avantajı elde etmeleri, müşterilere değer sunması bağlamında önemli bir rekabet aracı olarak görülmekte ve son yıllarda ekonomik ve teknolojik gelişmelerle birlikte inovasyonunun önemi artmaya başlamıştır. İnovasyonla ilgili yapılan çalışmalar daha çok ürün inovasyonu ile ilgili iken, hizmetlerin temel özelliklerinden (soyut olma özelliği ve diğerleri.) dolayı da hizmet inovasyonuna olan ilgi az olmuştur (Randhawa ve Scerri,2015:28). İnovasyon hizmet işletmeleri de dahil olmak üzere uzun zamandır birçok işletme açısından rekabet avantajı elde edebilmenin anahtar kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte hizmetlerde yapılan inovasyonlar ekonomik gelişmişlik açısından da son yıllarda yüksek düzeyde büyüme ve dinamizm sağlamıştır. Hizmet inovasyonunun rekabet avantajının itici gücü olarak artan rolü göz önüne alındığında konu ile ilgili akademik çalışmaların artması da olağandır (McDermott ve Prajogo,2010:216). İnovasyon konulu akademik çalışmalara olan ilgi, hizmet sektöründe 1970’lerde başlamış, fakat bu yıllarda yapılan araştırmalar genelde teknolojik inovasyonlara odaklanmıştır. Sonraki zamanlarda inovasyon faaliyetlerindeki teknolojik olmayan unsurlarında göz önüne alınmaya başlanması ile birlikte teknolojik inovasyonlara verilen önem azalmıştır.1990’lı yıllardan sonra ise hizmet inovasyonu konulu çalışmalarına olan ilgi artış göstermiştir (Nieves, Quintana, ve Osorio, 2014: 65). Hizmet konulu akademik çalışmaların sayısının artmasının yanı sıra pazarlama ve yönetim alanında da hizmet inovasyonu ve bu anlayışı geliştirmeye yönelik çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir. Bununla birlikte literatürde hizmet inovasyonu kavramının tanımlanması, kavramsallaştırılması önemi ön plana çıkmaktadır (Ordanini ve Parasuraman, 2011: 3). Ülke ekonomilerinde hizmet işletmelerinin artan önemi ile birlikte hizmet sektöründeki inovasyonlara ve bu alandaki akademik çalışmalara olan ilgi artmıştır. Hizmet inovasyonları yeni hizmet uygulamalarını da beraberinde getirmiştir (Camisón ve Monfort-Mir, 2012: 778-779). Hizmet inovasyonu ile ilgili yapılan çalışmalar, hizmetlerin geliştirilmesini ve sunulmasını şekillendiren dinamik ve sürekli etkileşimler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Orlikowski ve Scott, 2015: 4). Literatür taraması yapmak için istatistiksel bir yaklaşım olarak tanımlanan bibliyometrik atıf analizi, araştırmacıların belirli bir konu ile ilgili yayınları, faaliyet alanlarını ve araştırma performansının ortaya çıkmasına olanak tanımaktadır (Foroudi ,Akarsu, Marvi ve Balakrishnan ,2021:451). Bu çalışma ile de hizmet işletmeleri açısından önemli bir rekabet aracı haline gelen ve akademik anlamda da araştırmacıların ilgisini çeken bir konu olan “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmaların Bibliyometrik analizi yapılmıştır. Ayrıca bu çalışma ile 1981 ve 2021 yılları arasında konu ile ilgili yapılan çalışmalara ilişkin bilgi sahibi olunabilecektir. Çalışmada öncelikle “Hizmet İnovasyonu” ve “Bibliyometrik Analiz” ile ilgili konu anlatımına sonrasında analiz bulgularına ve yorumlarına yer verilmiştir.

1. Literatür

1.1. Hizmet İnovasyonu

İnovasyon yeni fırsatlar elde edebilmek için yeni ürünler ve hizmetler geliştirmekle ilgili olmakla birlikte aynı zamanda inovasyon fikrinin tüm örgüt üyeleri tarafından başarılı bir şekilde benimsenmesi ile de ilgilidir (Chen,Tsou ve Ching, 2011:1332). İnovasyon, işletmeler tarafından

yeni olan fikirlerin benimsenmesi, faaliyetlerin başlatılması, uygulanması ile birlikte yeni ürün/hizmetler için fırsatların belirlenmesini ve kullanılmasını gerektirmektedir (Chen ve Tsou, 2007:475). Fiziksel ürünlerle karşılaştırıldığında, hizmetlerin ticari patentler altında taklit edilmesi daha kolay ve korunması daha zordur. Buna rağmen hizmetleri yenilemek, hizmet firmaları için rekabetçi kalabilmek açısından önemli bir görevdir (Chen ve Tsou, 2007:478). Hizmet inovasyonu kavramı literatüre 1993 yılında Miles tarafından kazandırılmıştır (Miles,1993). Rogers inovasyonla ilgili tanım yapmış olmasına rağmen inovasyonun alt türlerinden olan hizmet inovasyonunu tanımlamak için ayrı bir tanıma ihtiyaç duyulmuştur (Oslo Kılavuzu, 2005: 41-42). Hjalager (2010)'a göre hizmet inovasyonu, hizmeti alan müşteriler tarafından doğrudan gözlemlenebilen, onların satın alma kararlarını etkileyen ve yeni olarak değerlendirilebilen inovasyonlar olarak tanımlanmaktadır. Hizmet inovasyonu, hizmetleri daha çekici hala getirmek amacıyla hizmet sunumlarında yapılan yeni gelişmeler ve değişimler olarak da tanımlanabilir. Hizmet inovasyonu bağlamındaki değişimler müşterilerle etkileşime girmeyi gerektiren yeni veya mevcut hizmetlerle ilişkilendirilebilen değişimleri kapsamaktadır (Oke, 2007: 566). Pazarlama anlayışında ürün odaklı bakış açısından hizmet odaklı bakış açısında geçiş sürecini hizmet baskın mantık anlayışı ile açıklayan Lusch ve Vargo'ya (2004) göre hizmet odaklı baskın mantık, hizmet sürecindeki somut (mallar) içerenler de dahil olmak üzere tüm pazarlama teklifleri için geçerli olan yeniden yönlendirilmiş bir felsefeyi temsil etmektedir (Lusch ve Vargo, 2004:2).Hizmet inovasyonu kapsamında yeni hizmetler geliştirme veya hizmet sunmanın yeni yollarını arama bağlamında belirli engellerle karşılaşmaktadır (Thakur ve Hale, 2013:1112). Hizmet sektöründe inovasyon genel olarak tamamen yeni bir ürün ve hizmetin sunulması veya mevcut hizmetlerin radikal veya artımlı bir şekilde yeniden yapılandırılması, iyileştirilmesi olmak üzere iki farklı şekilde ele alınmıştır (Rajapathirana ve Hui, 2018:45). İnovasyon her aşaması farklı faaliyetler ve farklı bireysel davranışlar gerektiren çok aşamalı bir süreç olarak görülmektedir (Scott ve Bruce, 1994:582). Hizmet inovasyonunun ilk aşaması genellikle diğer sektörlerde üretilen (ve genellikle ilk olarak benzer hizmet süreçlerine uygulanan) yeni teknolojilerin kullanılmasından oluşur ve mevcut hizmetlerin üretim veya teslimat süreçlerinin verimliliğini artırmaya odaklanır (Miles,1993:660). İnovasyon , hem firmalar hem de müşterileri için değer yaratmanın yeni yollarına katkıda bulunan hizmet firmalarında büyümeyi ve karlılığı hızlandırmanın etkili bir yoludur (Salunke ve Kennedy, 2013:1087). İnovasyon hizmet işletmelerinde gittikçe rekabet avantajının itici bir gücü olmasına rağmen hizmet inovasyonunun doğası gereği hem yöneticilerden hem de araştırmacılardan gördüğü ilgi sınırlıdır (McDermott ve Prajogo, 2012:218). Özellikle karar bilimleri ve operasyon yönetimi alanındaki araştırmacılar, hizmet inovasyonunun ürün inovasyonundan çok daha az ilgi gördüğünü ve hizmet inovasyonu süreci hakkındaki anlayışı artırmak için araştırmalara yönelme çağrısında bulunmuşlardır (Song, Song ve Di Benedetto, 2009:590).

1.2. Bibliyometrik Analiz

Bibliyometri; ekonomi, inovasyon, girişimcilik, yönetim ve pazarlama gibi çeşitli disiplinlerde genellikle belirli bir süre aralığında makale, kitap gibi nicel metrik göstergeleri kullanarak literatür havuzunu incelemek için bilimsel bir veri tabanından çekilen istatistiksel sonuçların sunulduğu bir analiz olarak kullanılmaktadır (Khan, Pattnaik, Ashraf, Ali, Kumar ve Donthu, 2021:296). Bibliyometrik analiz, son yıllarda büyük hacimli verilerin işlenmesi ve yüksek araştırma etkisi yaratması açısından işletme araştırmalarında büyük bir popülerlik kazanmıştır (Donthu,Kumar, Mukherjee, Pandey ve Lim, 2021:285). Bibliyometrik analiz, bilgi tabanını analiz etmeyi amaçlarken aynı zamanda içerik analizi için bir çerçeve çizmektedir. İçerik analizinin temel özelliği ise metindeki çok sayıda kelimeyi çok daha küçük kategorilere ayırmaktır (Gao, Ding ve Wu, 2020:5). Bibliyometrik analiz yapılandırılmamış büyük verileri detaylı bir şekilde anlamlandırarak kümülatif bilimsel bilgiyi haritalandırma açısından faydalıdır. Ayrıca bibliyometrik analizin araştırmacılara tek bir noktadan genel bir bakış açısı elde etme, bilgi

boşluklarını belirleme, araştırma için fikirler üretme olanağı sağlama ve alana yönelik katkılar sağlama gibi faydaları da bulunmaktadır (Donthu ve diğerleri, 2021:285). Yerli ve yabancı literatürde çok sayıda bibliyometrik analiz çalışması bulunmaktadır.

Tablo 1’de inovasyon ve hizmet inovasyonu ile ilgili yapılmış çalışmalara ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 1: İnovasyon ve Hizmet İnovasyonu Konulu Bibliyometrik Analiz Çalışmaları

Yazar	Yayın Yılı	Çalışmanın Adı	Atıf Sayısı	Dergi
Foroudi ve diğerleri	2021	Intellectual evolution of social innovation: A bibliometric analysis and avenues for future research trends	38	Industrial Marketing Management
Gümüş	2020	A Bibliometric Analysis of Academic Articles about Innovation in the Perspective of Tourism Sector	0	İşletme Araştırmaları Dergisi
Gülmez ve diğerleri	2020	Sosyal İnovasyon Alanındaki Yayınların Görsel Haritalama Yöntemiyle Bibliyometrik Analizi	0	Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi
Seyhan	2020	Yönetmelik Bağlamında Yeşil İnovasyonun Evriminin Bibliyometrik Analizi	2	Gaziantep University Journal of Social Sciences
Escamilla-Fajardo ve diğerleri	2020	Entrepreneurship and Innovation in Soccer: Web of Science Bibliometric Analysis	13	Sustainability
Della Corte ve diğerleri	2019	Sustainable tourism in the open innovation realm: A bibliometric analysis.	45	Sustainability
Klarin	2019	Mapping product and service innovation: A bibliometric analysis and a typology	29	Technological Forecasting and Social Change
Le ve diğerleri	2019	Global trend of open innovation research: A bibliometric analysis	33	Cogent Business & Management
Chatterjee ve Sahasranamam	2018	Technological innovation research in China and India: A bibliometric analysis for the period 1991–2015	44	Management and Organization Review
Albort-Morant ve diğerleri	2017	Mapping the field: A bibliometric analysis of green innovation	114	Sustainability
Cancino ve diğerleri	2017	A bibliometric analysis of leading universities in innovation research	74	Journal of Innovation & Knowledge
Ferraz ve de Melo Santos	2016	The relationship between service innovation and performance: a bibliometric analysis and research agenda proposal	24	RAI Revista de Administração e Inovação
Zhang ve diğerleri	2016	What is the role of IT in innovation? A bibliometric analysis of research development in IT innovation	46	Behaviour & Information Technology
Zhu ve Guan	2013	A bibliometric study of service innovation research: based on complex network analysis	92	Scientometrics
Sakata ve diğerleri	2013	Bibliometric analysis of service innovation research: Identifying knowledge domain and global network of knowledge	75	Technological Forecasting and Social Change
Toivanen ve Ponomariov	2011	African regional innovation systems: bibliometric analysis of research collaboration patterns 2005–2009	80	Scientometrics

Tablo 1’deki çalışmalara bakıldığında inovasyon ve hizmet inovasyonu konulu çalışmalara yabancı literatürde yer verildiği görülmektedir. Yapılan tarama sonucunda Türkçe literatürde konu ile ilgili az sayıda bibliyometrik analiz çalışmasına ulaşılabilmiş olmasından dolayı, yerli literatürdeki bu boşluğu da doldurmak amacı ile bu çalışmada “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmaların analizine yer verilmiştir.

2. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışma ile 1981 ve 2021 yılları arasında uluslararası alan yazında hizmet inovasyonu ile ilgili çalışmaları birtakım kriterlere göre analiz etmek amaçlanmıştır. “Hizmet İnovasyonu” konulu

çalışmalar ile ilgili veriler bilimsel çalışmalar için en kapsamlı veri tabanlarından biri olarak kabul edilen Web of Science veri tabanından toplanmıştır. Web of Science veri tabanı üzerinden belirtilen zaman aralıklarında 1512 çalışmaya ulaşılmıştır. Yapılan bibliyometrik analiz sonucunda 1981 ve 2021 yılları arasındaki yayınlara ilişkin birden fazla kritere ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Elde edilen bulgulardan yerli ve yabancı literatürde bibliyometrik analiz çalışmalarında yaygın olarak kullanılan kriterlere yer verilmiştir. Bununla birlikte analiz sonuçlarında ilk 10 sıralamasındaki bulgulara yer verilmiştir. Yapılan yerli ve yabancı literatür taraması sonucunda bibliyometrik analiz çalışmalarında yaygın olarak; yayınların frekans değerleri, yüzdeler değeri, ilgili zaman aralıklarında yer alan çalışmalara ait temel özellikler ile birlikte yayınların yapıldığı ülkeler, üniversiteler, yazar bilgileri, anahtar kelime ile birlikte kullanılan kelimeler, atıf oranları vb. kriterlere ilişkin bulgulara yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır (Choi, Méndez, Wong, Vieito ve Batmunkh, 2022, Krey, Picot-Coupey ve Cliquet, 2022, Marín-Marín, Moreno-Guerrero, Dúo-Terrón ve López-Belmonte, 2021, Echchakoui 2020, Erturgut ve Gürler 2019, Çelik ve Canoğlu 2019, Chatterjee ve Sahasranamam 2018, Albort-Morant, Henseler, Leal-Millán ve Cepeda-Carrión, 2017, Ferraz ve Santos, 2016, Wang, Pan, Ke, Wang ve Wei, 2014, Toivanen ve Ponomariov 2011). Buradan hareketle bu çalışmada da yaygın olarak kullanılan kriterlere ilişkin bulgular tablo ve şekil halinde verilerek yorumlanmıştır. Çalışmada verilerin analizinde bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmış olup, Web of Science veri tabanındaki “Hizmet İnovasyonu” anahtar kelimesi ile ilgili yayınların ve bu yayınlar arasındaki ilişkinin analizinde yayınların incelenmesinde R analiz programı kullanılmıştır. R programlama dili SPSS, SAS, STATA gibi istatistiksel paket programlarından farklı olarak istatistiksel hesaplamalar ve grafikler için kullanılan bir yazılım programıdır (Özdemir, Yıldıztepe ve Binar, 2010:294).

Çalışmanın amacı doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

1. “Hizmet İnovasyonu” anahtar kelimesi altında Web of Science veri tabanında yayınlanan çalışmalarda; yayınlarla ilgili genel bilgiler nelerdir?
2. Yıllara göre yayın sayıları dağılımı nasıldır?
3. Konu ile ilgili en fazla yayın yapılan dergiler ve indeks bilgileri nelerdir?
4. “Hizmet İnovasyonu” konusunda en verimli yazarlar ve üretim oranları ne kadardır?
5. Konu ile ilgili en fazla yayın yapılan ülkeler ve üniversiteler hangileridir?
6. En fazla atıfın alındığı ülkeler hangileridir?
7. Küresel bazda en fazla atıf alan makaleler hangileridir?
8. “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler ve anahtar kelimeler arasında birlikte kullanılan kelimeler nelerdir?
9. Konu hakkında yazarlar arasındaki iş birliği ne durumdadır?

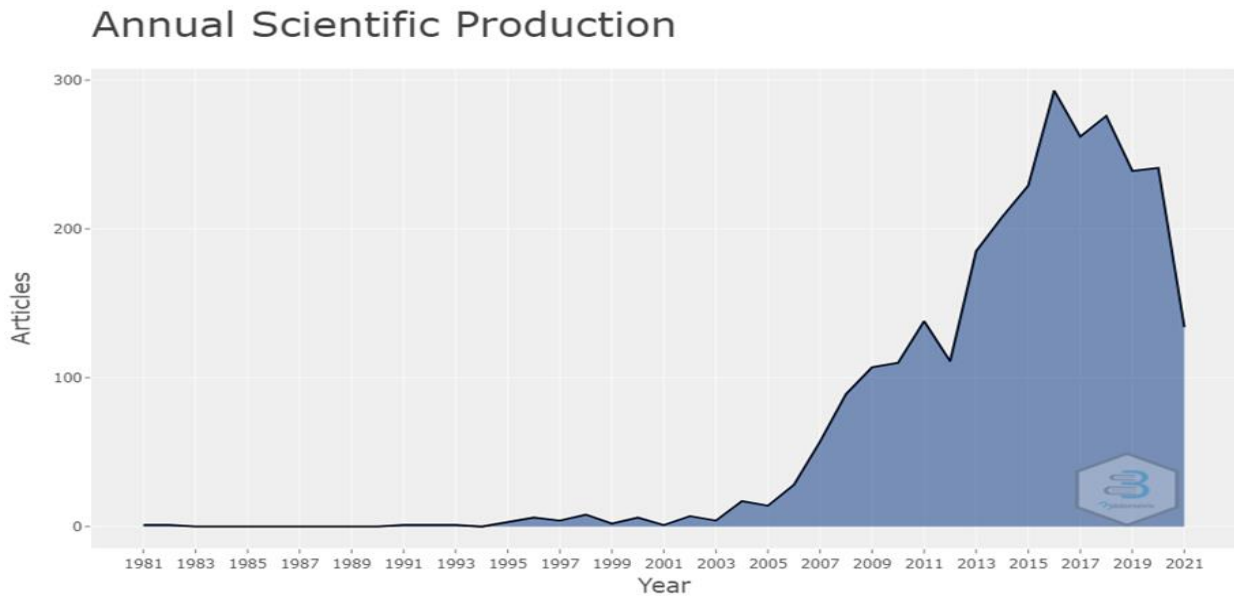
3. Araştırma Bulguları

Tablo 2’de Web of Science veri tabanındaki “Hizmet İnovasyonu” konulu yayınlara ilişkin genel bulgulara yer verilmiştir. Konu ile ilgili çalışmaların 1981-2021 (Temmuz) yılları arasında 5928 yazar tarafından 1512 makalede ve 1344 farklı kaynaktan (dergiler, kitaplar vb.) yayınlandığı görülmektedir. Yayın başına düşen ortalama atıf sayısının 14,98; tek yazarlı yayınların yazar sayısının 461, yayın başına düşen yazar sayısının ise 2,08 olduğu bulgulanmıştır.

Tablo 2: Yayınlarla İlgili Genel Bulgular

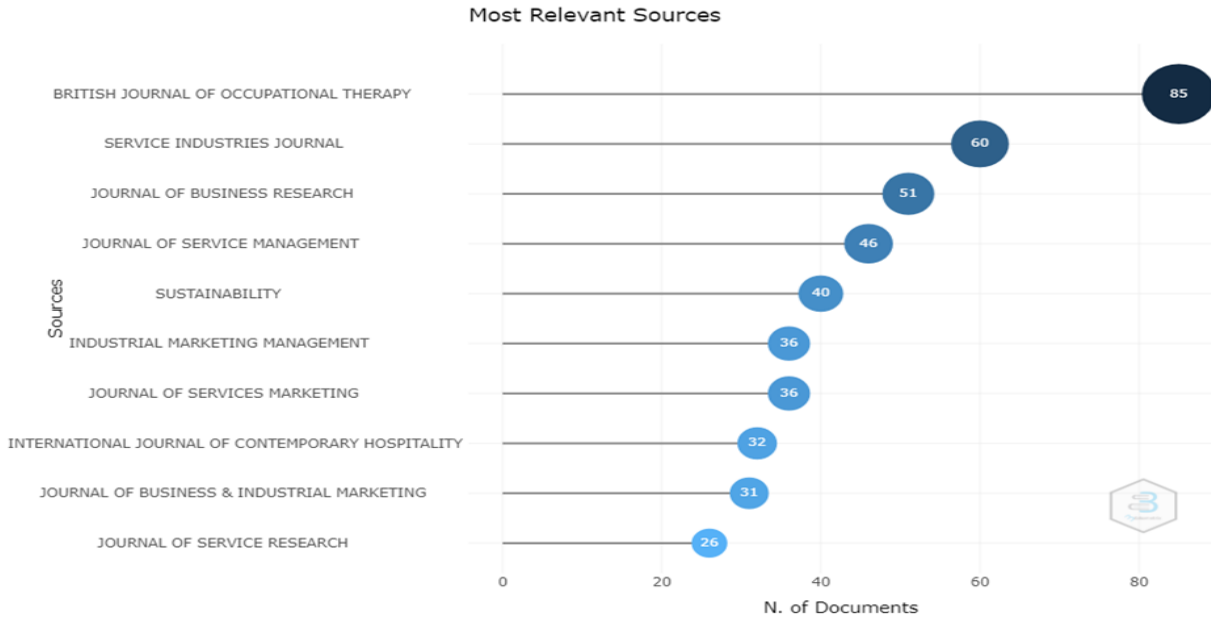
Zaman Aralığı	1981-2021
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar vb.)	1298
Belgeler	2856
Yıllık Ortalama Yayın	6.18
Makale Başına Düşen Ortalama Atıf Oranı	14.98
Makale Başına Düşen Yıllık Ortalama Atıf Oranı	2.212
Makaleler	1512
Anahtar kelimeler (ID)	2413
Yazarlar	5928
Tek Yazarlı Yayınların Yazar Sayısı	461
Çok Yazarlı Yayınların Yazar Sayısı	5467
Tek Yazarlı Yayın Sayısı	525
Yazar Başına Düşen Yayın	0.482
Yayın Başına Düşen Yazar	2.08
İş Birliği İndeksi (CI)	2.35

Web of Science veri tabanında “Hizmet İnovasyonu” ile ilgili yayınların 1981 ile 2021(Temmuz) yılları arasındaki yayın sayıları Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1: Yıllara Göre Yayın Sayıları

Şekil 1’de görüldüğü gibi 2000’li yıllardan itibaren hizmet inovasyonu konusunda yapılan çalışmalarda bir artış olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili yayın sayısının 2005 yılından 2012 yılına kadar düzenli bir şekilde artış gösterdiği tespit edilmiştir. Yayın sayısındaki artışın 2012 yılından 2016 yılına kadar yine istikrarlı bir şekilde devam ettiği görülmektedir. 2012 yılında (111 yayın), 2013 yılında (185 yayın), 2014 yılında (208 yayın), 2015 (229 yayın), 2016 yılında (293 yayın), 2017 yılında (262 yayın), 2018 yılında (276 yayın), 2019 yılında (239 yayın), 2020 yılında (241 yayın) ve 2021 (Temmuz ayına kadar) yılında (134 yayın) yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca 1981 ve 1993 yılları arasında hizmet inovasyonu konusunda Web of Science veri tabanına kayıtlı 1 adet veri olduğu tespit edilmiştir. Web of Science veri tabanında “Hizmet İnovasyonu” ile ilgili en fazla yayın yapılan ilk 10 dergiye ilişkin bilgiler Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2: Konu ile İlgili En Fazla Yayın Yapılan İlk 10 Dergi

Şekil 2’ye bakıldığında en fazla yayının 85 makale ile British Journal of Occupational Therapy dergisinde yayınlandığı görülmektedir. Service Industries Journal dergisi 60 yayın ile en fazla yayının yapıldığı dergi sıralamasında ikinci sırada yer alırken, Journal of Business Research dergisinin 51 yayın ile üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Journal of Services Research dergisinde ise konu ile ilgili 26 yayın yer almakta ve dergi en fazla yayın yapılan dergi sıralamasında 10. sırada yer almaktadır. Konu ile ilgili yayın yapılan dergilerin kaynak indeks bilgilerine ilişkin bulgular Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Dergilerin Kaynak İndeks Bilgileri

Dergi	<i>h-Index</i>	<i>g-Index</i>	<i>m-Index</i>	<i>Toplam Atıf Sayısı</i>	<i>Toplam Makale Sayısı</i>	<i>Yayına Başlama Yılı</i>
Journal of Service Management	24	46	1.846	2469	46	2009
Journal of Business Research	22	48	0.846	2582	48	1996
Journal of Service Research	20	25	1.538	2995	25	2009
Service Industries Journal	20	38	-----	1533	57	-----
Int. Journal of Contemporary Hospitality Management	17	27	2.125	775	31	2014
Journal of Product Innovation Management	17	22	0.653	1392	22	1996
Journal of Services Marketing	16	22	-----	556	32	-----
Industrial Marketing Management	15	32	0.937	1062	33	2006
Research Policy	15	17	0.6	1732	17	1997
Technovation	15	18	0.882	1219	18	2005

Tablo 3’te Web of Science veri tabanında taranan “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmaların yer aldığı ilk 10 derginin h-indeksi, g-indeksi, m-indeksi yayın sayısı, dergilere yapılan atıflar, konunun yayınlanmaya başladığı yıl ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Toplam atıfta ilk üç sırada

Journal of Service Research (2995), Journal of Business Research (2582), Journal of Service Management (2469) dergilerinin olduğu tespit edilmiştir. Dergilerdeki toplam makale sayısında ise ilk üç sırada Service Industries Journal (57), Journal of Business Research (48), Journal of Service Management (46), dergilerinin etkili olduğu görülmektedir.

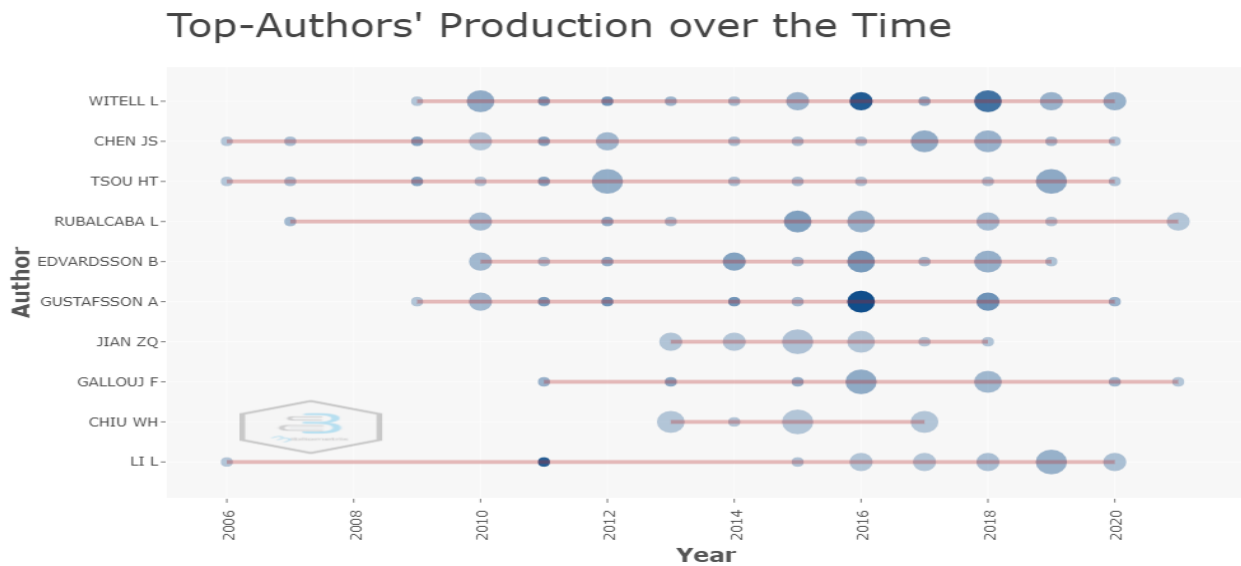
Tablo 4'te "Hizmet İnovasyonu" ile ilgili en fazla yayın yapan ilk 10 yazara ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 4: *Konu ile İlgili En Fazla Yayın Yapan İlk 10 Yazar*

<i>Yazarlar</i>	<i>Makale sayısı</i>	<i>Makalelerin Kesirli Verileri</i>
Witell L.	20	5.25
Chen Js.	19	6.75
Tsou Ht.	18	8.17
Rubalcaba L.	16	6.73
Edvardsson B.	15	3.58
Gallouj F.	13	4.53
Gustafsson A.	13	3.41
Jian Zq.	13	5.17
Chiu Wh.	11	3.25
Li L.	11	3.27

Tablo 4'e bakıldığında "Hizmet İnovasyonu" konusunda Web of Science veri tabanında yayınlanan makalelerin yazarları arasında en fazla yayını yapan yazarlar; Witell L. (20 makale), Chen Js. (19 makale), Tsou Ht. (18 makale), Rubalcaba L. (16 makale), Edvardsson B. (15 makale), Gallouj F., Gustafsson A. ve Jian Zq.(13 makale) ve Chiu Wh. ve Li L.(11 makale) olarak tespit edilmiştir.Yıllar içinde konu ile ilgili en fazla yayın yapan ilk 10 yazarın üretim oranlarına ilişkin bilgiler Şekil 3'te verilmiştir.

Şekil 3: *En Fazla Yayın Yapan Yazarların Üretim Oranları*

Şekil 3'te "Hizmet İnovasyonu" ile ilgili en fazla yayın yapan ilk 10 yazarın yıllara göre yayın yapma oranlarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Witel L.'nin en fazla yayını (3 makale) 2010 ve 2018 yıllarında yaptığı en fazla atıf aldığı yılında 220 atıf ile 2016 yılı olduğu tespit edilmiştir.

Chen Js. 2017 ve 2018 yıllarında konu ile ilgili 3 makale yayınlamıştır. Tsou Ht. 2011 yılında yapmış olduğu yayınlara en fazla atıfı (124 atıf) bu yılda almıştır. Rubalcaba L. 2019 yılında konu ile ilgili 1 yayın 2020 yılında da 2 yayın yapmış fakat bu yıllarda hiç atıf almamıştır. Edvardsson B. 2014 yılında “Understanding New Service Development And Service Innovation Through Innovation Modes” isimli makalesi ve “Design For Value Co-Creation: Exploring Synergies Between Design For Service And Service Logic” isimli yayınladığı 2 makale ile en fazla atıf sayısını (98 atıf) bu yılda almıştır. Gustafsson A. 2016 yılında konu ile ilgili 3 yayın yapmış ve 246 atıf almıştır. Jian Zq. konu ile ilgili ilk yayını 2013 yılında yapmıştır. Gallouj F. 2016 yılında konu ile ilgili 4 yayın yapmış ve 54 atıf almıştır. Chiu Wh. yayınlarını 2013 ve 2017 yılları arasında yapmıştır. Li 2006 yılında ilgili konu ile ilgili olarak 1 tane yayın yapmış ve hiç atıf almamıştır. Li'nin konu ile ilgili bir başka yayını 2011 yılında yayınlanmış ve yıllık atıf oranı 35.64 olarak tespit edilmiştir.

“Hizmet İnovasyonu” ile ilgili Web of Science veri tabanında yayınlanan çalışmalarda en fazla yayın yapılan ilk 10 üniversiteye ilişkin bilgiler Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5: Konu ile İlgili En Fazla Yayın Yapılan İlk 10 Üniversite

<i>Üniversite</i>	<i>Yayın Sayısı</i>	<i>Ülke</i>
Karlstad Üniversitesi	60	İsveç
Linköping Üniversitesi	44	İsveç
Asia Üniversitesi	41	Tayvan
Aalto Üniversitesi	40	Finlandiya
The Hong Kong Polytechnic Üniversitesi	29	Hong Kong
Yuan Ze Üniversitesi	29	Tayvan
National Chengchi Üniversitesi	27	Tayvan
Queensland Teknoloji Üniversitesi	27	Avustralya
Zhejiang Üniversitesi	26	Çin
Hanken School of Economics	23	Finlandiya

Tablo 5’e bakıldığında konu ile ilgili en fazla yayının yapıldığı ilk 2 üniversitenin İsveç’teki kurumlar olduğu görülmektedir. Karlstad Üniversitesi’nde “Hizmet İnovasyonu” konulu 60 yayın, Linköping Üniversitesi’nde ise 44 yayın yapıldığı tespit edilmiştir. Tayvan’daki National Chengchi Üniversitesi’nde ve Avustralya’daki Queensland Teknoloji Üniversitesi’nde konu ile ilgili yayın sayılarının 27 olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye’deki üniversite kurumlarından Yaşar Üniversitesi’nin 5 yayın ile 279. Sırada olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6’da konu ile ilgili en fazla yayın yapılan ilk 10 ülkeye ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

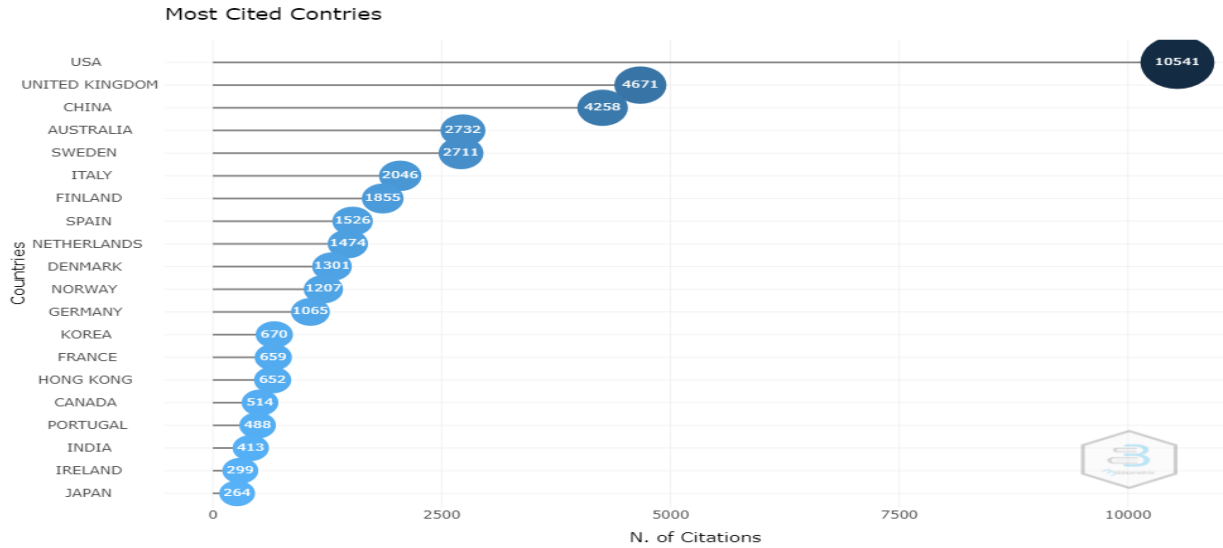
Tablo 6: *Konu ile İlgili En Fazla Yayın Yapılan İlk 10 Ülke*

Ülke	Yayın Sayısı
Çin	1249
UK	640
ABD	582
Avustralya	258
Finlandiya	230
İsveç	212
Almanya	210
İspanya	197
İtalya	168
Norveç	157

Tablo 6’da konu ile ilgili en fazla yayın yapılan ülke sıralamasına bakıldığında 1249 yayın ile Çin’in ilk sırada, 640 yayın ile UK’nin ikinci sırada, 582 yayın ile de ABD’nin üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. İsveç ve Almanya’nın yayın sayılarının birbirine yakın olduğu (İsveç;212, Almanya;210), Norveç’in 157 yayın ile onuncu sırada yer aldığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye’nin 46 yayın sayısı ile 25. sırada yer aldığı tespit edilmiştir. 87 farklı ülkeden hizmet inovasyonu ile ilgili yayınların yapıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 4’te konu ile ilgili en fazla atıf alan ülkelere ilişkin atıf bilgilerine yer verilmiştir.

Şekil 4: *Konu ile İlgili Atıf Alan Ülkeler*

Web of Science veri tabanında yer alan yayınların ülkelere göre en fazla atıf alma oranlarına bakıldığında 10541 atıf sayısı ile USA ilk sırada yer almaktadır. Çin yayın sayısı en fazla olan ilk ülke olmasına rağmen 4258 atıf sayısı ile üçüncü sırada yer almaktadır. Ayrıca 120 atıf sayısı ile Türkiye’nin 29. sırada olduğu tespit edilmiştir. Bahreyn, Jamaika, Kenya, Kuveyt, Letonya, Slovakya ve Uganda’da yapılan yayınların atıf sayısının 0 olduğu tespit edilmiştir. Küresel bazda en fazla atıf alan ilk 10 makaleye ilişkin bilgiler Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: Küresel Bazda En Fazla Atıf Alan İlk 10 Makale

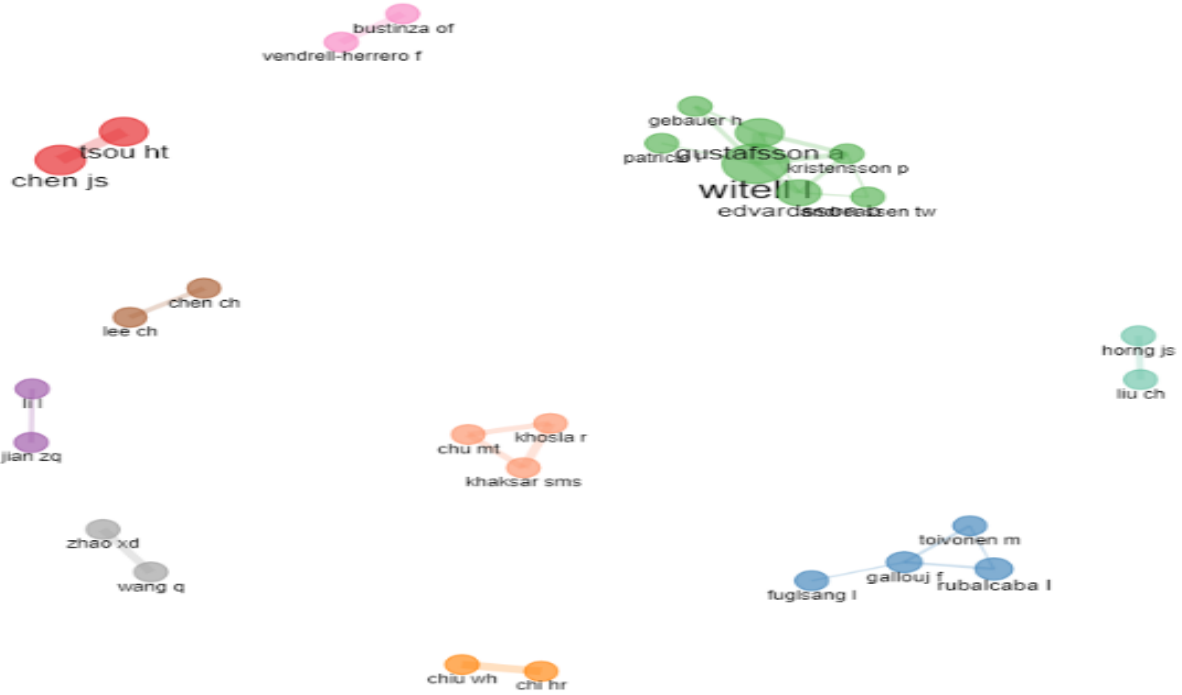
<i>Yazar</i>	<i>Dergi</i>	<i>Yayın</i>	<i>Toplam Atıflar</i>	<i>Yıllık Toplam Atıf</i>
Ostrom vd., (2010).	Journal of Service Research	Moving Forward and Making a Difference: Research Priorities for The Science of Service	798	66.5000
Lee vd., (2014).	Procedia Cirp	Service Innovation and Smart Analytics for Industry 4.0 and Big Data Environment	708	88.5000
Hjalager (2010).	Tourism Management	A Review of Innovation Research in Tourism	646	53.8333
Ostrom vd., (2015).	Journal of Service Research	Service Research Priorities in a Rapidly Changing Context	638	91.1429
Maglio ve Spohrer (2008).	Journal of The Academy of Marketing Science	Fundamentals of Service Science	574	41.0000
Lusch ve Nambisan (2015).	Management Information Systems Quarterly	Service Innovation: A Service-Dominant Logic Perspective	560	80.0000
Tennenhouse vd., (1997).	IEEE Communications Magazine	A Survey of Active Network Research	509	20.3600
Zammuto vd., (2007).	Organization Science	Information Technology and The Changing Fabric of Organization	450	30.0000
Bitner vd., (2008).	California Management Review	Service Blueprinting: A Practical Technique for Service Innovation	424	30.2857
Atuahene Gima (1996).	Journal of Business Research	Market Orientation and Innovation	413	15.8846

Tablo 7’de yazarlar ve dergiler birlikte ele alınarak küresel bazda en fazla atıf alan ilk 10 makaleye ilişkin yazar, dergi ve atıf bilgilerine yer verilmiştir. Hizmet inovasyonu ile ilgili Ostrom vd., (2010) tarafından Journal of Service Research dergisinde yayınlanan “Moving Forward and Making a Difference: Research Priorities for The Science of Service” başlıklı makale küresel bazda 798 atıf sayısı ve yıllık ortalama 66,5 atıf oranı ile ilk sırada yer almaktadır. Atuahene Gima (1996) ‘nın Journal of Business Research dergisinde yayınlanan “Market Orientation and Innovation” isimli makalesi küresel bazda 413 atıf alırken yıllık ortalama atıf oranı 15.88 olarak tespit edilmiştir.

kelimesi ile birlikte; “dominant logic technology, innovation, systems, design, perspective, product, co-creation, framework, industry, business, science, strategies, firm, adoption, information, network, business services” anahtar kelimelerinin ve 3. kümede de “*service innovation*” anahtar kelimesi ile birlikte; “market orientation, product development, dynamic capabilities, firm performance, research and development, absorptive-capacity, information-technology, competitive advantage, value creation, product innovation, moderating role, mediating role kelimesinin birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Konu ile ilgili olarak yazarlar arasındaki iş birliğine ait görsel şekil 7’de verilmiştir.

Şekil 7: Yazar İş Birliği

Şekil 7’de yazar iş birliği konusunda 10 farklı kümenin oluştuğunu göstermektedir. Kırmızı renkli 1. kümede Chen ve Tsou’nun konu ile ilgili iş birliklerinin olduğunu ve bu iş birliğinin diğer yazarlar arasındaki iş birliğinden daha fazla olduğunu bağlantıların kalınlığından anlamak mümkündür. Yeşil renkli üçüncü kümede iş birliğinde olan yazarların sayısının diğer kümelere göre daha fazla olduğu ve bu yazarların; Witell, Edvardsson, Gustafsson, Gebauer, Kristensson, Patricio ve Andreassen olduğu görülmektedir.

4. Sonuç

Sanayileşmiş olan birçok ülkenin hizmet temelli ekonomi yapısına geçmesi, internet kullanımının ticareti küreselleştirmesi inovasyon ile ilgili çalışmaların ortaya çıkışını ve hizmet inovasyonunun önemini ortaya koymuştur Chen ve diğerleri, 2011:1332). Bu trende rağmen hizmet inovasyonu, hizmet yönetimi ve inovasyon literatüründe en az anlaşılan konular arasında kalmıştır (Yen, Wang, Wei, Hsu ve Chiu, 2012:813). Bu araştırma ile 1981-2021 yılları arasında “Hizmet İnovasyonu” anahtar kelimesi altında Web of Science veri tabanında yayınlanan çalışmalarda; yayınlarla ilgili genel bilgiler nelerdir?, Yıllara göre yayın sayıları dağılımı nasıldır?, Konu ile ilgili en fazla yayın yapılan dergiler ve indeks bilgileri nelerdir?, “Hizmet İnovasyonu” konusunda en verimli yazarlar ve üretim oranları ?, Konu ile ilgili en fazla yayın yapılan ülkeler ve üniversiteler hangileridir?, En fazla atıfın alındığı ülkeler hangileridir? Küresel bazda en fazla atıf alan makaleler hangileridir? “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler ve anahtar kelimeler arasında birlikte kullanılan kelimeler nelerdir?, Konu hakkında yazarlar arasındaki iş birliği ne durumdadır? Sorularına cevap aranmıştır.

“Hizmet İnovasyonu” anahtar kelimesi ile yapılan bibliyometrik analiz sonucunda konu ile ilgili 1344 farklı kaynaktan (dergiler, kitaplar vb.) 1512 makalenin yayınlandığı, yayın başına ortalama atıf sayısının 14,98 olduğu, tek yazarlı yayınların yazar sayısının 461, yayın başına düşen yazar sayısının ise 2,08 olduğu bulgulanmıştır. 1981 ve 2021 yılları arasında en fazla yayının yapıldığı yılın 2016 yılı olduğu, 1981’den 2000’li yıllara kadar konu ile ilgili çalışma sayısının az olduğunu söylemek mümkündür.

İnovasyonun güncel bir kavram olması ile birlikte inovasyon konulu çalışmaların daha çok ürün inovasyonu odaklı yapılmış olması ve hizmet inovasyonu ile ilgili çalışmalara ilginin son yıllarda artmış olması bu sonucu destekler niteliktedir. Konu ile ilgili çalışmaların yapıldığı dergilerin yayına başlama yıllarının 90’lı yılların sonu ve 2000’li yıllar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. En fazla yayın yapan yazar Witel L.’nin en fazla yayını 2010 ve 2018 yıllarında yaptığı en fazla atıf aldığı yılında 220 atıf ile 2016 yılı olduğu tespit edilmiştir. En fazla yayının yapıldığı ülke sıralamasında İsveç’ ten Karlstad Üniversitesinin birinci sırada, Linköping Üniversitesinin de ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. En fazla yayının yapıldığı ilk 10 ülke sıralamasında Çin ilk sırada yer alırken Norveç onuncu sırada yer almaktadır. En fazla yayının yapıldığı ülke Çin olmasına rağmen en fazla atıf alan ülke sıralamasında USA ilk sırada yer almaktadır. Küresel bazda en fazla atıf alan ilk 10 makale sıralamasında Ostrom ve diğerleri.’nin 2010 yılında Journal of Service Research dergisinde yayınlanan “Moving Forward and Making a Difference: Research Priorities for The Science of Service” başlıklı makalesinin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarda anahtar kelime olarak “Hizmet İnovasyonu” ile birlikte en fazla kullanılan kelimelerin “performans” kelimesi olduğu bulgulanmıştır.

Çalışmadaki verilerin 1981-2021 yılı temmuz ayına kadar olan kaynaklardan taranmış olması araştırmanın kısıtlarındandır. Bununla birlikte bu tarihten sonraki “Hizmet İnovasyonu” konulu çalışmalara ilişkin yazar bilgisi, atıf bilgisi, yayın yapılan ülke, birlikte kullanılan kelimeler vb. gibi bibliyometrik analizde kullanılan kavramlar ile birlikte yapılacak benzer çalışmalar ile daha fazla bilgiye ulaşılabilir. Ayrıca “Hizmet İnovasyonu” anahtar kelimesi ile sadece Web of Science veri tabanındaki kaynaklara ulaşılmış olması da bir kısıttır. İleride yapılacak olan çalışmalarda araştırmacıların diğer veri tabanlarındaki kaynaklar ve bibliyometrik analize ek olarak içerik analizi vb. analizler ile de çalışmalarını farklılaştırmaları mümkün olabilecektir. Diğer inovasyon türleri ile ilgili yapılmış olan çalışmaların bibliyometrik analizi yapılarak türler arasındaki yayın yoğunlukları değerlendirilebilir.

Belirli bir konu ile ilgili yapılmış olan akademik çalışmaların sayısı ve gelişim düzeyinin tespit edilmesi açısından önemli bir araç olarak kullanılan bibliyometrik analiz yöntemine olan ilgi son zamanlarda artmıştır. Analizden elde edilen bulgular konunun akademik anlamdaki gelişim durumunu, alanda konuya yoğunlaşmış olan araştırmacıları ve dağılımlarını tespit etme noktasında fayda sağlamaktadır. Bu çalışmadan elde edilen bulgular ile de “Hizmet İnovasyonu” anahtar kelimesi kullanılarak alandaki yazarlar ve çalışmaları daha iyi analiz ederek konu ile ilgili akademik çalışmaların gelişimini gözlemleyebilmek mümkündür. Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda “Hizmet İnovasyonu” ile ilgili çalışmaların sayısında artışın olduğu araştırmacıların konuya ilgisinin arttığını söylemek mümkündür. Yapılan analiz sonrasında ileride konu ile ilgili yapılacak olan çalışmaların özgünlüğünü sağlamak açısından faydalı bilgiler sunulması umulmaktadır.

Kaynakça

- Albort-Morant, G., Henseler, J., Leal-Millán, A., ve Cepeda-Carrión, G. (2017). Mapping the field: A bibliometric analysis of green innovation. *Sustainability*, 9(6), 1011.
- Camisón, César, ve Vicente M. Monfort-Mir. 2012. Measuring innovation in tourism from the Schumpeterian and the dynamic-capabilities perspectives. *Tourism Management*, 33(4):

776–89.

- Cancino, C. A., Merigó, J. M., ve Coronado, F. C. (2017). A bibliometric analysis of leading universities in innovation research. *Journal of Innovation & Knowledge*, 2(3), 106-124.
- Chatterjee, D., ve Sahasranamam, S. (2018). Technological innovation research in China and India: A bibliometric analysis for the period 1991–2015. *Management and Organization Review*, 14(1), 179-221.
- Chen, J. S. ve Tsou, H. T. (2007). information technology adoption for service innovation practices and competitive advantage: The case of financial firms, *Information Research: An International Electronic Journal*, 12(3), 1-29.
- Chen, J. S., Tsou, H. T., ve Ching, R. K. (2011). Co-production and its effects on service innovation. *Industrial Marketing Management*, 40(8), 1331-1346.
- Chen, J.S., ve Tsou, H. T. (2007). Information technology adoption for service innovation practices and competitive advantage. *Proceedings - ICSSSM'06: 2006 International Conference on Service Systems and Service Management*, 12(3), 472–477.
- Choi, E., Méndez, C. E., Wong, W. K., Vieito, J. P., ve Batmunkh, M. U. (2022). Thirty years of herd behavior in financial markets: A bibliometric analysis. *Research in International Business and Finance*, 59, 101506.
- Çelik, O., ve Canoğlu, M. (2019). Ulakbim veri tabanında sürdürülebilir ve çevreci pazarlama konusunda yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(3), 24-36.
- Della Corte, V., Del Gaudio, G., Sepe, F., ve Sciarelli, F. (2019). Sustainable tourism in the open innovation realm: A bibliometric analysis. *Sustainability*, 11(21), 6114.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Echchakoui, S. (2020). Why and how to merge Scopus and Web of Science during bibliometric analysis: the case of sales force literature from 1912 to 2019. *Journal of Marketing Analytics*, 8(3), 165-184.
- Ertugut, R., & Gürler, H. E. (2019). Kent lojistiği alanındaki yayınların bibliyometrik analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 540-551.
- Escamilla-Fajardo, P., Núñez-Pomar, J. M., Ratten, V., ve Crespo, J. (2020). Entrepreneurship and innovation in soccer: web of science bibliometric analysis. *Sustainability*, 12(11), 4499.
- Ferraz, I. N., ve de Melo Santos, N. (2016). The relationship between service innovation and performance: a bibliometric analysis and research agenda proposal. *RAI Revista de Administração e Inovação*, 13(4), 251-260.
- Foroudi, P., Akarsu, T. N., Marvi, R., ve Balakrishnan, J. (2021). Intellectual evolution of social innovation: A bibliometric analysis and avenues for future research trends. *Industrial Marketing Management*, 93, 446-465.
- Gao, H., Ding, X., ve Wu, S. (2020). Exploring the domain of open innovation: bibliometric and content analyses. *Journal of Cleaner Production*, 122580.
- Gülmez, M., Oğuz, S. ve Yalçıntaş, D. (2020). Sosyal inovasyon alanındaki yayınların görsel haritalama yöntemiyle bibliyometrik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(Ek), 90-101.

- Gümüş, A. (2020). A bibliometric analysis of academic articles about innovation in the perspective of tourism sector. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 3493-3504.
- Hjalager, A. M. (2010). "A review of innovation research in tourism". *Tourism Management* 31(1): 1–12.
- Khan, M. A., Pattnaik, D., Ashraf, R., Ali, I., Kumar, S., ve Donthu, N. (2021). Value of special issues in the journal of business research: A bibliometric analysis. *Journal of Business Research*, 125, 295-313.
- Kılavuzu, Oslo. (2005). 3. baskı. Ankara:TUBİTAK.
- Klarin, A. (2019). Mapping product and service innovation: A bibliometric analysis and a typology. *Technological Forecasting and Social Change*, 149, 119776.
- Krey, N., Picot-Coupey, K., ve Cliquet, G. (2022). Shopping mall retailing: A bibliometric analysis and systematic assessment of Chebat's contributions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64, 102702.
- Le, H. T. T., Dao, Q. T. M., Pham, V. C., ve Tran, D. T. (2019). Global trend of open innovation research: A bibliometric analysis. *Cogent Business & Management*.
- Marín-Marín, J. A., Moreno-Guerrero, A. J., Dúo-Terrón, P., ve López-Belmonte, J. (2021). STEAM in education: a bibliometric analysis of performance and co-words in Web of Science. *International Journal of STEM Education*, 8(1), 1-21.
- McDermott, C. M., & Prajogo, D. I. (2012). Service innovation and performance in SMEs. *International Journal of Operations and Production Management*, 32(2), 216–237.
- Miles, I. (1993). Services in the new industrial economy. *Futures*, 25(6), 653-672.
- Nieves, J., Quintana, A., ve Osorio, J. (2014). Knowledge-based resources and innovation in the hotel industry. *International Journal of Hospitality Management*, 38, 65-73.
- Oke, A. 2007. "Innovation types and innovation management practices in service companies". *International Journal of Operations and Production Management*, 27(6): 564–87.
- Orlikowski, W., ve Scott, S. V. 2015. "The algorithm and the crowd: considering the materiality of service innovation". 39(1): 1–33.
- Özdemir, A. F., Yıldıztepe, E., ve Binar, M. (2010). İstatistiksel yazılım geliştirme ortamı: R. XII. Akademik Bilişim Konferansı, 10-12.
- Rajapathirana, R. P. J., ve Hui, Y. (2018). Relationship between innovation capability, innovation type, and firm performance. *Journal of Innovation & Knowledge*, 3(1), 44–55.
- Randhawa, K., ve Scerri, M. (2015). Service innovation: A review of the literature. *The handbook of service innovation*, 27-51.
- Sakata, I., Sasaki, H., Akiyama, M., Sawatani, Y., Shibata, N., ve Kajikawa, Y. (2013). Bibliometric analysis of service innovation research: Identifying knowledge domain and global network of knowledge. *Technological Forecasting and Social Change*, 80(6), 1085-1093.
- Salunke, S., Weerawardena, J., ve McColl-Kennedy, J. R. (2013). Competing through service innovation: The role of bricolage and entrepreneurship in project-oriented firms. *Journal of Business Research*, 66(8), 1085–1097.
- Scott, S. G., ve Bruce, R. A. (1994). Determinants of innovative behavior: A path model of individual innovation in the workplace. *Academy of Management Journal*, 37(3), 580-607.

- Seyhan, M. (2021). Yönetsel bağlamda yeşil inovasyonun evriminin bibliyometrik analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2).
- Song, L. Z., Song, M., ve Di Benedetto, C. A. (2009). A staged service innovation model. *Decision Sciences*, 40(3), 571–599.
- Thakur, R., ve Hale, D. (2013). Service innovation: A comparative study of U.S. and Indian service firms. *Journal of Business Research*, 66(8), 1108–1123.
- Toivanen, H., ve Ponomariov, B. (2011). African regional innovation systems: bibliometric analysis of research collaboration patterns 2005–2009. *Scientometrics*, 88(2), 471-493.
- Toraman, C., Abdioğlu, H. ve İşgüden, B. (2009). İşletmelerde İnovasyon sürecinde entelektüel sermaye ve yönetim muhasebesi kapsamında değerlendirilmesi *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 91-120.
- Van de Ven, A. H. (1986). Central problems in the management of innovation, *Management Science*, 32(5), 590-607.
- Vargo, S. L., & Lusch, R. F. (2004). Evolving to a new dominant logic for marketing. *Journal of marketing*, 68(1), 1-17.
- Wang, B., Pan, S. Y., Ke, R. Y., Wang, K., ve Wei, Y. M. (2014). An overview of climate change vulnerability: a bibliometric analysis based on Web of Science database. *Natural Hazards*, 74(3), 1649-1666.
- Yen, H. R., Wang, W., Wei, C. P., Hsu, S. H. Y., ve Chiu, H. C. (2012). Service innovation readiness: Dimensions and performance outcome. *Decision Support Systems*, 53(4), 813–824.
- Zhang, X., Chen, H., Wang, W., ve Ordóñez de Pablos, P. (2016). What is the role of IT in innovation? A bibliometric analysis of research development in IT innovation. *Behaviour & Information Technology*, 35(12), 1130-1143.
- Zhu, W., ve Guan, J. (2013). A bibliometric study of service innovation research: based on complex network analysis. *Scientometrics*, 94(3), 1195-1216.

Araştırma Makalesi / Research Article

TARIMSAL FAALİYETLERE YÖNELİK DEVLET TEŞVİKLERİNİN TÜRKİYE MUHASEBE STANDARTLARINA GÖRE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Saime DOĞAN¹

Öz

İnsanlık tarihinin başlangıcından beri temel geçim kaynağı niteliğindeki tarım sektörü, tüm ülkeler açısından stratejik düzeyde önemli bir sektördür. Tarımsal devlet teşvikleri, tarım sektörünün gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla devlet tarafından yapılan kaynak transferleridir. Genel olarak, devlet teşvik ve yardımlarının muhasebeleştirilmesinde “TMS 20 Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması Standardı” uygulanır. Tarım sektörüne yönelik devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi ise “TMS 41 Tarımsal Faaliyetler” Standardında açıklanmıştır. Bu çalışmada, tarımsal devlet teşviklerinin bu iki standart doğrultusunda muhasebeleştirilmesi konusu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Devlet Teşvikleri, TMS 20, TMS 41.

JEL Kodları: M40, M41, M49.

ACCOUNTING OF GOVERNMENT GRANTS FOR AGRICULTURAL ACTIVITIES ACCORDING TO TURKISH ACCOUNTING STANDARDS

Abstract

The agricultural sector, which has been the main source of livelihood since the beginning of human history is a strategically important sector for all countries. Agricultural government grants are resource transfers made by the government in order to contribute to the development of the agricultural sector. In general, in the accounting of government grants and assistances “TAS 20 Accounting for Government Grants and Disclosure of Government Assistance” is applied. The accounting of government grants for the agricultural sector is explained in “TAS 41 Agriculture”. In this study, we focused on the accounting of agricultural grants in line of these two standards.

Keywords: Agricultural Government Grants, TAS 20, TAS 41,

JEL Codes: M40, M41, M49.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, saimedogan@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2638-9694
Başvuru Tarihi (Received): 02.12.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS), günümüz finansal raporlamasına yön veren standartlar olarak tüm dünyada otorite konumunda bulunmaktadır. Uluslararası Muhasebe Standartları Kurumu (IASB) ile Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) arasında yapılmış olan telif anlaşması gereğince IASB tarafından çıkarılmış olan bütün standartlar KGK tarafından Türkçe'ye çevrilerek bu standartlarla tam uyumlu Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) oluşturulmuştur.

Günümüzün keskin rekabete dayalı ekonomik koşulları, ekonominin diğer sektörlerinin yanı sıra tarım sektörünü de önemli derecede etkilemekte ve dinamik şekilde çalışmaya zorlamaktadır. Tarım sektörünün ülkemiz ekonomisi içinde hala belli bir ağırlığı olması sebebiyle, tarım işletmelerinin rasyonel ve rekabetçi koşullara uygun olarak faaliyet göstermesinin büyük önemi bulunmaktadır. Son 25 yıllık dönemde sayıları giderek azalan mevcut tarım işletmeleri, büyüyerek daha fazla sermaye ile faaliyette bulunup üretimlerini pazar için yapmaya başladıkça, ekonomik koşullardan daha fazla etkilenecek ve ekonomik anlamda daha dikkatli faaliyette bulunmaları gerekecektir (Çetin ve Tipi, 2020). Bu anlamda tarım sektörünün daha verimli üretim yapabilmesi ve tarımsal faaliyetlerin daha etkin biçimde sürdürülebilmesi için devlet tarafından sağlanan teşvik ve yardımlar oldukça önemlidir. Teşviklerin muhasebeleştirilmesinde uyum ve standardizasyon için TMS 20 standardı düzenlenmiştir. Tarımsal devlet teşvikleri, TMS 20 kapsamı dışına alınarak TMS 41 standardında açıklanmıştır. Ancak, canlı varlığa ait gerçeğe uygun değer güvenilir şekilde tespit edilemediğinde TMS 20 uygulanmaktadır. Bu çalışmada, teşvik kavramı çeşitli yönleriyle açıklandıktan sonra tarımsal devlet teşviklerinin TMS 41 ve TMS 20 kapsamında muhasebeleştirilmesine yer verilmiştir.

1. Teşvik Kavramı

İktisadi Terimler sözlüğü teşviki, ekonomik ya da toplumsal bir hedefe ulaşmak için maddi olarak sağlanan destek ve yasal kolaylıklar olarak tanımlamıştır (Altınkaynak ve Doğan, 2020).

Teşvik, toplumsal içerikli kaynakların, devlet tarafından, belirlenmiş yatırım hedefleri doğrultusunda, belli sektör veya kesimlere transfer edilmesi şeklinde de tanımlanır (Sönmez, 2015).

TMS 20 devlet teşviklerini, işletmelerin faaliyetleriyle ilgili, belirlenmiş birtakım şartların hem geçmişte hem de gelecekte gerçekleştirilmesi koşuluyla, devlet tarafından işletmelere yapılan kaynak transferleri olarak tanımlamıştır.

Farklı kaynaklarda teşvik yerine; sübvansiyon, prim, iktisadi mali yardım, ucuz kredi, aynı yardım gibi değişik kavramlar da kullanılabilir (Aktan, 2001, aktaran Kabataş, 2009).

Yukarıda değişik şekilde tanımlarına yer verilen teşviklerin temel özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Duran, 2003, aktaran Onay, 2016):

- Teşvikler, devlet eliyle verilir,
- Teşviklerin bir maliyeti vardır. Bu da kamu kaynaklarının veya gelirlerin azalması şeklinde ortaya çıkar,
- Teşvikler, genelde özel sektöre yönelik olsa da kamu kuruluşlarına da verilir,
- Teşvikler, devlete bir gelir kaybı yaratırken, işletmeler açısından bir kazanım sağlar,
- Teşvikler, yatırımları çeşitli yönlerden (sektör, büyüklük, bölge, zamanlama vb. gibi) desteklemek için verilir,
- Teşvikler dolaylı-dolaysız, açık ya da gizli çeşitli şekillerde verilebilir,

Teşviklerin temelindeki hedef, kaynakları ekonomik açıdan daha yararlı olduğu düşünülen alanlara yönlendirmektir. Dolayısıyla, teşviklerle hedeflenen amaçların ve bu amaçlar karşılığında

ne gibi ödümler verileceğinin çok iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Devletlerin teşviklerden beklentileri, ülkenin ekonomik yapısına göre değişkenlik göstermekle beraber, genelde, refah düzeyinin yükseltilmesi, birtakım dengesizliklerin ortadan kaldırılması ile bazı ürün ve sanayi gruplarının dayanıklılığının artırılması olarak sıralanabilir (Çiloğlu, 1997, aktaran Paçacı, 2011).

Ekonomik sistemler içerisinde önemli bir yere sahip olan teşvikler ayrıca, yatırımların verimli bölgelere yönlendirilmesinin sağlanması, toplam yatırım düzeyinin artırılması, teknolojik uyum, yatırımlar içinde öz sermayenin artırılması, geri kalmış bölgelere yapılan yatırımları teşvik ederek bölgelerarası gelişmişlik farkının minimuma düzeye indirilmesi gibi değişik faydalar da sağlamaktadır (Sönmez, 2016).

Devlet teşvikleri ile ilgili unutulmaması gereken en önemli husus teşviklerin, ekonomik ve toplumsal problemlerin kati düzeyde çözülmesi anlamına gelmediğidir. Teşvikler, sorunların çözümüne yönelik birtakım faydalar sağlayabilir ancak, sorunun tamamını yok edemez. Bu nedenle, devlet teşvikleri yalnızca dönemsel dalgalanmaların ve istikrarsızlığın yaşandığı zamanlarda ortaya çıkan, dalgaların süresini ve boyunu kısaltmaya yönelik araçlardır (Tuğay, 2015). Bu doğrultuda, devlet teşvikleri ekonomik istikrarı sağlayarak refah seviyesini ve istihdamı arttırmak, tasarruf ve yatırımları arttırmak, vergisel uygulamalarının iktisadi kararlar üzerindeki olumsuz etkilerini minimum düzeye indirmek, enflasyonun yaratmış olduğu etkileri azaltmak/gidermek, yeni kurulmuş endüstrileri koruyarak, dışsallaştırmak, bölgelerarası ekonomik dengesizlikleri gidermek vb. gibi amaçlara da hizmet etmektedir (Okutmuş, Uyar ve Gövce, 2015).

Teşvikler amacına, kaynaklarına, kapsamına, veriliş aşamalarına ve kullanılan araçlara göre beş ayrı şekilde sınıflandırılabilirler. Fakat, muhasebe uygulamalarında, kullanılan araçlara göre teşvik sınıflandırılması tercih edilmektedir. Teşvikler kullanılan araçlara göre; parasal teşvikler, vergi teşvikleri, aynı teşvikler, garanti ve kefalet teşvikleri ile diğer teşvikler şeklinde sınıflandırılır (Duran 2003, aktaran Uluşan, 2008).

Devlet teşviklerine ilişkin diğer bir sınıflama şekli de aşağıdaki gibidir (Kaval, Örtten ve Karapınar, 2021):

- a) Geçmiş Dönem Gider ve Zararlarını Karşılaman Teşvikleri: Bu tür teşvikler, işletmenin geçmişteki bir maliyetini veya zararını karşılamaya yöneliktir. Örneğin, afet bölgesindeki işletmelerin vergi borçlarının bir kısmının silinmesi gibi.
- b) Koşulsuz Yapılan Teşvikler: Çoğunlukla genel finansman ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan, işletmeye belli bir yükümlülük getirmeyen teşviklerdir. Örneğin, organik tarımı teşvik etmek için, organik tarım yapan işletmelere verilen maddi yardımlar gibi.
- c) Koşullu Yapılan Teşvikler: İşletmeleri belli bir yükümlülük altına sokan teşviklerdir. Yükümlülük çeşidine göre göre ikiye ayrılır:
 - Varlıklara İlişkin Teşvikler: Duran varlık alımı ya da inşa edilmesine yönelik teşviklerdir. Örneğin, sulama sisteminin %50'sinin Tarım ve Orman Bakanlığınca karşılanması gibi.
 - Gelirlere İlişkin Teşvikler: İşletmenin katlanacağı giderleri karşılamaya yönelik olan teşviklerdir. Örneğin, özel tiyatrolara gösterecekleri oyun karşılığında yapılan maddi yardımlar gibi.

2. Tarımsal Devlet Teşvikleri

5488 Sayılı Tarım Kanunu, tarım sektörü ile kırsal alanın, kalkınma stratejileri ve planları doğrultusunda geliştirilerek, desteklenmesi amacıyla 18.04.2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Tarım Kanununun 18. maddesinde tarımsal desteklemelerin amacı; sektörün temel problemlerinin

çözümünde yardımcı olmak, yürürlükteki politikaları etkinleştirerek tarım sektörünün bu politikalara uyumunu desteklemek olarak sıralanmıştır.

05/10/2020 tarih ve 31295 Mükerrer Resmi Gazetede yayımlanan 3190 sayılı “2020 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere İlişkin Karar” da tarımsal teşviklerin aşağıdaki amaçlara yönelik olduğu belirtilmiştir:

- Çevreye duyarlı tarımsal üretimi arttırmak,
- Uygulamadaki politikaları etkinleştirmek,
- AR-GE projelerini desteklemek,
- Verim ve kaliteyi arttırmak,
- Sektördeki problemlerin çözümünde yardımcı olmak,
- Sürdürülebilirliğe katkıda bulunmak ve tarımsal kayıtları güncel tutmak.

Yukarıda bahsi geçen Karar’ da açıklanmış olan Tarımsal Destekler aşağıdaki gibidir (2020 Yılında Yapılacak, 2020):

Alan Bazlı Destekler: Çiftçi Kayıt Sistemi Kayıtlarına göre belirlenen miktarlarda “alan bazlı” olarak yapılan destek ödemesidir. Bu kapsamda yapılan destekler; bitkisel üretim faaliyetinde bulunan küçük aile işletmeleri desteği, organik tarım desteği, fındık bazlı gelir ve alternatif ürün desteği, iyi tarım uygulamaları desteği, toprak analizi ile mazot, gübre desteği olarak sıralanabilir. Örneğin dekar başına; katı organik-organomineral gübre desteği 10 TL, küçük aile işletme desteği ise 100 TL’dir.

Tarım Havzaları Fark Ödemesi Destekleri: Belirlenmiş tarım havzalarında üretilip satılan ürünlere fark ödemesi şeklinde yapılan desteklerdir. Örneğin; yukarıdaki karar kapsamında yer alan tarım havzalarında yetiştirilen yağlık ayçiçeği, kanola, kuru fasulye, nohut ve mercimek gibi ürünlere kg başına 50 kuruş destekleme ödemesi yapılır.

Hayvancılık Destekleri: Hayvancılığın geliştirilerek, sürdürülebilirliğin sağlanması, hayvancılık politikalarının daha etkin şekilde yürütülmesi, yerli hayvan genetik kaynaklarının korunup geliştirilmesi, kayıtların güncelliğinin sağlanması, hayvan hastalıklarıyla mücadele edilmesi ve sağlıklı hayvansal üretim amacıyla yetiştiricilerin desteklenmesine yönelik yapılan desteklemelerdir. Besilik erkek sığır desteği, anaç koyun-keçi desteği, ipek böceği desteği, arıcılık desteği ve su ürünleri desteği bu kapsamda yapılan desteklerdir. Örneğin; küçükbaş hayvancılığı desteklemek için 100 adet ve üzeri anaç koyun keçi sahibi işletmelere 5.000 TL destek ödemesi yapılır.

Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele Destekleri: Bitkisel üretim sürecinde ortaya çıkan zararlı organizmalarla biyolojik veya biyoteknik olarak yapılan mücadelenin yaygınlaştırılması ve kimyasal ilaçların kullanımını azaltmak için yapılan desteklerdir. Örneğin; örtüaltında biyoteknik olarak mücadele eden işletmelere dekar başına 120 TL ödeme yapılır.

Telafi Edici Ödeme Destekleri: Zararlı canlıların ilkimizde ortaya çıkmasına engel olmak, mevcut olanların ortadan kaldırılması için gerekli olan mücadeleyi vermek ve yayılmasını önlemek amacıyla da de karantina tedbirleri kapsamında fındık üretiminde 4 yıllık yasaklama süresi için ürün bedeli olarak bir kereye mahsus kilo başına 15 TL, taş çekirdekli meyvelerde ise 3 yıllık yasaklama süresi için ürün bedeli olarak bir kereye mahsus kilo başına 3 TL bitki karantinası tazminatı ödenir.

Diğer Destekler: ÇATAK-Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma desteği, geleneksel zeytin bahçelerinin rehabilitasyonu desteği, sertifikalı fidan üretim-kullanım desteği ile yurtiçi sertifikalı tohum kullanım-üretimi desteği, tarımsal yayım ve danışmanlık desteği diğer tarımsal amaçlı

desteklerdir. Örneğin; sertifikalı fidan üretimi desteği aşılı fidan için adet başına 50 kuruş, aşısız fidan için ise adet başına 25 kuruştur.

3. Tarımsal Devlet Teşviklerinin TMS Kapsamında Muhasebeleştirilmesi

İşletmelerin faaliyet konuları ile ilgili olarak devlet tarafından sağlanan kaynak transferleri TMS 20’de açıklanmıştır. Ancak, TMS 41 kapsamındaki devlet teşvikleri bu standardın kapsamı dışında tutulmuştur (TMS 20 md. 2d).

Tarımsal faaliyetlerle ilgili tüm muhasebeleştirme ve raporlama esaslarının açıklandığı TMS 41’ de devlet teşviklerine ilişkin açıklamalara TMS 41 (md. 34 - md. 38)’ de yer verilmiştir. Ancak gerçeğe uygun değerın güvenilir olarak tespit edilemediği canlı bir varlığa ilişkin devlet teşvikinin söz konusu olması durumunda TMS 20 uygulanır (TMS 41 md. 37).

Çalışmanın konusu tarımsal devlet teşviklerine yönelik olduğu için, öncelikle TMS 41 standardı açıklanmıştır. Sonrasında, bu standardın kapsamına alınmayan ve gerçeğe uygun değeri güvenilir olarak ölçülemeyen canlı varlığa ilişkin devlet teşviklerinin muhasebeleştirildiği TMS 20’deki muhasebeleştirme esaslarına yer verilmiştir.

3.1. Tarımsal Devlet Teşviklerinin TMS 41 Kapsamında Muhasebeleştirilmesi

TMS 41, tarımsal faaliyetlerde kullanılan canlı varlıklar, hasadı yapılacak tarımsal ürünler ile bunlara yönelik devlet teşviklerinin muhasebeleştirme ve raporlama esaslarını belirlemek amacıyla düzenlenmiştir (TMS 41 md. 1).

Standartta tarımsal faaliyet, bir işletmenin, satışa konu edilen canlı bir varlığın, tarımsal ürün ya da farklı canlı bir varlığa dönüşüm ile hasat işlemlerini yönetmesi olarak tanımlanmıştır (TMS 41 md. 5). Bir faaliyetin (çiçekçilik, hayvancılık, meyve yetiştirme, su ürünleri yetiştirme gibi) tarımsal bir faaliyet olarak değerlendirilebilmesi için (Kaval ve diğerleri, 2021):

- Canlı bitki ve hayvanların biyolojik olarak dönüşümlerinin mümkün olması (değişim kapasitesi),
- Biyolojik dönüşüm süresince, dönüşüm için gerekli olan ortamın sağlanabilmesi (aydınlatma, ısı, gübreleme, nem gibi) (değişimin yönetilmesi),
- İstenilen kalite ve miktarda ürünün sağlanması gereklidir. Bu yönetimin performans ölçümü için de kullanılabilir (değişimin ölçülmesi).

Bir faaliyet, işletme tarafından yönetilmiyor ise bu standart kapsamında değildir. Örneğin, bir balık çiftliği işletmesinde balık yetiştirmek bu standart kapsamında iken, bireysel olarak balık avlamak bu standart kapsamında değildir (Kaval ve diğerleri, 2021).

Standartta geçen diğer bazı kavramlara ilişkin tanımlamalar şu şekildedir (TMS 41 md. 5):

Tarımsal Ürün: Canlı varlıktan hasat edilmiş üründür.

Canlı Varlık: Yaşayan hayvan ve bitkilerdir.

Hasat: Canlının yaşam sürecinin sona erdirilmesi veya ürünü canlı varlıktan ayırma işlemidir.

Biyolojik Dönüşüm: Bir canlıda nitelik-nicelik olarak değişim yaratan süreçlerdir (büyüme, üretim, döllenme gibi).

Canlı varlıklar ilk muhasebeleştirildiğinde ve raporlama dönemi sonlarında, gerçeğe uygun değerın güvenilir bir şekilde ölçülemediği durumlar haricinde, gerçeğe uygun değerden satış maliyeti düşüldükten sonra kalan değerle değerlendirilir (TMS 41 md. 12).

Canlı varlıktan elde edilmiş tarımsal ürünler de canlı varlıklar gibi gerçeğe uygun değerden satış maliyeti düşülerek elde edilen değerle değerlendirilir (TMS 41 md. 13). Bu da hasat edilmiş tarımsal ürünlerin gerçeğe uygun değerinin güvenilir olarak ölçüldüğü varsayımına dayanır.

TMS 41’e göre; canlı varlıklar ilk kaydedildiklerinde ve bilanço dönemlerinde gerçeğe uygun değerın değişmesi nedeniyle ortaya çıkan kar veya zararın ilgili dönemin gelir tablosuna

yansıtılması gerekir. Canlı varlığın gerçeğe uygun değeri belirlenirken, tahmini satış giderlerinin çıkarılması sonucu canlı varlığın ilk değerlemesinde bir zarar veya kar (buzağının doğması gibi) oluşabilir. Ortaya çıkan bu kar ya da zararın ilgili dönemin gelir tablosuna yansıtılması gerekir (Akdoğan, Aktaş ve Deran, 2011).

Satış maliyeti düşülmüş gerçeğe uygun değeri üzerinden ölçülmeleri durumunda; raporlama döneminde meydana gelen değer artışları, “643 Tarımsal Faaliyetlerde Değerleme Artışları” hesabı alacaklandırılarak, azalışları ise; “653 Tarımsal Faaliyetlerde Değerleme Azalışları (-)” hesabı borçlandırılarak muhasebeleştirilir (Yıldıztekin, 2021).

Standart, canlı varlığın gerçeğe uygun değerinin güvenilir olarak ölçülebildiği varsayımına dayanır. Ancak, piyasada fiyatı olmayan ve gerçeğe uygun değerlerinin ölçümüne yönelik alternatif ölçümlerin güvenilir olmadığı düşünülen canlı varlıklar, maliyetlerinden birikmiş amortismanlar ve birikmiş değer düşüklüğü karşılıklarının düşülmesiyle ortaya çıkan değerle değerlendirilir (TMS 41 md. 30). Bu durumda; maliyet hesaplamaları ile birikmiş amortisman ve değer düşüklüğü karşılık hesaplamalarında TMS 2, TMS 16 ve TMS 36’ daki uygulamalar dikkate alınır (TMS 41 md. 33).

Gerçeğe uygun değerinden satış maliyetleri düşülerek ölçülen canlı bir varlığa ilişkin devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi bu standart kapsamında düzenlenmiştir.

TMS 41, gerçeğe uygun değerinden satış maliyeti düşülerek değerlendirilen canlı varlık ve tarımsal ürünlere yönelik devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesini, teşvikin koşullu ve koşulsuz olmasına göre göre ikiye ayırmıştır (Temelli, 2019). Koşulsuz devlet teşvikleri, sadece alacak haline gelmeleri durumunda kâr ya da zararda muhasebeleştirilirken; koşullu devlet teşvikleri ise teşvike ilişkin koşullar sağlanırsa kârda ya da zararda muhasebeleştirilir (TMS 41, md. 34-35). Dolayısıyla, tarımsal devlet teşvikinin muhasebeleştirilmesinde, teşvikin koşullu olup olmadığını ve gerçeğe uygun değerle değerlendirilip değerlendirilmediğini dikkate almak gerekir (Yılmaz 2014, 64).

Standartta göre, maliyetinden birikmiş amortisman ve birikmiş değer düşüklüğü karşılıklarının düşülmesi suretiyle ölçülen canlı varlıklara ilişkin devlet teşvikleri TMS 20’ ye göre kaydedilmektedir (TMS 41 md. 37).

Bu çalışmada, teşviklerin muhasebeleştirilmesinde, KGK tarafından hazırlanan ve 28.12.2018 tarihinde kamuoyunun görüşüne sunulmak üzere yayımlanan “Finansal Raporlama Standartlarına Uygun Hesap Planı Taslağı” esas alınmıştır. Taslağa göre, teşviklerin gelir olarak kaydedilmesi durumunda “644 Esas Faaliyetlerden Diğer Çeşitli Gelir ve Kazançlar” hesabı kullanılacaktır. Koşullu devlet teşvikleri ilk alındıklarında bir yükümlülük niteliğinde olduklarından, öncelikle vadelerine göre “382/482 Alınan Devlet Teşvikleri ve Yardımları” hesaplarında takip edilecek, sonrasında teşvike ilişkin koşul yerine getirildiğinde 644 no.lu gelir hesabına aktarılacaktır. TMS 20’de sermaye yaklaşımına göre özkaynaklara yansıtılacak olan devlet teşviki “546 Yedeklerde İzlenen Devlet Teşvik Gelirleri” hesabında izlenecektir.

26.10.2021 tarihli ve 31640 sayılı Resmi Gazetede “7338 Sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” yayınlanmıştır. İlgili Kanunun 3.maddesine göre, 193 sayılı Vergi Usul Kanununa (VUK) eklenen Mükerrer Madde 20/C ile tarımsal destekleme ödemeleri kazanç istisnası kapsamına alınarak, devlet tarafından yapılan tarımsal teşvikler gelir vergisinden muaf tutulmuştur (Vergi Usul Kanunu ile Bazı, 2021). Bu bağlamda, gelir yaklaşımına göre, alınan tarımsal teşvikler “644 Esas Faaliyetlerden Diğer Çeşitli Gelir ve Kazançlar” hesabına aktarıldıktan sonra, VUK’ ta yapılan değişiklikle, teşvik gelirini vergiden muaf tutmak için, ertesi dönemin başında “546 Yedeklerde İzlenen Devlet Teşvik Gelirleri” hesabına aktararak özkaynaklara yansıtmak gerekmektedir. Böylece, gelir yaklaşımı ile sermaye yaklaşımının bir arada kullanıldığı bir “Karma Yaklaşım” yöntemi ortaya çıkmaktadır.

3.1.1. Koşulsuz Devlet Teşvikleri

Koşulsuz yapılan teşvikler, yalnızca alacak haline gelmeleri halinde kârda ya da zararda muhasebeleştirilir (TMS 41, md. 34).

Örnek 1: Hastalıklardan ari işletme sağlık sertifikası olan süt sığırı işletmelerine Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından ari sığır başına 400 TL teşvik verilmektedir. Erzincan’ da süt sığırı yetiştiriciliği yapan ve 400 adet sığırı olan işletme, teşvik başvurusunda bulunmuş ve 160.000 TL tutarındaki teşvik işletmenin banka hesabına yatırılmıştır.

102 BANKALAR HS.	160.000	
644 ESAS FAALİYETLERDEN DİĞ. ÇEŞ. GELİR VE KAZ. HS.		160.000

Örnek 2: Tarım ve Orman Bakanlığı, küçükbaş hayvancılık destekleri kapsamında, 100 adet ve üzeri anaç koyun veya keçi sahibi olan işletmelere 5.000 TL çoban istihdam desteği sağlamaktadır. 200 baş anaç koyunu sahibi olan işletme, istihdam ettiği çobanlara ödemek için teşvik başvurusunda bulunmuş ve 5.000 TL tutarındaki teşvik işletmenin banka hesabına yatırılmıştır.

102 BANKALAR HS.	5.000	
644 ESAS FAALİYETLERDEN DİĞ. ÇEŞ. GELİR VE KAZ. HS.		5.000

3.1.2. Koşullu Devlet Teşvikleri

Koşullu yapılan teşvikler, işletmenin bir takım tarımsal faaliyetlerde bulunmaması da dahil, şartlı verilmiş ise yalnızca teşvike ilişkin koşullar sağlandığında kârda ya da zararda muhasebeleştirilir (TMS 41, md. 35).

Koşullu teşvikler karşılığında işletmenin belirli bir yükümlülüğü bulunmaktadır. Teşvik, işletmeye bu yükümlülüğü gerçekleştirmesi koşuluyla verilmektedir. Teşvikler tahakkuk esas gereğince tahsil edildiği dönemde dönemin finansal tablolarına gelir olarak kaydedilirler (Taştan, 2013).

Teşviklerin koşulları birbirlerinden farklıdır. Bir işletme belirli bir bölgede örneğin; 4 yıl boyunca faaliyette bulunması koşuluyla teşvik almış ancak, 4 yıldan daha kısa bir süre faaliyette bulunmuşsa, alınan teşvikin iade edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, işletme 4 yıl dolmadan teşviki kâr ya da zararda muhasebeleştiremez.

Örnek 3: Tarım ve Orman Bakanlığı, yem bitkileri desteğinde belirlenmiş olan havzalarda kaba yem üreten çiftçilere ürünü hasat etmeleri kaydıyla belirli miktarlarda ödeme yapmaktadır. Bu destek kapsamında, ÇAĞ Tarım İşletmesi, 3 yıl boyunca yapacağı korunga üretimi için 3.000 dekar arazisi için dekar başına 90 TL üretim desteği almıştır. İşletme, teşviki ürünün 3 yıl boyunca hasat edilmesi, hasat edilmeyen yıllarda ise teşvikin geri ödenmesi koşuluyla alabilmiştir.

$$1 \text{ yıllık teşvik bedeli} = 3.000 \text{ dekar} \times 90 \text{ TL} = 270.000 \text{ TL}$$

$$3 \text{ yıllık teşvik bedeli} = 3 \text{ yıl} \times 270.000 = 810.000 \text{ TL}$$

2021 yılında alınan teşvik koşullu bir teşvik olduğundan, koşul sağlanıncaya kadar bir yükümlülük olarak kaydedilir;

102 BANKALAR HS.	810.000	
382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.		270.000
482 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.		540.000

2022’ de ürün hasat edildiğinde bir yıllık teşvik tutarı gelir hesabına aktarılır; (2023 ve 2024 yıllarında aynı kayıt tekrarlanacaktır)

382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.	270.000	
644 ESAS FAALİYETLERDEN DİĞER ÇEŞ. GELİR VE KAZ. HS.		270.000

İkinci yıla ilişkin teşvik tutarı kısa vadeli hale geldiğinde aşağıdaki kayıt yapılır; (2023 ve 2024 yıllarında aynı kayıt tekrarlanacaktır)

482 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS	270.000	
382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS		270.000

Eğer işletme 2023’ de korunga üretiminden vazgeçerse, iki yıllık teşvik tutarını 35.000 liralık yasal faizi ile birlikte geri öder;

382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.	270.000	
482 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.	270.000	
780 FİNANSMAN GİD. HS.	35.000	
102 BANKALAR HS.		575.000

Eğer alınan teşvik, 3 yıl süresince ürünün aralıksız hasat edilmesi koşuluyla alınmış olsaydı, teşvikin tamamı 482 Alınan Devlet Teşvikleri ve Yardımları hesabına kaydedilip 3.yılın sonunda da gelir hesabına aktarılacaktı. Bu durumunda yapılacak kayıtlar:

Teşvik işletme tarafından tahsil edildiğinde;

102 BANKALAR HS.	810.000	
482 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.		810.000

Teşvik, 2023’ de kısa vadeli duruma geldiğinde;

482 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.	810.000	
382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.		810.000

2024 yılında teşvik tutarının tamamı gelir hesabına aktarılır.

382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.	810.000	
644 ESAS FAALİYETLERDEN DİĞ. ÇEŞ. GELİR VE KAZ. HS.		810.000

3.2. Tarımsal Devlet Teşviklerinin TMS 20 Kapsamında Muhasebeleştirilmesi

Devlet teşvik ve yardımlarının muhasebeleştirilmesine ilişkin esasları açıklayan TMS 20, TMS 41 md.37 de geçen gerçeğe uygun değeri güvenilir olarak ölçülemeyen canlı varlıklara ilişkin devlet teşviklerine de uygulanmaktadır.

TMS 20’ de devlet teşvikleri, teşvikin bir veya daha fazla dönemde kar veya zararda yer aldığı “gelir yaklaşımı veya teşvikin kar ya da zarar dışında yer aldığı “sermaye yaklaşımı” yöntemlerinden biriyle muhasebeleştirilir (Gökçen, Ataman ve Çakıcı, 2011).

Sermaye yaklaşımında bir fon kaynağı olan devlet teşvikleri, finanse etmiş oldukları harcama unsurunu netleştirmek için kar veya zarar olarak kaydetmek yerine finansal durum tablosunda muhasebeleştirilmektedir. Teşviklerde geri ödemenin olmaması, bir maliyete katlanılmadan ve kazanılmadan devlet tarafından sağlanması sermaye yaklaşımının gerekçeleri olarak sayılabilir (TMS 20, md. 14).

Gelir yaklaşımında teşvikler, hissedarlardan farklı bir kaynaktan sağlanmış olmaları sebebiyle doğrudan özkaynak grubunda değil, kar veya zararda muhasebeleştirilmelidir. Koşulsuz devlet teşviklerinin çok az olması ve koşullu devlet teşviklerini elde etmek için de bir takım koşul ve yükümlülüklerin gerekli olması, bu tür teşvikleri gelir olarak, sözü edilen teşviklerle karşılanacak maliyetleri de gider kalemi olarak kaydedip, ilgili dönemlerde kâr ya da zarar hesaplarında muhasebeleştirmeyi gerekli kılmaktadır. Diğer taraftan, gelir vergisi gibi diğer vergilerin gelir kalemleri üzerinden hesaplanması sebebiyle, mali politikaların bir unsuru olan devlet teşviklerinin gelir kalemi olarak kaydedilip, kar ve zarar ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir (TMS 20, md. 15). Gerekçeleri kıyaslandığında ve Avrupa’daki uygulamalar doğrultusunda, gelir yaklaşımının sermaye yaklaşımına oranla daha tatminkâr olduğu söylenebilir (Ertaş, Çidem ve Çidem, 2017). Varlıklara ilişkin devlet teşvikler finansal tablolarda sunulurken iki yöntem kullanılır. Birinci yöntemde teşvik, ilgili varlığın faydalı ömrü süresince sistematik bir şekilde ertelenmiş gelir olarak kâr veya zararda muhasebeleştirilir. Diğer yöntemde ise teşvik, varlığın defter değeri hesaplanırken varlığın değerinden indirilir. Böylece teşvik, varlığın faydalı ömrü süresince amortisman giderinin azaltılmasıyla kâr veya zarar hesaplarında muhasebeleştirilir (TMS 20, md. 24-27).

Gelire ilişkin teşvikler, kapsamlı gelir tablosu veya bireysel gelir tablosunda, ya ayrı bir hesap kalemi olarak ya da “Diğer Gelirler” altında gösterilebileceği gibi ilgili giderlerden düşülerek de gösterilebilir (TMS 20 md. 29-29A).

Örnek 4: Büyükbaş hayvan yetiştiren ÇSD Tarım İşletmesi süt sığırcılığı yapan bir işletmedir. Tarım ve Orman Bakanlığı, %40 damızlık düve alım desteği sağlamaktadır. Destek kapsamında işletme, 40 adet damızlık düve karşılığında toplamda 128.000 TL tutarında teşvik almıştır. Destek kapsamında alınmış olan düveler, zorunlu haller dışında, 2 yıl boyunca satılamamaktadır. Damızlık düvelerin gerçeğe uygun değerleri güvenilir bir şekilde belirlenememiştir. İşletme gelir yaklaşımını benimsemiştir.

Teşvik işletme tarafından tahsil edildiğinde;

102 BANKALAR HS.	128.000	
482 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS		128.000

Canlı varlıklara ilişkin hesaplar, KGK Taslak Hesap Planında, “27 Canlı Varlıklar” hesap grubu altında oluşturulmuştur. Bu grupta yer alan “272 Büyükbaş Hayvanlar Hesabı”, kendisinden ya da ürününden yararlanmak için bir yıldan fazla süreyle elde tutulacak olan at, inek, dana vb. büyükbaş hayvanlara ilişkin katlanılmış maliyetler ile değer değişikliklerinin izlendiği hesaptır. Canlı varlıklara ilişkin birikmiş amortisman ise “277 Birikmiş Amortismanlar (-)” hesabında izlenir.

Teşvik kapsamında düveler satın alındığında;

Adedi 8.000 TL olan düvelerin toplam bedeli 8.000 TL x 40 adet = 320.000 TL’dir.

272 BÜYÜKBAŞ HAYVANLAR HS.	320.000	
102 BANKALAR HS.		320.000

Düveler için yıl sonunda amortisman ayrılır; faydalı ömürleri 5 yıl, kasaplık değerleri 5.000 TL olarak kabul edilmiştir;

Kasaplık Değeri = 40 adet x 5.000 TL = 200.000 TL

Yıllık amortisman tutarı = (Damızlık Değeri – Kasaplık Değeri) / Ekonomik Ömrü
= (320.000 TL – 200.000 TL) / 5 yıl = 24.000 TL

730 GENEL ÜRETİM GİD. HS.	24.000	
277 BİR. AMORTİSMANLAR HS.		24.000

Birinci yılın sonunda teşvik tutarı kısa vadeli hale geldiğinde;

482 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.	128.000	
382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YAR. HS.		128.000

İkinci yılın sonunda teşvike ilişkin koşullar yerine getirildiğinde, teşvik gelir hesabına aktarılır;

382 ALINAN DEVLET TEŞV. VE YARD. HS.	128.000	
644 ESAS FAALİYETLERDEN DİĞ. ÇEŞ. GELİR VE KAZ. HS.		128.000

Örnek 5: Tarım ve Orman Bakanlığı büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yatırımlarının desteklenmesine ilişkin hazırlamış olduğu Doğu Anadolu (DAP) Projesi kapsamında makine alet-ekipman alımlarına %50 hibe desteği sağlamaktadır. ARD Tarım İşletmesi, bu destek kapsamında 200.000 TL değerinde yem hazırlama makinesi satın almıştır. Makinenin gerçeğe uygun değeri güvenilir olarak ölçülemediğinden %50 hibe desteği, TMS 20 standardına göre muhasebeleştirilecektir.

Sermaye Yaklaşımına Göre;

Yem hazırlama makinesi satın alındığında;

253 TESİS MAKİNE VE CİHAZLAR HS.	200.000	
102 BANKALAR HS.		200.000

Yem hazırlama makinesinin %50'si hibe olarak işletmenin banka hesabına yatırıldığında;

102 BANKALAR HS.	100.000	
546 YEDEKLERDE İZLENEN DEVLET TEŞV. GEL. HS		100.000

Gelir Yaklaşımına Göre;

Koşulsuz teşvik doğrudan gelir hesabına aktarıldığında;

102 BANKALAR HS.	100.000	
644 ESAS FAALİYETLERDEN DİĞ. ÇEŞ GELİR VE KAZ. HS.		100.000

4. Sonuç

Tarım sektörünün mevcut problemlerinin çözümüne katkıda bulunarak, verim ve kaliteyi yükseltmek ve geleceğe yönelik yatırımları desteklemek amacıyla devlet tarafından sağlanan tarımsal teşvikler sektörün desteklenmesi açısından oldukça önemlidir.

Teşviklerin muhasebeleştirilmesinde uyum ve standardizasyona yönelik olarak TMS 20 Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması standardı düzenlenmiştir. Tarımsal faaliyetlere yönelik devlet teşvikleri ise TMS 20 kapsamı dışında tutularak, TMS 41 Tarımsal Faaliyetler standardında açıklanmıştır. TMS 41'de devlet teşvikleri koşullu ve koşulsuz olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Koşulsuz devlet teşvikleri doğrudan gelir olarak kaydedilirken, koşullu devlet teşvikleri koşul sağlanıncaya kadar bir yükümlülük olarak kaydedilip, koşul sağlandıktan sonra gelir hesabına aktarılarak kar veya zararda muhasebeleştirilir.

Alınan teşvik, gerçeğe uygun değeri güvenilir olarak ölçülemeyen, diğer bir ifadeyle, maliyetinden birikmiş amortismanlar ve birikmiş değer düşüklükleri karşılıklarının düşülmesi suretiyle ölçülmüş canlı bir varlığa ilişkin ise, TMS 20 standardına göre muhasebeleştirilir. TMS 20 standardında gelir ve sermaye yaklaşımı olmak üzere iki yaklaşım benimsenmiştir. Gelir yaklaşımında, alınan teşvik doğrudan gelir olarak kaydedilip, kar veya zararda muhasebeleştirilir. Sermaye yaklaşımında ise, alınan teşvik, bir özsermaye hesabı olarak muhasebeleştirilerek bilançoya yansıtılmaktadır.

Çalışmamızda, tarımsal devlet teşviklerinin muhasebe standartları kapsamında muhasebeleştirilmesi detaylı olarak anlatılmış ve örnek uygulamalara yer verilmiştir. Bu kapsamda TDHP' deki mevcut hesaplar, standartların muhasebeleştirilmesi konusunda yetersiz kalmış ve KGK' nın standartlara uyum doğrultusunda hazırlanmış olduğu Taslak Hesap Planındaki hesaplardan yararlanılmıştır. Bu bağlamda, standart hükümleri doğrultusunda hazırlanmış olan

Taslak Hesap Planının en kısa sürede yürürlüğe konularak, uygulamada uyum ve tekdüzene geçilmesi konusu hızlandırılmalıdır.

Kaynakça

- Akdoğan, N. Aktaş, R. ve Deran, A. (2001). *Türkiye muhasebe standartları ile uyumlu sektörel muhasebe*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aktan, C. (2001). *Yolsuzlukla mücadele stratejileri*. Ankara: Hak-İş Yayınları.
- Altınkaynak, F. ve Doğan, Ö. (2020). Türkiye'deki finansal raporlama çerçevelerine göre devlet teşviklerinin karşılaştırmalı analizi: turizm sektörü örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 86, 79-96.
- Çetin, B. ve Tipi, T. (2020). *Tarım muhasebesi* (4. Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çiloğlu, İ. (1997). *Teşvik sisteminin değerlendirilmesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Yayını.
- Duran M. (2003). *Teşvik politikaları ve doğrudan sermaye yatırımları*. Ankara: Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayını.
- Ertaş, F. C., Çidem, İ. ve Çiğdem, R. (2017). Tarımsal teşviklerin TMS 20 ve TMS 41 kapsamında incelenmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(3), 577-591.
- Gökçen, G., Ataman, B. ve Çakıcı, C. (2011). *Türkiye finansal raporlama standartları*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Kabataş, Y. (2009). Sosyal güvenlik kanunu ile getirilen bazı teşviklerin Türkiye finansal raporlama standartları (TMS 20) açısından incelenmesi ve muhasebeleştirilmesi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 17(2), 413-427.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. (2021). Türkiye muhasebe standartları. Erişim adresi: kgk.gov.tr
- Kaval, H., Örtten, R. ve Karapınar, A. (2021). *Türkiye muhasebe-finansal raporlama standartları-uygulama ve yorumları* (14. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Okutmuş, E., Uyar, S. ve Gövce, M. (2015). Sağlık turizminde devlet teşviklerinin TMS 20 kapsamında muhasebeleştirilmesi. *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), 63-82.
- Onay, A. (2016). Muhasebe standartları kapsamında devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 31-45.
- Paçacı, S. (2011). *Devlet teşvikleri ve yardımları standardına göre şirketlere sağlanan devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Sönmez, F. (2005). Devlet teşvik ve yardımlarının muhasebeleştirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 28, 125-140.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021). Tarımsal destekler. Erişim adresi: www.tarimorman.gov.tr
- Taştan, H. (2013). *Büyükbaş canlı varlık işletmelerinde muhasebe düzeni*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Temelli, F. (2019). Tarımsal faaliyetlere yönelik devlet teşviklerinin Türkiye muhasebe standartları çerçevesinde muhasebeleştirilmesi. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 1-18.
- TMS 20-Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması Standardı. (2021). Erişim adresi: kgk.gov.tr

- TMS 41-Tarımsal Faaliyetler Standardı. (2021). Erişim adresi: kgk.gov.tr
- Tuğay, O. (2015). *Tarımsal faaliyetlere yönelik devlet teşvikleri ve muhasebeleştirilmesi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Uluslan, H. (2008). Türk muhasebe hukuku çerçevesinde devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi ve raporlanması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 415-433.
- Vergi Usul Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2021, 27 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı: 31640). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211026-1.htm>
- Yıldıztekin, İ. (2021). *TFRS'ye göre finansal muhasebe I (Kamu Gözetimi Kurumu taslak hesap planı)*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yılmaz, E. (2014). Türkiye muhasebe standartları kapsamında tarımsal devlet teşviklerinin muhasebeleştirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 16(2), 57-71.
- 2020 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere İlişkin Karar. (2021, 20 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı: 31295). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/11/20201105M1-1.pdf>

STRATEGIC PLAN PERCEPTION SCALE; A SCALE DEVELOPMENT STUDY*

Eray AYDIN¹
İsmail KARAKULLE^{2*}
Hakkı POLAT³

Abstract

This study provides a scale development with two sub dimensional for public institution employees to determine the employees' perceptions regarding the preparation, implementation, and evaluation of the strategic plan. In this study, a 21-item scale has been developed in three phases. In the first part, the scope of the scale has been defined, and the literature was reviewed in this context. Thoughts of experts in the field have been received then in the second step, an item pool for scale has been created. In the third stage, the final version of the scale was prepared by taking into account the grammar rules. The scale has been applied to employees working basically in public institutions and universities involved in the preparation or implementation processes of the strategic planning. The sample size has been determined as 216 employees according to the random sample method besides Cronbach's alpha coefficient has been calculated for reliability. Exploratory Factor Analysis and Confirmatory Factor Analysis have been applied for the validity test. Bartlett and Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) tests have been used for sampling adequacy. The fit indices calculated in the confirmatory factor analysis were; RMSEA: 0.070, χ^2 : 1.846, SRMR: 0.039, NFI: 0.97, GFI: 0.85, CFI: 0.99. The findings have been shown that scale validity was achieved. Likewise, the reliability test result has been shown that the scale was two-dimensional and Cronbach's alpha coefficient was 0.97.

Anahtar Kelimeler: Strategic Management, Strategic Planning, Scale Development

JEL Kodları: M 19, P 41, M 59

STRATEJİK PLAN ALGI ÖLÇEĞİ; ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Öz

Bu makale, kamu kurumu çalışanlarının stratejik planın hazırlanması, uygulanması ve değerlendirilmesine ilişkin algılarını belirlemeye yönelik iki boyutlu bir ölçek geliştirme çalışması sunmaktadır. Çalışma kapsamında üç adımda 21 maddelik bir ölçek geliştirilmiştir. İlk adımda ölçeğin kapsamı belirlenmiş ve bu kapsamdaki literatür incelenmiştir. Alanında uzman kişilerin görüşleri alınmış ve ikinci adımda ölçek için madde havuzu oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada ise gramer kuralları dikkate alınarak ölçeğin son hali hazırlanmıştır. Ölçek, stratejik planın hazırlanması veya uygulanması süreçlerinde yer alan kamu kurumları ve üniversitelerde temel olarak görev yapan çalışanlara uygulanmıştır. Örneklem büyüklüğü, tesadüfi örneklem yöntemine göre 216 çalışan olarak belirlenmiştir. Güvenirlilik için Cronbach's alpha katsayısı hesaplanmış, geçerlik testi için Açıklayıcı Faktör Analizi ve Doğrulayıcı Faktör Analizi uygulanmıştır. Örneklem yeterliliği için Bartlett ve Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testleri kullanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizinde hesaplanan uyum indeksleri; RMSEA: 0.070, χ^2 : 1.846, SRMR: 0.039, NFI: 0.97, GFI: 0.85, CFI: 0.99. Elde edilen bulgular ölçek geçerliğinin sağlandığını göstermiştir. Benzer şekilde güvenirlilik testi sonucu ölçeğin iki boyutlu olduğunu ve Cronbach alfa katsayısının 0.97 olduğunu göstermiştir.

Keywords: Stratejik Yönetim, Stratejik Planlama, Ölçek Geliştirme

JEL Codes: M 19, P 41, M 59

* Permission was obtained from Kastamonu University Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee with the decision no. 30 dated 02.07.2021.

¹ Dr, Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, ORCID: 0000-0002-4303-2606

² Öğr.Gör.Dr, Kastamonu Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-5372-2010

* **Sorumlu yazar** (Corresponding Author): ismailkarakulle@gmail.com.

³ Öğr.Gör.Dr, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-7640-849X

Başvuru Tarihi (Received): 01.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Introduction

Technology which is in the 21st century requires organizations to be managed professionally to survive and adapt to rapid change in the world. Every organization has continued its activities for specific periods from the past to the present. However, developments in information technologies have carried the activities of organizations to the global level. Small-scale, short-term, or family-type management models have changed with post modern era. Instead of former management styles, strategic management approach includes long-term planning and are open to change and continuous improvement. Organizations should execute their activities by developing tactical plans and long-term strategies to gain a competitive advantage and survive longer. In addition, organizations should make decisions more strategic against the face of globalization. Developments in information technologies, emerging markets, changes in consumer demands, and an ever-increasing competitive environment owing to strategic planning being more critical than in the past (Demir & Yılmaz, 2010).

Strategic planning for government and private sector organizations which have based on the antecedent that managers of public and private sectors should have been influential strategists if these institutions accomplish their missions and responsibilities, satisfy their constituents, and create shared value in the current years. These managers should practice as much discretion as possible in the areas under their control; they need to develop effective strategies to tackle changed and changing situations, and they must develop a consistent and defensible basis for their decisions (Bryson J. , 2004). In addition, meetings should be held with stakeholders during the strategic plan preparation process. For the performing strategic plan effectively, the opinions and evaluations of the stakeholders and employees should be considered.

The concept of strategy is to achieve goals and gain without distinction of individual or organization (Grant, 2010). On the other hand, strategic thinking includes organizations adapting to their environment and developing and implementing tactics against their rivals. Making a difference and developing value-added products and services in a global world, where competition conditions are getting more complicated, will benefit the companies. Strategic planning is the process of planning, coordinating, and executing activities for this purpose. The employees can support the organizational goals by adopting the plan and carrying out works that can contribute to the plan. It can be achieved by ensuring the employees' high-level participation both in the preparation and implementation of the strategic plan and by making joint decisions for the company to achieve its long-term goals.

Although the strategic planning approach is considered as a study designed for the private sector, many authors think it can provide effective management due to its implementation in public organizations (Bryson & Roering, 1987). All organizations' preparation and implementation of strategic plans, regardless of the private and public sectors, can provide long-term benefits and enable organizations to be sustainable (Kriemadis & Theakou, 2007).

In this study, a scale has been developed to measure the employees' perception involved in the preparation, implementation and evaluation processes of strategic planning studies. The scale, which has been developed in two sub-dimensions to measure the preparation, implementation, and evaluation processes of the strategic plan, was primarily applied to the employees working in public organizations. Through using this scale, organizations will be able to measure the employees' perceptions of the strategic plan. According to the research results, they will also be able to direct the planning studies in the future. The best strategic plans are those that are prepared and implemented with the cooperation of the employees.

1. Literature Review

Strategic planning has started to be implemented by the private sector organizations for the first time in the 1960s, and public and non-profit organizations have also used it after the 1980s. Strategic planning activities go back to long-term planning that started to be implemented in the private sector after World War II. Long-term plans were to forecast the future in the light of current events rather than an analytical way of thinking at that time. In other words, it was an image of events extended to the future with statistical techniques. In the 1960s, with the analytical approach to long-term planning in organizations, events began to be analyzed rationally and analytically, and the future is shaped as a result of this analytical thinking system. By the 1980s, experts began to reorganize strategic planning to consider the relationships between the organization and its environment. Strategic planning became concerned with a competitive advantage in the private sector. Strategic planning process in public and non-profit organizations focused on evaluating the environment and thus identifying and satisfying the needs of target groups (Gürer, 2006). It can be defined as the plan is the way followed when doing a work or an activity.

A plan can consist of a single decision or a set of decisions. The characteristic of the decision or decisions include desired goals and objectives to be achieved or realized in the future periods. Therefore, the most general definition of the plan is the process of deciding where to reach and what to achieve in the future (Koçel, 1993). On the other hand, planning is to establish goals and select tools to help achieve these goals. Planning requires strong foresight for the design of activities. The evolution of foresight is the capacity to think ahead and the ability to interpret.

Planning is a concept defined by researchers in many ways, as it points to a different meaning for each discipline. According to Javidan (1984), planning refers to extensiveness; for Miller (1988), it refers to rationality analysis; Dyson and Foster (1982) have explained planning as effectiveness; for Powell, planning means comprehensiveness (Boyd & Reuning-Elliott, 1998). Although planning is defined as the steps to achieve goals and objectives, it includes different strategies unique to each institution or organization. The planning approaches of the researchers also vary according to the subject and sector.

Planning is the source of the strategic thinking process of conducting long-term activities of organizations according to a specific discipline. It is an essential tool for coordinating activities, division of labor, sectoral specialization, effective financial management and the best use of human resources. Therefore, it is considered by the researchers that strategic planning contributes to organizational performance. Especially after 1980, studies on this field gained intensity, and researches show that effective use of resources and preparing different tactical plans provide a competitive advantage. Strategic planning has benefits in solving and overcoming problems in case of uncertainty, setting goals specific to the organization, and deciding the best choice among alternatives (Dutton & Duncan, 1987; Robinson & Pearce, 1988; Kaplan & Beinhocker, 2003). The word strategy comes from the Greek word “stratego” a combination of Stratos and agos, meaning army and leader literally (O’Toole, 1987). Strategic planning hence began as the art of general and now has become the art of general manager. Sun Tzu, a Chinese warrior-philosopher, explained the strategy in his famous book “The Art of War” B.C. According to Tzu, understanding the surrounding circumstances and the power of the rival by setting up overwhelming strength and a suitable approach to the parties involved are the main components of strategy (Wittmann & Reuter, 2008). Strategy is a tactical process of activities designed to benefit from core competencies and attain a competitive advantage. Organizations decide on the best alternatives by considering the situation of their competitors while determining the strategy (Hitt, Ireland, & Hoskisson, 2017, s. 4). A strategy is an important tool that allows organizations to achieve their goals in different ways by determining what organizations are doing now and where they want to be in the future.

The strategic planning process evaluates the strengths and weaknesses and analyses opportunities and threats in the changing environmental conditions. For public and private sector organizations, the most basic way to survive for so long is to have skilled and competent human resources capacity and establish and implement long-term goals (Kriemadis & Theakou, 2007). In the strategic plan preparation process, the main lines of the plan are formed by determining the mission and vision. Suppose the mission and vision of the organization are determined with the joint participation of the employees. In that case, the strategic plan can be the basis of loyalty for all employees, and the employees will be able to make great efforts to reach the organization's goals.

2. Methodology and Research Methods

2.1. Research Model

In this study, it was developed a scale that measures Strategic Plan Perception of employees. The scale development process consists of three steps. In the first phase of scale development process, the scope of the scale was defined. Literature related to the subject was reviewed, and experts in the sector and academicians in the field were involved as external advisors.

In the second phase of scale development in which the scale item pool was created. At this phase, it is essential to keep the item pool as wide as possible and contain the complete area desired to measure. There are some opinions expressed in the literature regarding the width of the item pool. Although some studies claim that item pool size should be three or four times higher than scale item number (Slavec & Drnovsek, 2012, s. 55), it is recommended that at least 30 items (Nunnally, 1978) or 60 items should be included (Aguinis et al., 2009, s. 39). In this study, we developed an item pool with 84 statements, including two dimensions for the perception of the strategic plan.

In the third step, scale items were checked in terms of grammar by English interpreters, made necessary corrections in line with their recommendations, and finalized the items at this stage. 84 statements in the item pool were examined, and a draft scale form with 27 items was obtained. The draft scale form was submitted to expert opinions to determine the suitability of the items. As a result of the examination of the experts, a five-point Likert type (1-Totally Disagree, 2-Disagree, 3-No Opinion, 4-Agree, 5-Totally Agree) 21-item scale form was created.

In the final part of scale process, an application were made to Kastamonu University Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee, and with the decision dated 02.07.2021 and numbered 30th, it was accepted that it complied with the Kastamonu University Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee directive.

2.2. Sample

An online survey was delivered to the 216 participants that are public employees in the city of Kastamonu and Sinop. 42 forms were excluded from the study due to incomplete and incorrect answers to the questions. The remaining 174 forms were evaluated. Demographic information of the participants is given in Table 1 below:

Table 1: Demographic Characteristics of Participants

		Count	Percentages
Gender	Male	114	65.5%
	Female	60	34.5%
Age	2-30	23	13.2%
	31-40	93	53.4%
	41-50	51	29.3%
	51+	7	4.0%
Education	Elementary	6	3.4%
	Bachelor	142	81.6%
	Master's	26	14.9%
Job Status	Staff	150	86.2%
	Manager	24	13.8%
Institution	North Anatolian Development Agency	6	3.4%
	Provincial Health Department	6	3.4%
	Provincial Education Department	6	3.4%
	Provincial Agriculture Department	2	1.1%
	Municipality of Kastamonu	32	18.4%
	The provincial administration of Kastamonu	6	3.4%
	Kastamonu University	105	60.3%
	Boyabat Municipality	4	2.3%
	Municipality of Sinop	7	4.0%
Seniority	1-5 Years	29	16.7%
	6-10 Years	89	51.1%
	11+ Years	56	32.2%
Have you ever participated in the strategic planning preparation process?	Yes	60	34.5%
	No	114	65.5%

3. Results

3.1. Validity Tests

Cronbach's Alpha test was applied to test the reliability of the scale with data collected from 174 people in total. Reliability analysis is an analysis used to test the consistency of the answers given by the participants (Cronbach, 1951; Carey, 2001). The results for the Cronbach Alpha Coefficient are given in Table 2 below:

Table 2: Validity Test Results

Cronbach's Alpha	N of Items
.971	21

The result of the test indicated that the level of reliability is 97.1% (0.971). Generally, the lowest value accepted for the validity is 0.70 (Nunnally and Bernstein, 1994, s. 265). The Cronbach statistic is a test that measures the reliability of the scale by considering the correlation structure between the variables. According to these results, the scale has high-level reliability.

3.2. Explanatory Factor Analysis

Explanatory Factor Analysis (EFA) was performed to test whether the variables (questions/items) formed a structure according to the dimensions determined a priori. But first, item-total correlations were checked to test the construct validity and the results are given in Table 3 below:

Table 3: *Item-Total Correlations*

Items	Item-Total Correlation
s1	.788
s2	.753
s3	.826
s4	.805
s5	.803
s6	.798
s7	.439
s8	.718
s9	.760
s10	.813
s11	.845
s12	.794
s13	.614
s14	.754
s15	.836
s16	.808
s17	.852
s18	.833
s19	.841
s20	.837
s21	.812

When the item-total correlations are examined, the item-total correlation value for all items is greater than 0.2. After testing the conditions for validity, the KMO test was applied to test the adequacy of sample size and results given in Table 4 below:

Table 4: KMO and Bartlett's Test

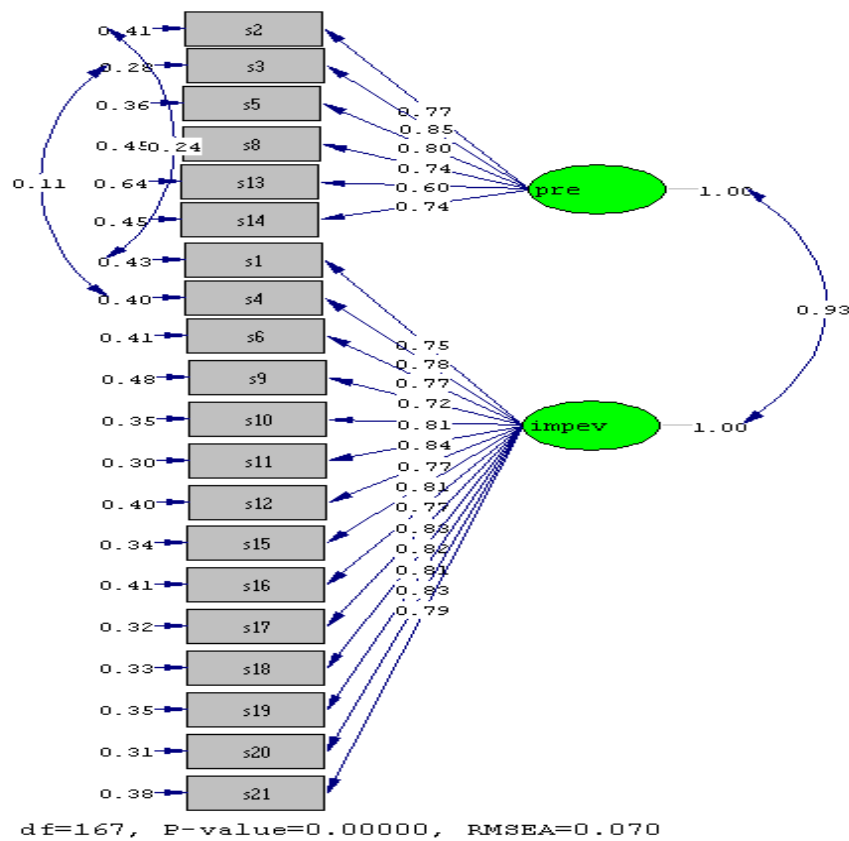
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.964
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3464,140
	df	190
	Sig.	.000

The sample size of 174 participants is sufficient according to the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) sample size adequacy test. Therefore, the sample size is suitable for factor analysis. After that, EFA was applied and the results are given in Table 5 below:

Table 5: Factor Scores

As a result of the analysis, there is a two-factor structure. One of the items was removed from the scale because of not providing requirements in terms of factor loads (Factor load was lower than 0.3). The two-factor structure formed by the remaining 20 expressions could explain 71.46% of the Total Variance. Accordingly, a two-factor structure was decided. Confirmatory Factor Analysis (CFA) was applied with the Lisrel program to test the validity of this structure. The results are given in Figure 1 below.

Figure 1: PATH Diagram

According to Figure 1, all factor loads obtained as a result of CFA are greater than 0.3. Goodness-of-fit values for CFA are given in Table 6 below.

Table 6: *Goodness-of-fit Values for CFA*

Fit Indices	Statistics
RMSEA	0.070
SRMR	0.039
$\chi^2/d.f$	1.846
GFI	0.85
AGFI	0.81
CFI	0.99
NFI	0.97
RFI	0.97

$\chi^2=308,22$ d.f:167 %90 Confidence Interval for RMSEA = (0.058; 0.082)

According to the table, factor loads and goodness-of-fit values are within the acceptable levels. The result of the tests indicated that the developed scale was valid. Also, the variables are fit with the dimensions, which are determined a priori. The results of the reliability analysis for the new dimensions are given in Table 7:

Table 7: *Reliability Test for New Dimensions*

Dimension	Cronbach's Alpha	N of Items
Preparation	0.901	6
Implementation and Evaluation	0.970	14
All Scale	0.973	20

According to Table 7, the reliability condition is met for the scale and new dimensions. Also, when the item-total correlations were examined for validity, the values in items were greater than 0.2 for all items.

4. Conclusion

The study was conducted by research and publication ethics. The main purpose of this study was to develop a "Strategic Planning Perception Scale" with high reliability and validity that can be used for strategic planning. In the scale development study, firstly, a literature review was conducted. The item pool developed as a result of the studies was presented to the expert opinion. A 5-point Likert-type scale consisting of 21 items was developed. Explanatory and confirmatory factor analyses were applied to determine the validity of the scale.

The two-dimension can explain 71.46% of the total variance regarding the structure that needs to be explained. CFA was used to test the validity of the structure determined by Explanatory Factor Analysis. As a result of the analysis, it was determined as RMSEA: 0.070, χ^2 : 1.846, SRMR: 0.039, NFI: 0.97, GFI: 0.85, CFI: 0.99. The test results show that the scale is good or within acceptable levels. In addition, the validity and reliability scores of the scale are high-level. In addition, as a result of the tests performed, it was seen that the scale provided content and validity. Therefore, we can claim that the "Strategic Planning Perception Scale" can be used as a reliable and valid scale to evaluate the strategic planning activities performed by public institutions and organizations.

Author Contributions (Yazarlık Katkıları) : Eray Aydın, İsmail Karakulle, Hakkı Polat.

Conflict of Interest Statement (Çıkar Çatışması Beyanı): The authors declare that there is no conflict of interest.

References

- Aguinis, Herman , Henle, Christine A. & Ostroff, Cheri (2009), “Endüstri ve örgüt psikolojisinde ölçüm”, Endüstri, iş ve örgüt psikolojisi el kitabı, 1. Cilt: *Örgüt psikolojisi*, (trans. Kürşad Demirutku), (Eds. Neil Anderson, Deniz S. Öneş, Handan Kepir Sinangil ve Chockalingam Viswesvaran), (Türkçe Ed. Handan Kepir Sinangil), İstanbul: Literatür Yayıncılık. (original work published 2009).
- Boyd, B., & Reuning-Elliott, E. (1998). Research notes and communications a measurement model of strategic planning. *Strategic Management Journal*, 181-192.
- Bryson, J. (2004). *Strategic planning for public and nonprofit organizations A guide to strengthening and sustaining organizational achievement*. San Francisco, CA: John Wiley & Sons, Inc.
- Bryson, J., & Roering, W. (1987). Applying private-sector strategic planning in the public sector. *Journal of the American planning association*, 9-22.
- Carey, L. (2001), *Measuring and evaluating School Learning*. Allyn& Bacon.
- Cronbach, Lee. J. (1951), Coefficient alpha and the internal structure of tests, *Psychometrika*, 16(3), 297-334.
- Demir, C., & Yılmaz, M. (2010). Stratejik planlama süreci ve örgütler açısından önemi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 69-88.
- Grant, R. (2010). *Contemporary strategic analysis*. New Jersey, US: John Wiley & Sons, Ltd.
- Gürer, H. (2006). Stratejik planlamanın temelleri ve Türk kamu yönetiminde uygulanmasına yönelik öneriler. *Sayıştay Dergisi*, 91-105.
- Kaplan, S., & Beinhocker, E. D. (2003). The real value of strategic planning. *MIT Sloan Management Review*, 44(2), 71-76.
- Koçel, T. (1984). *İşletme Yöneticiliği*. 4. Baskı, Beta Basım Yayınevi, İstanbul.
- Kriemadis, T., & Theakou, E. (2007). Strategic planning models in public and non-profit sports organizations. *Sports Management International Journal* , 27-37.
- Nunnally, J. C. & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory*. 3rd Edition. New York: McGraw-Hill Inc.
- Nunnally, J.C. (1978). *Psychometric theory*. 2nd Edition, McGraw-Hill, New York.
- O'Toole, J. (1987). *Vanguard management: Redesigning the corporate future*. Berkley Publishing Group, New York.
- Robinson Jr, R. B., & Pearce, J. A. (1988) Planned patterns of strategic behavior and their relationship to business-unit performance, *Strategic Management Journal*, 43-60.
- Slavec, Alenka & Drnovsek, Mateja (2012). A perspective on scale development in Entrepreneurship Research. *Economic and Business Review*, Vol.14, No:1, s.39-62.
- Wittmann, R., & Reuter, M. (2008). *Strategic planning, how to deliver maximum value through effective business strategy*. Philadelphia USA: Kogan Page, London Philadelphia.

Appendix

STRATEGIC PLAN PERCEPTION SCALE

STRATEGIC PLANNING PERCEPTION SCALE		1)Strongly Disagree	2)Disagree	3)Neither Agree nor Disagree	4)Agree	5) Strongly Agree
1	The organization which I work for has a clear mission and vision					
2	The mission and vision of the organization are known by all employees					
3	The mission and vision of the organization are defined by the joint decision of the employees					
4	I believe that the organization which I work for has attainable goals					
5	The existing resources of the organization are sufficient to achieve the goals and objectives specified in the strategic plan					
6	The swot analysis was carried out during the strategic planning preparation process					
7*	The objectives of the organization are determined only by executive members.					
8	The objectives of the organization are determined with the participation of all employees					
9	Any work that I do in the organization contributes to the objectives of the organization.					
10	The current strategic plan of the organization is being carried out.					
11	There is compatibility between the annual work program and the strategic plan of the organization					
12	The strategic planning process is implemented according to official procedures.					
13	The organization that I work for has a strategic planning department or unit related to strategy					
14	Every employee has responsibilities related to the strategic plan.					
15	The strategic plan is put into practice immediately in the related period.					
16	The activities to achieve the goals and objectives of the organization in the strategic plan are a guide for employees and managers.					
17	During the implementation period of the strategic plan, it is periodically evaluated whether the employees fulfill their duties and responsibilities.					
18	Managers monitor the strategic planning process.					
19	It is controlled every year whether the objectives in the strategic plan have been achieved.					
20	Strategic plan practices and results are analyzed and evaluated					
21	At the end of the strategic planning period, the level of accomplishment of the mission is measured.					

*was obtained as a result of CFA

Araştırma Makalesi / Research Article

KAZAK DİNİ DESTANLARINDA ŞEKİL ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ /ANLATICI VE ANLATIM TEKNİKLERİ*

Selma ADAY^{1*}
Erhan SOLMAZ²

Öz

Geniş bir coğrafyada varlığını sürdüren Türk milletinin halk şiiri geleneği, geleneksel kalıplarla geçmişten günümüze varlığını devam ettirmiştir. Halk şiirinin önemli ürünlerinden biri olan destanlar ise kahramanlık metinleri olarak kültürel belleğimizin sözlü ve yazılı metinleri olarak yerini almaktadır. Ağırlıklı olarak kahramanlık destanları içerisinde değerlendirebileceğimiz dinî destanlar kahramanın başından geçen olayların yanı sıra, millî mefkureyi yansıtan mesajlar taşırlar. Bu yaratmaları derleyen, anlatan, yayımlayan kişiler ise kendi fikirlerini de edebî metin içerisine taşır. Bu çalışmada Kazak dinî destanlarını yayımlayan, anlatan ve anlatıcıların anlatım teknikleri, Kazak jırşılık mektepleri, dinî destan anlatımı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kazakistan'da uzun bir geçmişe sahip olan destan anlatma geleneği akın, jıray ya da kıssahanlar tarafından icra edilmektedir. Kazakistan Türkleri uzun dönem Rus rejiminin idaresi altında yaşamış bu sebeple millî ve dinî kimliğe vurgu yapan edebî metinler sansürlenmiştir. Bu yasaktan dinî destanlar da etkilenerek, yaklaşık yüz yıl dinleyici ve okuyucuyla buluşmamıştır. Kazaklarda kıssa okuyan kişilere akın/ jıray ve kıssahan denir. Dinî destan anlatıcılarının pek çoğu okuma yazma bilen, dinî eğitim almış kişilerdir. Yaratımlarında kendileri ile bilgilerin yanında, dinî kavramlara ve epitelere de yer verdikleri görülmektedir. Bu çalışmada; Kazak dinî destanlarının anlatıcılarına verilen isimler, anlatıcıların yetişmesinde etkili olan mektepler, dinî destan anlatıcılarının anlatım üslupları, destan metinlerinin muhteva ve yapısal özellikleri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazak, dinî destan, akın, kıssahan

JEL Kodları: Z110, Y200, Y800

FORM AND GENRE FEATURES/NARRATOR AND NARRATION TECHNIQUES IN KAZAKH RELIGIOUS EPICS

Abstact

Epic custom is quite widespread in societies that are rich in terms of oral culture creations. Turkish nation's custom of folk poetry that continue its existence in wide geography subsist from past to present with traditional patterns. Epics that are one of the important products of folk poetry rank as a heroism texts and oral, written texts of our cultural memory. Religious epics that are mainly evaluated in heroism epics carry messages that reflect national ideal as well as events that happen to hero. Persons who collect, tell and publish these creations carry their ideas into literary text. In this work, narrative techniques of narrator and publisher of Kazakh religious epics, Kazakh Jırşılık School, information about narration of religious epics are given a place. Custom of epics narration that has a long time in Kazakhstan are performed by kıssahan, akın and jıray. Turks in Kazakhstan live under the Russian regime for long time, so literary texts that emphasize religious and national identity were censored. This prohibition affected religious epics and they haven't reached listener and readers for century. They are classified as texts that are performed by akın and kıssahan, narrations that are originating from Arab and Iran in terms of content, narration that are originating from Central Asia and narrations of culture of Kazakh. In Kazakhstan the reader of anecdote are called akın/jıray and kıssahan. Most of the narrators of religious epics are literate and catechumen. It is seen that in their creations they give place to religious notions and epithet. In this work, the name of the Kazakh religious epic's narrators, schools that are effective for growing up narrators, narration genre of religious epic narrators and content and structural features of epic texts were evaluated.

Keywords: Kazakh, religious epics, akın, kıssahan

JEL Codes: Z110, Y200, Y800

* Bu çalışma, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yürütülen "Kazak Dinî Destanları Üzerine İnceleme" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ORCID: 000-0003-3212-5468

* **Sorumlu yazar** (Corresponding Author): selmaatay@windowslive.com

² Doç. Dr, Uşak Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID: 0000-0003-4842-4614

Başvuru Tarihi (Received): 04.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Farsçadan dilimize giren destan kelimesine Türkiye Türkçesinde; “hikâye, kıssa, manzum, masal” gibi manalar yüklenmiştir. Günümüzde Türkiye Türkçesinde kahramanlıkları anlatan, epik özellikler taşıyan yaratmalar için kullanılmaktadır. Türk Boylarında destan kavramı yerine epos, epik cır, dastan, comok, kıssa, cır gibi farklı terimler kullanılmıştır. Kazak Folklorunda “epos” terimi, Türkiye Türklerinin folklor terminolojisinde kullandıkları “destan” teriminin tam karşılığı olarak kullanılmaktadır. (Arıkan, 1999, s.1) Kazak destan geleneği üzerine yazılan eserlerde anlatmaları “epos, arkaik epos, köne epos, batırlık epos, kahramanlık köne, liro epos, ğaşıktık epos, romandık epos, batırlık erteği, cır, batırlar cırı, tarihi cır, ğaşıktık cır, epostik cır, liro-epostik cır, liro epikalık cırlar, dastan” gibi adlandırmalar da vardır. (Aça, 2002, s.7) Epos terimi, epik özellikler taşıyan hikâye karşılığında kullanılmakta ve eski jırları (destanları), kahramanlık jırlarını, lirik ve tarihî jırları içine almaktadır. “Jır” terimi hem halk şiiri, hem halk türküsü hem de destan manasında kullanılmaktadır. (Arıkan, 1999, s.1) Kazakistan sahası anlatmaları isimlendirilirken aynı tür için farklı adlandırmalar yapılmaktadır. Bu terimlerin tam olarak belirlenmemesinden kaynaklanmaktadır. (Çetin, 2003, s.21)

Bu makalede, Kazakistan sahası destan geleneğine, inanç ve nasihatleri konu edinen dini destanların tasnifine, kıssacı akınlar olarak isimlendirdiğimiz bu icracılara verilen adlara, onların yetişmesinde etkili olan jırılık mekteplerine yer verilmiştir. Dinî destanların icrası, yaratıcısı ve dinleyicisi, yapısal özellikleri, geleneksel anlatım kalıplarının kullanımları ve Anadolu sahası cenknâme geleneği ile benzerlikleri üzerinde de durulmuştur.

1. Kazak Destan Geleneğinin Tasnifi Üzerine Görüşler

Kazak destan geleneği de diğer Türk boyların destanları gibi farklı hususiyetlerine göre tasnif edilmiştir. Bu tasnifler destan vakasının oluş zamanına, destan içeriğine ve destanların ait olduğu boylara göre sınıflandırılmıştır.

Şakir İbrayev, Epos Alemi adlı eserinde şu şekilde bir tasnifte bulunur:

1. Köne epos (arkaik destanlar): Er Töstik
2. Batırlık cır (kahramanlık destanları): Alpamıs, Kobılandı Batır vs.
3. Liro epos (Aşk Destanları): İbrayev, aşk destanlarını liro epos ve dastan diye ikiye ayırır. Liro eposların içine Kozi Körpeş- Bayan Sulu, Ayman Şolpan, Kız Cibek gibi destanları alırken dastan başlığı altında Arap ve Fars dünyasından geçen anlatıları koyar. İbrayev liro epos ile romandık eposun aynı şey olmadığını da söyler. Romandık eposun Arap-Fars kökenli aşk anlatıları için, liro eposun ise Kazak sözlü geleneğinde oluşan anlatılar için kullanılması gerektiğini savunur. (İbrayev, 1993, s.28)

Bekir Şişman doktora tezinde Kazaklarda anlatılan destanları; kahramanlık, aşk ve tarihi jırlar olmak üzere üç başlıkta değerlendirmiş, bu türler içinde ise en geniş yeri kahramanlık şiirlerinin oluşturduğunu ifade etmiştir. Kahramanlık destanları/ jırlarının bir boyun destanı olmadığını halkın mirası haline dönüştüğünü, 19 ve 20. asırda icra edilen batırlar jırlarının halk tarafından çok beğenildiğini ve yoğun olarak söylendiğini belirtir. Aşk destanları adını verdiği ğaşıktık destanların/jırların ise batırlar jırı ile paralel olan benzerlikler taşıdığını, tarihi destan/jırların ise Kazak yurdunun bağımsızlığını konu edindiğini ifade eder. (Şişman, 1998, s.32-41)

Bu ifadelerden, Kazakistan sahası destan/hikâyelerin tasnifi ağırlıklı olarak metinlerin kaynağına, konularına, şekli yapılarına ve hacimlerine, teşekkül dönemlerine göre tasnif edildiği anlaşılmaktadır.

2. Kazak Dinî Destanlarının Sınıflandırması

Kazak bilim adamlarının Kazak dinî destanları hakkında yaptıkları araştırmalarda destanları genellikle konu ve temalarına göre sınıflandırırlar. Örneğin; Mukanov, Kazak edebiyatının epik türünde değerlendirdiği bu türün, Kazak diline ağırlıklı olarak Arap, İran ve Çağatay dillerinden geldiğini ifade etmektedir. Ardından bu türü neden epik türler başlığı altında ele aldığını şu şekilde açıklamaktadır: Bu türü okuyan birçok kişinin kendisini olayın içinde bulması dramatik bir yanının bulunması ve bir dönemin gerçekliğini yansıtmaya epik bir metin olarak değerlendirilmesini gerektirir. Kazak kıssalarını insanlık(azamattık) ve savaş(soğıs) konuları olmak üzere ikiye ayırır, azamattık grubuna girenleri daha çok aşk çerçevesinde ele alırken diğerini ise İslam dinî yayılmasını konu alan kıssalar olarak iki gruba ayırır. Mukanav aynı çalışmada kıssa kelimesini kökenini Arapça'dan geldiğini, Kazakça karşılık olarak ise; “Dettev(hedeflemek) ve “bayaandav(beyan etmek)” kelimesi olarak vermiştir.(Mukanov, 1995, s.155)

Azıbayeva ise, 1917 yılına kadar yayımlanan araştırma ve el yazmalardan hareketle Kaza dinî kıssalarını konu ve muhteva bakımından dörde ayırmıştır:

- a) İslam'ın temel ve ilkelerinin tanıtılması ve bunları ihlal edenlerin cezalandırılmasıyla ilgili destanlar;
- b) Hz. Muhammet, Mesih ve Hülefa-i Raşidin hakkındaki destanlar,
- c) İslam büyükleri ve evliyaların hayatını, icraatlarını konu edinen destanlar,
- d) İslamiyet'in yayılması için din düşmanlarıyla yapılan savaşları anlatan destanlar olmak üzere dört gruba ayırmıştır. Azıbayeva, 100. Ciltlik Medeni Mura Projesindeki dinî destanlar bölümünü de hazırlamış ve 10. Ciltte bu konudaki düşüncelerini tekrarlamıştır. (Azıbayeva, 2004a, s.9)

Kazak kitaplarının yayımlanması ve Kazak dinî destanlarının günümüze ulaşmasında önemli bir yeri olan Jusipbek Şayhismoğlu'nın anlattığı kıssaları dört grupta değerlendirmek mümkündür;

- a) “Kasım Jomart” gibi Arap menşeli anlatılar
- b) “Kaharman- Katıran” gibi İran menşeli anlatılar
- c) “Munlık- Zarlık” gibi Orta Asya menşeli anlatılar
- d) “Kız Jibek” gibi Kazak yurduna ait anlatılar. (Mukanov, 2005, s.159)

Ö.Kumisbayev ise “Kıssalar ve Kitabî Şairler” adlı araştırmasında dinî destanları dört gruba ayırır:

- a) Didaktik ve lirik destanlar: “Leyla ve Mecnün”, “Jusip ve Ziliha”, “Munlık-Zarlık”;
- b) Dinî yönlü destanlar: “Sal-Sal”, “Seyitbattal”, “Zarkum”; “Jumjuma” vb.;
- c) Fantastik destanlar: “Şahmaran”, “Abuşahma”, “Şakir-Şakirat”;
- d) Kahramanlık ve cesareti anlatan destanlar: “Rüstem-Dastan”, “Eskendir”, “Kıssa Bahram” vb. (Kıravbayeva, 2010, s.191-192)

Kazak Dinî destanları üzerine son dönemde önemli bir çalışma ortaya koyan Rüstem Aşimov “Kazaktın Dinî- Kıyssa Destantandardın Poetikası” adlı çalışmasında Kazak ve Türk edebiyat folklor ve araştırmacıların görüşlerini dikkate alarak, dinî destanları konularına göre ikiye ayırmıştır bunlar; 1) Hz. Muhammed ve onun sahabeleri hakkındaki kıssalar, 2) Hz.Ali (ra) ve onun soyundan gelenler hakkındaki kıssalar. Aşimov çalışmasında içerik açısından bununla sınırlı olmadığını bir destan metninde birden fazla konunun yer alabileceğini belirtir. (Aşimov 2007, s.23) Örneğin “Muhammed Peygambardın Miraca Konak Bolganı” adlı kıssada, Peygamber'in miraca yükselmesi, içkinin ve zinanın yasaklanması, beş vakit namaz, selam vermenin farz olduğu, cehennem azabı, ana baba hakkı, İslam'ın hükümleri, bozguncuların cezalandırılması, İslâmın yayılması için kafirlerle savaş gibi konular yer alır.

Aşimov çalışmasının ilerleyen bölümünde, Kazak Destanlarını konularına göre ayırırken şu başlıkları da kullanmıştır:

1) İsa Hakkında Kıssa/ Destanlar: Hz. İsa (as) ile ilgili efsaneler ve hikâyeler eski çağlardan beri Türk halkları tarafından bilinmektedir. Bunun bir örneği, Nasuriddin Rabguzi'nin on dördüncü yüzyılın bir eseri olan Kıssayı Rabguzi'dir.

2) Muhammed (SAV) Hakkında Kıssa/ Destanlar: Dinî destanların bir tür olarak şekillenebilmesi için önce tarihi bir karakteri ve bu karakter etrafında ortaya çıkacak bir mucize ve dinî bir kahraman olması gerekir. Bu figürler başta Hz. Muhammed olmak üzere, Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Muhammed Hanafiya gibi karakterlerdir. (Aşimov, 2007, s.36) Bu bölümde örnek metin olarak “Kıssayı Anhaziret Rasuldun Mirağa Konak Bolğanı” seçilmiştir.

3) Hazreti Ali Hakkında Kıssa/ Destanlar: Kıssayı Zarkum, Boztorgay, Hz. Ali'nin Savaşı, Kesikbaş, Makteli Hüseyin bu grupta değerlendirilmektedir.

Kazakistan'da yapılan sınıflandırmalarda hiç kuşkusuz XIV. asır Türk Tasavvuf Edebiyatının gelişmesinde etkili olan dinî destanların iki temel olay çerçevesinde ilerlemesidir ki bunlardan birincisi, Hz. Muhammed'in mucizeleri ve kerametleri diğeri ise, Hz. Ali'nin kahramanlıklarını anlatan hikâyelerdir. Buna bağlı olarak da Kazak bilginleri de dinî hikâyeleri buna benzer oluşturmuşlardır. (Aşimov, 2007, s.22)

3. Kazak Dinî Destan Anlatıcıları

Türk Dünyasında oldukça zengin halk anlatıları ve bu anlatıları yaratan anlatıcılar ve anlatıcıları da yaratan sosyal, siyasal ve ekonomik nedenler vardır.(Ekici, 2005, s.225) Bilindiği üzere farklı Türk boylarında destan icracılarına da değişik adlar verilmiştir. Yakut Türkçesinde destanî şiir söyleyicisi, olonhohut, Uygur Türkçesinde, dastancı veya goşagçi, Kırgız kahramanlık destan anlatıcısı, manasçı ve comogcu, Karakalpak destan anlatıcısı, jırav, Altay Türklerinde, gayçı terimleri Türk boylarında dastancılar için kullanılan terimlerdir. (Reichl, 20021, s.62-63) Bu isimlendirmelerde anlatıcının icra ettikleri eserin içeriği, eserin ismi, icra edilirken kullanılan çalgı, icra mekânı ve icracının yaratıcılık fonksiyonu etkili olmuştur. Kazak Türkleri destan icracılarında da bu şekilde farklı isimlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en çok kullanılan ve kabul gören “jırav”, “baksı”, “ölenşi”, “küyşi”, “sal-seri”, “anşı” “akın”, “jırşı” ve “kıssacı akınlar” terimleridir. Şair ruhaniler olarak adlandırılan bu kişilerin söyledikleri şiirler ve toplumdaki işlevleri farklıdır. Jıravlar, kahramanlık destanını, akınlar, atışma geleneğini, baksılar dinî şiir, sal ve seriler teatral gösteri, anşiler halk türkülerini icra ederler. (Ergun, 2002, s.2) Hiç kuşkusuz geleneğin değişimiyle bu icracılar farklı tür ve geleneği de icra etmeye başlamışlardır.

3.1. Kıssacı Akınlar

Mitten destana, dandan hikâyeye, hikâyeden de meddah hikâyesine kadar uzanan halk anlatı türü anlatıcı tipindeki gelişmeyle paralel gelişme göstermiştir (Ekici, 2005, s.225). XV. yüzyıldan itibaren meddah tabiri, kahramanların maceralarını anlatan ve böylece onların metihlerini yapan sanatkârlar arasında, kıssahanla aynı manaya gelmek üzere kullanılmaya başlanır. XVII. yüzyıldan itibaren de kıssahan ve şehname-han tabirlerinin yerini alır. (Köprülü, 1999, s.371) Anadolu'da, meddah kelimesinden önce kıssahan ve şehname tabirlerinin kullanıldığını ve XIV. yüzyıldan itibaren ozanların ayrı bir kıssahan zümresi oluşturduklarını söyleyebiliriz. Eskiden saraylarda ve halk arasında kıssa okuyan, kıssa tertip eden masalcı, hikâye anlatıcısı, sanatkârlar daha sonra da meddahlara verilen bir isimdir (Altunel, 1994, s.157)

Kıssaların çoğu Arap, Fars ve Çağatay edebiyatı vasıtasıyla Kazak edebiyatına geçmiştir. Bu kıssalar daha çok Kuran-ı Kerim, Binbir Gece Masalları, Şehname, Tutiname gibi eserlerin tercümesi neticesiyle oluşmuş eserlerdir. (Ergöbek, 2012, s.6-7)Bu konuları işleyen akınlara ise kıyssaşı/ kıssacı akınlar, kitabî akınlar denilmiştir. (Yıldırım, 2015, s.3) Dinî tahsil almış ve halk

jırlarının toplum nezdindeki yerini gören akınlar düşüncelerine uygun hareket ederek eski halk destanları üzerinde bazı değişiklik yaparak dinî öğütler eklemişlerdir. XX. Yüzyılda ise yeni bir kavram ortaya çıkmıştır ki bu “Kitabi akınlar”dır. Kitabi akınların ortaya çıkmasında tasavvufun etkisi vardır. Rus rejimi karşısında bu tarz eserlerin belli bir misyonu olması da önemlidir.

Kazak halkı arasında “kissa, hikaya, dastan” adlarıyla yayılan bu türün icracılarına “kıssahan” adı verilmiş ve bu anlatıcıların repertuarında dinî kıssaların oldukça geniş yer tuttuğu bilinmektedir.(Alpısbayeva, 2005,s. 293) Bu eserler aynı dönemde “hattat” adı verilen derleyiciler tarafından yazıya aktarılmıştır. Bütün Türk halklarında ortak duygu ve düşünceleri yansıtan bu eserler son seksen yıl içerisinde siyasi sebeplerle halka unutturulmuştur. (Berdibay, 1995,s.22) Bu unutturma sonucu o dönemde halk arasında “kıssahan”ların sözlü icraları yoluyla yayılan bu eserlerden geriye sadece “hattat”ların derleyerek yazıya aktardığı elyazması nüshaları ve o dönem başlatılan yoğun matbuat faaliyetleriyle basılan nüshalar kalmıştır. (Cicioğlu, 2013,s.113)

1900’lü yılların başından itibaren Kazan’da yayımlanmaya başlayan Kazak dinî destanları kitabi akınlar ve anlatıcılar tarafından iyi hasletleri kazandırmak, Çarlık idaresinin yaptığı haksızlıkları tenkit etmek, dinî kahramanlık konularını ele almak amacıyla kaleme alınmıştır.

Kazak topraklarının bağımsızlığı için Çarlık döneminde mücadele eden kahramanların mirasları sonraki dönemlerde burjuva ve faşistlik olarak görülmüş kötülenmiştir. Siyasi olarak doğu edebiyatının taklitçileri olarak adlandırılmışlardır. Kıssacı akınların eserleri dincilik ile ilgili anlatmalar şeklinde tanıtılıp cahilliği öğütleyen, geçmişi özleyen gerici edebiyatın temsilcileri olarak değerlendirilmiştir. Bunun yansıması olarak da dinî konularda eser ortaya koyan akınlar layık oldukları değeri görmemişlerdir. Bunun belki de en acı örneği Kazak Dinî destan anlatıcısı akın Jusipbek’in halkı için yaptığı hizmetler ve onun manevi mirasının bilinmemesidir.

4. Akınların Yetiştirilmesi ve Jırşılık Mektepleri

Sözlü geleneğe oldukça önemli bir süreç olan usta çırak ilişkisi sonucunda, Türk boylarının hemen hepsinde türlü destancılık okulları oluşmuştur. Bir ustanın çırağım/çiraklarını etkilemesi sonucu çirakların da ustaları gibi çalıp söylemelerine bağlı olarak oluşan, ustanın adıyla veya ustanın bağlı olduğu boyun veya yerleşim yerinin adıyla anılan geleneğe “okul””, (mektep, kol, muhit, yol) adı verilmektedir.(Arıkan, 2003, s.69) Selami Fedakar, Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı adlı doktora tezinde Özbek destan anlatıcılarının profesyonel bir anlatıcı olarak yetişmesinde usta- çırak ilişkisine dikkat çekerek bu durumun destan mektebi oluşturacak kadar önemli olduğunu belirtir. Özbek destan anlatıcılarının sistemli bir usta- çırak ilişkisi içinde yetişmesiyle oluşan farklı silsileler, buldukları bölgelere has mahallî özelliklerin usta bahşılardan üslup ve repertuarlarıyla birleşmesi sonucunda o bölgeye has bir destan anlatma tarzının ortaya çıkması sonucunda farklı destan mektepleri oluşmuştur. Destan mektepleri olarak adlandırmanın belirli bir yer ve zamanda verilen eğitimi ifade etmek için değil, o bölgeye has anlatım tarzını kullanan bahşılardan oluşturduğu silsileyi ifade etmek için kullanılmıştır. (Fedakar, 2003, s. 42-53)

Köroğlu Destan geleneği üzerine tespitlerde bulunan Erhan Solmaz’ın (2020) kolların oluşumu hakkındaki tespitleri de şu şekildedir:

“Özbek destan anlatıcılarının sistemli bir usta-çırak ilişkisi içinde yetişmesiyle oluşan farklı silsileler, buldukları bölgelere has mahallî özelliklerin usta bahşılardan üslup ve repertuarlarıyla birleşmesi sonucunda o bölgeye has bir destan anlatma tarzı geliştirmiştir Böylece oluşan bölgesel anlatım tarzları, bahşılardan repertuarlarında bulunan destanların karakteri ve üslup özellikleri bakımından birbirinden farklı destan mekteplerinin oluşmasını sağlamıştır.” s.22-23)

Tarih boyunca uçsuz bucaksız Kazak topraklarında pek çok okulun oluştuğu söylenilmekle birlikte araştırmacılar bu okulları dört grupta toplamaktadırlar. Bunlar: Batı Kazakistan Okulu, Sır Boyu Okulu, Güney Kazakistan ve Yedisu Okulu, Orta ve Doğu Kazakistan Okulu.

(Berdibay,1995, s.295) Bu okullar, gerek repertuar gerekse makam yönünden birbirinden farklılıklar taşımaktadır. Örneğin; Batı Kazakistan Jırşıları kahramanlık destanları icra ederken Orta ve Doğu Kazakistan Okulu genellikle aşk destanları icra etmektedir.

Baytgül Kulzhanova, “Kazak Halkının Yırcılık Geleneği” adlı çalışmasında Kazak Jırav mekteplerini, Jetisuv yırcılık okulu, Sır boyundaki yırcılık okulu, Kazakistan merkez yırcılık okulu, Güney Kazakistan yırcılık okulları, Batı Kazakistan yırcılık okulları şeklinde tasnif etmiştir.³ Sır boyundaki yırcılık okulunda iyi derecedeki yırcılara “süley” denildiği ve süleyin ise; şarkı ve yırı belli bir aletle söyleyen kişi manasına geldiğini belirtmektedir. Bu bölgede yırcı kavramını kullanılmadığını da çalışmasında belirtmiştir. Sır süleylerinin çoğu Buhara, Semerkant, Taşkent medreselerinde eğitim aldığını, farklı bir seslendirme geleneklerinin bulunduğunu, doğu edebiyatına hakim olduklarını söylemiştir. Kuvbas destanı, sayfa 277-280 arasından şöyle bir örnek verebiliriz:

Kününde ölgen de bar tuvğan da bar	Gününde ölen de var doğan da var
Özinen jaksı da bar, jaman da bar,	Özü iyi olan da var kötü de var
Bul sözim kitap penen Kuranda bar	Bu sözüm kitap ile Kur'an'da var
Üyretken ustap kılıp moldam da bar	Öğreten üstatım mollam da var (Babalar Sözü, C.10, s.95)

5. Anlatım Teknikleri ve Kompozisyon

Türk destanlarının nazım, nazım-nesir ve sadece nesir halde anlatıldıkları bilinmektedir. Özellikle Güney Sibirya (Altay, Tıva, Şor vb.) Türk destanları daha çok manzum, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Azerbaycan gibi sahalardaki destanlar ise hem manzum hem de manzum-mensur halde icra edilirler.(Yıldırım, s.149-157) Özbek, Karakalpak, Kazak Türklerinin destancılık geleneklerinde de rastladığımız bu anlatım tekniğinde destandaki olaylar mensur kısımlarda, destan kahramanlarının konuşmaları, duygu ve düşünceleri ise manzum bölümlerde verilmektedir.

Kazak sahası Battalnâmelerinden “Gazavatı Sultan”ı yazan Tınışıkloğlu, eserin başında ve sonunda verdiği bilgilerle neden manzum yazdığını şu şekilde belirtir:

Seyitbattaldıñ kitapları nasır erdi,	Seyyit Battal'ın kitapları nesirdi
Nasırdı nazım qılıp jazğım keldi.	Nesri nazm edip yazmak istedim
Manağıb keremetin jayğım keldi,	Menkıbelerin kerametini yaymak istedim
Şapağat ol ğazizden surağım keldi.	O azizden şefaati istemesini arzuladım.

Dür va jawhar sözlerin şaşqım keldi,	İnci cevher sözlerini saçmak istedim
Qavımdardıñ köñilin aşqım keldi.	Halkın gönlünü açmak istedim
Beylaj qawım, miskinder ańdamaydı,	Çaresiz, sıradan insanlar anlamıyordu
Aşqı türki bolmasalar tıñlamaydı.	Sade Türkçe olmasa dinlemiyordu.

Ğalımdar özi oqıp xoştanadı,	Âlimler kendi okuyup hoşlanıyordu
Qawımdar tüsinbegen bos qaladı.	Halk anlamayıp boş kalıyordu

³Bakytgül Kulzhanova, “Kazak Halkının Yırcılık Geleneği” s.1-8.
<https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/68311/510/3/1216/2015//>

Ğalımdar qawımdarğa tilmäş erdi, Âlimler halka tercüman idi,
Bildirmek bilmegenge abzal erdi. Anlamayana anlatmak gerekiyordu. (Babalar Sözü,
C.13, s.11-12.)
Bu kitaptıñ bayanı jeti jıldı, Bu kitabın beyanı yedi yıldı
Qısqarttım asan tilmen bayanını. Kısalttım sade bir dille beyanını
Jetisiniñ lafız sözi İstambolı, Yedisinin sözleri İstanbulı
Bilerge qazaq paqır nasırnı ağır boldı. Bilirsiniz Kazak âvâmına nesir ağır olur

Sol sebepli nazım qılıp jazdım munı, Bu sebeple nazma çevirip yazdım bunu
Bilmeymin qanşa bolğan qatesini. Bilmiyorum ne kadar hatası olduğunu
Qate bolsa, ayıp qılmañ sözlerimni, Hata olursa ayıplamayın sözlerimi
Qatesiz pende bolmas, bilseñ munı Hatasız kul olmaz, bilin bunu (Babalar Sözü, C.14,
s.321-322)

Kıssa destanların çoğu jıravlar tarafından geleneksel anlatım kalıplarını kullanılarak icra edilir. Kıssanın giriş bölümünde; Allah'a, Peygambere, otuz üç bin sahabeye övgüler yer alır ardından imanın esaslarından ve kıyamet gününden söz eder. (Aşimov, 2007,s.69) Bir anlamda bu bölüm destanın başlangıç bölümüdür ve buna giriş formeli denilebilir. Destanın muhtevası ile ilgisi olmayan dinleyicinin dikkatini çeken onu icraya çekme işlevi bulunan bu bölümü sonrasında başlangıç formeli olarak kabul edebileceğimiz bölüm takip eder.

Kazak sahası dinî destan geleneğinde destan metinleri giriş formelleri ile başlar, bu formeller genellikle Tanrı adını zikretme, besmele, dünya ve insanoğlunun faniliği şeklindedir. Arslan İle Dariyğanın Güreşi adlı destanın girişi şu şekildedir:

Bismillah diyerek kalemi elime alayım da,
Kötü söz günah olur bırakayım da,
Evveli bir Allah'ı ağza alıp,
Daha sonra bir kıssaya başlayayım da (Yıldırım,2015, s.309)

Anadolu sahası cenknâme⁴ geleneğinde olduğu gibi dinî bir motif olan besmele ile destana başlanmıştır. Aynı geleneği Muhammed Hanefi Cenknâmelerinde de görmek mümkündür “

Bismillahirrahmanirrahim,
Allah adıdır dilimizde yine
Yirde gökte söylenen anın adı
Arşü ferşü dopdoludur ol ğani (Atalan,2011,212)

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: İsmet Çetin, Türk Edebiyatında Hz. Alî Cenknâmeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

Başlangıç formellerini Dariyğa Kız⁵(1-5), Kissay-i Şahizinda(1-5)⁶, Kuvbas(1-4)⁷, Muhammed Paygambar(1-10)⁸, Muhammed Kiyssa Anhaziret Rasuldıñ Mirajga Konak Bolganı(1-5)⁹, Kiyssa Kaharman(1-4)¹⁰ bu destan metinlerinde de görebiliriz.

Zarkum Destanına, besmele ile başlanır ve dünyanın fani olduğu, ahiret aleminde Peygamber şefaatinin kazanmak için yapılması gerekenlerden bahsedilerek, destan anlatıcısı Maylıkoca, destana başlar ve destanın temasından kısaca bahseder.

Bismillah deyip söyleyeyim,

Söz ustaları bilir sözün hâlini.

Dünya, yaşam vefasız,

İnsanoğlu kalmaz sıkıntı çekmeden.

Çoğaldı kıldığım günahım,

Affetsin Tanrı, Kuday'ım.

Halim nasıl olacak,

Ahiret, kaygı ve vehimdir.

Karanlık günün zorluğu var,

Sonunda onun acısı var.

Muhammet'e biz ümmet, (Babalar Sözü C.12 s.128.)

Metnin buraya kadar olan kısmında durgun bir şekilde anlatıma devam edilirken, Peygamberin sabah namazını kıldıktan sonra mescide Cebrail'in gelmesi ve Allah'ın selamı ve emrini getirmesiyle savaşa hazırlanılır, böylece metne biraz hareket gelir ve durgunluk yerini yavaş yavaş coşkunun bir anlatıma bırakır. Peygamber Huda'nın buyruğuyla, otuz üç bin sahabe ve yüz bin asker altı günde hazırlanıp yola koyulurlar, iki ay yolculuk yapan ordu kasırga gibi kaynayan deryaya geldiklerinde ilerleyemezler, beklemek zorunda kalırlar, gözcülük yapan Zarkum'un bekçisi durumu Zarkum'a haber verir, Zarkum, ordunun deryadan geçmesi için dört bin gemi gönderir ve yüz bin Müslüman ordusu bu dört bin gemiyle bir ay sonra Zarkum'un şehrine ulaşır. Ordunun Zarkum'un şehrine ulaşmasıyla savaş başlar ve savaşın başlamasıyla sage coşkunlukta zirve yapar.

6. Konu ve İçerik Özellikleri

Kazak destancılık geleneği üzerine önemli çalışmaları bulunan Ş. İbrayev, Epos Alemi adlı eserinde Kazak Destanlarının epizot ve motiflerini genel hatlarıyla şu şekilde vermektedir: a. Batıra/ Kahramana Mahsus çocukluk çağı ve kahramanın evlenmesi/ Batırlara mahsus dönürlük, b. Kahramana mahsus erlikler; (Düşman saldırısını önceden haber alma, askeri sefere hazırlık, kahramanın mücadelesi veya bazen savaşı kaybedip esir düşülmesi, tek başına mücadele ve kahramanın zaferi, zaferle obaya dönüş) c. Düşmandan yakınına kurtarma.

Kazak Dinî destanlarındaki anlatım düzenini Zarkum Destanı bağlamında şöyle ifade edebiliriz: Giriş formeli, başlangıç formeli, düşmanın saldırıda bulunacağı haberinin alınması, savaş hazırlıkları, teke tek ve büyük mücadeleler, zaferle yurda dönüş ve bitiş formeli.

⁵ Babalar Sözü, C.10,s.39.

⁶ Babalar Sözü C.10, s.59.

⁷ Babalar Sözü, C.10, s.87.

⁸ Babalar Sözü, C.11.s.9.

⁹ Babalar Sözü, C.11.s.55

¹⁰ Babalar Sözü, C.11.s.111

Kıssalarda günlük hayattan ve toplumun her kesiminden insanların yaşantılarından örnekler verilmektedir. Bu örnekler bize Hz Muhammet'in de bir insan olduğu, onun adalet anlayışını, bütün insanlara aynı gözle baktığını ve İslam dininin muazzam adalet anlayışını da gösterir. Ayrıca destanlarda geçen mescit, dinî işlevinin yanı sıra eğitim ve öğretim işlevini de yerine getirerek dinî ve kültürel boyutu ile destan metinlerinde yer almaktadır.

Aşk destanlarında, saraya sadece yöneticilerin, hanzadelerin girmesine izin verilirken dinî destanlarda sarayın yerini mescit almaktadır. Dinî destanlardaki karakterler iki gruba ayrılır: Birincisi iman edenler; ikincisi ise iman etmeyenler yani kafirlerdir. Bu bağlamda iki güç birbirinin karşısına yerleştirilir ve olayın gidişatı bu zıtlıklar üzerine kurulur. Zarkum Destanı tam buna örnek teşkil etmektedir.

Dinî destanlarda destan kahramanının önemli haberleri alması birkaç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlar;

1. Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e haber verilmesi,
2. Sohbet ederken veya vaaz ederken Hz. Muhammed'e haber verilmesi ve onun da sahabelere durumu aktarması,
3. Düş vasıtasıyla ya da vahiy vasıtasıyla
4. Mümin ya da fakir kişilerin Hz. Muhammed'in bulunduğu mescide gelerek müşkilini anlatması ve sorunun çözüme ulaştırılması (Aşimov,2007,s.86-87)

Bu nedenle mesajın ilk olarak Muhammed'e Cebrail aracılığıyla iletilmesi bir tesadüf olarak görülmemelidir. Genel olarak, dinî inançlara göre Cebrail, çeşitli şekillerde ortaya çıkan ve Allah ile peygamberler arasında bir irtibat görevi gören, Allah'ın sözünü ve emrini peygamberlere ileten bir melektir. Zarkum Destanında Cebrail'in Hz. Muhammed'e haber vermesi şu şekilde gerçekleşmektedir:

Hakkın buyruğuyla

Peyda oldu bir ışık,

Mescidin gelip içine.

Sahabeler gördü

Mescide ışık girdiğini.

Peygamberim anladı

Cebrail'in geldiğini.

Kulağına dokundu,

Peygamber kaldırıp elini.

Başkaları anladılar,

Yerlerinden kalktılar.

El bağlayıp hepsi,

Cebrail'i bildiler.

Cebrail söyledi sırrı (Babalar Sözü C.12 s.131.)

7. Anlatıcı

Türk boyları arasında destan anlatıcıları tarihi süreç içerisinde değişiklik gösterebilirler de yaşadıkları sosyal çevrede işlevleri aynı olmuştur.(Çetin,2016, s.42) İyi bir hafızaya ve taklit yeteneğine sahip

olan anlatıcı anlatımını belli ortak kalıplarla süsler. Kazak sahası dinî destan anlatıcısı, destanı anlatmaya başlamadan önce ya da destanın sonunda ismini zikrederek bu kıssayı neden yazdığını da belirtmektedir. Diğer Türk topluluklarında da bulunan bu giriş mahiyetindeki bölüme Kazak Türkçesi'nde "bastav" adı verilmektedir. Bastavda anlatıcı kendisinden, ustasından ve hikaye repertuarından bahsettiği olur.(Çetin, 2003, s. 175).

Adım Dosı oğluyum Tilegen'in
Herhangi biriydim gençliğinden talep edenin
Başında baht kuşu uçup giderse,
Olmayacak aklına koyup hedeflediğin
Ali Arslan'ın durumundan bahsedeyim (Babalar Sözü C.10 s.238.)

Tevekküle sağlam bağla,
Maylıkoca sözünü.
Ölüm gelse bir gün,
Sarıp çıkartır yüzünü(Zarkum 87-90)
Jumaşıkoglu Mevlekeydir benim adım,
Bu kıssayı Kazaktan görüp aldım.
Kazan'da bastırmayı ümit ettim,
Siparişini postayla gönderdim. (Babalar Sözü C.16 s.9)

Dariğa Kız destanının sonunda Mavlekey Jumaşov(Mavlikay Yumaçıkov) eseri 1897 yılında yazdığını ayrıca şerhinin adının da Juutraskiy olduğunu söyler. (Yıldırım, 2015,s.86)

Anlatıcı, destan kahramanlarının isminden bahseder ve kendisinin destan kahramanıyla sohbet ettiğini de belirtebilir.

Varmış Rüstem diye büyük bir kahraman
Dosı onunla bir (toplantı) bir meclis kursun (Babalar Sözü C.10 s.265)
Geleneksel Türk halk hikayelerinde olduğu gibi anlatıcı hikayenin sonunda aşıkları kavuşturmakta ve hikayenin sonunda yine ismini zikretmektedir.

İkisi de muradına böylece erdi
Devamı var mı yok mu bu sözü
Kıssayı yazıp Dosı tamamladı (Babalar Sözü C.10 s.275)
Bunu yazan Mevlekey olur adım,
Cuma günün gecesinde yazdım.
Şu gecede on bir saat,beş dakika,
Mart yıldız altında tamamladım. (Babalar Sözü C.16 s.52)

Kıssalarda kahramanın isminden bahsedilmeden önce Hz. Adem ve sonraki enbiyadan bahsedip Arapça duaların sıkça kullanması kıssahanların dinî okur yazarlığının göstergesidir. Örneğin:

Subhanellezi esra bi abdihi leylen minel mescidil harami ilel mescidil aksallezi barekna¹¹ ayetini Arapça olarak Allah'ı öven hamd sözlerini söylerler. (Aşimov, 2007, s.72)

Dinî Tasavvufî Türk Edebiyatının en önemli eseri olan Divanı Hikmet geleneğinde dört halife ve özellikle Hz. Ali hakkında ayrıntılı tasvirleri görmek mümkündür. Örneğin 36. Hikmetin sonlarında;

Ki kılıç ele alıp binse Döldül'e
Düşmektedir kâfirler kavmine velvele
Elindeki silah Zülfikar'ı,
Savaşanda uzar kırk arşın
Ali'nin var idi on sekiz oğlu
Onun her biridir büyük tuğlu
Ali İslam için kanlar yutmaktadır
İslam'ın tuğunu sıkı tutmaktadır
Hoca Ahmed bil garipliğe düşmüştür (Bice, 2017,s.118)

Divanı Hikmet'in Taşkent basımında 51. Hikmetin sonunda ve 61 hikmette ise Hz. Ali hakkında şöyle denilmektedir:

Sanki Ali, Allah'ın aslanı
Kılıcıyla kafirleri öldürdü
Kafirleri imana davet edip
Verdi her zaman dine destek
Dinî kabul etmeyenleri kılıçlayıp
Kılıç alıp bindi Döldül atına
Eline alıp Zülfikar silahını
Ali'nin vardı on sekiz oğlu
Onun her biri cesur ve ulu (Aşimov, 2007,s.77)

Dinî destanların giriş bölümünde peygamberin soy ağacına atıfta bulunulması, atalarının isimleriyle övmek Arapların uluslarını yüceltme gelenekleriyle alakalıdır. Bu gelenek “Muhammed Hanafiya Hazreti Ali Oğlu'nun Tabut Patişahıyla Savaşı” adlı kıssada karşımıza çıkmaktadır:

Söyleyeyim siz sorarsanız kendim hakkında
Meşhur olan Medine memleketindenim.
Sorarsanız baba adı Nur Muhammed
Kafirlerin birçoğunu kırmıştır.
Allah'ın arslanı Hazreti Ali
Öz babamı sorarsanız, benim o

¹¹ O sübhandır. Kulunu, Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya bir gece yürüttü.

Kafirleri öldürmüştür babam Ali
 Sağ bırakmam, hepinizi öldürürüm der
 Kafirler ne yapabilirsiniz ki bana
 Fatma Hanifa anamdır dedi
 Ay ve güneş gibi nur yüzlüdürler
 Hüseyin ve Hasan Gazi ağabeyimdir
 Vay kafiler hepinizi beni kuşattınız.

Gücünüz yeterse haydi saldırın bana dedi (Babalar Sözü C.10 s.244)

Kahramanlık şiirlerindeki şecereler hakkında Seyit Kaskabasov, “ Batırlar jurlarında görülen şecere sayma geleneği zor durumlarda, ata ruhlarının her zaman kendileriyle olduğunu belirtmek içindir. Kazak kültüründe büyük babasından başlayarak ardınca diğer atalarının isimlerini yad etmesi, yani yedi atasının adını bilmesi zorunluğu vardır. (2001,s.89)

Anlatıcı kıssaların dinleyicide daha derin bir etki uyandırması için metne kendi sözlerini de katmaktadır.

Jazayın nazım kılıp bir hikayat	Yazayım nazım kılıp bir hikaye
Ötirik- jalganı jok şın hikayat	Yalan yok, bu gerçek bir hikaye.
İman Ali taksırdın bir duvgası	İmam Ali'nin dualarından biri,
Anık söz kitaptığı bul hikayat s.209)	Hakiki söz kitabı bu bir hikaye. (Babalar Sözü C.15
Şorman Biltebayğlı muni jazgan	Şorman Biltebayulı bunu yazan
Baska isi jok eken burın jazgan	Başka işi yokmuş önce yazan
Kıpşakbay hikayattı estüvinşe	Kıpşakbay hikayesini duyunca
Neşirden nazım keneş kılıp jazgan s.262)	Nesirden nazma çevirip yazan (Babalar Sözü C.15

M. Gabdullin: “Kojalar (Seyyidler) Kazaklar arasında İslam dinini yaymak için edebiyat dilini, onun içinde de daha çok atışma şiirlerinden faydalanmışlardır. Kazaklara Arapça olarak İslam dinini anlatmanın zor ve yanlış bir metot olacağını düşünen Koja imamlar daha çok öteden beri Kazaklar arasında yaygın bir halde süregelen halk ozanları arasındaki atışmalar yolu ile İslam dinini anlatma yoluna gitmişler ve bunda da oldukça başarılı olmuşlardır” der (1996: 323-324).

Kıssa Seyit Battal destanın icracısı, Mavlekey Jumaşov(Jumaşık Oğlı Mavlekey)dur. Destan metni içinde, destanı 45 yaşında yazdığını belirtir. İracının doğum tarihinden hareketle metnin 1879 yılında yazıldığı söylenebilir. Destan metni içinde Mavlekey ismine, doğum yerine, yaşadığı yerlere ve mesleğine de değinmiştir. Sibiryaya Tümen Tatarı Mavlekey “Bu kısayı Kazaktan aldım” diyerek sözlü kaynaklardan derlediğini, Kazan’da yayınladığını ifade etmiş fakat kimden aldığını belirtmemiştir. Cicioğlu’da “Bu dizelerde yer alan “dinlerseniz, cemaat, ben anlatayim”, “varı-yogu çok söylemek” örneklerinde olduğu gibi destanda kullanılan birçok ifadede sözlü geleneğin etkili olması, eserin dilinin çok sade ve halk arasında kullanılan bazı “argo” ifadelerine yer verecek kadar doğal olması gibi hususiyetler, eserin sözlü geleneğe yasayan anlatılardan derlendiğine işaret etmektedir.” demektedir. (Cicioğlu, 2013, s.115)

Qırır beske kele-dur benim jasım,	Kırk beşe gelmektedir benim yaşım,
Tobolskiy Guberniya-asıl zatım.	Tobolski Guberniya asıl zatım.

Yalavtar oyazınıñ tuvğan jerim,
Sinpolskiy bolıs-dur turğan jerim.
Qazaqta on eki jıl bala oqıtıp,
Semipolat, Omski jurgen jerim.
Jumaşıq uğıl Mävlekey bolar atım,
Sözü C.16, s.9)

Yalavtar Oyazın doğum yerim,
Sinpoliski şehridir oturduğum yerim.
Kazakta on iki yıl çocuk okutup,
Semipolat Omski yürüdüğüm yerim.
Jumaşıkoğlu Mevlekeydir benim adım,(Babalar

8. Dinleyici

Halk edebiyatı metinlerinde dinleyici, anlatıcının anlatım performansına etkilemekte, metnin icrasına katkı vermektedir. Adiyeva çalışmasında “ Cırav sanatının tabiatına has kurallardan biri olarak cırav ile dinleyi ilişkisini gösterir ve bu düşüncesini, Kazak atasözleriyle şu şekilde destekler: “Çekici sözü kim söylerse, değerinin yarısı kendisindedir, diğer yarısı ise dinleyiciye aittir”.(Adiyeva,2016, s.117) Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere dinî destan anlatımında dinleyici destan metnin seçiminde, icra mekanının belirlenmesinde, destanın icra zamanında ve şeklinde rol oynamaktadır.

Dinî destanların diğer jırlara göre daha kısa olması dinleyici ve anlatıcı tarafından daha çok rağbet görmesini sağlamıştır. Ayrıca bu, metinlerin ezberlenmesi ve yayılmasını sağlayan önemli bir avantajdır.(Aşimov, 2007 s.83) Anlatıcı ile dinleyiciyi arasında güçlü bir bağ ve iletişim vardır. Örneğin, Kerbela kıssasında Hz. Hüseyin ve yanındaki seksen civarında kişi ile beraber Kerbela çölünde Yezid tarafından sinsice ve hunharca nasıl şehit edildiği mükemmel bir şekilde anlatılır ki bunu okuyanlar ve dinleyenler gözyaşlarına hakim olamazlar. (Abduov, 2005, s.30-31) Tuva Türkleri arasındaki bir inanışa göre kahramanlık destanı anlatılırken icra sırasında uyuyan kişinin ömrünün kılalacağına inanılması bu icranın eğlenceden ibaret olmadığı, anlatıcının seyirci ve dinleyiciye yaptığı büyü, ruhlara ait bir güç kaynağı olarak yorumlanabilir. (Reichl,20021,s.56)

Kazak dinî destanları derleyiciler ve araştırmacılar tarafından derlenmiştir. Ünlü Rus bilim adamı V.V. Radlof da bunlardan biridir. 280 mısralık "Kubas" destanı buna örnektir.(Aşimov, 2007, s.28) Radlof'un Jumjuma destanı ile ilgili tespiti anlatıcı- dinleyici ilişkisini göstermesi açısından önemlidir: Büyük toplantılarda okunan bu şiiri ben de birkaç kez dinledim. Jırcı (şiir okuyan kişi)bu dünyada dinî şartları yerine getirmeyen Müslümanların öldükten sora azap çekeceğini söylediğinde toplumdaki ürperti ortaya çıkıyordu. Dinleyicilerin sessizliğini sadece “ Ya Tanrım, Merhametli Allahım” gibi ifadeler bozuyordu. Bana göre Kazaklar arasında İslam'ın yayılmasında bozkırda gezen yüzlerce imamlara göre Jumjuma'nın etkisi fazladır.(Azibayeva,2004b, s.306)

9. Sonuç

1900'lü yılların başından itibaren Kazan'da yayımlanmaya başlayan Kazak dinî destanları, kitabi akınlar ve anlatıcılar tarafından iyi hasletleri kazandırmak, Çarlık idaresinin yaptığı haksızlıkları tenkit etmek, dinî kahramanlık konularını ele almak amacıyla kaleme alınmıştır. Köken açısından Arap- İran kaynaklı anlatılar, Orta Asya menşeli anlatılar ve Kazak Eline ait anlatılar olarak gruplandırılan bu destanlar muhteva açısından ise Hz. Muhammed ve sahabeleriyle ilgili anlatılar ve Hz. Ali ve onun soyundan gelenler hakkında anlatılan kıssalar olarak gruplandırılabilir. Kazak dinî destanlarının icracılarına ağırlıklı olarak “jırav(cırav)”, “baksı”, “ölenşi”, “küyşi”, “sal-seri”, “anşi” “akın”, “jırşı” ve “kıssacı akınlar, “kitabî akınlar” denilmektedir. Kitabi akınlar, halk jırlarının toplum nezdindeki yerini görmüş buna uygun olarak halkın gereksinimlerine uygun bazı değişiklik yaparak dinî öğütler ekleyerek metni yeniden yaratmışlardır. Kazak topraklarının bağımsızlığı için Çarlık döneminde mücadele eden kahramanların mirasları sonraki dönemlerde burjuva ve faşistlik olarak görülmüş kötülenmiştir. Siyasi olarak doğu edebiyatının taklitçileri

olarak adlandırılmışlardır. Kıssacı akınların eserleri dinî anlatmalar şeklinde tanıtılıp cahilliği öğütleyen, geçmişi özleyen gerici edebiyatın temsilcileri olarak değerlendirilmiştir. Bunun yansımaları olarak da dinî konularda eser ortaya koyan akınlar layık oldukları değeri görmemişlerdir.

Tarih boyunca uçsuz bucaksız Kazak topraklarında ortaya çıkan jırşılık mekteplerini dört grupta toplayabiliriz; Batı Kazakistan Okulu, Sır Boyu Okulu, Güney Kazakistan ve Yedisu Okulu, Orta ve Doğu Kazakistan Okulu.

Türk destan geleneğinde metinler nazım, nazım- nesir ve sadece nesir olarak anlatılmaktadır. Kazak Dini destanları ağırlıklı olarak manzum yapıdadır. Kıssaların çoğu jıravlar tarafından geleneksel anlatım kalıplarını kullanarak jırlanır. Kıssanın giriş bölümünde Allah'a, Peygambere, otuz üç bin sahabeye övgüler yer alır, ardından imanın esaslarından ve kıyamet gününden söz eder. Kıssalarda, günlük hayattan ve toplumun her kesiminden insanların yaşantılarına örnekler verilmektedir. Bu örnekler bize Hz Muhammet'in de bir insan olduğu onun adalet anlayışını, bütün insanlara aynı gözle baktığını ve İslam dininin muazzam adalet anlayışını da gösterir. Ayrıca destanlarda geçen mescit, din işlevinin yanı sıra eğitim ve öğretim işlevini de yerine getirerek dinî ve kültürel boyutu ile destan metinlerinde yer almaktadır. Destan metinlerinde Allah, Peygamber, Cebrail gibi dinî motiflerin yanı sıra, kültürel motiflere de rastlanmaktadır. Destan anlatıcısı destanı anlatmaya başlamadan önce ismini zikreder, destan kahramanı ile sohbet eder ve destanı neden yazdığını belirtir. Anlatıcı kıssaların dinleyicide daha derin bir etki uyandırması için metne kendi sözlerini de katmaktadır. Dinî destanlarda anlatıcı kadar dinleyici de metnin seçiminde icra ortamı ve zamanının belirlenmesinde rol oynar. Bu çalışmada halk edebiyatı yaratımlarının yaratım- aktarım, yapı- şekil, muhteva-içerik ve işlev özelliklerine değinilerek Kazak dinî destan geleneğinin sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Selma Aday, Erhan Solmaz.

Kaynakça

- Abduov, M.(2005). *Dinî epostardagy varyantlık maselesi*. Karagandı Üniversitesinin Habarşısı. Filologiya Seryası. Karagandı.
- Aça, M.(2002). *Kazak Türklerinin destanları ve destancılık geleneği*. Konya:Kömen Yayınları.
- Adiyeva, P.(2016). Kazak ve bazı Türk dünyasındaki dinleyici ve anlatıcı performansları hakkındaki araştırmalar. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* Cilt. 4, (8), 110-125.
- Alpısbayeva K.(2005).Tomga engen metinge tüsinikteme. *Babalar Sözü* içinde (C.13 ss.293-305) Astana: Foliant.
- Altunel, İ.(1994). Edebiyatımızda kıssa, kıssahanlık geleneği ve meddahlıkla münasebeti üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1), 157-160.
- Arıkan, M. (2003). *Kazak sözlü geleneğinde arkaik destanların tipolojik özellikleri*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir.
- Arıkan, M.(1999). *Koroğlu'nun Kazak varyantları*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir.
- Aşimov, R. (2007). *Kazaktın dinî- kiyssa destantandardın poetikası*. Türkistan.
- Atalan, M.(2011).*Türk kültüründe Muhammed Hanefi cenknâmeleri*. İstanbul: TBBD Yayınları.
- Azibayeva B. (2004 b). Tomga engen metinlerde tüsinikteme. *Babalar Sözü* içinde (C.10, ss.297-319) Astana: Foliant.

- Azibayeva, B.(2004 a). Kazaktın dinî dastandarı. *Babalar Sözü* içinde (C.10. ss.7-24). Astana: Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Gazavatı Sultan. *Babalar Sözü* içinde (C.13 ss.9-290). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Gazavatı Sultan. *Babalar Sözü* içinde (C.14 ss.9-322). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Hazreti Ali'nin savaşı. *Babalar Sözü* içinde (C.15 ss.209-263). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Kuvbas. *Babalar Sözü* içinde (C.10. ss.87-95). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Muhammed Hanefi Hazreti Ali oğlunun Tabut Padişahı ile savaşı. *Babalar Sözü* içinde (C.10 ss.238-275). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Seyitbattal kıssası. *Babalar Sözü* içinde (C.16 s.9-52). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Zarkum. *Babalar Sözü* içinde (C.12 ss.128-272). Astana:Foliant.
- Berdibay R.(1995) Dinî dastandar tagılımı. *Epos-El Kazınası*, Almatı: Ravan,
- Bice H. (2017). *Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî* / Editör: Mustafa Tatcı. - Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Cicioğlu, N. (2013). Kazak Türkçesiyle yazılmış Olan Battalnâmelerin üzerine ve Tınışıklıoğlu'nun Battalnâmesi Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (16), 109-125.
- Çetin, A.Y.(2003). *Kazakistan sahası halk hikâyeciliği geleneği*. Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık.
- Çetin, A.Y.(2016). *Türk halk hikâyelerinde anlatıcı tipolojisi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ekici, M.(2005). Türk sözlü geleneğinde anlatıcılar ve anlatmalar arasındaki ilişki art zamanlı (diyakronik) ve eş zamanlı (senkronik) bir bakış. *Fikret Türkmen Armağanı*, 225-229.
- Ergöbek, S.(2012) *Kazaktın dasturlı jajba edebiyeti*. Türkistan: Turan Baspası.
- Ergun, M.(2002). *Kopuz sarını Kazak aşık tarzı şiir geleneği akın ve jıravlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fedakar, S.(2003). *Özbek destan geleneği ve Rüstem Han destanı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.
- İbrayev, Ş.(1993). *Epos alemi: Kazaktın batırlık jırlarının poetikası*. Almatı.
- Kaskavasov S. (2001).*Folklor Poetikasının Zandılığı, Kazak Folklorunun Poetiykası*. Almatı:Gılım Matbaası.
- Kıravbayeva, A.(2010) Şığıstık kiyssa destanlar. *5 tomluk şıgarmalar jınağı*. Almatı.
- Köprülü,F.(1999). *Edebiyat araştırmaları*. Ankara: TTK Basımevi.
- Mukanov, S. (1995) *Kazak kavımı: tarihtik jane etnografiyalık şoluv*. Almatı: Ana Tili.
- Mukanov, S.(2005). *Halk murası*. Almatı: Jazuvşı Baspası.
- Reichl, K. (2021). *Türk boylarının destanları* (Çev. Metin Ekici)Ankara: TDK Yayınları.

- Solmaz, E.(2020). *Özbek Köroğlu Destanı'nın Şahardan kolu üzerine bir inceleme*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Şişman, B.(1998). *Kazakistan'da Âşık tarzı şiir geleneği ve bu gelenek içerisinde Köroğlu destanı*. [Yayımlanmamış doktora tezi].Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yıldırım, D.(1998). *Türk bitiği araştırma/ inceleme yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, S. (2015). *Kazakların dariyğa kız destanı*. Ankara: Kalemkitap.

Araştırma Makalesi / Research Article

NİSAN SAVAŞLARINDAN VATAN MUHAREBESİNE: AZERBAYCAN’DA “BÖYÜK QAYIDIŞ” SÜRECİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Esra Banu SİPAHİ^{1*}
Bahar ÖZSOY²
Musa QASIMLI³

Öz

1994 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir ateşkes anlaşması imzalanca da sınır hattında zaman zaman şiddeti artan çatışmalar yaşanmaya devam etmiştir. Bu çatışmaların en kapsamlı olanı 2-5 Nisan 2016 tarihlerinde gerçekleşen Dört Gün Savaşları’dır. Dört Gün Savaşları, Azerbaycan-Ermenistan sorununun çözümüne yönelik ilginin azaldığı bir dönemde Karabağ meselesini uluslararası alanda yeniden gündeme getirerek savaş seçeneğinin aslında ortadan kalkmadığına dikkat çekmiştir. Nitekim 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihleri arasında yaşanan savaşta Azerbaycan’ın topraklarının büyük bir kısmını Ermeni işgalinden kurtarmayı başarması ile bölge sakinlerinin geri dönüşü için çalışmalar başlatılmıştır.

Dört Gün Savaşları sonrasında Azerbaycan kamuoyunda “Böyük Qayıdış” olarak nitelendirilen Çocuq Mərcanlı köyünün yerleşime açılması, İkinci Karabağ Savaşı’nda işgalden kurtarılan kentlerin yeniden yapılandırılması için bir pilot proje görevi görmüştür. Bu çalışmada, Çocuq Mərcanlı köyünün sözü edilen simgesel anlamından hareketle, savaş sonrası süreçte işgalden kurtarılan toprakların yerleşime açılması için yürütülen faaliyetler ve geri dönüş politikasının, bir yeniden doğuş öyküsüne dönüştürülebilirliği analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Çocuq Mərcanlı, Dağlık Karabağ, Geri dönüş.

FROM APRIL CLASHES TO THE NATIONAL WAR: AN EVALUATION ON THE “THE GREAT RETURN” PROCESS IN AZERBAIJAN

Abstract

Although a ceasefire agreement was signed between Armenia and Azerbaijan in 1994, clashes with increasing violence continued to occur from time to time along the border line. The most extensive of these conflicts is the Four Day Wars, which took place on April 2-5, 2016. These conflicts brought the Karabakh issue back to the international agenda and drew attention to the fact that the option of war did not disappear. As a matter of fact, after the war between 27 September and 10 November 2020, Azerbaijan succeeded in liberating a large part of its lands from the Armenian occupation, and efforts were initiated for the return of the residents of the region.

After the Four-Day Wars, the village of Çocuq Mərcanlı, which is described as "Böyük Qayıdış" in Azerbaijan was opened to settlement served as a pilot project for the reconstruction of the cities liberated from occupation in the Second Karabakh War. In this study, based on the mentioned symbolic meaning of Çocuq Mərcanlı village, it is analyzed that the activities carried out to open the lands liberated from occupation in the post-war period for settlement and the convertibility of a policy of return into a rebirth story.

Keywords: Azerbaijan, Çocuq Mərcanlı, Nagorno-Karabakh, Return.

¹ Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6277-8027.

* **Sorumlu yazar** (Corresponding Author): ebsipahi@erbakan.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-6667-6789.

³ Prof. Dr., Milli Elmler Akademiyası, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, ORCID: 0000-0002-3298-832X.

Başvuru Tarihi (Received): 17.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Tarihi, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'yı işgaline dayanan ve bilinçli bir şekilde oluşturulan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun, Sovyetlerin dağılma sürecine girdiği 1980'li yıllarda Dağlık Karabağ özelinde devam etmiştir. Erivan'ın resmi olarak Azerbaycan'a ait özerk bir bölge olan Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmesi ile başlayan çatışmalar savaşa dönüşmüş ve Ermenistan, Karabağ'ın yanı sıra bölgeyi çevreleyen yedi kenti işgal etmiştir.

Tarafların Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'na üye olmasıyla sorun uluslararası bir boyut kazanırken, savaş 1994 yılındaki ateşkes anlaşması ile durdurulabilmiştir. Bu tarihten itibaren AGİT bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu çerçevesinde sorunun diplomatik yollardan çözümü aranmıştır. Yine bu dönemde Azerbaycan işgal nedeniyle bir milyona yakın mülteci sorunu ile karşı karşıya kalmış ve yeni kurulan bir devlet olarak, Azerbaycan'ın yüzleşmek durumunda olduğu siyasi ve ekonomik sorunlara göçmen sorunları da eklenmiştir. Göçmen nüfusun ihtiyaçlarının karşılanmasında dış yardımlardan da faydalandığı halde ülkedeki göçmenler, uzun yıllar boyunca oldukça zorlu koşullar altında yaşamak durumunda kalmışlardır.

İşgal sürecinin uzaması ile özellikle son yıllarda uluslararası alanda Karabağ meselesine olan ilgi azalmış ve sorunun çözümünde en yetkin örgüt olan AGİT'in Minsk Grubu'nun da mevcut statünün devamından yana bir tutum sergilediği görülmüştür. Diğer taraftan, hem Bakü hem de Erivan yönetiminin askeri harcamalarını sürekli olarak artırmaları bölgedeki çatışmalara zemin hazırlamıştır. Nitekim bu çatışmaların en şiddetlisi 2-5 Nisan 2016 tarihinde meydana gelmiş ve Azerbaycan ilk kez işgal altındaki topraklarından bir bölümünü geri almıştır. Elde edilen alan, işgal altındaki topraklarla kıyaslandığında oldukça sınırlı kalsa da Azerbaycan kamuoyunda önemli bir motivasyon yaratmış ve halkta toprakların geri alınmasına yönelik beklentileri artırmıştır. Yine Dört Gün Savaşları bölgedeki diplomatik çabaların yetersiz olduğunu ortaya koymanın yanı sıra savaş seçeneğinin ortadan kalkmadığına işaret etmesi açısından da önemli bir gelişme olmuştur. Dört yıl sonra yeniden çıkan savaş sonunda Azerbaycan ordusu zafer kazanarak, işgal altındaki ülke topraklarının büyük bir kısmını geri almıştır.

Bu çalışma İkinci Karabağ Savaşının ardından işgalden kurtarılan topraklarla ilgili gündeme gelen çalışmalara odaklanmaktadır. Çalışmada ilk olarak, Dağlık Karabağ Savaşı ile ilgili bilgi verilmiş olup ardından Çocuq Mercanlı köyünün yeniden yerleşime açılması süreci üzerinde durulmuştur. Mecburi köçkünler (ülke içinde yerinden edilmiş kişiler) için simgesel bir anlam ifade eden köy, Azerbaycan'ın işgalden kurtarılan diğer yerleşim birimleri için “pilot proje” olması bakımından bir model oluşturmaktadır. Bu kapsamda üçüncü olarak 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı'na yer verilerek Azerbaycan yönetimi tarafından işgalden kurtarılan bölgelerde yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir.

1. Dağlık Karabağ Savaşı ve Ermeni İşgalinin Boyutları

19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'ya yayılma politikasının bir yansıması olarak işgal edilen yerlere Ermeni nüfusun yerleştirilmesi söz konusu olmuştur. Özellikle bölgenin stratejik noktalarına yerleştirilen Ermenilerin sayısı düzenli olarak artarken bölgedeki Müslüman-Türk nüfus oranı azalma eğilimine girmiştir. Örneğin 1832 yılında Karabağ nüfusunun %64,8'ini Müslüman-Türkler, %34,8'ini ise Ermeniler oluşturmaktadır (Mahmudov ve Şükürov, 2005: 36). 1916 yılına gelindiğinde bu oranlar %51'e %46 olarak gerçekleşmiştir. 1918-1920 yıllarını kapsayan kısa süreli bağımsızlığın ardından Sovyet Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler, ülkenin siyasi ve ideolojik politikalarının Çarlık döneminden farklı olmayacağını göstermiştir. Öyle ki, Çarlık Rusyası döneminde Ermenilere yönelik nüfus siyaseti Sovyet Dönemi'nde sürdürülmüş, Azerbaycan topraklarında sayısı art(tırıl)an Ermeniler, zamanla bölge üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır (Həsənov, 2016: 469). Nitekim Sovyet nüfus politikasının bir yansıması olarak 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ'a özerklik verilmiştir (Neciyev, 2011: 181-182). Konuya ilişkin olarak Qasımlı (2015), yapay bir şekilde oluşturulan bölgenin nüfusunun belirtilen

dönemde 158 bin civarında olduğunu ve bu rakamın da yaklaşık olarak 14 binini Azerbaycanlı nüfusun oluşturduğunu ifade etmektedir. 1926 yılı nüfus sayımının verilerinde bölgedeki Azerbaycanlı nüfusun göç sebebi ile daha da azaldığı görülmektedir. Buna göre, adı geçen dönemde Dağlık Karabağ'da yaşayan 125 bin 159 kişiden 111 bin 700'ü Ermeni, 12 bin 600 kişi ise Azerbaycanlıdır (Qasımlı, 2015). Bölgeye verilen özerklik ve ağırlıklı Ermeni nüfusa karşın SSCB'nin 1936 ve 1977 Anayasalarında, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'a ait olduğunun vurgulandığı görülmektedir (Aslanlı, 2015).

Rusya'nın Karabağ bölgesine olan göç politikası ile zaman içinde Karabağ ve Revan (Erivan)'da yaşayan Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında birtakım sorunlar yaşanmaya başlamıştır (Özsoy ve Aydemir Baş, 2022: 146). 19. yüzyıldan itibaren Dağlık Karabağ'da sayıları artan Ermeniler, 20. yüzyılın sonuna doğru Rus politikasına sadık kalarak "kendi kaderini tayin" adı altında bölgenin kendilerine ait olduğunu yeniden iddia etmeye başlamışlardır. Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlayan reform sürecindeki boşluğu fırsat bilen Ermeniler, Dağlık Karabağ başta olmak üzere birçok yerde huzursuzluk çıkarmış ve ülke sınırları içinde yaşayan Azerbaycanlılar göçe zorlanmıştır. Öte yandan, 1 Aralık 1989 tarihinde Dağlık Karabağ Bölgesi'nin Ermenistan'la birleştirilmesi hakkındaki kararın Ermenistan'da kabul edilmesi ve bölgedeki gerginliğin artması üzerine Sovyet yönetimi, Ocak 1990'da Dağlık Karabağ başta olmak üzere, kimi kentlerde olağanüstü hâl ilan etmiştir (Həsənov, 2016: 474-475).

Bağımsızlığın ilan edilmesi sonrasında devam eden gerginlik nedeniyle, Azerbaycan yönetimi 26 Kasım 1991 tarihinde Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünü kaldırarak burayı doğrudan merkezi yönetime bağlamıştır. Ne var ki Ermenistan, Azerbaycan topraklarına yönelik hak iddiasını sürdürmüş, Hankendi çevresindeki 19 Azerbaycan köyünü ateşe vermiştir (Qasımlı, 2016: 457-458). Yaşananların sonucunda (1989 yılı verilerine göre) Dağlık Karabağ'ın 190 bin olan nüfusunun %22'sini oluşturan Azerbaycanlılar 'mecburi köçkün' (zorunlu göçmen) haline getirilmiştir (Babayev, 2020: 17).

1.1. Ermeni İşgalinin Boyutları

1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi ile iki ülke arasında şiddetlenen çatışmalar savaşa dönüşmüş, Ermenistan Dağlık Karabağ'ın yanı sıra stratejik ve tarihi önemi olan birçok kenti birbiri ardına işgal etmiştir. Yaşanan çatışmalar ve savaş nedeniyle 1988-1993 yılları arasında Azerbaycan topraklarının yaklaşık beşte biri işgal edilmiştir. Bu süreçte 20 Yanvar (20 Ocak) ve Xocalı (Hocalı) gibi iki trajik olaya maruz kalan Azerbaycan'ın yaşadığı 'devlet şiddeti' uluslararası kamuoyunun gündemine gelmeye başlamıştır. Adı geçen dönemde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından Azerbaycan'a yönelik işgali kınayan ve durdurulmasını talep eden bazı kararlar kabul edilmiştir (Qasımlı, 2016). Söz konusu kararlar uluslararası alanda Azerbaycan'ın haklılığının kanıtlanması açısından önemli olsa da bu kararların yaptırımdan yoksun olmalarının vermiş olduğu cesaretle Ermenistan işgalci tutumunu sürdürmüştür.

1994 yılında imzalanan ateşkes antlaşması ile taraflar arasındaki aktif savaşa son verilmiştir. Sipahi ve Özsoy (2017), 1988-1994 yılları arasında yaşanan olayların iki boyutu olduğuna dikkat çekmektedirler. Buna göre, işgal edilen kimi topraklarda Ermenistan tarafından etnik varlığı, kimliği, ulusal tarihi hedef alan saldırı ve faaliyetler, soykırım eyleminin bir uzantısı olarak bilinen kentkırımdır. Bu kapsamda tahrip edilmesinin Ermenilere hiçbir fayda sağlamayacağı yapı ve mekânlar (kütüphaneler, dini önemi olan mezarlık-cami gibi alanlar) zarara uğratılmış ve anılan bölgelerde Azerbaycan'a ait olan kültürel-tarihsel hafıza yok edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler (ÜİYOK) Devlet Komitesi (Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri Üzrə Dövlət Komitəsi) verilerine göre⁴, Dağlık Karabağ ve çevresinde resmi olarak faaliyet gösteren 67 camiden (Şuşa'da 13, Ağdam'da 5, Füzuli'de 16, Zengilan'da 12, Cebrayıl'de 5, Kubadlı'da

⁴ Adı geçen veriler, 19.07.2017 tarihinde Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesi'nden e-posta yoluyla elde edilmiştir.

8, Laçın'de 8) 63'ü tamamen yıkılmış, 4'ü ise kullanılamaz hale getirilmiştir. Ermenistan, Azerbaycan Dağlık Karabağ Savaşı'nın bir diğer boyutunu ise gerek Ermenistan gerekse de işgal edilen topraklardan göçe zorlanan göçmen nüfus sorunu oluşturmaktadır. Öyle ki, 1988-1989 yılları arasında 250 bin kişi Ermenistan'dan sınır dışı edilirken, 1990-1994 yılları arasında ise 700 bin kişi Dağlık Karabağ (Hankendi, Ağdere, Şuşa, Hocalı, Hocasent) ve 7 kentin işgal edilmesi ile zorunlu göçe maruz bırakılmıştır (Rzayev, 2015: 102).

Ülkeler arasında yıllarca devam eden çatışma ve savaş sürecinde 20 bin Azerbaycanlı yaşamını kaybetmiş, 50 bin kişi yaralanmış, 6 binden fazla Azerbaycan vatandaşı kaybolmuş ya da rehin alınmıştır (<http://www.human.gov.az>). İmzalanan ateşkese rağmen Ermenistan-Azerbaycan temas hattı dünyanın en militarize çatışma bölgelerinden birine dönüşmüştür (Babayev, 2020). Nitekim Ermenistan'ın elindeki Rus yapımı füze sistemleri ve Azerbaycan'ın elindeki İsrail yapımı silahlar, tarafların kritik öneme sahip altyapı ve lojistik merkezlerini ve sivil yaşam alanlarını tehdit etmesine neden olmuştur (Kofman, 2020). 27 Eylül 2020 tarihinde başlayıp 10 Kasım 2020 tarihindeki anlaşma ile son bulan İkinci Karabağ Savaşı ile Azerbaycan tarafından birçok bölge işgalden kurtarılmış olsa da sınır hattındaki ihlaller, Hankendi'nin durumu⁵ ve bölgeye yerleştirilen Rus askerlerinin varlığı Kafkasya'daki güvenlik endişelerinin kısa vadede çözülemeyeceğine işaret etmektedir.

1.2. Savaşın Görünmezleri: Mecburi Köçkünler

İnsani bir sorun olarak nitelenen göç olgusu günümüzde dünyanın birçok bölgesinde ya ulusal sınırlar içerisinde yer değişimi şeklinde (iç göç) görülmekte ya da söz konusu sınırların dışına çıkmak (dış göç) suretiyle gerçekleşmektedir. Özellikle silahlı çatışmaların, genel şiddet durumlarının, insan haklarının, doğal veya insan kaynaklı felaketlerin etkilerinden kaçınmak için uluslararası kabul görmüş bir devlet sınırını aşmamış olan ancak ikamet ettikleri yerden göçe zorlanan insan ya da insan grupları yerinden edilmiş kişiler (IDP) olarak nitelenmektedirler (Perruchoud ve Redpath-Cross, 2011: 52). Kişinin iradesi ile yer değiştirme hareketinden farklı olan zorlama durumu göçe çoğu zaman dramatik bir boyut katmaktadır (IDMC, 2020).

20. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar sonrasında yaşanan savaş ile birlikte, Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan toprakları işgal etmesi ülkede bir yandan Ermenistan'dan göçe zorlanan 'kaçkınlar', diğer yandan işgal edilen Dağlık Karabağ ve Azerbaycan kentlerinden göç etmek zorunda kalan 'mecburi köçkünler' sorununu ortaya çıkarmıştır. Öyle ki bu durum, 90'lı yıllarda Azerbaycan'ı nüfusuna oranla en fazla göçmen barındıran ülkelerden biri haline getirmiştir. Günümüzde de Azerbaycan, dünya çapında çatışma ve şiddet nedeniyle en fazla ülke içinde yerinden edilmiş kişinin yaşadığı ülkeler sıralamasında yer almaktadır (IDMC, 2020). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği verilerine göre, ülkede zorla yerinden edilmiş kişi sayısı 620 bin400'dür (UN Refugee Agency, 2018: 39). Bu rakam kimi çalışmalarda farklılık göstermektedir. Örneğin, ülkedeki mecburi köçkün sayısı İsviçre merkezli İç Göç İzleme Merkezi tarafından 90'lı yıllar için 700 bin; Yunusov tarafından 1993 Aralık verilerine göre 778 bin 500; Özsoy ve Sipahi tarafından yapılan çalışmada 2017 yılı için 613 bin 105 ve Babayev tarafından hazırlanan çalışmada 750 bin olarak gösterilmiştir (IDMC, 2010; Yunusov, 2013; Özsoy ve Sipahi, 2017; Babayev, 2020). Bununla birlikte Azerbaycan nüfusu göz önüne alındığında, en düşük rakamın baz alınması halinde dahi Bakü yönetiminin uzun yıllar boyunca büyük bir göçmen nüfus sorunu ile karşı karşıya kaldığı belirtilmelidir.

⁵ 10 Kasım 2020 tarihli anlaşma sonrasında Hocasent, Hocalı ve Ağdere'nin yanında Hankendi de Ermeni kontrolünde kalmış ve bölgeye Rus Barış Gücü'nün yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır.

ÜİYOK Devlet Komitesi'nin 2017 yılı verilerine göre, ülkedeki 613 bin 105 mecburi köçkünün 194 bin 848'i başkent Bakü'de, 79 bin 063 kişi Abşeron iktisadi rayonunda (ekonomik bölge)⁶, 46 bin 301'i Gence-Qazax iktisadi rayonunda ve geriye kalanlar ise ülkenin çeşitli rayonlarında yaşamaktadır. Bahse konu olan nüfusun 82 bin 763'ü akraba ve tanıdıklarının evlerinde, 76 bin 85'i yurtlarda, 53 bin 666'sı yol kenarlarında, 22 bin 478 kişi başkalarına ait evlerde, 20 bin 971 kişi eğitim kurumları ve çocuk bahçelerinde ve 3 bin 616 kişi ise vagonlarda yaşamını sürdürmektedir. Yine mecburi köçkünlerin yarısından fazlasını (366 bin 889) çalışma yaşındaki kişiler oluşturmaktadır. 2017 yılı itibarıyla 150 bin 311'i daimî olmak üzere 293 bin 227 mecburi köçkün istihdam edilmiştir. 73 bin 162 kişi çalışmazken, bu rakamın yarısından fazlasını kadınların oluşturması dikkat çekicidir. Bu verilerden hareketle, aradan geçen onca yıla rağmen mecburi köçkünlerin en temel ihtiyaçlara erişimde dahi ciddi sıkıntılar yaşamaya devam ettiği görülmektedir.

Bununla birlikte Azerbaycan yönetimi tarafından söz konusu kesimin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik düzenlemeler yapıldığı vurgulanmalıdır. Örneğin, 1993-2017 yılları arasında mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sosyal sorunlarının çözümüne 6,6 milyar manat harcanmıştır. Aynı dönemde, 250 bin mülteci ve yerinden edilmiş kişinin barınma koşulları iyileştirilirken 340 bin yerinden edilmiş kişinin halen konut sorunu olduğu belirtilmektedir. 2017 yılı itibarıyla Devlet Petrol Fonu ve diğer kaynaklardan tahsis edilen fonlarla ülkenin otuzu aşkın kenti ve civarında mülteciler ve yerinden edilmiş kişiler için tüm sosyal ve teknik altyapıya sahip doksan beş modern konut alanı inşa edilmiştir. Bunun yanında hükümetin mecburi köçkünlere yönelik düzenlemelerinin ve iyileştirme kapasitesinin artması -çatışma süresinin uzamasının da etkisi ile- uluslararası kuruluşların göçmen nüfusa yönelik ilgisinin azaldığı da ifade edilmelidir. Qaçqın ve mecburi köçkünlerin sorunların çözümüne yönelik 1993 yılında 95.000.000 manat olan yardım miktarının 2017 yılı itibarıyla 2/3 oranında azaltılması bu durumun göstergesidir⁷.

Haklar bağlamında değerlendirilirse, Azerbaycan'da yerinden edilmiş kişilerin diğer vatandaşlar ile aynı haklara sahip oldukları ve belirgin bir ayrımcılık yaşamadıkları görülmektedir (UN Refugee Agency, 2009). Bununla birlikte uluslararası kuruluşlara ait kimi raporlarda hükümet tarafından göçmenlere verilen yardımların, genellikle bu kesimin temel geçim kaynağı olduğunun altı çizilmekte, zorla yerinden edilmiş insanların sağlık, eğitim ve istihdam gibi temel hizmet ve haklara erişimlerinin yerli halka göre sınırlı olduğu vurgulanmaktadır (IDMC, 2010). Örneğin Anayasaya göre, mecburi köçkünler oy verme ve Azerbaycan'ın siyasi işlerine katılma hakkına sahiptir. Ancak uygulamada, mecburi köçkünlerin siyasete katılımının genellikle yerel, parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oy kullanmanın ötesine geçmediği belirtilmektedir. Yine, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğine göre, mecburi köçkünlere yasal olarak hareket özgürlüğü tanınmasına rağmen uygulamada, ikamet yeri seçimini kısıtlayan kimi idari kurallar söz konusudur. Buna göre, devlet yardım listeleri bölge başına belirli bir yerinden edilmiş kişi sayısına göre belirlenmektedir. Bu nedenle, ikamet bölgelerini değiştiren mecburi köçkünlerin yeni bölgelerdeki hükümet yardım listelerine dahil olamama durumları da bulunmaktadır (UN Refugee Agency, 2009). Nitekim 2008 yılında Kafkas Barış, Demokrasi ve Kalkınma Enstitüsü tarafından verilen göstergeler de bu durumu destekler niteliktedir. Buna göre, mecburi köçkünlerin %33'ünün yerel nüfusa tamamen uyum sağladığı, %30'unun nispeten uyum sağlayabildiği, %36'sının ise bütünleşme sorunu yaşadığı ve % 1'inin de marjinalleştiği ifade edilmiştir (Kafkas Barış, Demokrasi ve Kalkınma Enstitüsü, 2008, aktaran IDMC, 2010).

⁶ Ülke genelinde ekonominin uzmanlaşması açısından farklılık gösteren alanlardır. 2021 yılındaki Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile 10 olan ekonomik bölge sayısı 14'e yükselmiştir.

⁷ Söz konusu bilgi 19.07.2017 tarihinde Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesinden mail yoluyla edinilmiştir.

Son savaşın ardından (10 Kasım 2020 tarihindeki anlaşma sonrasında) Azerbaycan yönetimi tarafından işgalden kurtarılan topraklara mecburi köçkünlerin geri dönüşü için çalışmalar başlatılmıştır. Yerinden edilmiş insanların yeniden yurtlarına döndürülmesi çalışmalarının ilk ayağını ise Çocuk Mərcanlı oluşturmaktadır.

2. Dört Gün Savaşları ve İşgalden Kurtarılan Çocuk Mərcanlı Köyü

BM'nin işgalin sonlandırılmasına yönelik kararları, Avrupa Parlamentosu'nun ve uluslararası toplumun itirazları, Minsk Grubu'nun arabuluculuk çabalarına rağmen Erivan yönetimi 30 yıl boyunca, Dağlık Karabağ ve işgal altındaki diğer yedi kentten askeri birliklerini çekmemiştir. Dahası kimi siyasilerin ve üst düzey askerlerin söylemleri ve karşılıklı gelişen spekülatif eylemler çeşitli zaman aralıklarında taraflar arasındaki gerilimin yükselmesine neden olmuştur. Örneğin, Temas hattında 2005, 2008, 2011, 2016 yıllarında artan çatışmalar bölgedeki diplomatik çabaların aşınmasına sebep olmanın yanında kalıcı bir barış ortamının oluşturulmasına yönelik beklentileri de azaltmıştır. Nitekim 2016 yılındaki olaylar “savaş yok barış yok” söylemine karşılık bölgedeki durumun kırılğanlığını uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. Diğer taraftan Dört Gün Savaşları Azerbaycan halkında toprakların işgalden kurtarılmasına yönelik inancı ve beklentiyi artırmış ve neticede Çocuk Mərcanlı köyünün yerleşime açılması bu süreci desteklemiştir.

Erivan'ın Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında tampon bir bölge oluşturmak amacıyla işgal ettiğini iddia ettiği kentlerden biri de ülkenin güney sınırında yerleşen Cebrayıl'dır. Kent merkezinin güneydoğusunda, Araz Nehri kıyısında ve Horadiz kasabası yakınlarında yer alan Çocuk Mərcanlı köyü ise Ekim 1993'te Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Adı geçen dönemde 1075 kişiden oluşan köy, Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra gerçekleştirilen Horadiz harekâtı sırasında işgalden kurtarılmıştır (<http://www.cabrail-ih.gov.az/page/58.html>). Bununla birlikte köyün Azerbaycan ve Ermenistan silahlı kuvvetleri arasındaki temas noktasında yer alması ve yakınlardaki Lale tepe yüksekliklerinin işgal altında bulunması nedeniyle bu dönemde bölgeye köy sakinlerinin iskânı sağlanamamıştır.

2 Nisan 2016 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Cumhurbaşkanı ABD'deki Nükleer Güvenlik Zirvesi'nden dönerken, cephe hattının kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu kesimlerinde büyük çaplı çatışmalar başlamış, olaylar Hocavend, Fuzuli ve Cebrayıl bölgelerinde yoğunlaşmıştır (Broers, 2016: 12; Tuncel, 2016: 303). Azerbaycan'ın kısmi üstünlüğü ile devam eden çatışmalara Rusya müdahale etmiş ve 5 Nisan'da Moskova'da bir araya gelen Azerbaycan ve Ermenistan genelkurmay başkanları çatışmaları sonlandıran bir anlaşma imzalamışlardır. Söz konusu çatışmalarda Talış köyü etrafındaki kimi yükseklikler, Seysulan alanı ve Lale tepe yüksekliği işgalden kurtarılmıştır. Nisan çatışmaları sırasında ele geçirilen ve bölgenin güvenliği açısından stratejik önemi olan Lale tepenin işgalden kurtarılması ile Arazboyu güney bölgesi Azerbaycan kontrolüne geçmiştir (Rəhimli, 2019: 13). Böylece Azerbaycan 1994 yılından bu yana ilk kez toprak kazanmıştır.

Dört günlük savaş, Bakü yönetimine, önemli bir siyasi maliyete katlanmak zorunda kalmadankaybedilen toprakları geri kazanmak için askeri güç kullanmanın mümkün olduğunu göstermiştir (Broers, 2016; Cavanaugh, 2016: 440). Ele geçirilen yerlerin büyüklüğü, işgal altındaki topraklar düşünüldüğünde, marjinal kalsa da bahse mevzu alan stratejik bir anlam ifade etmenin yanı sıra Azerbaycan halkı üzerinde olumlu bir psikolojik etki yaratmıştır. Toprak kazanımı ile Azerbaycan, 1993 yılında işgalden kurtardığı ancak güvenlik sebebi ile yerleşime açamadığı Çocuk Mərcanlı köyünün rehabilite edilmesi için imkân kazanmıştır. Çok geçmeden de ÜİYOK Devlet Komitesi Azerbaycan kamuoyunda ‘Böyük Qayıdış’ olarak lanse edilen geri dönüş programını başlatmıştır.

Genel olarak bakıldığında, programla ilgili kararların Cumhurbaşkanı tarafından alındığı, ÜİYOK Devlet Komitesi tarafından uygulandığı görülmektedir. 2017 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Çocuk Mərcanlı köyünün restorasyonu ve gerekli altyapının oluşturulması için beş emir

(sərəncam) imzalamıştır. 24 Ocak'ta yayınlanan ilk emirde 50 evin, bir okul binasının ve ilgili altyapının inşası için Azerbaycan Cumhurbaşkanı Rezerv Fonu'ndan, Mülteciler ve ÜİYOK'lar Komitesine ilk etap için 4.000.000 manat ayrılmıştır. 10 Şubat'ta imzalanan diğer bir emirde ise Horadiz'den Çocuk Mərcanlı'ya 9 kilometre uzunluğundaki bir otoyolun inşası için toplam 4.300.000 manat tahsis edilmiştir (Quliyeva, 2017: 9). Başlangıçta 50 aile düşünülerek planlanan alt yapı hizmetleri 250 ailenin geri dönmek için başvuru yapması üzerine genişletilmiştir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı tarafından 15 Haziran'da "Cebrayılın Çocuk Mərcanlı köyünde restorasyon çalışmalarına devam etmek için alınan tedbirler hakkında" (Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndində bərpa işlərinin davam etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında) emir imzalanmıştır. Adı geçen emir uyarınca, 2017 devlet bütçesinde Devlet Başkanı için ayrılan ödenekten 100 bireysel konut, anaokulu, tıp merkezi ve diğer gerekli sosyal ve altyapı tesislerinin inşası da dahil olmak üzere inşaat, restorasyon ve yenileme çalışmaları için Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesi'ne 9.000.000 manat tahsis edilmiştir (15 Haziran 2017 tarihli emir). 14 Şubat 2018 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan diğer bir emirle 2018 yılı Devlet Bütçesinden Cebrayıl'ın Çocuk Mərcanlı ve Fuzuli'nin Mirzənağılı ve Qazaxlar köylerinin toplam 680 hektar ekilebilir alanlarına sulama suyu sağlamak amacıyla 700.000 manat ayrılmıştır (14 Şubat 2018 tarihli emir).

Bahsi geçen emirler doğrultusunda köyde 150 ev, 96 öğrenci kapasiteli ortaokul, cami, kreş, kulüp-toplum merkezi, sağlık birimi de yapılmıştır. Tüm alt ve üst yapı çalışmalarının tamamlanmasının ardından köy, 30 Mayıs 2018 tarihinden itibaren yerleşime hazır hale getirilmiştir (Mehdiyev, 2020). Yeniden yapılanmanın ardından Çocuk Mərcanlı köyüne kayıtlı olan 1492 kişiden, 500'ü (132 aile) köye taşınmıştır. Cebrayıl İcra Hâkimiyeti'nden elde edilen bilgiler ışığında Çocuk Mərcanlı'da nüfusun yaş dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tablo 1: *Çocuk Mərcanlı'da nüfusun yaş dağılımı*

Yaş	Sayı (Kişi)
0-14 yaş	150
15-65 yaş	316
65 +	34
Toplam	500

Köyde bulunan resmî kurumlarda toplam 112 kişi çalışmaktadır ve asker, polis, öğretmen, doktor Köyde bulunan resmî kurumlarda toplam 112 kişi çalışmaktadır ve asker, polis, öğretmen, doktor gibi devlet görevlilerine geçici konutlar tahsis edilmiştir. Sakinler için köye yerleşim gönüllülük ilkesine dayanmakla birlikte Azerbaycan yönetimi tarafından iskânın teşvik edilmesine yönelik kimi düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Örneğin, köye yerleşen vatandaşların çocukları eğitim masraflarından muaf tutulmakta, istihdam olanaklarının sağlanması ve üretimin artırılması noktasında da köy sakinleri çeşitli yardım ve teşviklerden yararlandırılmaktadırlar. Bu yardım ve teşvikler şu şekilde sıralanabilir:

- Çocuk Mərcanlı'yı Geliştirme (Çocuk Mərcanlı'nın İnkişafı) Vakfı projesi kapsamında her biri 160 m² alana sahip 15 sera faaliyete geçirilmiş, 15 aileye 150 arı kovana dağıtılmıştır. Adı geçen alanda 30 kişi istihdam edilmiştir.
- Her yıl ortalama 1000 kilogram bal, 5 tondan fazla sebze üretimi yapılan köyde Ekonomi Bakanlığı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçiliği tarafından yürütülen ortak projeler çerçevesinde, üretilen balların işlenmesi ve paketlenmesi için mobil bir atölye, tarım ürünlerinin satışı için ise mobil satış noktası kurulmuştur.

- Köyde yaşayan ailelere toplamda 125.75 hektar ekili alan tahsis edilmiştir. 2018 yılında köylülere çeşitli tarım ürünlerinin üretimi için 3.200 manat sübvansiyon yapılırken, bu rakam 2020 yılında 29.000 manata yükseltilmiştir.
- Hayvancılığı teşvik etmek amacıyla köylülere toplamda 1300’den fazla büyük ve küçük baş hayvan verilmiştir.
- Türkiye-Azerbaycan İş Adamları ve Sanayiciler Birliği’nin (TÜİB) girişimiyle 60 kişiye istihdam sağlaması hedeflenen hediyeelik eşya fabrikasının inşaatı tamamlanmak üzeredir.

Ermeni işgalinden etkilenen yüzlerce köyden biri olan Çocuk Mərcanlı, Bakü yönetimi için ilk mecburi köçkünlerin geri dönüşünün sağlanması açısından simgesel, işgalden kurtarılmayı bekleyen diğer toprakların projelendirilmesi içinse bir örnek niteliği taşımaktadır. Nitekim İkinci Karabağ Savaşı ile topraklarının büyük çoğunluğunu geri almayı başaran Azerbaycan yönetimi geri dönüş programında Çocuk Mərcanlı’yı pilot proje olarak seçmiştir. Bu kapsamda işgalden kurtarılan topraklardaki yeniden yapılanma çalışmalarında Çocuk Mərcanlı deneyiminden hareket edildiği görülmektedir.

3. Vatan Muharebesi ve İşgalden Kurtarılan Azerbaycan Kentlerinde Yeniden Yapılanma

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 28 Eylül 2020 tarihinde başlayan savaş 44 gün devam etmiş, 10 Kasım 2020’de imzalanan beyanname ile son bulmuştur. İkinci Karabağ Savaşı olarak anılan Savaş’ta Azerbaycan, işgal altındaki topraklarının büyük bir kısmını geri almıştır. Bu tarihten itibaren ise Azerbaycan yönetimi bölgede yeniden yapılanma faaliyetlerine başlamıştır.

3.1.Vatan Muharebesi ve Sonuçları

1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatına üye olan Azerbaycan ve Ermenistan Dağlık Karabağ Sorununu uluslararası alana taşıyarak Minsk sürecini başlatmış oldular. Bununla birlikte oluşturulan Minsk Grubu yaklaşık 30 yıl boyunca sorunun çözülmesi yönünde tarafları ortak bir noktada buluşturamamıştır. Dahası bu süreçte tarafların askeri kapasitelerini sürekli olarak genişletmesi Kafkasya’yı savaş potansiyeli yüksek alanlardan birine dönüştürmüştür. Son olarak 2020 Temmuz ayında yaşanan çatışmalar ise sorunun çözümünde diplomatik çabaların yetersiz kaldığına işaret etmiştir. Nitekim 27 Eylül tarihinde literatürde dondurulmuş çatışma olarak anılan Dağlık Karabağ Savaşı bir kez daha başlamıştır.

Yaşanan son çatışmada Azerbaycan ordusunun Terter-Ağdam, Fuzuli-Cebrail ve Murovdağ yönündeki ilerleyişi, önemli yükseklik ve stratejik noktaların ele geçirilmesi, bunun yanında halkın yönetime ve orduya olan desteği ilk günden itibaren savaşın kontrolünün Azerbaycan’da olduğunu göstermiştir. Nitekim 8 Kasım 2020 tarihinde her iki taraf için de büyük bir önem taşıyan tarihi, kültürel ve simgesel bir anlamı olan Şuşa kentinin işgalden kurtarılması ile Ermenistan geri adım atmak zorunda kalmıştır. 10 Kasım’da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Ermenistan Başbakanı Paşinyan ve Rusya Devlet Başkanı Putin ortak bir bildiri yayınlamaya savaşa son vermişlerdir. Anlaşma ile Azerbaycan, Karabağ’ın önemli bölgelerinin kontrolünün yanı sıra sınır hattındaki yedi kenti işgalden kurtarmıştır. Başka bir ifade ile Ermenistan, fiilen kontrolü altında olan toprakların yaklaşık olarak %80’ini kaybetmiştir (Sukiasyan, 2021: 6).

44 gün süren savaşın sonrasında imzalanan 9 maddelik anlaşmada özellikle şu hususlar üzerinde mutabık kalınmıştır (<https://president.az/en/articles/view/45923>):

- Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00 itibarıyla Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti buldukları pozisyonlarda kalacaktır. Ermenistan, Kelbecer’i, Ağdam’ı ve Laçın’ı Azerbaycan’a iade edecektir. Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak 5 km genişliğinde bir koridor açılacak ve koridorda Rusya Federasyonu Barışı Koruma Birliği görev alacaktır.

- Dağlık Karabağ'daki ateşkes hattı ve Laçın koridoru boyunca 1960 silahlı askerden oluşan Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü konuşlandırılacaktır. Rus Barış Gücü'nün görev süresi 5 yıl olup taraflardan hiçbirinin bu hükmün yürürlüğünün sona ermesinden 6 ay önce beyanda bulunmaması halinde süre, sonraki 5 yıllık dönem için kendiliğinden uzayacaktır.
- Ateşkesi izlemek üzere bir Gözlem Merkezi kurulacaktır.
- Zorla yerinden edilmiş kişiler (IDP) ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere dönebileceklerdir.
- Savaş esirleri, tutsaklar ve diğer tutuklular ile cenazelerin değişimi yapılacaktır.
- Bölgede tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları yenilenecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni bir ulaşım hattı kurulacaktır.

Anlaşmanın maddeleri incelendiğinde, özellikle Dağlık Karabağ çevresindeki yedi kentin tamamen Azerbaycan kontrolüne geçmesinin yanı sıra Şuşa'nın da alınmış olması, Bakü açısından siyasi ve askeri anlamda önemli bir kazanımdır. Bununla birlikte Azerbaycan Cumhurbaşkanının statü konusunun kapandığını belirtmesine karşın anlaşmada Dağlık Karabağ'ın siyasi statüsüne yönelik bir maddenin olmadığını belirtmek gerekir. Bu durum önümüzdeki süreçte tarafların yeniden karşı karşıya gelme olasılığını artıran konulardandır. Ayrıca Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Hadrut kasabasının Azerbaycan'ın kontrolünde olması, Dağlık Karabağ ve etrafındaki bölgelere IDP ve mültecilerin dönüşlerinin önünün açılması gibi etmenlerin varlığı savaştan yeni çıkmış iki halkın bir arada yaşayabilmesini sağlayacak etkin politikaların geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bölgeye Rus Barış Gücü'nün yerleştirilmiş olması Moskova için en büyük kazanımlardan biridir. Rusya, hem taraf ülkeler üzerindeki etkisini artırma hem de AGİT içerisindeki konumunu güçlendirme noktasında önemli bir avantaj elde etmiştir. Anlaşmanın ardından Rusya ateşkesi izlemek, bölge sakinlerinin güvenliğini sağlamak ve Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında geçiş güvenliğini tesis etmek amacıyla ateşkes hattı ve Laçın koridorunda gözlem noktaları oluşturmuştur.

Anlaşmada, ateşkesin uygulanmasını izlemek amacıyla açılması kararlaştırılan Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi ise 30 Ocak 2021 tarihinde etkinleştirilmiştir. Güvenliği Azerbaycan ordusu tarafından sağlanacak olan Merkez'de 60 Türk, 60 Rus askeri görev almaktadır (Sezer, 2021).

Son olarak Anlaşma kapsamında Azerbaycan-Nahcivan arasında bir ulaşım koridorunun açılmasının kararlaştırılması, Türkiye'nin kara yolu ile Türk coğrafyasına bağlanması anlamına gelirken, aynı koridor Rusya-Ermenistan ve İran-Ermenistan bağlantılarının kurulması ve alternatif yollar oluşturulmasını da sağlayabilecektir. Örneğin, demiryolu ağının güney kısmı Azerbaycan demiryollarına bağlı olan Rusya bu bağlantıyı kullanarak Nahcivan koridoruna da ulaşabilecek ve ardından Ermenistan, Türkiye ve İran'a uzanan hatlara yönelebilecektir (Gozalov, 2021). Rusya ile Ermenistan arasında kara bağlantısının olmadığı düşünüldüğünde hattın iki ülke için de önemi daha iyi anlaşılacaktır. Yine bu koridoru kullanarak Ermenistan İran ile demiryolu bağlantısı kurabilecektir. Bu kapsamda anlaşmanın ardından 11 Ocak 2021 tarihinde Moskova'da bir araya gelen Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan liderleri ulaşım bağlantılarının kurulması ile ilgili olan maddenin hayata geçirilmesi için bir çalışma grubu oluşturulması kararına imza atmışlardır.

3.2.İşgalden Kurtarılan Azerbaycan Kentlerinde Yeniden Yapılanma

30 yıl boyunca işgal altında kalan Azerbaycan kentlerine ilişkin olarak gerçekleştirilen akademik çalışmalarda yer isimlerinin değiştirilmesinden tarihi eserlerin yurtdışına kaçırılmasına, mezarlıkların sökülmesinden ağaçların yağmalanmasına varıncaya kadar birçok sorunun yaşandığı belirtilmiştir. Örneğin, Sipahi ve Özsoy (2017), Şuşa kentini ele aldıkları çalışmalarında yapılan

saldırıları ve tahribatlarla, söz konusu coğrafyada Azerbaycanlı varlığının yok edilmeye çalışıldığını, doğrudan hedef alınan kültürel yapılar, kütüphaneler, eğitim kurumları ve ibadethaneler aracılığı ile Şuşa’da kentkırım yapıldığını iddia etmişlerdir. Yine, başka bir çalışmada kentlerin doğrudan hedef alınması ile yalnız Azerbaycan halkının yurtları ile olan bağlarının koparılmasıyla kalınmadığı, aynı zamanda işgal edilen yerlerin hızlı bir şekilde Ermenileştirildiği; bu süreçte kentlerin de ‘ruhsuzlaştırılarak’ yalnızlığa mahkûm edildiği ifade edilmektedir (Özsoy, Sipahi ve Khashimov, 2020: 440). Adı geçen çalışmalar işgal edilmiş bölgelerdeki zararın yalnızca maddi olmadığını; tarihsel, kültürel, dini ve simgesel önemi olan tüm değerlerin bir biçimde hedef alınmış olduğunu göstermeleri açısından dikkate değerdir. Nitekim 44 Günlük Savaş’ın başlangıcından itibaren Azerbaycan yönetiminin ilk icraatı; işgalden kurtarılan alanların yeniden Azerbaycan dilinde adlandırılarak saldırılarla amaçlanan tahribatın sonlandırılması olmuştur. 10 Kasım tarihli anlaşmanın ardından Bakü yönetimi, işgalden kurtarılan kentlerde hızlı bir şekilde zarar tespit çalışması yaparak büyük bir geri dönüş programını başlatmıştır. Bu kapsamda ülkenin sosyo-ekonomik kalkınması için önümüzdeki on yıllık süreç için kabul edilen beş ulusal önceliğinden biri, “işgalden kurtarılan topraklara geri dönüş” olarak belirlenmiştir (<https://president.az/articles/50474>). Belirtilen önceliğin gerçekleştirilebilmesi için de 2021 devlet bütçesinden şehir ve köylerin restorasyonu ve yeniden inşası ve bu alanlarda modern altyapının oluşturulması için 2,2 milyar manat ödenek ayrılmıştır (30 Aralık 2020 tarihli 1241 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararı).

Bu doğrultuda başlatılan imar çalışmalarında teknolojinin tüm olanaklarından faydalanılmakta ve çevreye duyarlı planlama stratejileri geliştirilmektedir. Konuyla ilgili olarak Azerbaycan yönetimi, işgalden kurtarılmış topraklardaki tüm yerleşim yerlerinin yeniden inşasında ‘akıllı kent’ ve ‘akıllı köy’ projelerinin uygulanacağını duyurmuş ve ilk akıllı köy projesi, Zengilan kentine bağlı Ağalı köyünde beş bileşen üzerinde başlatılmıştır. Bunlar; konut, imalat, sosyal hizmetler, akıllı tarım ve alternatif enerjidir. Yeniden inşa edilmesi planlanan 200 haneli köyün enerji ihtiyacı alternatif enerji kaynaklarından sağlanacaktır. Sözü edilen teknolojik yeniliklerin kullanımını olanaklı kılmak üzere, ilk kez kullanılacak olan ve fiber optik hatları 10 kilometreden 1 kilometreye kadar kısaltabilen Gigabit AirPON teknolojisi de Ağalı’da uygulanacaktır (Abdullayev, 2021a). Zengilan’ın dışında Ağdam, Cebrayıl, Fuzuli ve Hocavend için de pilot köyler seçilmiş olup bu köylerde yenileme çalışmalarına başlanmıştır. Ayrıca kimi kentlerin de nüfusunun artırılması öngörülmektedir. Örneğin işgal edildiği dönemde nüfusu 36 bin olan Ağdam (mevcut nüfusu 50 binin üzerindedir), 100 bin nüfuslu bir kent olarak tasarlanmış ve Kent Planı, Cumhurbaşkanlığı tarafından onaylanmıştır (Abdullayev, 2021b).

Kurtarılan bölgelerde yeniden inşa, restorasyon ve geliştirme çalışmalarının etkili bir biçimde yürütülebilmesi için faaliyetlerin dört aşamada gerçekleştirilmesi planlanmıştır. İlk aşamada, yönetim ve güvenliğin sağlanması, ikinci aşamada ise altyapı sorunlarının çözülmesi amaçlanmaktadır. Üçüncü aşamada sosyal hizmetlerin tesis edilmesi ve son aşamada ise ekonomik yeniden yapılanma ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi gelmektedir.

3.2.1. Hasar Tespiti ve Güvenliğin Sağlanmasına Yönelik Çalışmalar

Azerbaycan yönetiminin işgalin sonlanmasının ardından yapmış olduğu düzenlemelerin başında savaştan etkilenen kesimin ihtiyaçlarının karşılanması gelmektedir. Bu kapsamda 14 Aralık 2020 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Aliyev, savaştan etkilenen sivil nüfusun gerekli sosyal ihtiyaçlarını karşılamak, ev ve kişisel eşyalara verilen zararı ortadan kaldırmak için bir emir imzalamıştır. Bu emre göre yıkılan veya hasar gören evlerde ev eşyalarına verilen zararlar ilgili olarak her aile için 6000manat, şahsi eşyalara verilen zararlar için her kişiye 1500 manat; diğer hasarlı evler içinse her aileye 1000 manat ödeme yapılması kararlaştırılmıştır (14 Aralık 2020 tarihli emir). Yine saldırılarla tarım alanlarına verilen zararın giderilmesi amacıyla, 2021 yılı devlet bütçesinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının yedek fonundan Tarım Bakanlığı'na 1.400.000 manat; sivil nüfusun mülküne verilen maddi zararın tazmini amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığına 5.200.000 manat; Azerbaycan Cumhuriyeti Şehir Planlama ve Mimarlık

Devlet Komitesine ise 30.000.000 manat tahsis edilmiştir (6 Haziran 2021 tarihli emir; 6 Haziran 2021a tarihli emir, 6 Haziran 2021b tarihli emir).

Bölgeye sistemli ve sağlıklı bir dönüşün sağlanmasında önceliğe sahip konulardan bir diğeri de güvenliğin sağlanmasıdır. Ermenistan'ın yaklaşık 30 yıl boyunca işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarında birçok bölgeyi mayınladığı ifade edilmektedir. Bu durum, patlama tehlikesi nedeniyle bölgedeki çalışmaları yavaşlatmakta, iskân sürecini ise uzatmaktadır. Cumhurbaşkanı 15 Ocak 2021 tarihinde imzalamış olduğu kararname ile bir Mayın Temizleme Ajansı kurulmasını istemiştir. Ajans'ın görevi, işgalden kurtarılmış toprakların yanı sıra savaş ve askeri operasyonlardan etkilenen diğer bölgeleri mayınlardan, patlamamış mühimmattan, patlayıcı cihazlardan ve diğer patlayıcı kalıntılardan temizlemektir. Kamu tüzel kişiliğine sahip olan Ajans, ilgili alanda planlama ve koordine yetkileri ile de donatılmıştır. Bunun yanında taraflar arasında yapılan anlaşma çerçevesinde mayınlı alanlara ait haritalar esirlerin serbest bırakılması karşılığında paylaşılsa da, güvenliğe yönelik endişeler devam etmektedir.

3.2.2. Koordinasyonun Sağlanmasına Yönelik Çalışmalar

Henüz savaş devam ederken, sonraki aşamada oluşabilecek koordinasyon sorununun önüne geçmek amacıyla bir takım kurumsal düzenlemeler de yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı tarafından 6 Kasım'da imzalanan emirle sivillerin, kamu mallarının, altyapı tesislerinin ve ticari kuruluşların uğramış oldukları zararın değerlendirilmesi ve ortadan kaldırılması amacıyla bir Devlet Komisyonu (Dövlət Komissiyası) kurulmuş, Komisyonun başkanı olarak ise başbakan Əli Əsədov görevlendirilmiştir (6 Kasım 2020 tarihli emir).

Bilindiği gibi Azerbaycan'da merkeziyetçi bir yönetim sistemi geçerlidir ve çoğunlukla kararlar tek bir merkezden alınmaktadır. İşgalden kurtarılan topraklarda ortaya çıkması olası bürokratik engellerin önüne geçilmesi amacıyla kimi kurumsal düzenlemeler de yapılmıştır. Bunlardan biri 19 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesine istinaden, işgalden kurtarılan topraklarda Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Özel Temsilciliği'nin açılmasıdır. Temsilciliğin görevleri; işgalden kurtarılmış toprakların inşasını ve restorasyonunu hızlandırmak, bu amaca ulaşmak için devlet kurumlarının ve diğer kuruluşların koordineli faaliyetlerini güçlendirmek, yönetimdeki esnekliği ve verimliliği artırmak olarak belirlenmiştir (19 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi).

Yine 24 Kasım 2020 tarihindeki Cumhurbaşkanı'nın emri ile 10 Kasım tarihli Beyanat hükümlerinin uygulanması, sosyo-ekonomik, insani, kurumsal ve diğer acil sorunların çözümü ve bu alandaki faaliyetlerin koordinasyonunun sağlanması için bir Koordinasyon Merkezi (Əlaqələndirmə Qərargahı) kurulmuştur. Koordinasyon Merkezi bünyesinde kurumlar arası merkez ve bu merkezin altında 16 çalışma grubu oluşturulmuştur. Çalışma gruplarının faaliyet alanları, patlamamış mühimmat ve mayın temizleme gibi sorunların çözümlenmesi ile sosyal, ekonomik, insani, yasal, kentsel planlama ve diğer konuları kapsamaktadır. Çalışma gruplarında 55 devlet kurumundan 160 temsilci görev almaktadır (Abdullayev, 2021c).

2 bin 783 şehidin verildiği İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan yönetiminin öncelik verdiği konuların başında hem şehit ailelerinin hem de gazilerin ihtiyaçlarının karşılanması gelmektedir. Bu kapsamda 8 Aralık 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan kararname uyarınca şehit ailelerinin ve gazilerin sosyal korunması alanında devlet tarafından alınan önlemlere ek destek sağlamak amacıyla Yaralılara ve Şehit Ailelerine Destek Fonu (YAŞAT Fonu- Yaralananların və Şəhid Ailələrinin Təminatına Dəstək Fondu) kurulması kararlaştırılmıştır (8 Aralık 2020 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi). Yaşat Fonu'nun hedefleri arasında sivil toplum girişimlerinin uygulanması için uygun bir platform oluşturmak, şeffaflığı, hesap verebilirliği ve kamu kontrolünü sağlamak da bulunmaktadır. 20 Nisan 2021 tarihi itibarıyla Fon'un bütçesi 31.000.000'a ulaşmış, bu miktarın 19.200.000 manatı şehit ve gaziler için harcanmıştır (Azər TAC, 2021). Yine, Cumhurbaşkanının 25 Haziran 2021 tarihinde imzaladığı

kararname uyarınca şehit ailelerine, savaşta yaralanan askerlere ve engellilere tek noktadan hizmet verilmesini sağlamak amacıyla koordinasyon merkezleri kurulması kararlaştırılmıştır (25 Haziran 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi).

Cumhurbaşkanının 4 Ocak 2021 tarihli kararnamesine istinaden, işgalden kurtarılan alanlarda sürdürülebilir ve insana yakışır bir yaşamın sağlanması, tüm alanlarda inşaat ve rehabilitasyon çalışmalarının yapılması, verimli faaliyetlerin ve refah artışının desteklenmesi amacıyla Karabağ Canlandırma Fonu (Qarabağ Dirçəliş Fondu) oluşturulmuştur. Tüzel kişiliğe sahip olan Fon, işgalden kurtarılan toprakları restore ve yeniden inşa etmek için alınan önlemlere finansal destek sağlamaktadır. Ayrıca fon, bölgeye yatırımları çekmek suretiyle bölgenin sürdürülebilir bir ekonomi ve yüksek refah düzeyine erişmesini temin etmek ve kamu-özel ortaklığı geliştirmek gibi görevlerle de donatılmıştır (4 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi).

3.2.3. Alt Yapı Projelerine İlişkin Çalışmalar

10 Kasım tarihli anlaşma metninin öne çıkan maddelerinin başında bölgedeki siyasi ve ticari ilişkileri canlandırması beklenen yeni ulaşım hatlarının kurulması konusu gelmektedir. Söz konusu ağların, işgalden kurtarılan yerlerin Azerbaycanla bağlantısını sağlamasının yanında bölgesel kalkınmaya da önemli katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu kapsamda Bakü yönetimi tarafından kısa sürede Ahmedbeyli-Fuzuli-Şuşa (Zafer Yolu), Fuzuli-Hadrut, Fuzuli-Cebrail, Berda-Ağdam, Füzuli-Ağdam, Göygöl-Toganali-Kelbecer-Laçın ve Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd (Zəngəzur dəhlizi) yollarının yapımına başlanmıştır.

Karayolu bağlantılarının yanı sıra bölge ulaşımını kolaylaştıracak demir yollarının yapımı da gündemdedir. Bu kapsamda Yevlak-Hankendi demir yolunun bir parçası olan Berde-Ağdam demir yolunun yapımına başlanmıştır (Baghirov, 2021). Ayrıca, Horadiz-Fuzuli ve Fuzuli-Şuşa demir yollarının yapılması planlanmaktadır. Yine, Cumhurbaşkanı Aliyev, Zengilan’da Ermenistan sınırına yakın bir yerleşim yeri olan Horadiz-Agband demir yolunun da yeniden inşa edileceğini kamuoyuna duyurmuştur (<https://president.az/articles/49933>). Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan arasında 10 Kasım’da imzalanan Üçlü Bildiri’ye esasen inşa edilecek demir yolunun uzunluğunun yaklaşık 100 kilometre olması planlanmaktadır. Demir yolu ile Nahcivan ve Azerbaycan’ın ana kısmı arasında bir bağlantı oluşturmanın yanı sıra işgalden kurtarılan topraklara insanların erişimi ve malların taşınması da söz konusu olacaktır. Nahcivan üzerinden Türkiye’ye uzanacak olan hat, Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demir yolundan sonra Azerbaycan’ı Türkiye’ye bağlayacak olan ikinci demir yolu ağı olma özelliğine de sahiptir. BTK ile karşılaştırıldığında, yeni koridorun yaklaşık 340 kilometre daha kısa olacağı öngörülmektedir. Bunun yanında Horadiz-Agband demir yolunun açılması sadece Azerbaycan ve Türkiye için değil Rusya, İran ve Ermenistan için de önemlidir. Bu hattın açılması ile Rusya ve İran da Nahcivan ile demir yolu bağlantısı kurabilecek, Azerbaycan toprakları üzerinden, Rusya’dan Ermenistan’a bir demir yolu hattı açılabilecektir. Böylece tüm ülkelerin yararlanabileceği bu yeni altyapı projesinin aynı zamanda bölgedeki savaş riskini de azaltması muhtemeldir (Abdullayev, 2021d).

Kara ve demir yolu bağlantılarının yanı sıra Azerbaycan yönetimi hava yolu ağı ile de bölgeyi kendisine ve uluslararası alana entegre etmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda bölgede açılması planlanan üç hava limanından biri olan Fuzuli Uluslararası Havalimanı’nın 26 Ekim 2021 tarihinde açılışı yapılmıştır. Zengilan ve Laçın’da açılacak olan diğer havalimanları ise yapım aşamasındadır.

İşgalden kurtarılan bölgelerde Bakü yönetiminin öncelikli amaçlarından biri de enerji potansiyelinin güçlendirilmesi ve en modern sistemlerin bölgede hayata geçirilmesidir. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı 3 Mayıs 2021 tarihinde imzaladığı emirde işgalden kurtarılmış topraklarda, sürdürülebilir ve yenilenebilir enerji potansiyelini harekete geçirecek bir ‘yeşil enerji bölgesi’ oluşturulması amacıyla Enerji Bakanlığına 1.391.040 dolar tutarında fon tahsis etmiştir (3 Mayıs 2021 tarihli emir). Söz konusu çalışmalar için yerli ve yabancı yatırımcılarla iş birlikleri yapılmaktadır. Bu bağlamda;

-Yabancı bir yatırımcı bölgede, 240 megavatlık bir rüzgâr çiftliğinin inşaatına başlamıştır.

-İran İslam Cumhuriyeti ile Hudaferin ve Kız Kulesi hidroelektrik santrallerinin inşası konusunda anlaşmaya varılmıştır.

- Kelbecer, Fuzuli, Cebrail, Zengilan, Gubadlı, Ağdam'da 9 adet trafo merkezi ve bunları birbirine bağlayan 110 kilovoltluk iletim hattı inşa edilmektedir.

-Bölgede 200 megavatlık bir güneş enerjisi santralının yapılması planlanmaktadır (<https://president.az/articles/49933>).

-110/35/10 kilovolt Fuzuli ve Şuşa trafo merkezlerinin inşaatı tamamlanmıştır (Abdullayev, 2021e).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, bölgenin yerleşime açılması için gereken altyapı projelerinin (demiryolları, karayolları, elektrik üretimi ve su temini vs.) önümüzdeki üç yıl içinde tamamlanacağını açıklamıştır.

3.2.4. Toplumsal Yaşamın Tesisine Yönelik Çalışmalar

İşgalden kurtarılan toprakların yerleşime açılabilmesinde alt yapı projeleri kadar üst yapı projelerinin de tamamlanması gerekmektedir. Bu kapsamda bölgeye öncelikli ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak yapılar inşa edilmeye başlanmıştır.

Yukarıda ifade edildiği üzere, işgalden kurtarılan toprakların planlanmasında çevreye duyarlı son model teknolojik olanaklardan faydalanılmaktadır. Bunun yanında uzun yıllar büyük bir yıkım ve tahribata maruz kalan, kentsel kimliğin silinmeye çalışıldığı Şuşa kenti için daha özel bir yaklaşım benimsendiği görülmektedir. Sözgelimi, Cumhurbaşkanınca 3 Aralık 2020 tarihinde imzalanan emirle Karabağ'ın incisi Şuşa'nın işgalden kurtarıldığı 8 Kasım'ın Zafer Bayramı olarak kutlanması kabul edilmiştir (3 Aralık 2020 tarihli emir). Yine, 7 Mayıs 2021 tarihinde kentin tarihi görünümünü restore etmek, kültürel yaşamla yeniden bütünleşmesini ve uluslararası alanda ülkenin sahip olduğu zengin medeni değerlerin tanıtılmasını sağlamak için Şuşa Azerbaycan'ın kültür başkenti ilan edilmiştir (7 Mayıs 2021 tarihli emir). 22 Haziran tarihindeki Cumhurbaşkanı kararnamesi ile Şuşa Şehri Devlet Koruma Dairesi oluşturulmuş ve Dairenin bütçesi 1.000.000 manat olarak kararlaştırılmıştır (22 Haziran 2021 tarihli emir).

Şuşa'nın imarı için hazırlanan baş plan, kentte orta, yüksek ve karma yoğunluklu konut binalarının inşasını, şehir merkezinin konumunu, tarihi binaları ve korunacak anıtları içermektedir. Kentte mevcut 36,2 km'lik yolun yanı sıra 17,6 km'lik yeni yolun yapılması da planlar içerisinde. Nazım planda yeşilliklerin ve peyzajın şehrin rölüfüne uygun olarak korunması ve geliştirilmesi için yeşil koridorların yapılması öngörülmektedir. Son olarak, Şuşa'da toplam 46.765 metrekare alana sahip 6 mahalleden oluşan bir toplu konut yapımına başlanmıştır. Mahallelerin nüfusu 2020 kişi olacak şekilde tasarlanmakta; toplam 25 adet bina yapılması planlanmaktadır. Birinci mahallenin inşasına 29 Ağustos 2021 tarihinde başlanmış olup mahalleye, Şuşa'ya özgü mimari tarzda 3, 4 ve 5 katlı binalar inşa edilecektir (https://www.yeniazerbaycan.com/-Arxiv_e60880_az.html).

20 Ekim 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanı emri ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2021 devlet bütçesinde işgalden kurtarılmış toprakların yeniden inşası ve restorasyonu için ayrılan ödeneklerden Doğu Zengezur ekonomik bölgesinde yer alan Zengilan kentinin Genel Planının hazırlanması için Azerbaycan Cumhuriyeti Şehir Planlama ve Mimari Devlet Komitesine 500.000 manat tahsis edilmiştir (20 Ekim 2021 tarihli emir).

İşgalden kurtarılan toprakların yerleşime açılabilmesi için eğitim ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik çalışmalara da başlanmıştır. Bu kapsamda 8 Mayıs 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanının emri ile Şuşa'da 960 öğrenci kapasiteli bir ortaokulun projelendirilmesi ve inşası için 2021 yılı için bütçede Cumhurbaşkanının Yedek Fonu için öngörülen fondan Eğitim Bakanlığına 3.000.000 manat; 4 Ekim 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanı emri ile Cebrayıl'da 150

yataklı bir merkez hastane kurulması için Sağlık Bakanlığı'na 500.000 manat; 960 öğrenci kapasiteli bir lisenin yapımı içinse Eğitim Bakanlığına 500.000 manat tahsis edilmiştir (8 Mayıs 2021 tarihli emir; 4 Ekim 2021 tarihli emir; 4 Ekim 2021a tarihli emir).

Binlerce askerin şehit verildiği savaşın nasıl ve hangi şartlarda kazanıldığını göstermek ve milli duyguların gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak amacıyla gerek işgalden kurtarılan alanlara gerekse diğer kentlere müzeler, parklar ve meydanlar yapılması da planlar içerisinde. Örneğin, 3 Aralık 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı Bakü'de Vatan Muharibesi Anıt Kompleksi ve Zafer Müzesi'nin açılması için bir emir imzalamıştır (3 Aralık 2020 tarihli emir). Yine, 17 Ekim 2021 tarihindeki Cumhurbaşkanının emri ile 2021 devlet bütçesinde işgalden kurtarılmış toprakların yeniden inşası ve restorasyonu için ayrılan ödeneklerden Kültür Bakanlığına Fuzuli Anıt Kompleksi'nin (Fuzuli Meslek Müzesi ve Anıt Parkı, Fuzuli Zafer Müzesi, Fuzuli Zafer Anıtı ve Fuzuli Bayrak Meydanı) projelendirilmesi ve inşası amacıyla 1. 500.000 manat tahsis edilmiştir (17 Ekim 2021 tarihli emir).

3.2.5. Ekonomik ve Ticari Hayatın Oluşturulmasına Yönelik Çalışmalar

Daha önce ifade edildiği gibi bölgede ticari faaliyetlerin oluşturulması ve kalkınmanın sağlanmasında ulaşım ağları konusu üzerinde çalışmalar başlatılmıştır. Bu kapsamda kara, demir ve hava yolları ile bu kentler bir yandan Azerbaycan'a entegre edilmeye çalışılırken diğer yandan bölge ekonomisinin güçlendirilmesi ve bölgenin turizme açılması hedeflenmektedir. Azerbaycan yönetimi bölgeye yönelik yapılacak olan yatırımlarda yabancı sermayeye de sıcak bakmaktadır.

Savaşa kadar ekonomik ve coğrafi olarak 10 bölgeden oluşan Azerbaycan'da 7 Temmuz 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi ile değişikliğe gidilmiştir. Kimi bölgelerin bölünmesinin yanında Karabağ Bölgesi'nin restorasyonunun ve hızlı bir şekilde gelişmesinin sağlanması için Xankəndi, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər kentlerini kapsayan Karabağ ekonomik bölgesi ve Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan kentlerini kapsayan Doğu Zəngazur ekonomik bölgeleri oluşturulmuştur (7 Temmuz 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi). Bu yeni oluşumla birlikte ülkedeki ekonomik bölge sayısı 14'e yükselmiştir.

Ekonomik faaliyetleri teşvik etmek için işgalden kurtarılmış alanlara özel bir 'tercihli ekonomik rejim' uygulanması da önerilmektedir. Bölgedeki temel ekonomik faaliyet alanları tarım, tarım ürünlerinin işlenmesi ve turizmdir (Abdullayev, 2021c). Bölge topraklarının yapısı incelendiğinde bölgenin tarım açısından oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. Bu nedenle 10 Kasım'da yapılan anlaşmanın ardından bölgede tarımsal faaliyetlere başlanarak 7000 hektarlık alanda ekim yapılmıştır (https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem_e58157_az.html).

Ek olarak, bölgenin güvenli hale getirilmesi ile turizm potansiyelinin artması beklenebilir. Bölge halkının yerlerine yerleştirilmesi ile canlanan kentlerde turizm yatırımları ile önemli ölçüde istihdam yaratılması ve gelir elde edilmesi konusundaki potansiyel gözden kaçırılmamalıdır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Sovyetlerin dağılma sürecine girdiği bir dönemde nüfusun çoğunluğunun Ermeni olduğu Dağlık Karabağ'da yeniden hak iddia etmeye başlayan Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmalar, bağımsızlıkla birlikte savaşa dönüşmüştür. Taraflar 1992 yılında AGİT'e üye olarak soruna uluslararası bir boyut kazandırmış olsalar da eylemlerinin yaptırımdan yoksun olması nedeniyle Erivan, Dağlık Karabağ'ın yanı sıra bölgeyi çevreleyen yedi Azerbaycan kentini işgal etmiştir. Yaşanan savaş sonrasında Azerbaycan bir milyona yakın göçmen nüfus sorunu ile karşı karşıya kalırken, işgal altındaki toprakların sahip olduğu imkânlardan da mahrum kalmıştır. Bunun yanında işgalin süresi uzadıkça maddi-manevi değerler üzerindeki tahribat ve yıkımlarla bölgedeki Azerbaycanlı varlığı sistematik biçimde yok edilmeye çalışılmıştır.

1994 yılına gelindiğinde taraflar arasında imzalanan ateşkes anlaşması savaşı durdurmuş olsa da sınır hattında yaşanan çatışmalar, Kafkasya'nın dünyanın en militarize bölgelerinden biri olarak anılmasına sebep olmuştur. Öyle ki 2016 yılındaki Dört Gün Savaşları 22 yıl aradan sonra

gerçekleşen en büyük çatışma olarak lüteratüre geçmiş, iki taraftan onlarca asker yaşamını yitirmiştir. Bununla birlikte savaşla elde edilen kısmi ilerleyiş Azerbaycan kamuoyunda büyük bir beklenti oluşturmuştur. Çok geçmeden Laletepe yüksekliğinin işgalden kurtarılması ile güvenliği sağlanan Çocuq Mərcanlı köyünün yerleşime açılması süreci başlatılmıştır. Bu kapsamda işgal altındaki toprakların geri alınması halinde Bakü yönetiminin izleyeceği yol haritası köy üzerinden belirlenmiştir. Gerekli alt ve üst yapı çalışmalarının ardından, gönüllülük esasına göre köy yerleşime açılmıştır. Azerbaycan yönetimi köye gelen göçmenler için istihdam olanakları da yaratmış, tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için köy halkına teşvik ve yardımlar verilmiştir.

Aradan geçen süreçte Minsk Grubu'nun, sorunun çözümünden ziyade statünün devamından yana olan tutumu ve uluslararası alanda Dağlık Karabağ sorununa olan ilginin azalmış olması diplomatik çözüm yolunun tıkanmasına yol açmıştır. Nitekim 27 Eylül 2020'de başlayıp 10 Kasım 2020'de son bulan savaşla Azerbaycan 27 yıllık işgale son vermiş ve topraklarının büyük çoğunluğunu geri almıştır. Çok geçmeden "Böyük Qayıdış" adı verilen programı uygulamaya başlayan Azerbaycan'da göçmen sorununun çözülmesi ve bu insanların yurtlarına geri dönmeleri için çalışmalara hız verilmiştir.

Aradan geçen bir yılı aşkın süreçte işgalden kurtarılan topraklardaki faaliyetleri konu edinen bu çalışmada, söz konusu çalışmalar beş başlık altında ele alınmıştır. Bu noktada ilk olarak zarar tespiti yapılmış ve savaştan zarar gören ailelerin, gazilerin ve şehit yakınlarının ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Yine, bölgenin iskâna açılabilmesi için güvenliğin sağlanması öncelikli konuların başında gelmektedir. Bu bağlamda, gerek sınır hattı gerekse işgal altındaki kentlerin mayından temizlenmesi işlemleri devam etmektedir. İkinci olarak alınan kararların hızlı ve şeffaf bir şekilde yürütülmesi için bir takım yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda işgalden kurtarılan topraklara Cumhurbaşkanının Özel Temsilciliği açılmış olup bölgedeki zararın tespiti için bir Devlet Komisyonu ve koordinasyonun sağlanması için de Koordinasyon Merkezi kurulmuştur. Bunun yanında savaştan etkilenen kesimlere ekonomik destek sağlanması için Yaralılara ve Şehit Ailelerine Destek Fonu, bölgeye verilen zararın giderilmesinde yapılacak yardımlar için de Karabağ Canlandırma Fonu kurulmuştur. Üçüncü olarak, bölgede alt yapı ve lojistik çalışmalarına başlanmış olup bölgeyi Azerbaycan'a ve uluslararası alana entegre edecek kara, demir ve hava yolu bağlantıları planlanmıştır. Sözü edilen ağlarla bölge ticaretinin geliştirilmesi ve bölgenin turizm faaliyetlerine açılması hedeflenmektedir. Gerekli alt yapı çalışmalarının ardından bölgede üst yapı projelerine geçilmiş olup evler, hastaneler, okullar ve müzeler gibi sosyal ve toplumsal yaşamın oluşturulmasını sağlayacak yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Özellikle Şuşa, Zengilan ve Ağdam'daki pilot alanlarda yapılan çalışmalar, ilk göçmenlerin yakın dönemde bölgeye yerleştirileceği izlenimini vermektedir. İskân sürecinin Çocuq Mərcanlı'da olduğu gibi gönüllülük esasına ile yapılması planlanmaktadır. Öyle ki, Bakü yönetiminin savaşın son bulduğu dönemden itibaren Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Devlet Komitesi'nin resmi sayfasına göçmenlerin beklenti ve isteklerinin de sorulduğu bir anket yerleştirmesi dikkate değerdir. Son olarak bölge sakinlerinin istihdam sorunu yaşamamaları için ekonomik faaliyetlerin kurulmasına başlanılmış olup, tarımsal üretime geçilmiştir. Bölgenin yerleşime açılma sürecinde en son teknolojik imkânlardan faydalandığı ve hem kırsal hem kentsel alanda çevreye duyarlı projelerin geliştirildiği ifade edilmektedir.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, bir yıl gibi kısa bir zamanda yapılan düzenleme ve uygulamaların önemli olduğu belirtilmelidir. Kurumsal ve hukuksal düzenlemelerin yanı sıra gerek savaş dönemi gerekse sonrasında cumhurbaşkanının sık sık kamuoyuna yapılan işlemlerle ilgili bilgi vermesi sürecin şeffaf bir şekilde yürütülmeye çalışıldığını göstermektedir. Bununla birlikte 30 yılı yakın bir süredir doğdukları topraklardan uzak olan Azerbaycanlı nüfusun bölgeye göçünün sağlanmasında istihdam olanaklarının belirleyici olacağı; sağlık, eğitim, kültür-sanat gibi olanakların gelişmişliğinin de göçe olan isteği destekleyeceği öngörülebilir. Özellikle içinde yaşadıkları zor koşullar göz önünde bulundurulduğunda, uygulanan politikalarla onların dönüşünün bir 'yeniden doğuş' olarak

değerlendirilerek, dönüş sürecinin sancularından arındırılması ve yurtlarının onlara kucak açtığı hissettirilmesi önemlidir. Son olarak 10 Kasım tarihli anlaşmada iki taraftan göçmenlerin bölgeye geleceği düşünüldüğünde, Ermeni nüfusu kapsayacak, onların sosyal ve toplumsal yaşama uyumlarını sağlayacak, dini-kültürel yaşamlarını devam ettirmelerine olanak sağlayacak bütünleştirme projelerinin geliştirilmesi gerektiği de ifade edilmelidir. Yıllardan beri süregelen çatışma halinin halklarda yarattığı kin, nefret gibi duyguların aşılması ve barış ortamının tesis edilmesi noktasında söz konusu projelerin katkısı son derece önemlidir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Esra Banu Sipahi, Bahar Özsoy, Musa Qasımlı

Kaynakça

- 12 беженцев вернулись в Нагорный Карабах за сутки (2021). Erişim adresi: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/361477>.
- Abdullayev, M. (2021a, 29 Aprel). Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində Böyük Qayıdış üçün bütün zəruri tədbirlər görülür. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e59317_az.html.
- Abdullayev, M. (2021b, 2 İyul). Azərbaycan Vətən müharibəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdışı yüksək səviyyədə təmin etmək əzmindədir. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: https://www.yeniazerbaycan.com/Arxiv_e60262_az.html.
- Abdullayev, M. (2021c, 15 Yanvar). Azərbaycan işğaldan azad edilən bütün əraziləri tezliklə cənnətə çevirəcək. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e57807_az.html.
- Abdullayev, M. (2021d, 17 Fevral). Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında bərpa işləri planlı şəkildə və ən yüksək səviyyədə aparılacaq. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e58338_az.html.
- Abdullayev, M. (2021e, 21 Avgust). Azərbaycanda işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirilib. *Yeni Azərbaycan*. Erişim adresi: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e60831_az.html.
- Aslanlı, A. (2015). *Karabağ sorunu ve Türkiyə-Ermenistan ilişkileri*. Ankara: Berikan Ofset Matbaa.
- Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 02 fevral 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/50474>.
- Azərbaycan Respublikası, Cəbrayıl Rayonu İcra Hakimiyyəti. Rayon haqqında. Erişim adresi: <http://www.cabrail-ih.gov.az/page/58.html>.
- Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Erişim adresi: <http://www.human.gov.az>.
- Babayev, A. (2020). Nagorno-Karabakh: The genesis and dynamics of the conflict. A. Babayev, B. Schoch ve H. Joachim (Ed). *The Nagorno-Karabakh deadlock* içinde (ss. 17-38). Wiesbaden: Springer VS.
- Baghirov, O. (2021). Azerbaijan aims to transform liberated territories to high-tech area. Erişim adresi: <https://www.eurasiareview.com/28032021-azerbaijan-aims-to-transform-liberated-territories-to-high-tech-area-oped/>.
- Broers, L. (2016). *The Nagorny Karabakh conflict defaulting to war*. Russia and Eurasia programme. Chatham house, July 2016.
- Cavanaugh, C. (2016). OSCE and the Nagorno-Karabakh peace process. *Security and Human Rights*, 27, 422-441.

- Gozalov, G. (2021). Yeni Nahcivan koridoru ve bölgesel işbirliğine katkıları. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-yeni-nahcivan-koridoru-ve-bolgesel-isbirligine-katkilari/2256165>
- Həsənov, Ə. (2016). *Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasətinin Əsasları*. Bakı: "Zərdabi LTD".
- IDMC (2010). *Azerbaijan: After Some 20 Years, IDPS Still Face Barriers to Self-reliance*. Norwegian Refugee Council. Erişim adresi: <https://www.internal-displacement.org/>.
- IDMC (2020). *Global Report on Internal Displacement*. Norwegian Refugee Council. Erişim adresi: <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/>.
- International Crisis Group (2017, June). *Nagorno-Karabakh's gathering war clouds*. Europe Report No.244, Brussels.
- İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. 06 yanvar 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/49933>.
- Kofman, M. ve Leonid N. (2020). The second Nagorno-Karabakh war, two weeks in. Erişim adresi: <https://warontherocks.com/2020/10/the-second-nagorno-karabakh-war-two-weeks-in/>.
- Mahmudov, Y. ve Şükürov, K. (2005). *Qarabağ, Real Tarix, Faktlar, Sənədlər*. Bakı: Təhsil.
- Mehdiyev, A. (2020, 7 Oktyabr). İlham Əliyev: "Cəbrayıl bizimdir!". Erişim adresi: www.azerbaijan-news.az.
- Neciyev, E. (2011). Azərbaycan'ın sovyetləşdirilməsi sürecinde Karabağ problemi. *Ermeni Araştırmaları*, 39, 163-186.
- OHCHR (2020, November). Nagorno-Karabakh conflict: Bachelet warns of possible war crimes as attacks continue in populated areas. press release.
- Özsoy, B. ve Aydemir Baş, F. B. (2022). Küresel çözümsüzlükten vatan muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun rolü üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 143-160.
- Özsoy B. ve Sipahi, E. B. (2017). Azərbaycan'da qaçqınlara ve mecburi köçkünlərə yönelik politikalar: Kendi vatanında mülteci olmak. A. Yatkın (Ed), Uluslararası Göç ve Mülteci Sorununun Çözümünde Kamu Yönetiminin Rolü: *XI. Kamu Yönetimi Sempozyumu (KAYSEM) Bildiri Kitabı* içinde (ss. 1615-1634), Elazığ: Fırat Üniversitesi, Atatürk Kültür Merkezi.
- Özsoy, B., Sipahi, E. B. ve Khashimov, M. (2020). Kafkasya'da ruhsuz bırakılmış şehirler: İşgal altındaki Azerbaycan toprakları. *Qafqazşünasların II Beynəlxalq Forumu* içinde (ss. 439-445), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Paul, A. ve Sammut D. (2016). *Nagorno-Karabakh: Is it time to bring peacekeeping and confidence building back on the agenda?*. Discussion paper, European Policy Center.
- Perruchoud, R. ve Redpath-Cross, J. (2011). *Glossary on migration*. International Organization for Migration, Geneva.
- President of the Republic of Azerbaijan (2020). Statement by the president of the republic of Azerbaijan, prime minister of the republic of Armenia and president of the Russian federation. Erişim adresi: <https://president.az/en/articles/view/45923>.
- Prezident İlham Əliyev: Azad edilmiş torpaqlarda minatəmizləmə işləri birinci dərəcəli vəzifədir. 05 fevral 2021. Erişim adresi: https://www.yeniazerbaycan.com/Gundem_e58157_az.html

- Prezident İlham Əliyevə və birinci xanım Mehriban Əliyevaya Şuşa şəhərinin baş planı təqdim olunub. 30 Avqust 2021. Erişim adresi: https://www.yeniazerbaycan.com/Arxiv-_e60880_az.html.
- Qasımlı, M. (2015). 1828 yılından günümüze Karabağ topraklarında demografik süreçler. *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine bir Tehdit* içinde (ss. 28-31). Ankara: Neyir Matbaacılık.
- Qasımlı, Musa (2016). *Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək Erməni iddiaları: Tarix–olduğu kimi (1920-1994-cü illər)*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.
- Quliyeva, S. (2017). *Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğində Aprel döyüşlərinin rolü*. Bakı: M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası.
- Rəhimli, Z. (2019, 28 Noyabr). Lələtəpədə dalğalanan üçrəngli bayrağımızın Xankəndində dalğalanacağı gün uzaqda deyil. Səs qazeti.
- Rehimov, R. (2017). Dağlık Karabağ'a 'büyük dönüş'ün başlangıcı: Çocuk Mercanlı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr>.
- Rzayev, R. (2015). Azerbaijani community of the Nagorno-Karabakh region: Quest for peace, justice and returning home. *Displacement, Refugees and Migration in the Caucasus and Eurasia, Caucasus International*, 5(1), 101-106.
- Sezer, K. (2021). Karabağ'da gözlem başladı. Yeni Şafak. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/gundem/karabagda-gozlem-basladi-3596814>
- Sipahi, E. B. ve Özsoy, B. (2017). Kafkaslar'da bir kentkırım örneği olarak Şuşa. *Qafqazşünasların Birinci Beynəlxalq Forumu* içinde (ss. 235-242), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Sukiasyan, N. (2021, 2 January). *Armenian-Russian relations from revolution to war*. BRIEF, European Union Institute for Security Studies.
- Tuncel, T. K. (2016). Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da yaşanan 4 gün savaşı. *Ermeni Araştırmaları*, 53, 301-338.
- UN Refugee Agency (2009). Azerbaijan: Analysis of gaps in the protection of internally displaced persons (IDPs). Erişim adresi: <https://www.unhcr.org/protection/convention-/4bd7edbd9/azerbaijan-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html>
- UN Refugee Agency (2018). *Global trends forced displacement in 2018*. Erişim adresi: <https://www.unhcr.org-/globaltrends2018/>.
- YAŞAT Fondun fəaliyyət istiqamətləri üzrə 19 milyon manatdan çox vəsait xərclənib. *Azər TAC*. 22 Aprel 2021. Erişim adresi: https://azertag.az/xeber/YASAT_Fondun_fealiyyet_istiqametleri-_uzre_19_milyon_manatdan_chox_vesait_xerclenib_VIDEO-1762253.
- Yunusov, A. (2013). *Asylum seekers, refugees, and IDPs in Azerbaijan: Issues and perspectives*. CARIM-East Explanatory Note 13/125. Migration Policy Centre.

Kararname ve Emirler

6 Haziran 2021 tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində kənd təsərrüfatına dəymiş ziyanın aradan qaldırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 06 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52385>

- 6 Haziran 2021a tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhalinin əmlakına dəymiş ziyanla bağlı maddi yardım ödənilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 06 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52383>.
- 6 Haziran 2021b tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində zərər vurulmuş obyektlərin bərpası və təmir-tikinti işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 06 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52382>.
- 6 Kasım 2020 tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 06 noyabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/45635>.
- 14 Aralık tarihli emir: 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 14 dekabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/48975>.
- 3 Aralık 2020 tarihli emir: Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 03 dekabr 2020. Erişim adresi: - <https://president.az/articles-48455>.
- 3 Aralık 2020 tarihli emir: Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksinin və Zəfər muzeyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 03 dekabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/48457>.
- 3 Mayıs 2021 tarihli emir: Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 03 may 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/51355>.
- 4 Ocak 2021 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi: “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 04 yanvar 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/49876>.
- 4 Ekim 2021 tarihli emir: Cəbrayıl şəhər mərkəzi xəstəxanasının layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 04 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53318>.
- 4 Ekim 2021a tarihli emir: Cəbrayıl şəhərində məktəb binasının layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 04 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53320>.
- 7 Mayıs 2021 tarihli emir: Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 07 may 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/51394>.
- 8 Aralık 2020 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesi: Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək

- fondunun (“YAŞAT” Fondu) yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 08 dekabr 2020. Erişim adresi: <https://president.az/articles/48582>.
- 7 Temmuz 2021 tarixli Cümhurbaşkanı kararnamesi: Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 07 iyul 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52389>.
- 8 Mayıs 2021 tarixli emir: Şuşa şəhərində yeni ümumtəhsil məktəbinin tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 08 may 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/51417>.
- 15 Haziran 2017 tarixli emir: Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndində bərpa işlərinin davam etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 15 iyun 2017 Erişim adresi: <https://president.az/articles/24222>.
- 14 Şubat 2018 tarixli emir: Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin edilməsi üçün əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 14 fevral 2018. Erişim adresi: <https://president.az/articles/27049>.
- 17 Ekim 2021 tarixli emir: Füzuli Memorial Kompleksinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 17 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53503>.
- 19 Ocak 2021 tarixli Cümhurbaşkanı kararnamesi: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndələri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 19 yanvar 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/50281>.
- 20 Ekim 2021 tarixli emir: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda yerləşən Zəngilan şəhərinin Baş planının hazırlanması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 20 oktyabr 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/53621>.
- 22 Haziran 2021 tarixli emir: Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 22 iyun 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52219>.
- 25 Haziran 2021 tarixli Cümhurbaşkanı kararnamesi: Şəhid ailələri üzvlərinin, müharibə ilə əlaqədar xəsarət almış hərbi qulluqçuların və əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin müraciətləri üzrə vahid əlaqələndirmə mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 25 iyun 2021. Erişim adresi: <https://president.az/articles/52315>.
- 30 Aralık 2020 tarixli 1241 sayılı Cümhurbaşkanı kararnamesi: Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı bir sıra məsələlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 30 dekabr 2020-ci il № 1241, Erişim adresi: <http://www.e-qanun.az/framework-/46614>

Araştırma Makalesi / Research Article

ALMANLARIN OSMANLI COĞRAFYASINDA ÜNİVERSİTE AÇMA GİRİŞİMLERİ (1908-1918)*

Zafer ATAR¹

Öz

Osmanlı coğrafyası, XIX. yüzyıl başlarından itibaren siyasi, ekonomik ve askeri alanda olduğu gibi eğitim alanında da uluslararası rekabetin odağı haline gelmiştir. Bu anlamda, İngiltere, Fransa ve Amerika arasında yaşanan rekabet sürecine yüzyılın son çeyreğinde Almanya da dâhil olmuştur. Kısa sürede Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerinde birçok okul, kilise, yetimhane ve hastane açan Almanlar, diğer batılı devletler gibi eğitim ve kültürel açıdan Osmanlı topraklarında söz sahibi olmuşlardır. Almanların bundan sonraki hedefleri ise, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bir Türk-Alman Üniversitesi kurmak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Osmanlı Devleti, okul, eğitim, üniversite.

ATTEMPTS IN OPENING UNIVERSITY IN OTTOMAN GEOGRAPHY BY THE GERMANS (1908-1918)

Abstract

Ottoman geography was started to be the playground of international competition in terms of political, economic, military and also educational areas at the beginning of the XIX century. Within this context, at the last quarter of the century, Germany was newly added to the already international competitors such as England, France and USA. In a short while, Germany founded many schools, churches, orphanages, and hospitals in the different parts of the Ottoman geography. Therefore, similar to the other Western countries, Germans also had a significant influence in terms of educational and cultural point of views on the Ottoman lands. Further, Germany also exerted great efforts to set up a German University within the borders of the Ottoman state.

Keywords: Germany, Ottoman State, school, education, university.

* Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi BAP Birimi tarafından 2013-076 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

¹ Doç.Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü atarzafer@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7559-7305.

Başvuru Tarihi (Received): 07.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkiler köklü bir geçmişe dayanmaktadır. 1871 yılında Alman Milli Birliği'nin kurulmasına kadar Prusya² ile sürdürülen dostane ilişkiler, bu tarihten itibaren Alman İmparatorluğu ile devam ettirilmiştir. Özellikle 1888 yılında II. Wilhelm'in tahta geçmesiyle birlikte, Almanya'nın Osmanlı Devleti ve onunla bağlantılı olarak Ortadoğu'ya yönelik politikalarında (Gencer,2002;37-Atar,2015;54) siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve nihayetinde çalışma konumuzda olan eğitim hususlarında önemli değişiklikler olmuştur.

Özellikle II. Abdülhamid döneminde doruk noktasına ulaşan Türk-Alman ilişkilerinin karşılıklı işbirliği ve dostluk esasına dayalı olarak geliştiği ifade ediliyorsa da, bu ilişkileri daha çok Alman menfaatlerini koruma ve kollama olarak nitelendirmek mümkündür³. Ancak bu nitelendirme, gitgide birbirine daha çok yaklaşan ve dolayısıyla birbirini daha iyi tanımaya başlayan iki milletin birbirlerine karşı besledikleri samimi duyguları menfi olarak etkilememiştir. Zira Türkiye ve Türkleri yakından tanıma fırsatı bulmuş olan bazı Almanlar, zamanla Türklere karşı hissettikleri samimi duyguları ifade etmekten kaçınmamışlardır. Nitekim Von der Goltz⁴, Türklerle ilgili olarak “*eğitilmiş Türk askerlerinin Prusyalılara düşünce ve yaratılıştaki çok yakın olduğunu*” ifade etmektedir. Yine aynı dönemde Kannenberg, Türkleri “*doğunun Almanları*” olarak tanımlamaktadır (Küntzer, 1897;14-Grothe,1914;273). Moltke'nin Türkiye Mektuplarında isimli eserde de, “*Türkler doğunun centilmenleri, dürüst, namuslu, kanaatkâr, zeki, cesur ve sadık halk olarak*”(Jackh, 1915;21) tasvir edilmektedir.

Tabii ki Almanların böylesine olumlu görüşler beyan etmelerinin arka planında, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan coğrafyaya yönelik emel ve hedeflerinin önemli payı bulunduğunu göz ardı etmememiz gerekir. Zira bizi böyle bir araştırmaya sevk eden önemli hususlardan birisi de budur. Yani Almanya'nın Osmanlı Devleti ile olan askeri, siyasi ve ekonomik ilişkileri üzerine bugüne kadar birçok çalışma yapıldığını bilmekteyiz. Ancak Almanya'nın kültürel ve eğitim alanındaki çalışmalarına dair yapılan araştırmalar oldukça azdır. Alanlarında ilk olma özelliği taşımaları ve titiz çalışmalar neticesinde ortaya çıkmış olmaları sebebiyle bu çalışmalar oldukça değerlidir. Örneğin Şamil Mutlu'nun “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar” (Mutlu, 1999) başlıklı doktora tezi içerisinde Almanya'ya ayrılan bölüm önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı şekilde Sezer Kılıç tarafından hazırlanan “Türkiye’de Alman Okulları” (Kılıç, 2005) başlıklı çalışma da araştırma konumuza ilişkin yapılan ilk çalışmalardan biri olma özelliğini taşımaktadır. Mustafa Gencer'in Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhı (1908-1918 Türk Alman İlişkileri ve Eğitim) (Gencer, 2010) adlı eseri konuya ilişkin bir diğer önemli eserdir.

1. Osmanlı Coğrafyasında İlk Alman Okulları

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik bilimsel faaliyetleri ilk olarak yazın alanında

² Osmanlı Devleti ile Prusya arasındaki tarihi ilişkilere dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, İstanbul 1984; Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul 1985; bilindiği üzere 1871 yılına kadar Almanya adıyla anılan bir devlet bulunmamaktaydı. Bugünkü Alman Devleti yerine 19. Yüzyılın ortalarına kadar 39 duka devletçik vardı. Her ne kadar bu devletçikler kendi aralarında iktidar mücadelelerinde bulunsalar da, netice itibarıyla Avusturya İmparatorluğu'na bağlıydılar. Bkz. Ogier Chiselin Bubeçq, *Türk Mektupları*, Çev. Hatice Özkan, İstanbul 2002, s. 1-19. Ayrıca bkz. Ramazan Çalık, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, *Türkler*, Cilt 16, Ankara 2002, s.813; Muzaffer Tepekaya, *Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)*, *Türkler*, Cilt 13, Ankara 2002, s.40.

³ Bahsi geçen dönemde Türk-Alman ilişkileri için bkz. İlber Ortaylı, *II.Abdülhamid Devrinde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981.

⁴ Goltz Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Çalık, Comlar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt 12, Sayı 26, Kasım 1996.

gerçekleşmiştir. Bu, Almanların kendi yazın eserlerini Türkçeye çevirmeleriyle başlamıştır.

Almanya izlemiş olduğu bu politika ile Fransızcanın Osmanlı bilim hayatında var olan etkisini önlemeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla öncelikli olarak Osmanlı toplumunun Alman kültürüyle tanışmasının ve Almancanın da zamanla seçkin tabaka arasında yerleşmesinin hedeflendiği söylenebilir. Buradan hareketle İstanbul'da ve Anadolu'da Alman okullarının açılması bu politikanın tamamlayıcı ögeleri olarak belirmektedir. Alman derneklerinin etkisiyle 1870 yılında İstanbul'da Alman Hastanesi projesinin hayata geçirilmesi ve yaklaşık 14 kadar Alman okulunun farklı tarihlerde açılması, XIX. yüzyılda Türk-Alman bilimsel ilişkilerinde yaşanan önemli gelişmelerdendir (Türk-Çınar, 2013; 46-47).

Şunu da ifade etmemiz gerekir ki; Almanya tıpkı İtalya gibi siyasi birliğini tamamladıktan sonra daha aktif olarak misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Almanlar, Alman kültürünü Türkiye'de tanıtmak ve yaygınlaştırmak, gayrimüslim tebaayı kendi mezheplerine dâhil edebilme düşüncesini gerçekleştirebilmek üzere Anadolu coğrafyasında faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu bağlamda Osmanlı toprakları üzerinde, özellikle de Alman uyrukluların çoğunlukta bulunduğu yerlerde okul açma çabasında olmuşlardır. Okul açmak için bölge halkını maddi-manevi çeşitli yardımlarla kazanmaya gayret etmişler, adeta kendilerini destekleyecek kamuoyu yaratmaya çalışmışlardır. Almanya, özellikle ekonomik olarak faaliyet içerisinde bulunmayı planladığı bölgelerde gereksinim duyacağı Osmanlı gençlerini yetiştirmek üzere Alman propagandistlerinin tavsiyesiyle, yoğun bir şekilde okul, hastane, yetimhane ve kiliseler açmaya başlamıştır (Ortaylı, 1981; 49-51).

Bu bağlamda 1846-1871 yılları arasında İzmir'de üç, İstanbul Beyoğlu'nda bir, Aydın'da bir ve Kudüs ile çevresinde altı tane olmak üzere kısa sürede Almanların on bir tane okul açtıklarını görmekteyiz (Mutlu, 1999; 77). Milli birliklerini tamamladıkları 1871 yılı sonrasında ise Osmanlı coğrafyasındaki Alman okullarının sayısı hızla artmıştır. Bu duruma örnek olarak, Yedikule Alman Okulu (İstanbul 1875), Karaağaç Alman Okulu (Edirne 1883), Haydarpaşa Alman Okulu (Haydarpaşa 1895), Eskişehir Alman Okulu (Eskişehir 1896), Alman Erkek Okulu (İzmir 1893), Alman Protestan Okulu ve Öğretmenevi (Yafa 1890), Saronalı Alman Okulu (Yafa 1871), Alman Okulu (Kudüs 1878), Beytü'l-lahm Alman Protestan Okulu'nu (Kudüs 1887) verebiliriz (Kılıç, 2005; 114). Bunların dışında Almanlar, Amasya, Urfa, Elazığ, Van, Maraş, Muş, Adana, Bağdat ve Halep'te yetimhaneler ile ilk ve orta dereceli pek çok okul açmışlardır⁵.

2. Osmanlı Coğrafyasında Almanların İmaj Çalışmaları

Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinde yer alan belgelerde, Almanya'nın Türkiye'ye dair kültürel politika hedeflerinin anlaşılır hale getirilmesinden bahsedilmektedir. Bunun için de özellikle bir takım dernek ve vakıfların kullanılmasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Nitekim Alman arşiv belgelerinde, bir yandan Almanya'nın devlet olarak Osmanlı coğrafyasında sürdürdüğü faaliyetleri, diğer taraftan yine devlet tarafından desteklenen dernek ve vakıfların çalışmalarını gündemden güne arttırdığı dönemlerde, Almanya'nın İstanbul'da bir kültür ve ticaret merkezi kurma planları içerisinde olduğunu görmekteyiz. Konuya ilişkin Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde ulaştığımız bir rapor, Almanya'nın bu meseleyi ne kadar ciddiyetle ele aldığını açıkça ortaya koymaktadır. "İstanbul'da Bir Alman Kültür ve Ticaret Merkezinin Kurulması Hakkında Rapor" başlığını taşıyan belgede şu bilgilere yer verilmektedir (PA AA, R63458; Bl. 18-20)⁶:

"Türk halkı, Almanya'ya dair çok fazla bilgi sahibi değildir. Bunun nedeni de, 100 yıldır Fransızların doğudaki kültürel hâkimiyetidir. Bu durum günümüzdeki Osmanlı-Alman ittifakına uygun değildir. Türkiye'de bir an önce Almanya hakkındaki bilgilerin arttırılması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle Almanya

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mutlu, agt.,s 76-115.

⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts-Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (PA AA).

daha fazla tanıtılmalıdır. Zira Türkler, Fransızlar hakkında oldukça fazla bilgiye sahiptir. Çünkü Türkiye’de, Fransızca oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Bizim için yol çok uzundur. Almancanın bir an evvel hedefe ulaşması ve daha çok göz önünde bulunması için bir yol vardır. Şöyle ki, Türkler için önem arz eden bölgelerde Alman kültür ve ekonomik yaşamını yeterince tanıtmamız gerekiyor. Yani resimlerle, deneylerle, verilerle Alman kültür ve medeniyetini Türkiye’de göz önünde bulundurmalyız. Alman kültür ve ekonomik yaşamını Türkiye’de tanıtmak için şunlara ihtiyaç duyulmaktadır;

- Sinema gösterimi ve her türlü sunum için bir salon
- Alman müziğinin tanıtımı için bir müzik salonu
- Alman dergi ve gazeteleri için okuma salonu
- Almanca öğretimini yaygınlaştırabilmek için anfiler
- Alman ruhunu ve ekonomik düzeyini gösterebilmek için bir sergi salonları, örneğin Almanya’nın büyüklüğü yani dünyadaki durumu, nüfusu, üretimi ve ticareti gibi hususların diğer devletler ve Osmanlı Devleti ile mukayesesini ortaya koymamız gerekmektedir. Bu bağlamda;

Alman tarihi, anayasası, şehirleri, toprakları, çiftçiliği, madenciliği, endüstrisi, ticareti, denizciliği, savaş filosu-donanması, orduları, eğitimi, toplumu, bilimi, icatları, sanatı, kadın eğitimi, işçiliği ve sağlık sektörü gibi hususların tanıtımını yapmamız gerekmektedir. Bütün bu planlamaların gerçekleştirilebileceği en iyi yer İstanbul’dur. Bunun için yeterli bir arsa ve büyük bir bina gerekmektedir. Bu faaliyetlerin gerçekleşmesi için İstanbul’daki Alman kültür misyonundan üyeler, askeri misyonundan üyeler ve Alman okullarında görev yapan öğretmenlerden istifade edilebilir. Yukarıda gereksinim duyduğumuz salonların inşası için aşağı yukarı birkaç yüz bin mark ve senelik gider olarak da elli bin marka ihtiyaç duyulmaktadır”.

Rapordan da anlaşıldığı üzere Almanya, Türkiye’ye yönelik bir imaj çalışması içerisine girerek, güçlü ve medeni bir ülke olduğunu Türk kamuoyuna yansıtma gayreti içerisinde. Bunu başardığı takdirde Türkiye’de uzun süreden beri hâkimiyet kurmuş olan Fransız kültürünün yerine, Alman kültür ve medeniyetini ikame etmiş olacaktır.

3. Osmanlı Coğrafyasında Üniversite Kurma Fikrinin Ortaya Çıkışı

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Almanlar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle de 1871 yılında milli birliklerini tamamladıktan sonra, Osmanlı coğrafyasında birçok ilk ve orta dereceli okul açmışlardır. Ancak İngiltere, Amerika ve Fransa’nın aksine bu coğrafyada bir yüksekokula/üniversiteye sahip değillerdi. Bu şartlar altında Osmanlı coğrafyasında bir Türk-Alman Yüksekokulu kurulması fikri ilk kez 1908 yılında gündeme gelmiştir. Alman Ön Asya Komitesi’nin (*Deutsche Vorderasienkomitee*) yayınladığı “*Beiträgen zur Kenntnis des Orients*”⁷ başlıklı yazıda bu konu ele alınarak, böyle bir okulun açılmasının gerekliliği ve önemi üzerinde durulmuştur⁸. Ancak aynı yıl içerisinde yani 1908’de, Osmanlı Devleti’nde meşrutiyetin ilanı ve arkasından II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi gibi hadiselerden olsa gerek, konu uzun bir süre Alman makamlarının gündemine gelmemiştir. Yaklaşık 4 yıl sonra ise, bu sefer başkanlığını Dr. Ernst Jäckh’nin yaptığı *Deutsche Orientkomitee*, Türkiye’de bir Türk-Alman Yüksekokulu

⁷ “Doğu Hakkında Bilgiler”.

⁸ Alman Ön Asya Komitesi Başkanı Hugo Grothe tarafından Alman Dışişleri Bakanlığına yazılan 5 Haziran 1912 tarihli mektup. Bkz. Bundesarchiv (Berlin Federal Arşivi), AA 39531, B1.6.

kurulması fikrini tekrar gündeme getirmiştir.

Bu süreçte Hugo Grothe'nin başkanlığını yaptığı Alman Ön Asya Komitesi ile Jackh'nin başkanlığını yaptığı Alman Doğu Komitesi arasında bir ihtilafın ortaya çıktığını görmekteyiz. Zira konuyu ilk kez 1908 yılında gündeme getiren Grothe, Türkiye'de kurulması planlanan yüksekokul için kendilerinin bir anlamda devre dışı bırakıldıkları kanaatine kapılarak, Jackh'nin çalışmalarını Alman Dışişleri bakanlığı nezdinde protesto etmiştir (AA, 39531;Bl. 34). Grothe bir kopyası da Dışişleri Bakanlığı'nda bulunan ve Jackh'e gönderdiği mektupta; "... Dışişleri Bakanlığı'na gelen belgelerden, çalışmalarınızın durumunu görmekteyiz. ...Kurulması planlanan Türk-Alman Yüksekokulu'na dair çalışmalarda, Alman Ön Asya Komitesi ve benim düşüncelerim ciddiye alınarak, planlamaların altında Alman Ön Asya Komitesi'nin de imzasının bulunması garantisinin verilmesi kaydıyla, ileride (sizinle) Dr.Jackh ile çalışmaktan memnun olurum" (AA, 39531;Bl. 1-2) demektedir. Grothe mektubun devamında, "Türkiye'de kurulması planlanan yüksekokul ile ilgili olarak, akademisyenlerin, oryantalistlerin, halkbilimcilerinin, politikacıların ve seyyahların, konuya ilişkin görüşleriyle izlenimlerini de kapsayan geniş kapsamlı bir rapor hazırlayacağım. Ben bu planı, ciddi bir bilimsel çalışma ile hazırlamayı düşünüyorum. Dolayısıyla siz de düşünceleriniz içeren bir mektup ile cevap verirseniz çok sevinirim" demektedir.

İlerleyen süreçte yine Grothe ile Jackh arasında konuya ilişkin görüşmelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu sefer Ernst Jackh'ın, Hugo Grothe'ye bir mektup gönderdiğini arşiv belgelerinden anlamaktayız. Mektupta, Grothe'nin isteği üzerine Ernst Jackh'ın Münih'e geldiğini ve onunla görüşebilmek için 4 gün Münih'te beklediği ancak görüşmenin gerçekleşmediğini anlamaktayız. Nitekim Ernst Jackh mektubunda;

"eğer görüşebilseydik 4 hafta önce üzerinde konuştuklarımız hakkında bir sonuca ulaşabilirdik" demektedir. Mektubun devamında "anlamadığım nokta şudur ki, sizin komitenizin yani Alman Ön Asya Komitesi hala neden tereddüt ediyor ve sürekli soru soruyor. Biz bütün planlama ve çalışmaları yapmış olmamıza rağmen, siz sadece bir onay vermekte bile tereddüt ediyorsunuz. Bizim yaptığımız sadece bir ön çalışma ve gizli kalacak. Zaten hali hazırda savaş durumunu (Balkan savaşlarını kastediyor) göz önünde bulunduruyoruz. Sizin komitenizin taleplerine dair tekraren garanti veriyorum. Beş haftadır size herşeyin hazır olduğuna dair mektup yazıp, telgraf çektim. O zaman (5 hafta önce) Berlin'den ayrılırken bana en geç bir hafta içerisinde 6-8 kişinin ismiyle onay vereceğinizi söylemiştiniz. Ama o günden bugüne sizin tarafınızdan soru üstüne soru tereddüt üstüne tereddüt geliyor.

Sizden rica ediyorum; kendinizi benim yerime koyun. Ben kış aylarından beri okul için bakanlık müsteşarı Wachter ile çalıştım. Aynı zamanda Kaiser'in huzuruna çıkarak açıkça onay aldım. Yine büyükelçi Marschall von Biberstein'in raporundan oradaki ortamın uygun olduğu kanaatine vardım. Ayrıca Berlin'i ziyaret ettim ve burada ileri gelen kişilere genelgenin Mayıs sonunda gönderileceğini söyledim. Ama bugün Haziran sonu ve siz beni Temmuz'un ortasına kadar oyalıyorsunuz. Ancak ben kararınızı bekleyemeyeceğim. Bundan dolayı Dışişleri Bakanlığı müsteşarı Zimmerman ile görüşmeye karar verdim. Tekrar rica ediyorum Dr. Grothe, 4 hafta önce bana söylediğiniz şekilde bir an önce telgraf yoluyla bana yetkiyi altına isminiz yazarak gönderin. En geç 2 Temmuz'a kadar. Size teminat veriyorum ki, hiçbir şekilde kişisel çıkar gözetmediğimi, bütün gücümü, dikkatimi ve enerjimi Türkiye'deki Alman okulları işine verdiğimi bildirmek istiyorum" (AA, 39531;Bl. 19-21) demektedir.

Bu mektuplaşmadan anlaşılacağı üzere Grothe ile Jackh arasında veya başka bir ifadeyle temsil

ettikleri komisyonlar arasında bir çekişmenin olduğu anlaşılmaktadır. Zira burada daha fazla ön planda olma ya da kişisel farklı çıkar hesaplarının olduğu düşünülebilir. Ancak nihayetinde taraflar aralarında anlaşmışlar ve yüksekokulun kurulması için bir hazırlık komisyonu kurulması hususunda hemfikir olmuşlardır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Almanlar kendi aralarında, kültürel faaliyetlerinin zirvesi olarak da gördükleri, Osmanlı coğrafyasında bir “Alman-Türk Yüksekokulu” kurulması düşüncesinde görüş birliğine varmışlardı. Almanların zihninde böyle bir fikrin belirmesinde en büyük etken şüphesiz, İngiltere, Fransa ve Amerika’nın Osmanlı Devleti topraklarında yürüttükleri faaliyetlerdir. Zira İstanbul’da açılan Robert Kolejinde yüzlerce Osmanlı vatandaşı, Amerikan ruhu ve zihniyetine uygun olarak yetiştirilmekteydi. Aynı şekilde Fransa, Beyrut’ta açtığı Saint-Joseph Üniversitesi vasıtasıyla, Amerika ise Suriye Presbiteryan Koleji eliyle bölge halkına yönelik birtakım faaliyetlerde bulunmaktaydı. Ancak bahsi geçen devletlerin on yıllardır bu coğrafyada bulunmalarına rağmen Avrupa kültürünün bölgeye çok fazla nüfuz etmemesi, Almanya için bir fırsattı ve Almanya bu devletlerin bölge halkına yönelik planlarını bertaraf etmek zorundadır (AA, 39531;Bl. 7; Gencer, 2010; 206)⁹. Yani bir anlamda Almanya, İngiltere-Fransa ve Amerika’nın kültürel politikalarını sekteye uğratarak, ön plana çıkmanın planlamalarını yapmak zorundadır. Zira Fransa’nın Beyrut’ta açtığı Saint-Joseph Üniversitesi, Amerika’nın Suriye’de açtığı Presbiteryan Koleji gibi eğitim kurumlarını kim yakından takip ettiyse şu kaniya varmıştır ki; İngiliz, Fransız ve Amerikalı doktor, eczacı, çiftçi ve iş adamları, bu coğrafyanın insanların modernleşmesiyle birlikte ekonomiye olan katkılarını arttırmışlar ve sanayileşmenin en aktif aktörleri haline gelmişlerdir. Bu bağlamda hem Türk hem Arap düşüncesi on yıllardır Alman tekniği ve ekonomisinden özellikle tıp ve fen bilimlerinden uzak kalmıştır. Bu yüzden onları yükseköğretim seviyesinde bu alanlarla tanıştırmak gerekmektedir. Bu amaçla kurulacak olan Alman Yüksekokulu, eğitim amacını dini propaganda ile birleştirerek, Türkiye çevresi ile sınırdaş olan Mısır, Kafkasya ve İran’daki Müslüman ve Hristiyanları tartışmasızca kazanabilecek ve belki de böylelikle Fransız, İngiliz ve Amerikan eğitim kurumları gibi popüler ve etkili olabilecektir (Gencer, 2010; 206).

Almanları Osmanlı coğrafyasında bir yüksekokul-üniversite kurma fikrinin çıkış noktası tam manasıyla bu düşüncedir. Bu bağlamda Dışişleri Bakanlığında daha önce gerekli ön görüşmeler yapılmış ve nihayetinde bir komisyon kurulması ve komisyona Dışişlerini temsilen bir temsilci atanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Türk-Alman Yüksekokulu’nu açabilmek için Deutsche Bank, Dresdner Bank ve Deutsche Orient Bank’ta “Deutsche-Türkische Hochschule” ismiyle bir bağış hesabı açılmıştır (AA, 39531;Bl. 8,10-13). Bahsi geçen komisyonun onursal başkanlığına General Von der Goltz getirilmiştir. Berlin’deki Hazırlık Çalışmaları Komitesinin üyeleri ise, Deutsche Orientbank’tan Dr. Alexander, Dresdner Bank’tan Hjalmar Schacht, Dışişleri Bakanlığında Prof. Dr. Franz Schmidt, Dr. Ernst Jackh, Dr. Paul Rohrbach, Davis Trietsch’dır. Bunların dışında yüksekokulun kurulması için Prof.Dr. Hans Delbrück, D. Exz. Dernburg, L.M.Goldberger, Herbert M Gutmann, Dr. Johannes Lepsius, Dr.Paul Nathan, D.Frierich Naumann, Prof.Dr. Riesser, Prof.Dr. Friedrich Sarre, Prof.Dr. von Schmoller, Dr. P.von Schwabach, Dr. James Simon, Dr. Waldschmidt ve Dr. Kurt Weigelt gibi isimlerde katkıda bulunmaya hazır olduklarını belirtmişlerdir (AA, 39531;Bl. 14-15).

Almanların bir taraftan yüksekokul açma girişimlerini devam ettirirken, diğer taraftan da Osmanlı ülkesinde ki faaliyetlerine dair sık sık raporlar hazırladıklarını ve bu raporlarda kendi mevcudiyetlerini Fransa, İngiltere ve Amerika ile mukayese ettiklerini görmekteyiz. Bu durum neredeyse I. Dünya Savaşının sonlarına kadar devam etmiştir. Örneğin elçi Kühlmann’ın 30 Ocak 1917 tarihinde İstanbul’dan Almanya’ya gönderdiği rapor, Almanların içinde buldukları

⁹ Eine Deutsche Hochschule in der Türkei. (1912, Juli 13). *Südlliche Tageszeitung*, s. 1; (1912, Juli 18). *Vossische Zeitung*, s.3.

durumu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Zira bahsini ettiğimiz raporda, Almanların Türkiye'deki eğitim faaliyetlerine dair durumları, Alman vakıf- derneklerin özellikle kutsal topraklardaki çalışmaları, Türkiye'deki okullarda Almanca eğitim gören gençlerin sayısı vs. gibi hususlarda birçok bilgiye yer verilmiştir.

Raporda özetle şu bilgilere yer verilmiştir (PA AA, 64433; Bl.91-97)¹⁰; bizim yaptığımız çalışmalar, diğer devletler ve Amerikalılarla kıyaslanamaz bile. Sayı olarak çok az durumdayız. Ancak Türkiye'deki Almanlar için yeterli durumda olduğunu ifade edebiliriz. Buradaki okullarımız Almancanın yayılmasını yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan kutsal topraklardaki dernek ve vakıfların yaptıkları çalışmalar, Alman Katolikliğinin bahsi geçen bölgelerdeki temsilciliğini de yapmaktadırlar. Bu dernek ve vakıfların kutsal topraklarda, 10 kilise, 56 okul, 11 yetimhane, 16 anaokulu-yurt ve konukevi ile 10 mezarlığı bulunmaktadır.

Alman dernek ve vakıflarının yaptığı çalışmalara bakacak olursak,

1. İmparatoriçe Augusta-Victoria vakfı Zeytindağı'nda,
2. Hristiyanlık için Alman Yardım Derneğinin Adana, Van, Muş ve Maraş'ta yetimhane ve okulları bulunuyor. Ayrıca Maraş'ta hastanesi bulunuyor,
3. Kurucuları arasında Johannes Lepsius'un da bulunduğu "Die Deutsche Orientmission"un Urfa'da okul, hastane ve yetimhanesi bulunuyor,
4. Alman Protestan Derneği'nin Hayfa'da okul ve düşkünler için konukevi bulunuyor,
5. Der Deutsche Verein- Kutsal Topraklar Alman Derneği'nin, Kudüs Aziz Paul bakımevi ve okulu ile Tiberias'ta bir bakımevi bulunuyor. (Bu derneğin üyeleri 1904 yılında Kudüs'e hac için gitmiş olan Alman Katoliklerdir).
6. Türk-Alman Birliği'nin Adana'da okulu bulunuyor,
7. Protestan Kardeşler birliğinin Kudüs'te sığınmaevi/yurdu bulunuyor.
8. Kudüs Protestan Derneği'nin Kudüs ve civarında, kilisesi, okulu, yetimhanesi ve bakımevi bulunuyor,
9. Protestan Derneği'nin Kudüs'te Suriye yetimhanesi ve Nazareth'de (Hayfa'ya yakın bir bölge) bir başka yetimhanesi bulunuyor,
10. Alman Yahudileri Yardım Derneği'nin Yafa'da okul ve anaokulu bulunuyor,
11. Yine protestan bir cemaat olan Johanniterorden'in Kudüs'te bakımevi ve Beyrut'ta hastanesi,
12. Hayfa'da Yahudi Teknik Enstitüsü,
13. Frankfurt merkezli bir komitenin Yafa yakınlarındaki Petah-Tikua'da bir okulu bulunuyor,
14. Aziz Karl Borromaus Kardeşler cemaatinin Kudüs'te yurt, okul ve hastaneleri, Beyrut Hayfa'da okul ve bakımevleri bulunuyor,
15. Der Rheinisch-Westfälische Diakonissen Derneği'nin Kudüs'te hastanesi, ayrıca Beyrut, Halep ve İzmir'de yetimhane ve okul ve bulunuyor,
16. Frankfurt Ortodoks ve Yahudi Çıkarlarını Koruma Derneği'nin Yafa Bezirk'de okulu bulunuyor,
17. Filistin Yahudi Yetimleri Derneği'nin Fedsche'de bir yetimhanesi bulunuyor,
18. Tempel Cemaati'nin Kudüs'te okul ve hastanesi ile Kudüs, Yafa ve hayfa'da mezarlıkları

¹⁰ Büyükelçi Kühlmann'ın İstanbul'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 30 Ocak 1917 tarihli rapor.

bulunmaktadır.

Raporda da görüldüğü üzere, özellikle kutsal topraklara yönelik Alman dernek ve vakıflarının muazzam bir çalışması söz konusudur. Zira Almanya'nın milli birliğini sağlamadan önceki yıllara ait olan ve yukarıda yer verdiğimiz tablo incelendiğinde görülmektedir ki, 1871 öncesinde Osmanlı coğrafyasında açılan okulların yarısından fazlası kutsal topraklar olarak nitelendirilen Kudüs ve civarında açılmıştır.

Diğer taraftan Almanya'nın Türkiye'de, Almancanın ne kadar yaygın olduğu konusuna dair bir takım ayrıntılı çalışmalarda yaptığını görmekteyiz. Almanya'nın böyle bir çalışma yapmak suretiyle, başta Fransa olmak üzere İngiltere ve Amerika ile kendi durumunu sık sık mukayeseye tabii tuttuğu anlaşılmaktadır. Nitekim Almanlar tarafından yapılan her mukayesenin ardından da, Osmanlı coğrafyasına yönelik çalışmalarının dozajını günden güne arttırdığı görülmektedir. Örneğin 1916 yılına dair verilere baktığımızda, 530 Fransız okulunda 54.000 öğrenci, 273 Amerikan okulunda 18.000 öğrenci, 126 İngiliz okulunda 10.000 öğrenci, 67 İtalyan okulunda ise 5000 öğrenciye karşılık, Almanların 23 okulunda toplamda 3000 öğrenciye¹¹ eğitim verildiğini görmekteyiz.

4. Alman-Türk Yüksekokulunun Kuruluş Çalışmaları İçin Bir Heyet Oluşturulması ve Bu Heyetin Çalışmaları

Alman-Türk Yüksekokulunun kurulmasının hazırlıklarını gerçekleştirmek üzere bir heyet oluşturulmuştur. Heyette Deutsche Orient Bank'tan Dr. Alexander, Dışişleri Bakanlığında Dr. Schmidt, Dresdner Bank'tan Dr.Schacht'ın yanı sıra Dr. Grothe, Dr. Jackhe, Dr. Rohrbach, Dr. Davis Trietsch ve Prof.Dr. Wiedenfeld bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu heyet sekiz kez toplantı düzenlemiş ve bu toplantılarda yüksekokulun kurulması meselesi tüm yönleriyle ele alınmıştır. Heyetin çalışmalarını ve sürecin işleyişini daha anlaşılır olması için bu sekiz toplantının tutanaklarını aşağıda vermeyi uygun bulduk.

I. Oturum (27 Ağustos 1912)¹²

Dr. Hugo Grothe'nin de rızasıyla Dr. Jackhe aşağıda isimleri yazılı olan kişileri Alman-Türk Yüksekokulu hakkında, Berlin Dresdner Bankta toplantıya davet etmiştir.

Dr. Alexander - Deutsche Orient Bank - Berlin,

Dr. Grothe - Leipzig,

Prof.Dr. Jackhe - Berlin,

Dr. Rohrbach,

Dr. Schmidt, Dışişleri Bakanlığı - Berlin,

Dr.Schacht, Dresdner Bank - Berlin.

Dr. Davis Trietsch - Berlin.

Prof.Dr. Wiedenfeld - Köln.

Toplantıya Grothe özürsüz, Alexander, Rohrbach ve Wiedenfeld özürlü olarak katılmamışlardır. Toplantıya gelenler, Ön Asya Komitesi'nin iki üyesi Grothe ve Wiedenfeld toplantıya iştirak etmedikleri için, toplantının 9-11 Eylül 1912 tarihine aşağıdaki gündemle ertelenmesi talebinde bulunmuşlardır. Buna göre;

¹¹ Deutschland und das Schulwesen in der Türkei. (1916, Februar 4). *Der Tag*, s.1; Die Türkei und deutsche Kultur. (1916, August 1), *Kölnische Volkszeitung*, s.1.

¹² Bundesarchiv, AA 39531, Bl.59.

- Dr. Jackhe'nin bu zamana kadar Alman-Türk Yüksekokulu hakkında yaptığı çalışmalara dair raporu sunması,
- Konuya ilişkin başka bilgi ve belgelerin görüşülmesi,
- Yüksekokulun kuruluşuna dair çalışma planının hazırlanması,
- Bu üyelere oluşan komitenin seçimlerini gerçekleştirmesi,

Toplantıya yukarıda isimleri yazılı kişilerin tekrar davet edilmesine ve eğer gündem maddelerine eklemek istedikleri konu varsa, biran evvel bildirmelerinin gerekliliğine karar verilmiştir.

Diğer taraftan birinci oturuma hazırlık mahiyetinde, üyelere Dr. Davis Trietsch'in hazırladığı "Alman-Osmanlı Yüksekokulunun Altyapısı" başlığını taşıyan raporda Davis Trietsch şu tespitlere yer vermiştir (AA, 39531;Bl. 60);

"Kurulması planlanan bu yüksekokulun mümkün olduğunca sağlam bir temele oturtulması ve ön plana çıkması amacıyla, İstanbul'daki derneklerin önderliğinde Türkiye ve diğer İslam coğrafyasında Alman eğitiminin güçlenmesi için daha çok devlet yardımının sağlanması gerekmektedir. Ayrıca Alman kütüphaneleri ve okuma salonlarının tesisi, Alman derneklerinin desteklenmesi, Alman dil öğretmenlerinin Türkiye'de oturma-çalışma izini problemlerinin çözülmesi ve iletişimin daha kolay sağlanabilmesi için Almanya'daki okullarda Osmanlıca öğretimine daha çok önem verilmesi gerekmektedir. Bütün bu meseleler, yüksekokulun kurulması için gereken parayı temin etmekten daha önemlidir".

II. Oturum (27 Ağustos 1912)¹³

Yer: Dresdner Bank Oturum Salonu

Konu: Alman-Türk Yüksekokulu Kuruluşunun Ön Hazırlığı

Toplantıya davet edilenler: Dr. Alexander – Deutsche Orient Bank-Berlin, Dr. Grothe-Leipzig, Prof.Dr. Jackhe- Berlin, Dr. Rohrbach, Dr. Schmidt, Dışişleri Bakanlığı Berlin, Dr.Schacht, Dresdner Bank – Berlin, Dr. Davis Trietsch-Berlin ve Prof.Dr. Wiedenfeld-Köln.

Burada ismi geçen üyelere Alexander ve Rohrbach seyahate çıktıkları için, Wiedenfeld ise engellendiği için (neden veya kim tarafından engellendiğine dair bir açıklama bulunmuyor) toplantıya katılamamışlar. Daha önceki toplantıya katılmayan Dr. Grothe ise, takvimsel bir hatadan dolayı ilk toplantıya katılmadığını burada ifade etmiştir. Toplantının gündem maddelerine baktığımızda ise;

Öncelikle toplantıya hangi üyenin başkanlık edeceği meselesi gündeme gelmiştir. Bu noktada Alman Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Prof.Dr. Schmidt'in adının geçtiğini görmekteyiz. Ancak Schmidt, "bunun uygun olmayacağını, böyle olması durumunda faaliyetin dışişleri bakanlığı tarafından yürütüldüğü algısının ortaya çıkacağını" belirtmiştir. Daha sonra Schmidt, ön hazırlık yaptığı için Dr. Jackh'ın oturuma başkanlık yapması gerektiğini ifade etmiş olsa da, Dr. Jackh bu teklifi kibarca reddetmiştir. Nihayetinde ise oturuma, Dresdner Bank direktörü Dr. Schacht'ın başkanlık yapmıştır. Vekili olarak ise Wiedenfeld seçilmiştir. Dr.Jackh heyetin sekreteryasına, Trietsch sekreter yardımcılığına ve Dr. Alexander saymanlığa seçilmiştir.

Prof.Dr. Jackh, konuya ilişkin bugüne kadar yaptığı çalışmalar hakkında malumat vermiştir. Burada dikkat çekici hususlardan biri, Jackh'ın Türkiye'de görüştüğü Türk yöneticilerinde, böyle bir kurumun yani Alman kültür ve eğitim çalışmalarına Türkiye'de ihtiyaç duyulduğundan

¹³ Bundesarchiv, AA 39531, Bl.61-68.

bahsediyor olmalarıdır. Bunun aynı zamanda ticarete de katkı sağlayabileceği ifade ediliyor. Jackh heyete konuya ilişkin bilgi aktarırken, Dışişleri Bakanlığından, İstanbul'daki büyükelçiden ve Zimmermann'dan aldığı onayları ve hatta II.Wilhelm ile gerçekleştirdiği görüşmeye dair bilgiler sunmuştur. Ayrıca başlangıçtan beri çeşitli organizasyon ve kuruluşların desteğine ihtiyaç bulunduğunu ve Alman-Asya Topluluğu (Goltz Paşa), hümanist amaçlarla kurulan Alman Bağdat Komitesi ile Alman Ön Asya Komitesi'nin aktif olmalarıyla bu çalışmanın daha etkili olacağını belirtmiştir. Bununla birlikte Dr. Jackh, siyasiler, tüccarlar, akademi dünyası gibi çevrelerden bu işe destek mahiyetinde yaklaşık 150 imza topladığını da heyetteki diğer üyelere aktarmıştır. Netice itibarıyla II. Oturumda alınan kararlara baktığımızda;

- Kurulacak olan okulun isminin “Alman-Türk Yüksekokulu”mu yoksa “Alman- Osmanlı Yüksekokulu”mu olması gündeme alınarak, okulun isminin “Alman- Türk Yüksekokulu” olması kararlaştırılmıştır.
- Oturum raporlarının Dışişleri Bakanlığına gönderilmesine,
- Daha önce basılan (genelge-çağrının) ya da Temmuzda yayınlanan genelgenin yeniden basılarak, genelgeye kimlerin imza attığının genelgenin altında belirtilerek, yeniden dağıtımın sağlanmasına,
- Ahmet İhsan Bey (Servet-i Fünun Gazetesi Yayın Yönetmeni) ile irtibata geçilerek, onun konuya ilişkin görüşünü göndermesi istenecek,
- Dr.Grothe'nin konuya ilişkin topladığı ve hazırladığı raporların bir sonraki oturumda değerlendirilmesi,
- Komisyondaki herkesin birkaç hayırsever bularak, yardım kampanyasına örnek olabilecek derecede yüksek meblağda yardımının sağlanmasına,
- Kamuoyuna duyurulacak haberlerin hiçbir şekilde kişisel olarak yapılmamasına, sadece komisyon tarafından resmi olarak duyuru yapılmasına,
- Bir sonraki oturumun 13 Eylül 1912'de saat akşam 6'da, yine Dresdner Bank'ın oturum salonunda yapılması kararlaştırılmıştır.

III.Oturum (10 Eylül 1912)¹⁴

Toplantıya Katılanlar: Alexander, Grothe, Jackh, Schacht, Schmidt ve Trietsch.

Toplantıya Özürlü Katılmayanlar: Rohrbach ve Wiedenfeld.

10 Eylül 1912 tarihinde başlayan oturumu komisyon başkanı Dr. Schacht yönetmiştir. Toplantının hemen başında Dr.Jackh söz alarak, Wiedenfeld'in Köln'den bir mektup gönderdiğini ve mektubunda Berlin-Köln arası mesafenin uzaklığından dolayı komisyon başkan yardımcılığı görevini kabul edemeyeceğini bildirdiğini ifade etmiştir. Yerine ise Grothe'yi önermiş ve bu teklif diğer üyeler tarafından kabul edilmiştir.

Toplantıda ilk olarak, İstanbul'dan Ahmet İhsan Bey'in gönderdiği mektup gündeme gelmiştir. Ahmet İhsan Bey mektubunda, İstanbul'da Alman elçiliği birinci tercümanı Dr. Weber ile görüştüğünü ve ilerleyen haftalarda Alman Büyükelçisi ile konuya ilişkin bir görüşme yapacağını bildirmiştir. Daha sonra Grothe, Alman-Türk Yüksekokuluna ilişkin 15 farklı kişi tarafından hazırlanan raporları tam metin şeklinde okumuştur. III.Oturumda alınan kararlara baktığımızda;

- Yukarıda bahsini ettiğimiz 15 rapora dair, özellikle politikacı, sanayici ve iktisatçıların

¹⁴ Bundesarchiv, AA 39531, Bl.71.

görüşlerine müracaat edilmesi, ayrıca herkesin bir sonraki toplantıya rapor hazırlayarak gelmesi,

- Bir sonraki oturumun 13 Eylül 1912 Salı günü öğleden sonra; kurulacak olan yüksekokulun görevi hakkında fikir alışverişinde bulunmak, okulun organizasyon planı, okulun eğitim sistemi, okulun yeri ve okulun parasal kaynağı şeklindeki gündem maddeleriyle ilgili olarak toplanması kararlaştırılmıştır.

IV.Oturum (13 Eylül 1912)¹⁵

Yer: Dresdner Bank Oturum Salonu

Toplantıya Katılanlar: Alexander, Grothe, Jackh, Schmidt ve Trietsch.

Toplantıya Özürlü Katılmayanlar: Rohrbach, Wiedenfeld ve Schacht.

Komisyonun IV. Oturumunda Grothe, daha önceki toplantıda tam metin olarak okuduğu raporların içeriklerinden bazılarını tekrarlayarak, daha önce kararlaştırıldığı üzere kurulacak olan yüksekokulun görevi, okulun organizasyon planı, okulun eğitim sistemi, okulun yeri ve okulun parasal kaynağı meselelerini görüşmeye açmıştır. Bu bağlamda;

Okulun Görevi: Okulun öncelikli görevi, Türklerin istek ve ihtiyaçlarını karşılama, pratik mesleklere yönelik eğitim vermek, teknik, ticaret bilimi, kimya, jeoloji, toprak ve orman bilimi, yöneticilik gibi konularda ve yedek subaylarını eğitimlerinin sağlanmasıdır. Öğrencilerin aldıkları diplomalar, onların meslek hayatlarında mümkün olduğunca fayda sağlamalı, ayrıca onları Almanya'da eğitim alabilecek duruma getirmelidir.

Organizasyon Planı: Okulun finansal ve idari yönetimi Alman-Türk mütevelli heyetinin görüşleri doğrultusunda organize edilecektir. Almanca seviyesi belirli bir noktaya getirilinceye kadar, Almanca ve Türkçenin yanı sıra Fransızcada ders dili olarak kullanılacaktır.

Okulun Sistemi (sorunların en zoru): Bu okulun gelişimi için Haydarpaşa ve İstanbul'da bulunan diğer Alman okullarına bakılabilir. Kurulacak olan yüksekokulun yurt ihtiyacı, bu okulu İstanbul'da ki diğer Alman okullarıyla birbirine bağlayacaktır.

Yer Olarak: Sadece İstanbul düşünülebilir. Ancak toplantıda bir ara Halep de gündeme gelmiştir.

Kaynak: Arazi ve inşaat için 2 milyon marka ihtiyaç duyulmaktadır.

V.Oturum (7 Şubat 1913)¹⁶

Bu oturumun tutanakları 22 Mart 1913 tarihinde, Dr. Ernst Jackh tarafından Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir.

Yer: Dresdner Bank Oturum Salonu

Toplantıya Katılanlar: Alexander, Grothe, Jackh, Schmidt, Schacht, Trietsch ve Wiedenfeld. Ayrıca konuk olarak Halep Konsolosu Roessler ve Bağdat Konsolosu Hesse. Rohrbach ise toplantıya özürlü olarak katılmamıştır.

Bu oturumda Jackh, kendisine ulaşan raporları komisyona aktarmıştır. Bu raporlardan biri, İstanbul'da bulunan büyükelçi Wangenheim'in Ahmed İhsan Bey'i ikna ettiğine dairdir. Nitekim Alman büyükelçi, Alman-Türk Yüksekokulunun kuruluşu için Ahmed İhsan Bey'in başkanlığını yaptığı bir komisyonun desteğini aldığını ifade etmiştir. Burada bahsi geçen komisyon üyelerinin isimlerine, Ernst Jackh'ın 24 Ağustos 1912 tarihli bir mektubundan ulaşmaktayız. Jackh bu mektubunda, İstanbul'da ki temaslarına dair komisyona bir takım bilgiler aktarmaktadır (AA, 39531;Bl. 55).

¹⁵ Bundesarchiv, AA 39531, Bl.88.

¹⁶ Bundesarchiv, AA 39531, Bl.103-105.

Bu zaman kadar yapılan çalışmaları raporlamak istiyorum. Türkiye’de bir Türk-Alman Yüksekokulu kurulması için ticaret, ekonomi ve sanayi alanlarında önde gelen 100’ün üzerinde insanın onayını aldım.

25 Temmuz – 7 Ağustos 1912 tarihleri arasında İstanbul’da bulunarak bir takım görüşmelerde bulundum. Alman tarafından büyükelçi Wangenheim, büyükelçilik danışmanı Mutius, direktör Dr. Söhring ve banka müdürü Kaufmann ve Hatmann ile görüştim. Türk tarafından ise, sadrazam, şeyhülislam, Mahmut Muhtar Paşa ve Mahmut Şevket Paşa ile görüştim. Ayrıca önceki yıl Almanya’ya giden araştırma komisyonunda bulunanlarla görüştim. Siyasi ortamdan dolayı bu görüşmelerin uygun olmadığına farkındayım. Ancak kişisel ilişkilerimle, görüşmelerim gizli kalabilmiştir. Ayrıca Servet-i Fünun gazetesi genel yayın yönetmeni Ahmed İhsan Bey ile de irtibata geçtim. Konuya ilişkin çalışmalarda bulunmak üzere bir heyet oluşturduk. Heyet şu isimlerden oluşmaktadır; Ahmed İhsan Bey (Gazeteci), Tefik Danış (1906-1908 Yılları Arasında İstanbul Erkek Lisesi Müdürü), Ethem Bey (Ticaret Bakanlığında görevli), Hikmet Bey (Dışişleri Bakanlığı Ticaret Bölümü Müdürü), Prof.Dr. Süleyman Numan Bey (hekim), Yusuf Razi Bey (Çalışma Bakanlığında Müdür), Prof.Dr. İsmail Rıfka Bey (Ziraat Fakültesinde), Said Bey (Sağlık Kurulu Üyesi), Selahaddin Bey (General).

Dr. Ernst Jackh ve Ahmed İhsan Bey arasındaki görüşmeler neticesinde belirlenen komisyonun ve burada isimlerine yer verdiğimiz komisyon üyelerinin, konuya verdikleri destek dışında, yüksekokulun kurulması için yaptıkları çalışmalara dair Alman arşiv belgelerinde herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Ahmed İhsan Bey’in, Alman Büyükelçi ile yaptığı görüşmelerde, Türkiye’de bir yüksekokuldan ziyade gençleri, böyle bir okula hazırlayacak lise düzeyinde bir okul açılması teklifinde bulunduğu arşiv belgelerinde kayıtlıdır (AA, 39531;Bl. 79).

VI.Oturum (21 Mayıs 1913)¹⁷

Yer: Dresdner Bank Oturum Salonu

Toplantıya Katılanlar: Alexander, Grothe, Jackh, Schmidt, Schacht, Trietsch.

Toplantıya Özürlü Katılmayanlar: Rohrbach, Wiedenfeld

Hazırlık Komisyonun 6. Oturumu alınan kararlar itibariyle büyük önem arz etmektedir. Zira bugüne kadar yapılan bütün oturumlarda Türkiye’de bir Türk-Alman Yüksekokulunun kurulmasına dair planlamalar yapılmıştı. Yüksekokulun yeri, eğitim programı, finansal kaynaklar dâhil olmak üzere okula dair hemen hemen bütün hususlar ele alınmıştı. Altıncı oturumda yapılan müzakereler esnasında, Fransa’nın bu günlerde Suriye ve çevresinde sınırlı kalmayıp, tüm gücüyle İzmir ve Konya civarlarında kültürel nüfuz kazanma çabasında olduğu bilgisi de paylaşılmıştır. Diğer taraftan komisyon, gelecekte kurulacak olan yüksekokulun alt yapısını oluşturacak mahiyette bir “ortaokul” kurulması kararını da bu oturumda almıştır. Buna göre okulun müdürü ve öğretmenleri Alman olacak, Türkler ise yardımcı öğretmen olarak görev alacaktı (AA, 39531;Bl. 109-110; Gencer, 2010; 209). Komisyonun bu kararı, daha önce Ahmed İhsan Bey ile Büyükelçi Wangenheim’in fikirleri ile örtüşmüştür.

VII.Oturum (2 Haziran 1913)¹⁸

Yer: Dresdner Bank Oturum Salonu

Toplantıya Katılanlar: Rohrbach, Jackh, Schmidt, Schacht, Trietsch.

¹⁷ Bundesarchive, AA 39531, Bl.109.

¹⁸ Bundesarchive, AA 39531, Bl.120

Toplantıya Özürlü Katılmayanlar: Alexander, Wiedenfeld, Grothe.

Bu toplantıda, kurulması planlanan ortaokulun, yüksekokula sadece bir hazırlık mahiyetinde bir okul olması üzerinde fikir birliğine varılmıştır. Bu çalışmada Tsingtau'daki¹⁹ modelin örnek alınması kararlaştırılmıştır. Komisyonun bu toplantısında okulun İstanbul'da açılması planlanmıştır. Ayrıca Dr. Schmidt tarafından hazırlanan ve okul için ihtiyaç duyulan gider ablosunun bir rapor halinde basılarak dağıtılması kararlaştırılmıştır. Bu suretle, yardımseverlerden mali destek sağlanması umulmuştur.

Türkiye'de bir Türk-Alman ortaokulunun kurulması çalışmalarının resmîyet kazanması, zaman zaman Alman basınında da haberleştirilmiştir. Örneğin Berlin Tageblatt gazetesinin 10 Temmuz 1913 tarihi nüshasında "Die Deutsche-Türkische Hochschule für Handel und Technik" başlığıyla yer alan haberde, "Alman-Türk Ticaret ve Teknik okulu planının hayata geçirilmesine yaklaşıldı. Alman-Türk ortaokulu Eylül ayında İstanbul'da açılıyor"²⁰ denilmektedir. Haberden de anlaşıldığı üzere açılacak olan ortaokul, ileride açılması düşünülen yüksekokulun alt yapısını oluşturmaya yönelik bir okul olma özelliği taşımaktadır.

VIII.Oturum (11 Temmuz 1913)²¹

Yer: Dresdner Bank Oturum Salonu

Toplantıya Katılanlar: Rohrbach, Jackh, Schmidt, Schacht, Trietsch ve Alexander.

Toplantıya Özürlü Katılmayanlar: Wiedenfeld, Grothe.

Bu oturumda Jackh, bu zamana kadar okulun kurulması için düzenlenen kampanyalar hakkında komisyona bilgi vermiştir. Bu bağlamda okul için toplanan bağış miktarının çok düşük olduğundan bahsetmektedir. Kendisine bugüne kadar 4 bağışın yapıldığını ve bununda 45.000 Mark civarında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu miktara ek olarak, Alman-Türk Araştırma Komisyonunun 7.000 Mark, Alman Bağdat Komitesinin 8.000 Mark ve birkaç hayırseverden yaklaşık 1.000 Mark bağış toplandığını belirtmiştir.

Toplantıda alınan en önemli karar ise, kurulması planlanan Alman-Türk ortaokulunun Konya'da açılmasına dairdir. Ancak burada ortaokul olarak zikrettiğimiz okul çalışması, daha öncede ifade ettiğimiz üzere ileride kurulması planlanan Türk- Alman yüksekokuluna zemin hazırlayacak mahiyette tasarlanmaktaydı. Ancak aynı tarihlere denk gelen ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden ulaştığımız bir belgede (BOA. MF.MKT. 1226/28)²², Konya'da Alman çocuklarının eğitim göreceği "ibtidai-ilkokul" derecesinde bir okul açmak üzere girişimde bulunulduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla akıllara ilk gelen, çalışmanın ilerleyen safhalarında okula ilişkin planlamalarda farklı bir durumun ortaya çıkma ihtimalinin olup olmadığıdır. Ancak aşağıda yer verdiğimiz rapordan da anlaşıldığı üzere, tüm planlamalar Konya'da açılması düşünülen okulun ortaokul seviyesinin de üstüne, lise ayarında bir okul olarak planlandığını ortaya koymaktadır.

5. Alman – Türk Ortaokulu Organizasyonu ve İhtiyaçlarına Dair Bir Rapor

Alman-Türk Yüksekokulunun neden kurulamayacağı, ortaokula neden ihtiyaç duyulduğu, okulun nerede kurulması gerektiği, ihtiyaçları ve müfredatına dair raporda yer alan bilgiler şu şekildedir (AA, 39531; Bl. 131);

Planlanan Alman-Türk Yüksekokulunun hayata geçirilmesi düşünülemez. Çünkü bu

¹⁹ Çin'de açılan Alman okulu.

²⁰ Die Deutsche –Türkische Hochschule für Handel und Technik. (1913, Juli 10). *Berliner Tageblatt*, s.1.

²¹ Bundesarchiv, AA 39531, Bl.134.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

gerçekleşirse, Almanca bilen öğrencilerin eksikliği ortaya çıkar. Almanca bilen öğrenciler, şu an sadece İstanbul'daki liselerden çıkabilir. Ancak onların sayısı da 10 ile 20 arasındadır ki, bu sayı yetersizdir. Yüksekokula öğrenci yetiştirmek için Selanik, Haydarpaşa, Eskişehir, İzmir, Adana (henüz kuruluş aşamasında), Halep ve Bağdat'taki Alman okulları yeterince genişletilmemiştir. Ancak bu okullar genişletilebilseler bile yüksekokul için öğrenci kaynağı oluşturamazlar. Yüksekokula yeterince öğrenci akışı sağlanabilmesi için, birçok Alman-Türk ortaokulunun kurulması gereklidir. Okul yeri olarak ilk etapta İstanbul, İzmir, Eskişehir ve Konya düşünülebilir.

Alman-Türk ortaokul organizasyonları mümkün olduğunca Türk ortaokullarına benzemelidir. Türkiye'de şu an 3 okul çeşidi bulunmaktadır.

İbtidai - 3 sınıftan oluşur. 6-10 yaş arası çocuklara yöneliktir.

Rüşdiye - 3 sınıftan oluşur. 10-14 yaş arası çocuklara yöneliktir.

İdadi - 4 sınıftan oluşur. 14-20 yaş arası çocuklara yöneliktir.

Alman-Türk ortaokulları "*İdadilere*" benzemelidir. Çünkü idadilerde eğitim 4 yıl sürüyor. Bize de bu iş için 4 yıl gerekiyor. Aynı zamanda 14-20 yaş arasındaki öğrencileri Alman diliyle tanıştırmak ve onların Almanca seviyesini ortaokul düzeyine getirmemiz gerekiyor. Aşağıdaki ders planı örneğinde dersler ve ders saatleri gösterilmektedir. Bu tablodan hareketle bir kıyaslama yapılabilir;

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nde İdadi, Alman Türk Ortaokulu ve Alman Liselerindeki Ders Müfredatı / Ders Dağılımı

Öğrenim Süresi	İdadi					Alman-Türk Ortaokulu					Alman Liseleri				
	Sınıf				Toplam	Sınıf				Toplam	Sınıf				Toplam
	I	II	III	IV		I	II	III	IV		I	II	III	IV	
Almanca	-	-	-	-	-	6	6	6	5	23	3	3	3	4	13
Türkçe	4	3	3	3	13	2	2	2	2	8	-	-	-	-	-
Arapça	2	2	2	-	6	1	1	1	1	4	-	-	-	-	-
Yunanca	2	2	2	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ermenice															
Bulgarca															
Fransızca	3	3	3	2	11	3	3	3	3	12	6	6	5	4	21
İngilizce	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	4	4	4	17
Matematik	5	4	6	4	19	5	5	5	5	20	6	5	5	5	21
Tarih	2	2	3	1	8	2	2	2	2	8	2	2	2	3	9
Coğrafya	2	2	2	3	9	2	2	2	2	8	2	2	1	1	6
Fen Bilgisi ²	2	2	2	9	15	2	2	2	2	8	2	4	6	6	18
Yazı	1	1	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çizim	1	1	1	-	3	2	2	2	2	8	2	2	2	2	8
Jimnastik	-	-	-	-	-	2	2	2	2	8	3	3	3	3	12
Müzik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	4
Dini Bilgiler	2	2	2	3	9	2	2	2	2	8	2	2	2	2	8
Haftalık Ders	26	25	27	27	105	29	31	31	31	122	34	34	34	35	137

• 4 sınıftan oluşacak Alman-Türk ortaokulu için ihtiyaç duyulan personel ise şu şekildedir; 1 okul müdürü, 1 Almanca ve Fransızca başöğretmeni, 1 matematik ve fen bilgisi başöğretmeni, 1 tarih ve coğrafya başöğretmeni, 1 Almanca ve resim için ilköğretim öğretmeni, 1 ilköğretim için spor ve hesaplama öğretmeni, 1 Türkçe için Türk öğretmeni ve 1 Arapça için Türk öğretmeni

• Sınıflar 30'ar kişilik düşünülmektedir. Yoğun talep olursa çift sınıf olarak düzenleme yapılacaktır. Öğrencilerin yarısı için yurt gerekliliği vardır. Alman-Türk öğretmenlerin derslerin

yanı sıra gözetmenlik yapmaları gerekebilir.

6. Konya’da Açılması Planlanan Okula Dair Gelişmeler

Türkiye’de bir Alman-Türk Yüksekokulu kurulması için kurulan komisyonunun yaptığı çalışmalar neticesinde, Almanya’da büyük ve önemli olarak nitelendirilebilecek bir kesimin desteği sağlanmıştı. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere komisyon sekiz kez toplanmış ve bu toplantılarda, yüksekokulun nerede kurulacağı, eğitim programları, okulun yurt meselesi, öğretmenlerin (AA, 39531; Bl. 163) ve öğrencilerin durumlarına kadar ayrıntılı değerlendirmeler yapılmıştı. Çeşitli kesimlerden görüş alınarak, raporlar hazırlanmıştı. Ancak komisyonun son iki toplantısında, Türkiye’de bir yüksekokul açmadan önce, ileride açılması düşünülen bu okul için ortaokul-lise düzeyinde bir okul açarak, buradan Almanca bilen nesillerin yetişmesinin sağlanmasının ardından, Türk-Alman Yüksekokulunun açılmasının daha uygun olacağı konusunda taraflar hemfikir olmuşlardı. Bu bağlamda çalışmalar, Konya’da bir ortaokul-lise düzeyinde bir okul açma yönünde ilerlemeye başlamıştı. Ancak unutmamak gerekir ki, bahsini ettiğimiz yıllar Dünya Savaşı’nın devam ettiği yıllardır. Dolayısıyla yapılan planların her an değişebileceği siyasi bir ortam hâkimdi. Nitekim olayların tarihi seyri takip edildiğinde, Almanların Konya’da bahsini ettikleri okulu açma yönünde her türlü plan ve programı yaptıkları, hatta okulun finansmanını sağladıkları halde, bu okulu açamadıklarını görmekteyiz.

1915 yılında komisyonun çalışmalarını Alman-Türk Cemiyeti’nin devralmıştır. Nitekim cemiyet, Adana’da orta dereceli bir okulun açılması çalışmalarına başlamıştır. Burada önemli olan husus ise cemiyetin bu faaliyeti, daha önce Alman Dışişleri Bakanlığı’nın girişimiyle başlamış olan, daha doğrusu “Alman-Türk Yüksekokulu Kurulması için Kurulan Hazırlık Komisyonu” tarafından Adana’da başlatılan okul açma işinin devralındığını ortaya koymaktadır. Alman-Türk Cemiyeti, Adana, Halep ve Bağdat’taki mevcut okulların geliştirilmesinin yanı sıra Musul ve Konya’da okullar açmaya çalışmıştır (Gencer, 2010; 232). Dolayısıyla cemiyetin Konya’da açılması planlanan okul işini de üstlendiğini ifade edebiliriz. Ancak I. Dünya Savaşı’nın devam etmesi sebebiyle cemiyet, Musul ve Konya’da açılması planlanan okul faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır (Gencer, 2010; 243). Netice itibarıyla Almanların, Türkiye’de bir Alman-Türk Yüksekokulu açma fikrinden vazgeçerek, Konya’da ortaokul-lise düzeyinde bir okul açma teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır.

7.Sonuç

Almanya, milli birliğini geç tamamlamış olmasından dolayı Osmanlı coğrafyasındaki eğitim anlamında kurumsallaşmada, yarışın çok gerisinde kalmıştır. Yani Fransız, İngiliz ve Amerikan okullarının durumuyla mukayese edildiğinde, hem bu coğrafyadaki Alman okullarının sayısının azlığı hem de mevcut okullara devam eden öğrenci sayısının azlığı dikkat çekmektedir. Özellikle II.Abdülhamid dönemiyle birlikte, Türk-Alman ilişkileri tarihin en zirve noktasına ulaşmış olmasına rağmen, Türkiye’de Almanya’nın yeteri kadar tanınmadığı gerçeği Almanları bu konuda çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Çalışmamızda da belirttiğimiz üzere, Almanlar uzun süre Türkiye’de imaj çalışmalarına ağırlık vererek, okuma salonları, kütüphaneler, sergi salonları, Almanca kursları açmak, çeşitli dernekler kurmak ve broşürler bastırarak suretiyle ülkelerini, Türk halkına tanıtmaya ve sevdirmeye gayret etmişleridir.

Diğer taraftan Fransız ve İngiliz kültürel etkinliğini, Osmanlı coğrafyasında azaltmak, Almanların en önemli amaçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransa, İngiltere ve Amerika’nın Osmanlı coğrafyasında sahip oldukları yüksekokullarda eğitim gören Osmanlı tebaası gençlerin, bu devletlerin çıkarlarını her anlamda gözettileri ve bu devletlerin birer kültür elçisi misyonunu üstlenmeleri, Almanya’yı aynı şekilde Türkiye’de bir yüksekokul açmaya sevk etmiştir.

Ancak Osmanlı coğrafyasında bir yüksekokul kurma fikri, yüksekokula Almanca bilen lise mezunu seviyesinde öğrenci bulunamayacağı gerekçesiyle yerini Konya’da ortaokul-lise düzeyinde bir

okul açmaya bırakmıştır. Konya'da açılması düşünülen bu okul için de, önemli hazırlıklar yapılmış, Almanya'dan öğretmen görevlendirilmesi istenmiş, okulun inşası için yardımlar toplanmış ve önemli bir bütçe elde edilmiş olmasına rağmen, I.Dünya Savaşı sebebiyle bu proje gerçekleşmemiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); MF.MKT. 1226/28.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes - Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (PA AA); R63458, Bl. 18-20; R64433, Bl.91-97.

Bundesarchiv - Berlin Federal Arşivi (AA); 39531, Bl.6; 39531, Bl.59; 39531, Bl.61-68; 39531, Bl.71; 39531, Bl.88; 39531, Bl.103-105; 39531, Bl.109; 39531, Bl.120; 39531; Bl. 131; 39531; Bl. 134; 39531; Bl. 163.

Gazeteler

Eine Deutsche Hochschule in der Türkei. (1912, Juli 13). *Südliche Tageszeitung*.

Eine Deutsche Hochschule in der Türkei (1912, Juli 18). *Vossische Zeitung*.

Die Deutsche-Türkische Hochschule für Handel und Technik. (1913, Juli 10). *Berliner Tageblatt*.

Deutschland und das Schulwesen in der Türkei. (1916, Februar 4). *Der Tag*.

Die Türkei und deutsche Kultur. (1916, August 1), *Kölnische Volkszeitung*.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Atar, Z. (2015). II. Abdülhamid döneminde Alman eğitim gemilerinin Osmanlı sularındaki seyahatleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 15, Sayı 30, ss.53-77.

Beydilli, K. (1984). *1790 Osmanlı-Prusya ittifakı*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Beydilli, K., (1985). *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Bubecq, O.C. (2002). *Türk mektupları*. Çev. Hatice Özkan, İstanbul: Ark Yayınları.

Çalık, R. (1996). Colmar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve bazı görüşleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 36, ss.765-815.

Çalık, R. (2002). Türk-Alman ilişkileri (1923-1945). *Türkler*, Cilt 16, ss.813-822.

Gencer, M. (2002), Osmanlı-Alman münasebetleri çerçevesinde Şark meselesi. *Türkler*, Cilt 13, ss.34-39.

Gencer, M. (2010), *Jöntürk modernizmi ve Alman ruhu (1908-1918 Türk Alman ilişkileri ve eğitim)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Grothe, H. (1914). *Deutschland die Türkei und der Islam*, Leipzig.

Jackh, E. (1915), *Die Deutsch-Türkische Waffenbrüderschaft, Der Deutsche Krieg Politische Flugschriften*, Stuttgart-Berlin .

Kılıç, S. (2005). *Türk-Alman ilişkileri ve Türkiye'de Alman okulları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Künzer, K. (1897). *Abdülhamid II und die Reformen in der Türkei*. Dresden und Leipzig.

Mutlu, Ş.,(1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*. [Yayımlanmamış doktora tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , İstanbul.

Ortaylı, İ.(1981). *II. Abdülhamit dönemi 'nde Osmanlı İmparatorluğu 'nda Alman nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Tepekaya, M. (2002). Osmanlı-Alman ilişkileri (1870-1914). *Türkler*, Cilt 13, ss.40-56.

Türk, F.Çınar, S. (2013). Türkiye ile Almanya arasındaki bilimsel ilişkiler: Türk-Alman Üniversiteleri. *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 7, Sayı: 13, ss.45-65.

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa feveran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.